

ISSN 2226-6070

9 772226 607127

0 6

**Ахмет Байтұрсынов атындағы
Қостанай мемлекеттік университеті**

**Костанайский государственный университет
имени Ахмета Байтурсынова**

№ 2 2016 «3i: intellect, idea, innovation – интеллект, идея, инновация»

**КӨПСАЛАЛЫ
ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛЫ**

**МНОГОПРОФИЛЬНЫЙ
НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ**

ЧАСТЬ 2

“3i: intellect, idea, innovation - интеллект, идея, инновация”

2016 ж., маусым № 2

№ 2, июнь 2016 г.

Жылына төрт рет шығады

Выходит 4 раза в год

А.Байтұрсынов атындағы Қостанай мемлекеттік университетінің көпсалалы ғылыми журналы

Многопрофильный научный журнал Костанайского государственного университета

им. А. Байтұрсынова

Меншік иесі:

А.Байтұрсынов атындағы Қостанай мемлекеттік университеті

Собственник:

Костанайский государственный университет им. А. Байтұрсынова

Бас редакторы / Главный редактор:

Валиев Х.Х. – техника ғылымдарының докторы /доктор технических наук

Бас редактордың орынбасары / Заместитель главного редактора:

Жарлыгасов Ж.Б. – ауыл шаруашылығы ғылымдарының кандидаты /кандидат сельскохозяйственных наук

Редакциялық кеңес / Редакционный совет:

1. Абсадықов А.А. – филология ғылымдарының докторы /доктор филологических наук
2. Айтмұхамбетов А.А. – тарих ғылымдарының докторы /доктор исторических наук
3. Анюлене А. – ветеринария ғылымдарының докторы /доктор ветеринарных наук (Литва)
4. Астафьев В.Л. – техника ғылымдарының докторы /доктор технических наук
5. Гайфуллин Г.З. – техника ғылымдарының докторы /доктор технических наук
6. Гершун В.И. – ветеринария ғылымдарының докторы /доктор ветеринарных наук
7. Джорджи М. – ветеринария ғылымдарының докторы /доктор ветеринарных наук (Италия)
8. Жиентаев С.М. – экономика ғылымдарының докторы /доктор экономических наук
9. Одабас М. – ауыл шаруашылығы ғылымдарының докторы /доктор сельскохозяйственных наук (Турция)
10. Козинда О. – ветеринария ғылымдарының докторы /доктор ветеринарных наук (Латвия)
11. Колдыбаев С.А. – философия ғылымдарының докторы /доктор философских наук
12. Крымов А.А. – заң ғылымдарының докторы /доктор юридических наук (Российская Федерация)
13. Лозовицка Б. – PhD докторы/ доктор PhD (Польша)
14. Лутфуллин Ю.Р. - экономика ғылымдарының докторы /доктор экономических наук (Российская Федерация)
15. Мак Кензи К. – заң ғылымдарының докторы /доктор юридических наук (Великобритания)
16. Найманов Д.Қ. – ауыл шаруашылығы ғылымдарының докторы /доктор сельскохозяйственных наук
17. Пантелеенко Ф.И. – техника ғылымдарының докторы /доктор технических наук (Республика Беларусь)
18. Рябинина Н.П. – педагогика ғылымдарының докторы /доктор педагогических наук (Российская Федерация)
19. Шило И.Н. – техника ғылымдарының докторы /доктор технических наук (Беларусь)
20. Шнарбаев Б.К. – заң ғылымдарының докторы /доктор юридических наук

Редакциялық кеңесінің хатшысы / Секретарь редакционного совета – Иргизбаева Қ.Б.-гуманитарлық ғылымдарының магистрі/магистр гуманитарных наук

Журнал 2000 ж. бастап шығады. 27.11.2012 ж. Қазақстан Республикасының мәдениет және ақпарат министрлігінде қайта тіркелген. № 13195-Ж куәлігі./Журнал выходит с 2000 г. Перерегистрирован в Министерстве культуры и информации Республики Казахстан 27.11.2012 г. Свидетельство № 13195-Ж.

А.Байтұрсынов атындағы ҚМУ-дің 05.07.2013ж №3 «3i: intellect, idea, innovation - интеллект, идея, инновация» журналы Қазақстан Республикасы Білім және ғылым саласындағы бақылау комитеті алқасының шешімімен 06.00.00-Ауылшаруашылық ғылымдары және 16.00.00-Ветеринариялық ғылымдар салалары бойынша диссертацияның негізгі нәтижелерін жариялау үшін ұсынылған ғылыми басылымдар тізіміне кірді./Решением Коллегии Комитета по контролю в сфере образования и науки Республики Казахстан №3 от 05.07.2013 г. журнал КГУ им. А. Байтұрсынова «3i: intellect, idea, innovation - интеллект, идея, инновация» включен в Перечень научных изданий, рекомендуемых для публикации основных результатов диссертаций по отраслям: 06.00.00-Сельскохозяйственные науки и 16.00.00-Ветеринарные науки.

2012ж аталмыш журнал ISSN (ЮНЕСКО, г. Париж, Франция) сериялық басылымдарды тіркеу жөніндегі халықаралық орталығында тіркеліп, ISSN 2226-6070 халықаралық нөмірі берілді./Журнал в 2012 г. зарегистрирован в Международном центре по регистрации сериальных изданий ISSN (ЮНЕСКО, г. Париж, Франция), присвоен международный номер ISSN 2226-6070.

Авторлардың пікірлері редакцияның көзқарасымен сәйкес келе бермейді. Қолжазбаларға рецензия берілмейді және қайтарылмайды. Ұсынылған материалдардың дұрыстығына автор жауапты. Қайта басылған материалдарды журналға сүйеніп шығару міндетті./Мнение авторов не всегда отражает точку зрения редакции. Рукописи не рецензируются и не возвращаются. За достоверность предоставленных материалов ответственность несет автор. При перепечатке материалов ссылка на журнал обязательна.

УДК 28:24-447

ИСЛАМДАҒЫ ГЕНДЕР ТЕҢДІГІНІҢ МӘСЕЛЕСІ ХАҚЫНДА

Ахметова Л.С. - тарих магистрі, А.Байтұрсынов атындағы Қостанай мемлекеттік университеті философия кафедрасының, аға оқытушысы

Мақалада әртүрлі авторлардың ғылыми зерттеулерінің, сонымен қоса мұсылмандықтың рухани көзі - Құран және Сунна негізінде исламдағы гендер мәселесі талданады.

Сонымен қатар, жұмыста исламның ер және әйел адамдардың арасындағы әлеуметтік теңдік мәселесіне қатысты діни тұжырымдамасы қарастырылады.

Басты назар келесі тақырыптарға қойылады: «нағыз» мұсылман және «нағыз» мұсылман әйелі бейнелері, мұсылман әйелдерінің әлеуметтік-мүлкітік құқықтары, мұсылман әйелінің еңбек етуге және білім алуға құқықтары, көпәйелдікке қатынасы, мұсылмандыққа өзің жатқызудың, көбінде, киім киюдегі сыртқы белгілері, жұбайлық өмірге ерлі - зайыптылардың бір - бірің таңдағанда діннің маңыздылығы.

Құрандағы сүрелер мен аяттарды зерделеу негізінде, жұмыста исламдағы гендерлік ұстанымға баға беріледі, әйелдің күнделікті өміріндегі исламның рөлі қарастырылады.

Исламның ресми және бейресми нұсқаларының арасындағы айырмашылық болып табылатын салт-жоралғылар мен рәсімдер, шын мәнінде қалай жүзеге асатындығы негізінде көрсетіледі, қазіргі таңда осы тақырып бойынша мұсылман діни ойының маңыздылығы, ер және әйел адамдардың әлеуметтік рөлдері қарастырылады.

Қазіргі мұсылман әйелдерін дінге бет бұрылары қоғамда өзінің діни көзқарасын ашық жеткізу мүмкіндіктерімен түспа-түс келген ұрпақ деп білеміз.

Қазіргі гендер әлеуметтануындағы исламды жаңа қырынан зерттеу осы тақырыптың негізгі проблемалық түйіпкілдері анықтауға көмектеседі.

Кілт сөздер: ислам, мұсылман әйелі, гендерлік теңдік, құран, гендер әлеуметтануы.

К ВОПРОСУ ГЕНДЕРНОГО РАВЕНСТВА В ИСЛАМЕ

Ахметова Л.С. - магистр истории, старший преподаватель кафедры философии им. А. Байтұрсынова

В статье на основе научных исследований различных отечественных и зарубежных авторов, а также исламских первоисточников Корана и Сунны анализируются гендерные аспекты в исламе. Также рассматривается то, как религиозная трактовка ислама социального равенства мужчин и женщин повлияло на восприятие в целом мусульманским населением вопросов гендерного равенства. Основной акцент делается на следующих темах: образы «настоящей» мусульманки, социально-имущественные права мусульманок, право на труд и образование женщины-мусульманки, вопросы, связанные с многоженством, внешние атрибуты мусульманской идентичности, значимость религии при выборе супруга или супруги.

Изучая работы различных отечественных и зарубежных авторов по данной теме, в работе дается оценка гендерного подхода в исламе, рассматривается роль ислама в повседневной жизни женщин. Раскрывается содержание современной религиозной исламской мысли по данной проблеме.

Современные мусульманки – это поколение женщин, обращение к религии для которых совпало с признанием в обществе возможности открытого выражения своих религиозных убеждений.

Анализ новых исследований ислама в современной социологии гендера позволяет выявить основные проблемные узлы данной темы.

Ключевые слова: ислам, мусульманка, гендерное право, Коран, социология гендера.

TO THE QUESTION OF GENDER EQUALITY IN ISLAM

L.S. Akhmetova - Master of history, the senior lecturer in philosophy at KSU after A. Baitursynova.

The article analyzes gender and socio-cultural aspects of the spread of Islam based on research of domestic and foreign authors and the Islamic source, the Quran as well. There is also a review of how socio-religious interpretation of Islam has influenced the perception of gender issues of Muslim population of the former Soviet republics. The emphasis is on the following topics: images of "real" Muslim woman, social and economic rights of Muslim women, the right to work and to study for Muslim women, the trappings of a Muslim identity and the importance of the religion in choosing a spouse.

Studying the situation in the article, assesses the gender mainstreaming in Islam, examines the role of Islam in the everyday life of women. This, reveals the content of the contemporary Islamic religious thought of the problem.

Modern Muslim women are the generation of women, for which, the to religion coincided with the acceptance of the opportunity to express publicly their religious beliefs. appeal.

Analysis of the new study of Islam in the contemporary sociology of gender reveals the main problem points of the topic.

Keywords: Islam, Muslim woman, gender right, Quran, gender sociology.

Діндегі гендер тақырыбы бүгінгі күнге дейін көкейтесті мәселерінің бірі болып табылады. Әйел және ер адамдардың саясатта, білім беру саласында, отбасында және әлеуметтік өмірдің басқа салаларында ойнайтын рөлдері туралы сөз көзғағанда, біз қоғамның маңызды салаларының бірі болып табылатын дін жайында айтпай кете алмаймыз. Ғасырлар бойы қоғамның діни парадигмалары, көбінде, қоғам өмірінің басқа салаларына қатысты басым болып келгені баршамызға мәлім. Бұған сүйеніп, дін саласында бастапқыда гендер жөнінде қалыптасқан стереотиптер болғанын, содан кейін ол өзге салаларға етегің жайған деп айта аламыз. Өркениет тарихында қоғамның діни көзқарасы оның зайырлы тұрпатына ықпал еткендігі, бұл, соның ішінде ер және әйел адамды бағалауда негізгі фактор болғандығы туралы көптеген мысалдар бар. Олардың бойларында қандай қасиеттер болуы керек? Қоғам өмірінің әр салаларында қандай орынға ие болуы керек?

Ислам бұл мәселелерге қатысты, өзге діни дәстүрлер сияқты өз шешімін ұсынады. Қазіргі таңда исламдағы әйел адамдардың әлеуметтік жағдайын зерттеуге арналған сан алуан ғылымдарының жұмыстары бар.

Назарға ұсынылып отырған зерттеу жұмысы әйелдердің әлеуметтік жағдайы мен мәртебесің тек Құран және Суннаға негізделіп қарастырады, дәлдірек айтқанда, мұсылмандардың көпшілігімен мойындалған ресми исламдық дерек көздерде бекітілген құқықтар мен міндеттер. Бұл мақалада әлем бойынша мұсылман елдері мен мұсылман қауымдағы әйелдердің шынайы жағдайлары зерттелмейді. Өйткені, өкінішке орай, көбінде, Құранда бекітілген ислам мен оның шын өмірде жүзеге асырылуы қарама-қайшы келеді.

Исламдағы әйелдің орны жайында, оның исламның модернизациялық жобасына қатысуы туралы тұжырымдамалық пікір - талас Э. Саид, А.Халид сынды зерттеушілердің еңбектерінде алғашқы рет 1960 жылы айтылды. Адиб Халид өзінің «Коммунизмнен кейінгі ислам» атты еңбегінде советтік және постсоветтік кезеңдегі исламның тарихын қарастырады. Халидтің пікірінше, КСРО-дағы тұрмыстық ислам - бұл дәстүрлі қоғамның қалдығы емес. Атеизмді жеңгенімен, Совет мемлекетінде исламның өз орны болды және де жергілікті халықтардың күнделікті өмірлерінде (ер мен әйел арасындағы қатынаста да) мұсылман тәжірибелері кеңінен қолданылды. Ресей зерттеушісі А.В.Чепелеваның ойынша, Құран ерлер мен әйелдердің теңдігі, сонымен қоса олардың функционалдық айырмашылығын бекітеді. Зерттеуші О.Эрсан «Исламдағы әйелдер. Оның құқықтары мен ар-намысы» атты еңбегінде мұсылман әйелдің экономикалық құқықтары туралы баяндайды. «Егерде отбасында жұбайлардың екеуі қатар жұмыс істесе, онда әйел адам толығымен еңбек ақысың өзі жұмсауға құқылы» [1].

Осы тақырыпты Балтанова Г. Р. «Мұсылман әйелі» атты жұмысында жалғастырады. Оның еңбегінің өзегі-махр мәселесі. Махр - некеге отырудың маңызды шарты болып табылады. Махрды көптеген Батыс елдерінде (оған қоса Ресейде) қалыңдықтың құнын өтеуі ретінде төлейтін қалыммен шатастырады. Шын мәнінде, махр - ерінің қалыңдығына тойдың алдында сыйлық ретінде тарту етуі және ол тек қана әйелінің мүлкі болып табылады[2].

Исламдағы гендер мәселесінің тағы бір маңызды қыры - көпәйелдік мәселесі. Бұл мәселеге Ван ден Берг Л. В. өзінің «Абу Ханифа мен Шафии имамдардың мұсылман құқығын түсіндіру» атты еңбегін арнады. Ислам заңдары бойынша ер адам бірінші әйелінің рұқсатынсыз екінші әйел алуға құқығы жоқ». Дегенменде, белгілі объективті себептермен екінші некенің қажеттілігі туындауы мүмкін, мысалы, егер әйелі бедеу, ал ерлі – зайыптылар ажырасқысы келмейді» [3].

Сонымен, қазіргі гендер әлеуметтануы исламды жаңаша зерттеп, негізгі проблемалық түйіпкілдерді анықтауға көмектеседі. Бұлар: ислам және гендерлік тәртіп, әйел адамның исламдық тәжірибесінің өзге мәселелерден даралануы.

Әрине, жоғарыда келтірілген барлық зерттеулердің негізінде исламның дін ретінде әйел мен ер адамның қоғамдағы алуға тиіс орнына (гендерлік теңдігіне) қатысты ұстанатын позициясы жатыр. Сол себепте осы мақаланың да арқауы-исламдағы гендерлік теңдік көрінісі болмақ.

Құранға сүйенсек ислам діні жалпы адам құқығына, оның ішінде әйел адам құқығына да ерекше көңіл бөліп, оның ар-намысын қорғап, қоғамда лайықты орынға ие болуын қамтамасыз етеді. Бірақ, егер де қазіргі күнде «қай дінде әйел құқығы көп шектелген» деген сұрау жүргізер болсақ, көпшілік ислам дінінде деп жауап берер еді. Өйткені, исламның қарсыластары соңғы ғасырларда орамал таққан әйелдің болмысын айтып, оның құқығы тапталып отырғандығы туралы жар салуда. Алайда, ислам дінінің көзқарасы көп жағдайда объективті түрде бейнеленбей, бұрыс мәліметтер

кездесіп жатады. Сонымен қатар, Батыс қоғамы ақпарат құралдарының қасақана түрде ұдайы беріп келе жатқан қитұрқы хабарлары арқылы бейкүнә әйелдердің құрбанға айналғандығын естен шығармағанымыз жөн. Оның үстіне адам құқықтарын қорғаймыз деп жүрген батыстың өзі әйел бостандығын адам бостандығы аясында қарастыра отырып, әйелдің нәзік табиғатын мүлде ұмытты. Сондықтан Уил Дюрант айтқандай: «Батыс әйелді қол-аяғындағы бұғаулардың кейбірінен босатуымен бірге басқа бұғаулармен байлап қойды».

Бірақ, Құранға негізделген шариат тәжірибесіне сүйенсек, ислам діні әйел адамға бұрын соңды болмаған құқықтар берді. Тек қана біздің біржақты ойлауымыз бен исламның баға жетпес құндылықтарынан бейхабарлығымыздың салдарынан бұл тұрғында кемшіліктер мен жаңсақ түсініктер белең алуда. Алайда, «Неліктен бүгінгі тандағы мұсылман қоғамында әйелдер өз құқықтары үшін күресуге мәжбүр болып отыр?» деген сұрақтар да туындауы мүмкін. Бұған бүгінгі қоғамда әйелдер ғана емес, ер адамдардың өздеріне де құқықтары үшін күресулеріне тура келіп отырғандығын айта кету қажет және мұсылман қоғамдары да бұл санатқа кірмей қалмайды.

Әрине, исламдағы әйелдің құқықтары батыстағы әйелдердің күресіп отырған құқықтарынан белгілі бір деңгейде ерекшеленетіні рас. Ислам әйел мен еркек арасында ұқсастығы бар мәселелерде өзара теңдікті бекіте отырып, олардың арасында орын алатын табиғи және физиологиялық ерекшеліктерді де ескерген. Құранда әйел мен ер адамның өмір сүруге деген құқығы, бас бостандығы, жеке мүлік, мұрагерлік, еңбек, білім алу және өзге де құқықтар санатында тең екендіктері жеке-жеке айтылады. Сонымен қатар, әйел мен ер адам арасындағы физиологиялық ерекшеліктер де олардың әлеуметтік құқықтары мен міндеттерінде көрініс таппай қоймайды. Айталық, ана болу, дүниеге бала әкелу мен оны емізу тек қана әйел адамға тән артықшылық болып табылады.

Ислам дін ретінде орныққанша әйелге ешқандай құқық берілмейтін, әрі оның пікірімен ешкім де санаспайтын. Ислам әйел адамды мұндай құқықсыздық жағдайдан шығарды, олардың дәрежесін көтеріп, қысымшылықтан азат етті, ерлермен тең қойып, өзін толыққанды сезінуіне жол ашты, заңды құқығын беріп «дүниедегі барлық жамандықтың көзі», «жәннатта Адамды азғырды» деген сияқты орынсыз жаладан босатты. [5]. Демек, жаратылыс тұрғысынан алғанда, ер мен әйелдің дәрежесі тең, олардың бір-бірінен ешқандай артықшылығы жоқ.

Адамның жәннаттан қуылуына әйел адам кінәлі деген пікірлерді бұрмаланған діндерде кездес-тіргеніміз секілді кейбір мұсылмандардан да естіп жатамыз. Шын мәнісінде, әйел адам Құранның пайымдауынша, Адаматаның бірінші жаңылыскандығы үшін кінәлі болып есептелмейді. Олар екеуі де Құдайға бағынбағандығы үшін тең кінәлі, олар екеуі де тәубесіне келді және екеуі де кешірілді.

Осы тұста қазіргі таңда батыстың аттан салып жатқан «гендерлік саясат» немесе «әйелдер теңдігі» мәселесін анықтап кеткеніміз жөн. Бұл саясат орта ғасырда батыста Адам атаға тыйым салынған жемісті жегізіп, бүкіл адам баласын жұмақтан шығарған, олардың жер бетіндегі барша күнәларына себепкер болған Хауана деген діни сенімге негізделген. Солайша Батыс халықтарында, оның ішінде басым көпшілігі христиандар мен яһудилерде әйелді кемсіту, қорлау, құқығын аяқасты ету белең алған. Осы қорлыққа намыстанған әйелдер, еркектердің алдында біржола «жер шұқып» қалмаудың жолын қарастырып, «феминизм», «әйел теңдігі» деген ұғымдар мен ұрандарды алға тартты.

Ислам ер адам мен әйел адамды әрқайсысының тегіне, жалпы және жанұядағы орын ерекшеліктеріне қарай бөлгендігі болмаса, ер мен әйел затына жалпы тең қарайтыны белгілі.

Ислам әйел адам мен ер адам бір - бірін толықтырып тұратындығын және бір-бірі үшін тірек болатындығын бекітіп: «Олар сендерге киім, сендер де оларға киім іспеттісіңдер» (Бақара сүресі, 187), - дейді [6].

Жоғарыда айтып кеткеніміздей, исламға дейін заманда, қыз бала дүниеге келген отбасын мұң басып, ол тектің ар-намысын аяққа тапталуына әкеледі, көптеген экономикалық қиындықтар тудырады деп біліп, тірідей топыраққа көмілетін болғандығы баршамызға мәлім. Ислам бұл жайтқа бірден тыйым салып, мұсылман отбасыларында қыз бала дүниеге келген уақытта ұл бала келгеннен де артық қуану қалыптаса бастады. Қыздарға жақсы тәрбие бергендігі үшін үлкен сый уәде етілді: «Кімнің үш қызы не үш апа қарындасы болса, ол оларды мұқтаждықтары отелгенге дейін білім беріп, тәрбиелесе, олар үшін Аллаһтан дұға қылса, шындығында ол жаннатқа ие болады», - деген.

Қыз баланың өмір сүруіне деген барлық қажеттілігімен қамтамасыз ету, оған білім беру, мәдени тұрғыдан жетілдіру - әкенің парызы болып табылады. Ол қызын күйеуге берген кезде бұл міндеті қыздың күйеуі өтейді. Әкесі не күйеуі жоқ әйел адамға көмек көрсетуді оның бауыры не басқа бір туысы өз мойнына алуы керек. Осыншама әйел затын асқақтатып, ардақтаған аяттар мен хадистер бола тұрса да ислам әйелге қысымшылық көрсетіп, олардың құқықтарын таптайды деген бұрыс пікірлер де жоқ емес. Жалпы ислам дінің гендер мәселесіне қатысты ұстанымын былай түйіндеуге болады. Олар: экономикалық жауапкершілік, мирас, отбасына жетекшілік ету, куәлік, кейбір ғибадаттар мен талақ мәселелері.

• Экономикалық жауапкершілік, яғни жанұяны қамтамасыз етуде ер мен әйелдің айырмашылығы бәрімізге мәлім. Ислам бұл тұрғыда әйел затын мейірімділікпен қамқорлыққа бөлеп, күнкөріс қамындағы қиыншылықтар мен отбасын қамтамасыз ету ауыртпалығынан босатып, оны ер адамның мойнына жүктеген. Егер ол тұрмыс құрмаған, яки ажырасқан болса, оның нәпақасы әкесінің немесе

шариғаттың көрсеткен реттілігі бойынша жақындарының, яки балаларының мойнында болады. Ал егер шамасы келетін ешбір жақыны болмаса, оның жағдайын жасауға мұсылмандардың ортақ қазынасы (бәйту әл-мәл) жауапкер болады.

Сонымен қатар, оның азаматтық тұрғыдан да барлық құқығы сақталады. Ажырасқан жағдайда, шариғаттың белгілеген белгілі бір мерзімінде ер адам әйелін азық- түлік, киім-кешек, баспанамен қамтамасыз етуі міндетті. Кейін балаларының нәпақасын да мойнына алады. [6].

- Мирас мәселесіндегі ер мен әйел адамның арасындағы айырмашылық.

Бұл тұрғыда «Не себептен мұра бөлгенде әйел ер кісіден аз үлес алады?» деген сұрақ туындайды. Өйткені Құран аятында келтіргендей ер адам әйел адамның алатын мұрасының екі есесін алады. Бұны төмендегідей түсіндіруге болады:

Исламнан бұрын әйелдердің мұра иемдену құқығы болмайтын. Жауға қарсы соғысқа қатысқандықтан мұраға ие болу құқығы тек ер адамға тән деп ойлаған арабтардың наразылықтарына қарамастан, ислам әйелдерге мұраның бір бөлігін иеленуіне құқық береді. Құранда айтылғандай, ислам көп жағдайда ер адам алатын мұраның мөлшерін екі әйелге тиісті мұраның мөлшеріне белгілейді. Бұны Құранда: «Бір ер баланың үлесі екі қыздың үлесіне тең болады» (Ниса сүресі),- деген сүресінен көруге болады[6].

Кімде-кім мәселенің байыбына бармай ой түйетін болса, бұл ерлермен құқығы тең әйелдерді кеміту, олардың азаматтық құқығын аяққа басу деген ойға келуі мүмкін. Ал шындығына келер болсақ, исламдағы ер мен әйелдің мирастық үлесіндегі айырмашылықтың олардың абыройы мен беделіне ешбір қатысы жоқ. Керісінше, бұл олардың әрбіріне артылатын жауапкершілікке бай ланысты. Ислам діні ер адамға әйелі мен отбасы мүшелерінің нәпақасын қамтамасыз етуді міндеттей отырып, әйелден өз дүние мүлкін басқалардың қажетіне жаратуын талап етпейді. Себебі шариғат бойынша, еркек өзіне тиісті үлесімен әйелі мен бала - шағасын, күн көрісі болмаған жағдайда, ата-анасын, қамқоршысы жоқ апа-қарындастарын қамтамасыз етуі тиіс. Демек, осындай талаптарға байланысты еркектердің мирастан алған үлесі әрдайым кеми түспек.

Демек, жоғарыда айтылғандардан әйелдің әділетсіздік пен абыройы кемсітушілікке ұшырамайтындығын, керісінше исламдағы мирасты бөлу тәртібі әйел кісі үшін тиімді екенін байқаймыз.

- Отбасын басқарудағы ер мен әйел арасындағы ерекшелік.

Ислам отбасының тізгінін ер адамның қолына берген. Бұл екі негізгі себепке бекітіледі: біріншіден- отбасын қамтамасыз ету ер адамға жүктелген, екіншіден - әйел адам аса сезімтал болып келеді, өзінің жеке өмірінің сан - саласында да сезімге беріліп жатады. Бұл әйел адамға Аллаһ тарапынан өзінің табиғатынан бейім болған аналық, бауырына басу міндетін көркем түрде атқару үшін берілген. Өрине, бұл міндет ақылға салып, ойланып, толғануды көп қажет қылмай, сезімталдықпен мейірімділікті талап ететіні сөзсіз. Бұл әйел затын кемсітіп, құқығының аяқасты қалуы емес, керісінше, оны асқақтатып, кемелдендіретін сипат. Ал ер адам болса бұл тұрғыда өзгешеленеді, өйткені ол сезімнен бұрын ақыл мен ойға көбірек орын береді. Өйткені басқарып, жетекшілік ету ақылға салып, ой- пікірге жүгінуді қажет етеді. Солайша ислам әйел адамның құқығын жеке басы мен жанұяның пайдасын негізге ала отырып қарастырады. Тұрмыс құрмаған жағдайда оның жағдайын уәкілі (әкесі, ағасы) жасап, өз қамқорлығына алады. Тұрмыс құру кезінде әйел адам өзінің өмірлік жолдасын таңдау құқығына ие болады. Оны ешкімнің белгілі бір адамға мәжбүрлеуге хақысы жоқ. Тіпті, кейбір ғалымдар Құранның «Қашан әйелдерді талақ қылсаңдар, белгілі мерізімдері бітсе, өз ерімен ризаласып үйленуіне тосқауыл болмаңдар...» (Бақара сүресі) [6] деген аятына жүгіне отырып, бойжеткен қыздың ешқандай шариғи себепсіз әкесі қарсы болса да қалаған өзінің теңімен ортақ келісімдері арқылы некелесеп отаса алатындығын айтқан. Отасқаннан кейінгі ер адамның отбасында басшылық етуі әйел адамның жеке басының және азаматтық құқығын шектеу болып табылмайды. Ол отасқаннан кейін өзінің аты-жөнін, азаматтық құқығын толықтай сақтап, сауда-саттық жасау, сыйлық сыйлап, өсиет ету құқықтарынан айырылмайды, тіпті, өзінің жеке қаржы иеленуіне де құқығы бар.

- Ер мен әйелдің куәгерліктегі айырмашылығы.

Ислам бір ер адамның куәгерлігін әрдайым екі әйелдің куәгерлігіне теңестіре бермейді. Себебі кейбір мәселелер еркектердің куәгерлігі қабыл етілмей, тек әйел кісілердің куәгерлігі ғана есепке алынатын жағдай да болады. Куәгерліктің бұл түрі ер адамның хабары болмайтын тек әйелдерге қатысты мәселелерде қолданылады. Бұл куәгерліктің тектік ерекшелікке, яғни куәгердің ер немесе әйел болуына емес, керісінше, олардың тәжірибесі мен біліктілігіне негізделетіндігін дәлелдейді.

Ер және әйел кісінің куәгерлік мәселесінің ислам есепке алған тағы бір жағы бар. Оның мәнісі әйел адамға тән физиологиялық ерекшеліктер, аталған жағдайларда оның көңіл күйі мен сезімдеріне әсерін тигізетін сөзсіз. Мұның салдары сол кезде берген куәлігінен байқалып жатады. Әйел талап арыз беруші екі жақтың бірінің ықпалына түсуі немесе екі жақтың біріне аяушылықпен карауы мүмкін. Ал бұл күй оның куәгерлік міндетіне нұқсан келтіруі ықтимал. Сол себептен мұндай жағдайда ислам куәлікті екі әйелдің беруін талап етеді. Сөйтіп, екі әйелдің бірі бір нәрсені ұмытса, не болмаса қателессе, екіншісі оның есіне салып, берген айғағындағы кемшілікке не қателікке жол бермейді.

Ғибадаттағы ер мен әйел ерекшеліктері.

Ислам дініндегі күнделікті бес уақыт намаз, ораза, кедейлерге көмек көрсету мен қажылық

секілді діни міндеттерде ер адам мен әйел адам арасында өзгешеліктер болғанымен, айтарлықтай айырмашылықтар жоқ. Бұл әйелдің құқын шектеу емес, керісінше, жекелеген жағдайларда әйелдерге берілетін артықшылықтар мен әйелге тән физиологиялық ерекшеліктеріне байланысты жеңілдіктер болып табылады. Яғни, ислам шарифаты әйел адамның физиологиялық және психологиялық ерекшеліктерін, оның бала өсіріп, тәрбиелейтіндігін ескере отырып, әйелге асқан қамқорлықпен көңіл бөліп, көптеген жағдайларда белгілі бір жеңілдіктер бергендігін және бұл олардың құқықтық артықшылықтары екендігін көре аламыз. Мысалы, жүкті немесе босанған жағдайда кейбір құлшылықтарды өтемеуі, кемсіту емес, қайта оған жасалған жеңілдік пен артықшылық болып табылады.

- Талақ мәселесіндегі айырмашылық.

Исламдағы отбасылық өмір ережелері анық және үйлесімді орнатылған әрі адам табиғатына сәйкес келеді. Бірақ, отау тіккен ерлі-зайыптылардың арасында түрлі себептермен орын алатын түсініспеушіліктер салдарынан жұбайлардың отбасылық өмірі ажырасумен аяқталып жатады. Ислам діни әйел адамның ерекше сезімталдығын ескере отырып ажырасу құқығын бірінші кезекте ер адамға берген. Дегенмен, әйел адам күйеуге шығу-шықпауды шешуге өзі құқылы болғаны секілді сәтсіз некені бұзу құқығы да оған тиесілі деп танылады. Ажырасу туралы сұрау барысындағы әйел адамның үлкен эмоционалдылығы ескеріле отырып, ол сотқа негізделген себептерін ұсынуы қажет деп қарастырылады. Сотқа берілген жағдайда егер әйелдің талаптары орынды болса, онда сот әйелге ажырасу құқығын береді. Алайда, ажырасуға ниет қылған ер мен әйел отбасының тұрақтылығын қамтамасыз ету және асығыс шешімдер қабылдаудан сақтану мақсатында шарифат көрсеткен нұсқаулықтарды басшылыққа алулары қажет.

Сонымен, мұсылман әйелдерінің әлеуметтік мәртебесіне қатысты мәселе алдыңғы уақытта өзінің көкейтестілігін жоғалтпайтындығы анық.

Бұл мәселеге қатысты қарама-қайшы пікірлердің болғанына қарамастан мұсылман әйелдері Құран және Суннамен бастыпқыда оларға берілген құқықтар мен еркіндікке қол жеткізеді деп үміттенеміз.

Әдебиеттер:

1. Чепелева А.В. Исламдағы гендерлік кері пікірлерді талдау. Санкт-Петербург, 2011-117б.
2. Балтанова Г. Р. Мұсылман әйелі. Москва, 2005-211б.
3. Ван ден Берг Л. В. С. Абу Ханифа мен Шафии іліміндеріндегі мұсылман құқығының негізі. Москва, 2005-39б.
4. Эрсан О. исламдағы әйелдер. Оның құқықтары мен ар-намысы. Москва, 2006-41б.
5. Құрманбаев Қ. Исламдағы адам құқықтары. Алматы, 2012-107б.
6. Халифа Алтай. Құран Кәрімнің қазақша аудармасы. Алматы, 1991-137б.

References:

1. A.V. Chepeleva. Analysis of the gender bias in Islam. St. Petersburg, 2011-117p..
2. G.R. Baltanova. Muslim woman. Moscow, 2005-211p.
3. P.L. Van den Berg. Fundamental Principles of Islamic law according to the teachings of Imam Abu Hanifa and Shafii. Moscow, 2005-39p.
4. O. Ersan. Women in Islam. Her rights and dignity. Moscow, 2006-41p.
5. K. Kurmanbaev. Human Rights in Islam. Almaty, 2012-107p.
6. Altaï Halifa. Quran. Translation into Kazakh. Almaty, 1991-137p.

Автор туралы мәлімет

Ахметова Ләззат Сұңқарбекқызы - тарих магистрі, А.Байтұрсынов атындағы Қостанай мемлекеттік университетінің философия кафедрасының аға оқытушысы, Қостанай, Байтұрсынов к., 47, тел. 87754359663, e-mail: lyzzat.ahmetova@mail.ru

Ахметова Ляззат Сункарбековна - магистр истории, старший преподаватель кафедры философии Костанайского государственного университета им. А. Байтурсинова, Костанай, ул. Байтурсинова 47, тел. e-mail: lyzzat.ahmetova@mail.ru

Akhmetova Lyazzat Sunkarbekovna - Master of history, the senior lecturer in philosophy at KSU after A. Baitursynova, Kostanau, Baitursynov st. 47, phone 87754359663, e-mail: lyzzat.ahmetova@mail.ru

УДК 80/81 (574-243) (038)

К ВОПРОСУ О ТОПОНИМИИ КОСТАНАЙСКОЙ ОБЛАСТИ

Ахметова Б.З. - кандидат филологических наук, доцент, КГУ имени А.Байтурсынова

Региональная этнолингвистика остается актуальным научным направлением, значение которого огромно теоретически и практически. На материале топонимии исследуются особенности взаимодействия языков и культур полиэтничного региона: язык как отражение психоэтнолингвистических процессов в условиях длительного контактирования, изменений в психологии и менталитете народов в условиях непрерывного взаимодействия и формирования новых языковых форм, Топонимия любого региона не только является локально ограниченной, пестрой по происхождению, но и представляет собой специфическую лексику, используемую для обозначения конкретных географических реалий того или иного региона. При исследовании топонимического материала различают как лингвистический, так и географический аспект. С лингвистической точки зрения, топоним рассматривается как единица языка, вскрываются связи и отношения этой единицы как в языковой системе, так и в языковом сознании носителей того или иного языка. Географический аспект заключается в том, что топонимы называют конкретные географические объекты, и поэтому естественно, что в значении топонима может содержаться географическая информация о самом объекте. Этнолингвистические исследования по топонимии извлекают из топонимического материала различного рода информацию о духовной культуре того или иного народа.

Ключевые слова: топонимия региона, топонимические ассоциации, этнолингвистическое пространство

КОСТАНАЙ ОБЛЫСЫНЫҢ ТОПОНИМИЯСЫ ТУРАЛЫ МӘСЕЛЕ

Ахметова Б.З. - филология ғылымының кандидаты, доцент, А.Байтурсынов атындағы КМУ

Аймақтық этнолингвистика өзекті ғылыми бағыт болып келеді, оның теориялық та, практикалық та маңызы зор. Жалпы қазіргі тіл тұлғасының генезисі құрамына адамзат санасының бүтін құрылымын құрастырушы жеке генезистік-ақпараттық бірліктердің де кіретініне байланысты жастар және үлкендер арасындағы қалыпты және жеке тіл қолданысындағы күрделі топонимикалық жайттарды анықтау, саралау Топонимияның мәліметтеріне сүйене отырып полиэтникалық аймақтағы тілдердің қарым-қатынасы мен мәдениеті де зерттеледі: тіл психоэтнолингвистикалық үрдістердің ұзақ уақыттағы қарым-қатынастың айнасы ретінде, бір-біріне үзбей әсер ету мен жаңашыл тілдік қалыптардың пайда болуының әсерінен халықтардың психологиясы мен ділінің өзгеруі жайында, сонымен қатар топонимикалық бірлестіктердің сөздігі беріледі.

Топонимикалық бірлестіктердің практикалық маңызының ең бастысы, осы сөздіктің жеке тілдік әлемі жөніндегі мәліметтерді тек ересек адамға ғана емес, жас баланың өзіне де түсінікті қылып, топонимдердің этнопсихосемантикасының ерекшеліктерін, басқа сөзбен айтқанда, халықтың тілі, ой қатысы, психологиясы мен мәдениеті арасындағы байланысты орнату. Сонымен қатар топонимикалық бірлестіктер топонимдердің жеке индивидум мен аймақ тұрғындарының лексикалық жүйесіндегі орнын анықтайды. Экстралингвистикалық болмыс пен ойдың лексикалық мағынамен тығыз байланыс-тылығына сай географиялық шындықтың ерекшеліктерін анықтау

Кілтті сөздер: аймақ топонимиясы, топонимиялық бірлестігі, этнолингвистикалық аймақ

ON THE QUESTION OF TOPONYMY OF KOSTANAY OBLAST

Akhmetova B.Z. - PhD, associate professor, KGU named after A.Baitursynov

Regional ethnolinguistics is still relevant scientific direction. It has vast theoretical significance as well as practical. Characteristics of interactions among languages and cultures in polyethnic region are investigated on materials of toponymy: language as a reflection of psychoethnolinguistic processes under conditions of long contact, changes in psychology and mentality of nations under conditions of continuous interaction and formation of new language forms, and dictionary of toponymic associations is also proposed. Toponymy of any region is not only locally limited, various according to its origin, but it is also a specific lexis, which is used to signify concrete geographic realia of the given region. Linguistic as well as geographic aspect should be distinguished during investigation of toponymic material. From the linguistic point of view, toponym is considered as the unit of language, connections and relations of this unit are uncovered in language system as well as in language consciousness of native speakers. Geographic aspect lays in the fact that toponyms

name concrete geographical objects and that is the reason why the meaning of toponym can contain geographical information about the object.

Key words: toponymy of the region, toponymic associations, ethnolinguistic space.

Топонимы меняются во времени по форме, часто и по содержанию, распространяются в зависимости от конкретных исторических событий – миграции населения, войн, культурного, экономического и языкового общения. Каждое явление в природе и обществе может изучаться с разных позиций, но полное познание изучаемого объекта достигается при всестороннем его исследовании. Следовательно, наибольшего успеха при изучении географических названий можно добиться при комплексном подходе, который предусматривает привлечение материалов всех трех направлений изучения географических названий: лингвистического, исторического, географического.

В современной лингвистике увеличивается число топонимических работ, повышается их исследовательский уровень. Появляются работы, посвященные топонимике Казахстана. Решающую роль в определении направления исследования топонимики Казахстана сыграли работы Г.К.Конкашпаева, Н.И.Баяндина, А.Абдрахманова. В них были заложены основы топонимической науки Казахстана, сохранились принципы и методы исследования, использованные последующими поколениями ученых. Многие проблемы топонимики Казахстана еще не решены. В последние годы многих топонимистов привлекают проблемы казахско-русского двуязычия. Этой проблеме в той или иной степени посвящены работы Абдрахманова А., Джанузакова Т.Д., Керимбаева, Даировой М.А, отдельные статьи Головиной К.М., Керимбаева Е.А., Бекпатшаевой Г.Ж., Н.В.Поповой. Однако круг вопросов, связанных с этой проблематикой далеко еще не исчерпан.

Изучение и описание топонимии полиэтничного региона потребовало синтеза когнитивного и коммуникативного подходов: применения инструментария теории речевой деятельности, теории речевых актов, семасиологии, психолингвистики. Разделяя мысль о том, что сущность языка открывается не инструментальному, но философскому взгляду (Хайдеггер, Лосев, Караулов, Налимов, Степанов, Топоров и др.), а также учитывая специфику самого объекта, мы используем некоторые принципы и методы феноменологии (непосредственное созерцание) при характеристике свойств и процессов в топонимии. Антропоцентризм современной лингвистики узаконил интроспекцию в качестве метода научного анализа, данные которой мы сопоставляем с данными, полученными в ходе семантических экспериментов, проведенных с другими носителями языка. И наконец, методика проведения ассоциативного эксперимента, где различают два вида ассоциативных экспериментов: 1) свободный ассоциативный эксперимент, в котором испытуемым предлагают отвечать словом, первым пришедшим в голову при предъявлении слова-стимула 2) направленный ассоциативный эксперимент, в котором экспериментатор некоторым образом ограничивает выбор предполагаемых реакций, задавая дополнительные инструкции (например, отвечать только прилагательным, или только существительным).

Воздействие человека на природу, его взаимоотношения с природой нашли отражение в топонимии Костанайского региона. Это социологические топонимы, отражающие социально-экономические условия жизни общества в момент называния топообъекта: Кр. Кордон (Алтынсаринский район) – «близ поселения находился охотничий кордон»; Котлованное (Карабалыкский район) - «недалеко от котлована», Березовка – «небольшая березовая роща» (Карабалыкский р-н), Сасыксор (Джангильдинский р-н) – «грязное место», Перелески (Денисовский р-н), Актасты (Аулиекольский р-н) «белые камни», Ногайколь (Аулиекольский р-н) - «рядом с поселением татар, башкир», Русское (Алтынсаринский р-н) - «первые поселенцы-русские», Сосна (Алтынсаринский р-н), Луговое (Алтынсаринский р-н), оз. Татарское - «озеро, на берегу которого было татарское селение» и др.

На характер социологических топонимов оказывают воздействие экстралингвистические факторы, среди которых нельзя не отметить историю переселения какой-либо этнической группы, ее социальное и экономическое положение на новой территории, национальные, расовые, религиозные признаки и отношение к ним, компактность расселения в новом ареале и количественное соотношение контактирующих народов, длительность контакта.

К социологическим названиям мы относим и так называемые перенесенные названия, которые связаны с миграциями населения. Благодаря перенесенным названиям можно судить о передвижениях населения и из каких мест прибыли во время целины: Целинное (Амангельдинский район), Свердловка, Комаровка, Ждановка, Покровка, (Денисовский район), Львовка, Чебендовка, Покровка, Коломенка, Филипповка, Туфановка, Наумовка, Ждановка (Камыстинский район), Харьковское, Жуковка, Свердловка (Алтынсаринский р-н), Мелитополь, Севастополь (Сарыкольский р-н.), Симферополь, Севастополь (Карасуский р-н), Кировка, Новопавловка, Черниговка, Москалевка, Киевка, Казанское, Харьковка (Аулиекольский р-н), Симферополь, Киевка (Карасуский р-н), Крымское, Оренбургское, Малороссийка (Федоровский р-н), Шевченковка, Волгоградское (Житикаринский р-н), Львовка (Камыстинский р-н), Кировка, Рязановка, Жуковка (Костанайский р-н).

В традиционных топонимических исследованиях топонимы рассматриваются преимущественно в статике - в плане отражения топонимов в картах, документах, текстах, но не в динамике,

предполагающей анализ порождения и взаимодействия элементов различных этнокультурных кодов. Топоним - это слово, остающееся в подвешенном состоянии между полюсом значения и полюсом представления. Его понятийная ценность не является ни абсолютно строгой, ни абсолютно нестрогой, однако она, безусловно, имеет некую степень строгости или нестрогости, целесообразную для научного употребления. Именно между полюсами значения и представления находится скользкая шкала, которая простирается между значениями ассоциативного поля того или иного топонима. Однако нельзя не согласиться с тем, что топонимы, являясь именами собственными, находятся очень близко от полюса представления и поэтому имеют большую детерминативную силу. Для вербального семантического пространства лексики ведущими факторами являются «оценка», «сила», «активность» и четыре новых показателя: «сложность», «упорядоченность», «обычность / частотность», «комфортность» [1, с.33]. Тем не менее благодаря ассоциации внутренняя форма топонима выступает как способ осознания и анализа языкового знака, например, в речи детей, в речи носителей территориальных диалектов. Переход от разнородного к однородному материалу увеличивает сложность семантического пространства, что приводит к большей дифференциации семантических образующих.

Ассоциативные эксперименты в исследованиях по топонимии позволяют смоделировать лексикон конкретного носителя языка и могут служить средством доступа к информационной базе человека. Топонимическое пространство региона способствует не только узнаванию исторических сюжетов в окружающем пространстве, но также развивает само историческое знание, обогащаемое дополнительными подробностями, извлекаемыми при переосмыслении внутренней формы топонимов.

Исходя из частоты употребления слов-реакций, можно выделить ядро и периферию лексикона, которые составляют у каждой языковой индивидуальности более или менее упорядоченную картину мира, отражающую иерархию ценностей. На формирование ядра оказывает существенное влияние частотность слова, с которой оно встречается в качестве реакций на разные слова-стимулы.

В ядро входят конкретные по значению единицы, легко вызывающие мысленный образ (Костанай - > дружба, зерно, хлеб, спокойствие, костанайские зори; тобол- тишина, рыба). Благодаря им носитель традиционной культуры представляет окружающий ландшафт как сцену, на которой разыгрываются те или иные исторические события. Вокруг них группируются другие входящие в данную категорию слова, более абстрактные по значению, обеспечивая переход от «чувственных конкретов» к «абстрактам».

Региональное топонимическое пространство может быть рассмотрено, с одной стороны, как текст, отражающий историю народа, а с другой стороны, как культурная среда, формирующая историческое сознание, поскольку зачастую топонимия воспринимается как мемориал историческим деятелям и событиям.

Глубинной ассоциативной связью характеризуются последовательности на основе ситуативной смежности. В пределах одной ситуации чаще всего актуализируются связи «объект действия - ситуация действия» (например, Быструха - еще медленнее, Диван - спать, Тарнакол - ледокол), «носитель действия - объект действия» (Мочала - баня, Гребешки - волосы, Берендеево - чаша).

Ассоциации по сходству неоднородны. На основе внешних признаков топонимов возникают реакции по звуковому сходству слов: Алтерня - пятерня (13), Айю - I love you (1), Ащикюль - ши в кульке, ши (3/4), Верхневараксина - Вараксин (65), Гаутамак - Гаутама (1/1), «Гаудеамус» (1/3), Барчик - барчук (7), Рауда - Иуда (1). Сходство функциональных характеристик объектов реализуется в реакциях типа: Диван - кровать (0/18), мебель (0/12), Быки - коровы (6). Наконец, благодаря внутреннему сходству, установленному индивидом по достаточно сложным и не всегда ясным основаниям, появляются реакции-символы: Камышный Чандак (Федоровский район) - камыши; Каренинка (Федоровский район) - Каренин (школьное произведение), кино; Большая Чураковка - Чурсина (артистка), большое поле; Лютинка (Мендыгаринский район) - лютики на озерах, луна, цветы; Долбушка (Мендыгаринский район) - столб; Волынкино - Шотландия.

Таким образом, ассоциации по сходству отражают глубинные связи, однако разные основания для установления сходства соотносятся с разными уровнями как внутреннего лексикона, так и психики.

Название может в себе заключать признаки двух семантических моделей, которые могут принадлежать или одному семантическому типу, или даже двум типам: лимноним котлик - совмещение моделей формы (круглая) и величины (небольшая) гидрообъекта. Эта пластичность номинации связана с образным мышлением человека, поэтому каждая семантическая модель по объему информации может быть однопризнаковой и комплексной.

При восприятии топонимов наблюдаются следующие проявления уровней языковой компетенции опрошенных:

1) несформированность концепта - абстрактного понятия, отражающего основные, существенные признаки топообъекта (что особенно важно, если топоним субстратного происхождения);

2) представление о топониме как одном из признаков или свойств обозначенного им топообъекта;

3) отличия, связанные с влиянием языков региона (особенно в речи билингвов).

Большинство региональных топонимов воспринимается современными носителями языка в виде образов-эталонов, которые являются личностными образованиями для хранения информации. На наш взгляд, уровень владения языком не столько влияет на степень конкретизации обозначаемого объекта (цельность), сколько ограничивает возможности ее вербализации (связность, грамматическая правильность).

Большинство региональных топонимов воспринимается современными носителями языка в виде образов-эталонов, которые являются личностными образованиями для хранения информации. На наш взгляд, уровень владения языком не столько влияет на степень конкретизации обозначаемого объекта (цельность), сколько ограничивает возможности ее вербализации (связность, грамматическая правильность).

Проведенные со взрослыми носителями языка свободные и направленные ассоциативные эксперименты свидетельствуют о плодотворности предлагаемого подхода к исследованию стандартного и индивидуального в речевом поведении.

В результате наблюдений над топонимическими ассоциациями можно прийти к выводу, что индивидуальный элемент (специфика лексического значения данного топонима) находится в конкретных наборах семантических компонентов. Можно говорить об истинной и ложной мотивации топонимов. Истинная мотивация характеризуется совпадением внешних и собственно семантических компонентов словесного знака, а ложной свойственно несовпадение этих компонентов (Таблица 1).

Таблица 1 - Истинная и ложная мотивация

лексема	внешняя семантическая информация	внутренняя семантическая информация
оз.Сасыкколь (Карабалыкский район)	грязный, с запахом + предмет	река с грязной водой, с плохим запахом
оз.Близкова (Камистинский р.)	близко + предмет	озеро близко расположенное к деревне
оз.Речное (Сарыкольский район)	река + признак	река, напоминающая озеро
р.Кулыкколь (Камыстинский район)	хитрый +предмет	озеро, опасное для жизни

Словами с истинной мотивацией оказываются Быстрянка, Грязнуха, потому что в них признаки внутренней семантической информации включают в себя внешние: Грязнуха - река с грязной водой. Топонимы Ямина, Блиниха характеризуются ложной мотивацией, поскольку семы «яма», «блины» не входят в собственно семантическую структуру соответствующих топонимов. «Ложные» семы все же релевантны тем, что они создают образность (ментальную презентацию дополнительного понятия на фоне первичного) данных лексем. Так, при упоминании данных топонимов участники речевого акта могут ассоциировать не только «прозаичные» понятия «река, озеро», но и метафорические: «Река, что тесто на блины»; «Глухое место, опасное. Одно слово – ямина». Образность слов тем сильнее, чем прозрачнее их словообразовательная структура, чем больше контраста между внутренними и внешними семантическими признаками. Образность потапонима Блиниха, например, интенсивнее, чем у лимнонима Ямина благодаря его более прозрачной структуре и несовпадению внешних и внутренних сем в его семантическом содержании. В создании образности активную роль играет метафоризация как один из важнейших способов семантической деривации. В связи с этим мы предполагаем, что в семантике топонима Ямина найдены следы метафорического переноса, см. семы «глубокое, опасное», которые могут быть своеобразными отголосками древнего акта семиозиса, то есть общим (мнимым?) признаком между Яминой и опасностью.

Сознание, зафиксированное посредством языка, является отражением образа мира, присущего тому или иному этносу. Ассоциации позволяют вскрыть ненаблюдаемые процессы формирования семантики и взаимодействия единиц национального словаря как в синхронии, так и в диахронии. На сегодняшний день, изучение семантических свойств слова - одно из наиболее разработанных направлений в исследовании вербальных ассоциаций.

Психолингвистические исследования ассоциаций развивались по нескольким направлениям. Первоначально была осознана необходимость выявить некоторые ассоциативные нормы, т.е. наиболее стандартные для данного социума слова-реакции на заданное слово-стимул. Первые ассоциативные нормы были получены Кент и Розанофф для американского варианта английского языка, опубликованы в 1910 г., что дало возможность сопоставления реакций, полученных в ходе диагностики и реабилитации больных, с нормативными, «эталонными» ассоциациями здоровых

людей. Однако углубленные психолингвистические исследования нормативных ассоциаций берут свое начало с исследования миннесотских ассоциативных норм. К настоящему времени собраны ассоциативные нормы большинства европейских языков, ряда языков народов бывшего СССР, японского языка [2, с.51].

Вербальные ассоциации получают в ходе психоаналитического сеанса или специального эксперимента. Единицей психолингвистического анализа является ассоциативная структура, т.е. предполагается два объекта, между которыми существует связь. Как правило, ассоциативная связь действует от стимула к реакции, обратные связи встречаются не всегда. Минимальной ассоциативной структурой признается пара слов, где одно выступает в качестве стимула, а второе в качестве реакции: S - R.

МАМА - дочка; Костанай - город; *Карабалык* - черная рыба, икра. На одно слово-стимул (S) можно получить целую цепочку слов-реакций (RR), в которой все предыдущие реакции становятся дополнительными стимулами для последующих, например: мама - дочка - (дочка) - девочка - девочка - любить - любить - жизнь - жизнь - день ... Это свойственно не только апеллятивной лексике, как хорошо показано в «Словаре ассоциативных норм русского языка», но и онимам: абак - кабак - кабак - вино - вино - праздник - праздник - свадьба - свадьба - молодожены - любовь... Промежуточные стимулы как бы направляют процесс ассоциирования, при этом в цепочке, строго говоря, ассоциативно связаны только смежные слова, а не первое и, например, последнее .

Ассоциативные нормы представляют собой результат свободного ассоциативного эксперимента, в ходе которого, как правило, фиксируется только первая реакция на слово-стимул. В результате массового свободного ассоциативного эксперимента получается набор реакций на заданные слова-стимулы. Этот набор реакций, который был получен на один стимул, упорядочивается по частоте: на первом месте оказывается реакция, которую назвало первой большинство участников ассоциативного эксперимента, на последнем - те реакции, которые упомянуты только одним участником эксперимента. Такой упорядоченный по частотности набор реакций на слово-стимул называется ассоциативным полем стимула.

В центре ассоциативного поля находятся наиболее частотные реакции, а на периферии (или в конце) скользящей шкалы – единичные реакции.

Таким образом, для понимания топонима большую роль играют опосредованная мотивация, отражающая ассоциативные связи топонима как звена словообразовательной цепочки и допускающая переосмысление последовательности словообразовательных актов в сознании говорящих; способность к обнаружению ассоциативного кода, используемого при метафорическом осмыслении внутренней формы топонима; зависимость восприятия семантики топонима от его ситуативно-контекстуальных функций и грамматических свойств (например, каламбур); уточняющая мотивация на основе паронимической подмены. Уровень языковой компетенции человека является той базой, на основе которой функционирует механизм языкового творчества, оптимально вербализируя картину мира.

Литература:

1. Лютикова В.Д. Языковая личность и диалект. - Тюмень, 1999. – 219с.
2. Бюлер К. Теория языка. - М., 1993.-308с.
3. Василевич А.П. К исследованию ассоциативного поля// Функционирование текста в речевой деятельности. - М., 1986. – 231с.
4. Караулов Ю.Н. Ассоциативный анализ: новый подход к интерпретации художественного текста // IX Международный Конгресс МАПРЯЛ. Русский язык, литература и культура на рубеже веков. Тезисы докладов. - Братислава, 1999. - С.175-210.

References:

1. Ljutikova V.D. JAzykovaja lichnost' i diolekt. - Tjumen', 1999. – 219s.
2. Bjuler K. Teorija jazyka. - M., 1993.-308s.
3. Vasilevich A.P. K issledovaniju associativnogo polja// Funkcionirovanie teksta v rechevoj dejatel'nosti. - M., 1986. – 231s.
4. Karaulov JU.N. Associativnyj analiz: novyj podhod k interpretacii hudozhestvennogo teksta IH Mezhdunarodnyj Kongress MAPRJAL. Russkij jazyk, literatura i kul'tura na rubezhe vekov. Tezisy dokladov. - Bratislava, 1999. - S.175-210.

Сведения об авторе:

Ахметова Б.З. - кандидат филологических наук, доцент, КГУ имени А.Байтурсынова
Ахметова Б.З. - филология ғылымының кандидаты, доцент, КГУ имени А.Байтурсынова
Akhmetova B.Z. - PhD, associate professor, KGU named after A.Baitursynov

УДК 94:9-05

ТАРИХИ ПРОЦЕСТЕГІ ТҰЛҒАНЫҢ РӨЛІ ЖӨНІНДЕ

Ахметова Л. С. - тарих магистрі, А.Байтұрсынов атындағы Қостанай мемлекеттік университеті философия кафедрасының аға оқытушысы

Тарихтағы жеке тұлғаның рөлі жөнінде мәселенің қалыптасқанына біраз болды. Содан бері осы мәселе кәсіби тарихшылармен қатар, қарапайым адамдарды да мазалайды. Аталмыш мақаланың мақсаты - отандық және шетел тарихи оқиғаларының негізінде тұлғаның тарихи процеске жасайтын ықпалын зерттеу болып табылады.

Мақаланың авторы үшін бұл мәселе екі себеппен маңызды: Кейбір жеке тұлғалар тарихтың даму барысына ықпал ете алама, оны өзгерте алама, тарихи заңдылықтардың әрекетін болдырмауға еркі жетеме? Немесе тұлғалар жай ғана өзінің тарихи миссиясын орындайды және олардың әрекеттері тарихтың барлық барысымен алдын-ала белгіленген бе?

Мақалада тарихтағы балама жолының мәселесі қарастырылады. Аталмыш мақаланың басты өзегі-тұлға тарихты жасай алама деген сұрақ қойылады.

Қазіргі таңда әлемде қоғам мен мемлекетті басқарудағы әдістер мен стратегияларда көптеген өзгерістер болып жатыр, сол себепте аталмыш зерттеудің тақырыбы және оны талдау көкейтесті сипатқа ие, сонымен қатар ғылыми және практикалық құндылығы зор.

Аталмыш тақырыптың қарастырылуының ғылыми дәрежесің сипаттай келе, мақала авторы осы мәселеге арналған бірқатар зерттеушілердің еңбектерің саралайды. Жұмыста жеке тұлғалардың тарихи процеске ықпал етуін көрсететің мысал ретінде Қазақстан тарихындағы Н.Назарбаев, Ж.Тәшенов сынды ұлы тұлғалардың қызметі келтіріледі.

Кілт сөздер: тарих, тұлға, тарихи процесс, қоғам, мемлекет

О РОЛИ ЛИЧНОСТИ В ИСТОРИЧЕСКОМ ПРОЦЕССЕ

Ахметова Л.С. - магистр истории, старший преподаватель кафедры философии Костанайского государственного университета им.Ахмета Байтурсынова

Вопрос о роли личности в истории появился давно, но до сих пор интересует как профессиональных исследователей, так и простых людей. Целью данной статьи является исследование влияния личности на ход исторического процесса, на примере отечественной и зарубежной историй. Для автора статьи этот вопрос важен по двум причинам: могут ли отдельные личности влиять на ход истории, изменять его, или их действия заранее обусловлены всем ходом истории. На примере некоторых известных личностей анализируется как отдельная личность может влиять на ход истории, на будущее страны и многих людей. В статье рассматривается вопрос об альтернативах в истории. Ключевым вопросом содержания данной статьи является: Может ли личность творить историю?

В настоящее время в мире происходят постоянные изменения стратегий и методов управления обществом и государством, и проблематика данного исследования и его анализ по-прежнему несет актуальный характер и представляет научный и практический интерес.

Характеризуя степень научной разработанности данной проблематики, автор статьи анализирует работы некоторых авторов, посвященных данной теме. В работе в качестве примера влияния отдельных личностей на ход исторического процесса, рассматривается деятельность таких выдающихся личностей в истории Казахстана, как Н.Назарбаев, Ж.Ташенов.

Ключевые слова: история, личность, исторический процесс, общество, государство:

THE ROLE OF THE INDIVIDUAL IN THE HISTORICAL PROCESS

L.S. Akhmetova - Master of history, the senior lecturer in philosophy at KSU after A.Baitursynova.

The role of personality in history appeared long ago, but professional researchers and ordinary people are interested in this issue so far. The aim of this paper is to study the influence of personality on the course of the historical process, as an example of national and foreign stories. For the author of the article, this issue is important for two reasons: can individuals influence the course of history, to change it, or their actions in advance due to the whole course of history.

For example, some well-known personalities, individuals are analyzed, as individuals can influence the course of history, the future of the country and many people. In the article the question of alternatives is considered in history. The key issue of the content of this article is: Can a person make history?

Currently, the world's constantly changing policies and society and governance practices occur, and problems of the research and analysis continues to bear the actual character and is of scientific and practical interest.

Characterizing the degree of scientific elaboration of this problem, the author analyzes the work of some authors on the subject. In this paper as an example of the influence of individuals on the course of the historical process, the activity of such prominent figures in the history of Kazakhstan as Nursultan Nazarbayev, Zh.Tashenov are considered.

Key words: history, identity, historical process, society, state

Қазіргі таңда тарихтағы тұлғаның мәселесіне қатысты сан алуан көзқарастар бар. Оның себебі-тұлғаның тарихи рөлінің көп қырлылығы мен қайталанбас бірегейлігі екенін түсінуге тырысу және дәуірдің ерекшелігі мен тарихи оқиғаларға байланыстыра зерделеу болып табылады.

Тұлғаның тарихтағы рөлі жөніндегі мәселенің пайда болғанына біраз болды. Бұл сұрақ тек қана кәсіби тарихшылар мен философтарды толғандырып қоймайды, сонымен қатар қарапайым адамдарды да көптен мазалайды.

Мақаланың мақсаты әлеуметтік үрдістегі белсенді адам факторының маңызы мен орнын ғылыми тұрғыдан негіздеп, теориялық-методикалық жағынан жинақтап қорыту.

Біздің еуразиялық дүниетанымымыз бойынша тарихи үрдістерді болдырып, оған рухани жағынан қуат беретін және басқаратын жеке тұлғалар. Сондықтан тарихты белгілі кезеңдерде тұлғалар жасайды деп айтуға толық негіз бар. Бұл тарихты халық жасайды деген бұрынғы маркстік қағидадан бөлек, батыстық көзқарас үлгісіне жақындау ұстаным. Біз тарихты жасаудағы халықтың да рөлін жоққа шығармаймыз, бірақ оны бастап, жоғарыда айтқанымыздай, рухани жағынан толықтыратын жеке тұлғалар деп есептейміз. Сонымен бірге, тарихи үрдістердің өзі де тұлғалардың дараланып көрінуіне, оның жеке әлеуетінің қалыптасуына мүмкіншілік береді. Алысқа бармай-ақ, соңғы 10-15 жылды алатын болсақ, ТМД мемлекеттері тарихының жасалуында олардың басында болған тұлғалардың жеке рөлін анық көріп отырмыз. КСРО-ның құрамынан шыққан елдердің қазіргі қалыптасуы мен дамуы бір-біріне ұқсамай, алшақ кетіп барады. Бұл істе олардың басында отырған жеке тұлғалардың рөлі өте үлкен екенін ешкім де жоққа шығара алмайды. Адамзаттың осы заманғы тарихи кезеңінде жеке тұлға рөлінің маңыздылығы жөніндегі көзқарастар қалыптасқан геосаяси ахуалға байланысты әртүрлі болып келеді. Мәселен, Еуропада қатаң тәртіпке негізделіп, заңмен бұлжымастай бекітіліп тастаған өзгермейтін конституциялық құрылым жасалған. Онда жеке тұлға мемлекеттің құрылыс, бұрылысын өзгерте қоюы екіталай. Әрине, дарынды тұлғалар өкімет басына келіп жатса, кейбір ілгерілеулердің болатыны рас. Бірақ түбегейлі өзгеріс жасау мүмкін емес. Сондықтан жеке тұлғаның орны онда солғын. Ал Шығыста тұлғаның маңызы мен рөліне басқаша көзқарас қалыптасқан. Мұнда жеке тұлғаның құндылығы ерекше. Бірақ біз таза Батыс та, таза Шығыс та емеспіз, біздің өзіндік еуразиялық көзқарасымыз, өзіндік менталитетіміз бар

Ұлттық деңгейдегі тұлғаның тарихтағы рөлі саяси-қоғамдық өлшемдермен анықталатыны мәлім. Кейбір тұлғалар ғылым мен техника саласында әлемді таңқалдыратын жаңалық ашуымен тарихқа енсе, екіншілері әдебиет пен өнердің үздік шығармаларын жұртшылыққа мойындатып, атын мәңгілікке қалдырады. Ал, саясат пен мемлекеттік билік саласында ұлы тұлғаларға қойылатын талаптың, ұлылар қатарына кірудің өлшемі мүлде бөлек. Егер алдыңғылардың ұлылығы өзі өмір сүріп тұрған заманда ресми рәсімделусіз анықталып жатса, саясат пен мемлекеттік билік әлеміндегі ұлының ұлылығы әлденеше жылдар емес, ғасырлар өткеннен кейін мойындалуы, жемісін беруі мүмкін. Ұлт тарихы ғасырлық тәжірибесіне сүйенетін болсақ, ХХ ғасырдың алыптары Әлихан Бөкейханов, Мұстафа Шоқай, Жұмабек Тәшенов, және тағы басқа Алаш арыстары аласұрған ХХ ғасыр басындағы саяси үдерістердің нағыз жетекшілері екенін енді ғана түсінудеміз. Қазақстанға, қазақ халқына өлшеусіз сіңірген еңбегі әзірге лайық бағаланбаған, міне, осындай ұлы тұлғалардың қатарына Жұмабек Тәшенов жатады. Тарих және тұған елі оның ерлік ісіне болашақта әділ баға береді деп үміттенеміз.

Көптеген ойшылар тарихи процестегі тұлғаның рөлінің зерттеуде барынша атсалысты, өз ойларын қосты. Ғылыми әдебиетте кейде бір-біріне түбегейлі қарама-қарсы пікірлерде кездесіп жатады. Ханкельды Әбжанов «Егер кейбір субъективистер тұлғаның тарихтағы рөлінің басымдылығына ден қойып, адамзаттың тарихи жылжыуын заңдылық процесс ретінде мойындаудан бас тартып, дәлелдеп жатса, оған қарсы ұстанымды ұстанушылар, керісінше тарихи жылжудың өз заңдылығы бар, ол қарапайым адамдардың барлығымен жүзеге асырылады, сондықтан жеке тұлғаның іс-әрекеті ешбір маңызға ие емес» дейді [1]. Біз бұл тақырыпты тарих ғылымының қырынан талдауға тырысамыз.

Тарих ғылымы үшін бұл мәселе екі себептерімен маңызды:

- теоретикалық. Тарихи процесс заңдылық болып табыла ма? Кейбір жеке тұлғалар тарихтың даму барысына ықпал ете ала ма, оны өзгерте ала ма, тарихи заңдылықтардың әрекетін болдырмауға еркі жетеме немесе оған әсер ете ала ма? Немесе тұлғалар жай ғана өзінің тарихи миссиясын орындайды және олардың әрекеттері тарихтың барлық барысымен алдын-ала белгіленген бе?

- қолданбалы. Адамдар шындықты қалай өзгерте алады және келешектің дамуына ықпал ете ала ма?

Көптеген адамдар өздеріне, әрине, тұрмыстық тұрғыда, бұл сұрақты былай қою мүмкін: Мен өз өмірімді өзгерте аламын ба? Мен әлемді өзгерте аламын ба? Менің істеп жүргенім маңызды ма?

Қоғам дамуына тұлғаның ықпал етуін талдағанда келесі жағдайларға назар аудару қажет:

- қоғамның дамуының заңдылықтары-бұл тарих жүріп келе жатқан «дағдылы сорап» емес, бұл ең алдымен, бәріне міндетті «ойын шарты»;

- барлық тұлғалар мен тарихи фактілерге объективтілік пен субъективтіліктің әмбебап арақатынасын анықтаудың қажеті жоқ. Әр тарихи фактіге және тұлғаға бұл арақатынас әртүрлі және осы фактімен және тұлғамен алдын ала белгіленген;

- адамның еркі, оның іс-әрекеті ешқайдан пайда бола салмайды, оларда алдын-ала тарихи себептермен белгіленеді.

Егерде тарихтағы тұлғаның рөлін үстіртін қарастырсақ, онда жалпы мағынада келесідей қорытуға болады: адам нақты тарихи жағдайда, белгілі бір әлеуметтік-экономикалық ортада туылып, әрекет етеді. Сондықтан, соларға сәйкес ойлап, әрекет қылады. Адам тарихтың барысына ықпал ете алады, тарихи дамудың заңдылықтарына, оның жылдам немесе баяу дамуына өз үлесін қоса алады, бірақ оның дамуын тоқтатуға дәрмені жетпейді.

Ал егерде бұл сұрақты нақты тарихи фактілерге сүйеніп қарастырсақ, онда жоғарыда келтірілген жалпы түсіндірме тарихтағы субъективті және объективті күштердің әрекеттерінің толық сипаттауға мүмкіндік бере алмайды.

Тарихтағы тұлғаның рөлі немен белгіленеді: оның өзімен бе, тарихи жағдаймен бе, тарихи заңдармен бе, кездейсоқтықпен бе әлде барлығымен бірдей ме, қандай ретте және қалай? Нақты пайымдауға қиын. Оған қоса жауаптың өзі біз таңдаған зерттеу қырына, қарастырылып жатқан кезеңнің көзқарасына және басқа да әдістемелік қырларға байланысты.

Себебі, тұлғаның рөлі нақты тарихи оқиғаларда, құбылыстарда және процестерде көрінісін тапқандықтан, оны осы тарихи фактілерге қатысты бағалаған дұрыс. Одан басқа, егерде қоғамда оған қажет жағдайлар жиі қалтасып кетсе, ешбір тұлғаның ұлы тарихи дәуірді жасауға қолынан келмейтігін ескеруіміз керек.

Бұл тақырыпты талдау үшін, оны шарты түрде екіге бөлуге болады:

1) тарихи факт субъективті және объективті.

2) егерде тарихи факт субъективті болса, дәлдік айтсақ адамның әрекетімен пайда болған, онда адамның өзінің әрекеті объективті процестер мен субъективті факторлардың әсерімен туындаған.

Тұлғаның нақты тарихи жағдайлардағы рөлі жөніндегі сұрақ тарихта орын алуы мүмкін кездейсоқтық мәселесімен тығыз байланысты. Қайсысы объективті заңдылықтармен, қайсысы бір-бірімен байланысты жағдайлардың түспа-түс келуімен туындаған?

Ғылыми әдебиетте тұлғаның қалыптасуына ықпал ететін үш фактор көрсетіледі: тұқым қуалаушылық, орта және тәрбие [2]. Нақтырақ айтсақ, тұлғаның қалыптасуының өзінің заңдылығы және себебі бар. Бірақ, бәрімізге мәлім, адамдар әртүрлі әлеуметтік-экономикалық жағдайларда дүниеге келеді. Мысалы, монархиялық құрылыста болашақ монархтардың тұқым қуалаушылығы және тәрбиесі, көбінде, негізгі рөл ойнайды. Мысалы, австриялық мұрагерлік үшін француз әскерлері бірнеше айтулы жеңістерге жетті, және Франция Австриядан қазіргі Бельгия құрамына жататын елеулі жер аумағын талап ете алар еді. Бірақ Людовик XV ондай қадамға бармады, оның сөзімен айтқанда, ол саудагер сияқты емес, патша ретінде соғысты, және Аюхен бітімі француздарға еш пайда әкелмеді [2]. Енді ойлап көріңіз, егерде Людовик XV мінезі ондай жомарт болмағанда немесе оның орнында басқа патша болған жағдайда қазіргі Францияның аумағы біраз кең болып, әбден мүмкін, оның экономикалық және саяси дамуы өзгеше болар еді.

Бұл жерде, біз тұқым қуалаушылық пен тәрбиені «кездейсоқ» фактор рөлін ойнайды деп алып отырмыз. Тағы бір мысал, Мирабоның қазасы, патологиялық процестердің заңдылық нәтижесі болды. Және оның өлімі, Францияның жалпы даму үрдісінен емес, ал әйгілі шешеннің организмнің жеке ерекшелігінен және оның жұқпалы ауруды жұқтырып алған жағдайдан туындады. Францияның жалпы дамуының барысына қатысты бұл ерекшеліктер мен жағдайлар кездейсоқ болып табылады. Ал бірақ Мирабоның өлімі революцияның әрі қарай өрбуіне ықпал етті және оның тарихта орын алғанының бірде-бір себебі ретінде танылды.

Тұлғаның бойындағы қасиеттер тарих процесінің барысына зор ықпалын тигізетіні анық. Мысалы, ҚР-ның президенті Н.Ә. Назарбаевтың 1997 жылы ел астанасын Алматыдан Астанаға көшіру туралы тарихи шешімі - оның бойындағы тәуекелге бару және көрегендік қасиеттерге негізделді және бұл қадам елдің болашақ дамуына орасан зор ықпал етті.

Бұл дегеніміз бірақ, адамның тұлғасын, тіпті ұлы және әйгілі болғаны өзінде бүкіл оқиғалардың барлығының себепкері немесе жылжытқыш күші болып табылады деп есептей алмаймыз, өйткені, тарихи заңдылықтар, себеп-салдар байланысы, таптық ұстаным өз әрекетің жасауды тоқтатпайды.

Капитализмді заңдармен жасай алмайсың-нарық ,тауар-ақша қатынасы болмаса,бірақ тарихи жағдай талап ететін оған бастар жолды уақытында немесе кейінірек салуға болады.

Ұлы тұлғалардың тарихқа жасай алатын ықпалы туралы сөз қозғағанда,олардың әрекеттері қоғам алдында тұрған мәселелермен туындайтының ескеруіміз керек.Мысалы,Ресей империясында, құлдық құқық елдің дамуын тежейтіндігін түсінгенше,оны жойю ешкімнің ойына келген жоқ .Ұлы тұлғалар тек қана тарихи миссияларын орындаумен шектелмейді.Тұлғаның қандай да бір әрекетке баруы және бармауы мүмкін.Және әрбір тұлға өзі өмір сүріп отырған тарихи жағдайға сәйкес өз бетінше әрекет етеді.

Белгілі тұлғаларға немесе оқиғаларға балама іздеу барысында, біз қазіргі таңда одан да жақсы немесе жаман өмір сүреміз деп үзілді-кесілді айталмаймыз,өйткені, кездейсоқ оқиғалардың тізбегің алдын-ала ескеру мүмкін емес.

Тұлға оқиғаларға, құбылыстарға және процестерге әртүрлі ықпал етеді. Соның ішінде,ұлы тұлғалар оқиғалардың өрбуіне орасан зор ықпал етеді-оларды түбегейлі өзгерте алады,жаңадан жасай алады және тіпті,тоқтата алады. Мысалы, өткен ғасырдың 50-60 жылдары КСРО-ның бірінші хатшысы Н.Хрущев Қазақстанның солтүстік облыстарын Ресей құрамасына беру туралы мәселені көтергенде, оған қарсы тұратын Жұмабек Тәшенов сияқты рухты,ұлттық мүдде мен намысты жеке басы қамынан биік қойған нар тұлға болмағанда, әбден мүмкін, біз қазақ жерінің елеулі аумағынан айырылып, ұлттық намысымыз аяқ асты болар еді.

Тұлға құбылыстарға ерекше сипат бере алады, мысалы, заңшығарудағы бір елдің өзгешелігі оның салық жиңау жүйесін анықтайды. Тұлғаның процесестерге ықпал етуі- оны тездетуде немесе баяулатуда байқалады. Мысалы, АҚШ-тағы Азаматтық соғыс нәтижесінде, тек қана құлдық жүйесі жойылып қойған жоқ, сонымен қатар ауылшаруашылықтағы капитализмнің американдық (фермерлік) жолы жеңіске жетті. Ал Солтүстік пен Оңтүстік арасындағы қақтығыстың осылай аяқталуына тек қана объективті факторлар әсер еткен жоқ,сонымен қатар кейбір адамдардың жасаған әрекеттері де себепші болды.

Қоғам өмірінің әртүрлі салаларына тұлға әр басқа ықпал етеді.Дәлдірек айтсақ,егерде әлеуметтік-экономикалық дамуға ықпалы шамалы болса,сол әлеуметтік-экономикалық жағдайларға тәуелді саяси құрылымға әсері орасан зор.

Бірақ,тұлға ең елеулі әсерді қоғамның рухани саласына,бұқараның көңіл-күйі мен идеологиясына жасайды. Аталған салалардың барлығы өзара тығыз байланысты екенің және бір-біріне жасайтын ықпалын (әлеуметтік-экономикалық даму рөлінің басымдылығымен) ескерсек, онда тұлға өмірдің барлық салаларына тек тікелей ғана емес, оған қоса өзгелер арқылы жанама түрде әсер етеді.

Тарихи фактілерге тұлғаның ықпал жасау деңгейі - бір жағынан осы фактілердің сипатына байланысты болса, екінші жағынан, тұлғаның қоғамға әсер ету мүмкіндігіне, оның осы қоғамдағы алатын орнына байланысты.

Тарихи процестің барысына кім ықпал жасай алады? Крапивенский С. Э.тарихи процеске әсер ететің тұлғаның анықтамасы ретінде «белсенді өмірлік ұстанымы бар және қоғам өмірінің салаларының дамуына, сол арқылы жалпы тарихи процеске өзінің еңбегімен, күресімен, теоретикалық ізденісімен және т.б. белгілі үлес қосатын әр индивидті жатқызады» [3]. Біздің ойымызша, ықпалды тек белсенді тұлға ғана емес, сонымен қатар пассивті адамдарда жасайды, дәлдірек айтқанда,әрекет етпеу-бұл да әрекет ету. Мысалы, қазіргі таңда халқымыздың бір бөлігінің ана тілін меңгеруге құлшынысынын болмауы, ертеңгі күні қазақ тілінің, өзіміздің қоғамда лайықты орын алалмайтығынын себепкері болады.

Жалпы алғанда,қоғам барлық адамдардың өзара байланысынан құрылады. Сондықтан, әр тұлға тарихи фактілерге кішігірім істерімен болса да ықпал ете алады. Және қаншалықты көп индивидтер бірыңғай ойлап, әрекет етсе, оның жасайтын ықпалы да салмақты болады. Әрине, оның дәрежесі осы адамдардың әлеуметтік жағдайларына байланысты. Бірақ, жалпы алғанда сандық өзгерістер сапаға айналады, әрбасқа адамдардың әрекеттерінің жиынтығы қоғамды оң өзгерістерге әкеледі.

Жеке тұлғаның әрекеті бір жағынан,жалпы қоғамға, екінші жағынан басқа,нақты адамдарға ықпал жасайды. Мысалы, егерде бір адам сапалы білім алса-бұл бір жағынан, азда болса да, қоғамдағы сауаттылық деңгейін көрсетеді, екінші жағынан, осы адамның айналасына әсер етеді:өзгелердің білім алуына түрткі болады, олардың білім деңгейін көтереді.

Жалпы, қоғамның дамуы - оған тән заңдылықтармен жүзеге асады, оны жеке адамдардың еркімен тоқтату мүмкін емес. Бірақ, адам тарихтың жүзеге асу барысына елеулі ықпал ете алады. Бұл тұрғыда, С.Е.Нұрмұратов«тарихи оқиғалар алдын-ала қашалып, белгіленіп қоймайды, сондықтан, тарих болашағы алуан түрлі баламаларға ие»деген пікірімен келісуге болады[4].

Тарих бір сызықтық және алдын ала белгіленген болып табылмайды, әр жеке тұлға оған әсер етеді, сондықтан да әр адам тарих пен қоғам алдында өзінің әрекеті үшін жауапты.

Әдебиеттер:

1. Әбжанов Х.М., Әлпейсов Ә. Қазақ интеллигенциясы мен мәдениеті туралы. Алматы. 1992-31б.
2. Гринин Л. Е. Тарихтағы тұлға: Қазіргі әдістер // История и современность, № 1, 2011-9б.
3. Крапивенский С. Э. Тарихтағы тұлғаның рөлі. Волгоград қ., 1996-117б.
4. Нұрмұратов С.Е., Сағиқызы А. Ұлттық рух мәселесі хақында // Халықаралық конференция материалдары // 2007.41-42бб.

Литература:

1. Әбжанов Х.М., Әлпейсов Ә. О казахской интеллигенции и культуре. Алматы. 1992-31с.
2. Гринин Л. Е. Личность в истории: Современные методы // История и современность, № 1, 2011-9с.
3. Крапивенский С. Э. О роли личности в истории. Волгоград, 1996-117с.
4. Нұрмұратов С., Сағиқызы А. К вопросу национального духа / Материалы международной научно-практической конференций // 2007.41-42с.

References:

1. Abzhanov H.M., Alpeysov A.O. About the Kazakh intellectuals and culture. Almaty. 1992-31p.
2. Grinin S. Personality in the history: Modern methods // History and present, №1, 2011-9p.
3. Kravivensky S.E. About the role of the personality in the history. Volgograd, 1996-117p.
4. Nurmuratov S., Sagieva A. To a question to national spirit / Materials of the international scientific and practical conference // 2007.41-42p.

Автор туралы мәлімет

Ахметова Ләззат Сұңқарбекқызы - тарих магистрі, А.Байтұрсынов атындағы Қостанай мемлекеттік университетінің философия кафедрасының, аға оқытушысы, Қостанай, Байтұрсынов к., 47, тел. 87754359663, e-mail: lyzzat.ahmetova@mail.ru

Ахметова Ляззат Сункарбековна - магистр истории, старший преподаватель кафедры философии Костанайского Государственного Университета им. А.Байтұрсынова, Костанай, ул. Байтұрсынова 47, -mail: lyzzat.ahmetova@mail.ru

Akhmetova Lyazzat Sunkarbekovna - Master of history, the senior lecturer in philosophy at KSU after A. Baitursynova, Kostanau, Baitursynovst. 47, phone 87754359663, e-mail: lyzzat.ahmetova@mail.ru

УДК 37: 811 111

РОЛЬ ГРАММАТИКИ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ РУССКОМУ ЯЗЫКУ

Бекбосынова А.Ж. - старший преподаватель, доцент, Костанайский государственный университет имени А. Байтұрсынова

В статье говорится об особой роли грамматики в курсе изучения русского языка в группах с казахским языком обучения.

Цель данной работы – познакомить с основными особенностями обучения грамматическим навыкам, рассмотреть этапы обучения грамматике, классифицировать упражнения для формирования грамматических навыков, развитие навыков и умений использования грамматики в устном и письменном общении.

Задачи исследования - выделить следующие компоненты:

- грамматический минимум – активный, рецептивный;
- объективные трудности его усвоения определенной языковой категорией обучающихся;
- психологические характеристики навыков и специфика их взаимодействия с лексическими и фонетическими навыками в речевой деятельности.

В статье представлены требования к обучению грамматике в свете коммуникативно-функционального подхода, определены этапы работы с грамматическим материалом, уделено внимание использованию приемов сравнительно-сопоставительного анализа грамматических явлений родного языка и русского языка с целью выявления сходства и различия в их форме, значений и особенностей их употребления, а также сравнительному анализу грамматических явлений обоих языков; подчеркивается, что обучение грамматике обязательно начинается с

работы над текстом; рассматриваются следующие основные типы упражнений, направленных на развитие навыков и умений использования грамматики: имитационные упражнения, подстановочные упражнения и трансформационные упражнения.

Ключевые слова: грамматика, компетенция, общение.

ОРЫС ТІЛІН ОҚЫТУ ПРОЦЕССІНДЕГІ ГРАММАТИКАНЫҢ МАҢЫЗЫ

Бекбосынова А.Ж. - А.Байтұрсынов атындағы Қостанай мемлекеттік университеті, доценті, аға оқытушысы

Мақалада қазақ тілінде білім алатын топтарда орыс тілін оқыту курсына грамматиканың ерекше маңыздылығы туралы айтылады.

Жұмыстың мақсаты - ауызша және жазбаша қарым-қатынас жасауда грамматиканы қолдана білу мен дағдыны дамыту, грамматика дағдыларын қалыптастыру үшін грамматиканы оқытудағы дағдыны қалыптастырудың негізгі ерекшелер мен грамматиканы оқыту кезеңдерін қарастыру, жаттығуларды топтастыру.

Зерттеудің міндеті - келесіндей бөліктерден көрінеді:

- грамматикалық минимум – белсенді, рецептивті;
- тіл үйренушінің тілді меңгеру барысында анықталған айқын қиындықтары;
- сөйлеу қызметінде фонетикалық, лексикалық өзара ерекшелік дағдылары және психологиялық мінездік дағдылары.

Мақалада коммуникативтік - функционалдық көзқарас тұрғысынан грамматиканы оқыту талаптары ұсынылған, грамматикалық материалдармен жұмыс істеу кезеңдері анықталған, нысанында, мөнінде және қолдану ерекшеліктерінде ұқсастықтары мен айырмашылықтарын анықтау мақсатында ана тілі мен орыс тілдің грамматикалық құбылыстарын салыстырмалы-салғастырмалы талдаудың тәсілдерін қолдануға, сонымен қатар екі тілдің грамматикалық құбылыстарын салыстырмалы талдауға көңіл бөлінген; грамматиканы оқыту кезеңдері мәтінмен жұмыс істеуді басталады; грамматиканы қолдану дағдылары мен біліктілікті дамытуға бағытталған жаттығулардың келесі негізгі түрлері қарастырылады: имитациялық жаттығулар, қойылымдық жаттығулар, трансформациондық жаттығулар.

Негізгі ұғымдар: коммуникативті құзыреттілік, грамматика, тілдік қарым-қатынасты дамыту.

THE ROLE OF GRAMMAR IN RUSSIAN LANGUAGE LEARNING

Bekbosynova A.Zh. - Senior Lecturer, Associate Professor, Kostanay State University named after A.Baitursynov

The article is said about the special role of grammar in the course of studying Russian language in groups with the Kazakh language learning.

The aim of this work is to present main features of teaching basic grammar, skills investigate the stages of teaching grammar, classify tasks for grammar skills forming, develop skills to use grammar in oral and written communication.

The tasks are to work out the following levels:

- grammar minimum – active and perceptive,
- objective difficulties of its acquisition among definite group of learners,
- psychological features of skills and their interaction with lexical and phonetic ones in communication.

The purpose of the work is the development of grammar skills in oral and written communication.

The article is presented the requirements for grammar teaching, including communicative and functional approach and defined stages of work with grammar material. Attention is paid to the use of methods of comparative and contrastive analysis of grammatical phenomena of the native language and Russian language with the aim of identifying similarities and differences in their form, meanings, and peculiarities of their use, as well as a comparative analysis of grammatical phenomena in both languages. This article is discussed the following main types of exercises aimed at the development of skills of using grammar: imitation exercises, permutation exercises, and transformational exercises.

Keyword: oral and written communication, russian language, learn.

При организации учебного процесса по изучению русского языка необходимо учитывать принципиальную особенность ГОСО - формирование у будущих специалистов коммуникативной

компетенции - способности решать лингвистическими средствами реальные коммуникативные задачи в конкретных речевых ситуациях научной сферы, формирование межкультурно-коммуникативной компетенции студентов неязыковых специальностей в процессе образования на уровнях базовой стандартности.

Компетентностный подход — подход, нацеленный на результат образования, причем в качестве результата рассматривается не только сумма усвоенной информации, но и способность человека действовать в различных ситуациях, его способность использовать полученные знания. В этом плане грамматика имеет первостепенное практическое значение, так как с ее помощью обеспечивается формирование умений устного и письменного общения.

Особая роль грамматики в курсе изучения языка состоит в том, что она является именно той необходимой базой, без которой невозможно полноценное употребление его как средства общения. Грамматика родного языка встроена в сознание носителя и осознается только при рефлексии (когда возникает вопрос: как правильно сказать?). При обучении русскому языку перед педагогом стоит сверхзадача – вывести систему форм и правил употребления изучаемого языка на уровень автоматического употребления.

Знания грамматики, т.е. знания правил и форм изучаемого языка, недостаточно для осуществления коммуникации. Не владея фонетикой и лексикой, человек не может реализовать в речи свои знания грамматики. Не владея видами речевой деятельности (чтением и письмом, аудированием и говорением), он также не сможет пользоваться языком как средством общения.

В методике изучения грамматики не выделяется самостоятельное направление работы. Она вводится через ситуативно-тематическую организацию учебного процесса, то есть через практику в речи. Перед обучающимися ставится задача выразить определенную мысль или идею, а грамматика становится лишь инструментом ее осуществления.

Так, чтобы правильно понять фразу **Весло задело платье**, недостаточно знать лексическое значение каждого из составляющих ее слов, нужны и некоторые грамматические знания. В частности, что **задело** – глагольная форма прошедшего времени, согласованная с одним из двух встречающихся во фразе существительных среднего рода. Далее, надо знать, что в русском языке обычен прямой порядок слов, при котором подлежащее предшествует сказуемому, а дополнение следует за глаголом. Именно эти сведения грамматического характера только и могут помочь разобраться, что же именно говорится в предложении.

В основе этого подхода лежит представление о языке как о триединой сущности: язык – речь – коммуникация.

Язык в таком понимании – это система звуков, слов, конструкций.

Речь – это реализация фонетической, лексической и грамматической систем, имеющих свои правила использования.

Коммуникация – это использование системы языка и речевых моделей в реальном общении, когда помимо языковых факторов должны учитываться и факторы внелингвистические.

В методике РКИ на этой основе сформировалось представление о трех видах языковой компетенции, которые должны быть сформированы у обучающихся:

- 1) языковая (лингвистическая) – это знание морфологии, синтаксиса, словообразования;
- 2) речевая – это навыки и умения правильно строить речь по грамматическим моделям;
- 3) коммуникативная – это умение общаться в разнообразных ситуациях.

Положение о языковой компетенции обучающихся ясно показывает, какую роль в процессе обучения русскому языку играет грамматика: она является базой, основой всего процесса обучения. Но главная цель обучения – свободное общение на языке. Поэтому при работе над грамматикой следует развивать все виды речевой деятельности: говорение, аудирование, чтение и письмо.

В практике обучения используются два подхода к подаче грамматического материала: **системно-структурный** (на основе логико-смысловых категорий, т.е. с учетом выражаемых синтаксических отношений: субъектно-предикатных, объектных, атрибутивных и др.) и **функциональный** (отбор и введение материала определяется темой, содержанием высказывания). Как известно, обучающиеся еще в детстве овладевает системой грамматических понятий своего родного языка вместе со средствами их выражения. Когда он начинает изучать новый, неродной язык, ему прежде всего заметны формальные отличия этого языка от его родного. В тех случаях, когда понятия родного и изучаемого языка совпадают, такое соотношение помогает усвоению, ускоряет его. Однако в большинстве случаев существуют несовпадения, которые являются причиной так называемой **интерференции**, когда учащийся переносит понятия грамматики родного языка на русский. Расхождения в системах различных языков требуют выделения тех грамматических понятий русского языка, которые будут для учащихся новыми (например, таким новым понятием будет категория рода существительных, вида глагола).

Отбирая грамматический материал в учебных целях, необходимо снабдить обучающегося «строительным материалом» – формами, типовыми образцами предложений, а также сообщить ему, как нужно пользоваться данным материалом. **Объект усвоения** для обучающегося составляют **языковые единицы**, функционирующие в речи (слова, сочетания слов, предложения), **правила** построения, объединения и **употребления** языковых единиц, базирующиеся на знаниях об устройстве и функционировании языка, и сами **речевые действия**, которые обучающийся должен научиться осуществлять в процессе общения.

В содержании обучения данному аспекту речи условно можно выделить следующие компоненты:

- грамматический минимум – активный, рецептивный;
- объективные трудности его усвоения определенной языковой категорией обучающихся;
- психологические характеристики навыков и специфика их взаимодействия с лексическими и фонетическими навыками в речевой деятельности;
- грамматические понятия и явления, отсутствующие в родном языке.

Учитывая, что основными источниками трудностей в усвоении грамматического материала являются межъязыковая и внутриязыковая интерференция, необходимо использовать приемы сравнительно-сопоставительного анализа грамматических явлений родного языка и русского языка с целью выявления их сходства и различия в их форме, значении и особенностях их употребления, а также сравнительный анализ грамматических явлений обоих языков.

Требования к обучению грамматике в свете коммуниктивно-функционального подхода сводятся к следующим принципам:

1. Материал для обучения грамматике должен отражать естественное использование языка в общении без искусственных примеров и надуманных ситуаций;
2. В учебном материале следует четко выделять формальные, семантические и функциональные аспекты, для того, чтобы обучающиеся могли установить связь между ними в определенных контекстах;
3. Грамматический материал целесообразно предъявлять в доступном объеме с целью возможности его закрепления в новых контекстах;
4. Введению нового материала необходимо предпосылать повторение ранее усвоенного и широко использовать в качестве опоры иллюстративную наглядность, схемы, таблицы [3, с.23].
5. Пояснения и правила должны быть краткими, точными и простыми, адекватно отражающими специфику грамматического материала;
6. Для закрепления грамматических явлений следует использовать различные виды общения, в том числе парную и групповую работу.

К основным этапам работы над грамматическим явлением относятся: ознакомление, первичное закрепление, развитие навыков и умений использования грамматики в устном и письменном общении.

Этапы работы с грамматическим материалом:

- 1-й этап – введение нового материала;
- 2-й этап – тренировка и автоматизация нового материала;
- 3-й этап – использование этого материала в различных видах речевой деятельности.

На основе прочитанного текста проводится разнообразная работа, которая предполагает подчинение всех видов упражнений развитию речи. Мы остановимся лишь на тех упражнениях, которые в наших условиях наилучшим образом способствуют овладению речевыми навыками.

Главное же в обучении – **это работа с текстом**. Поэтому в современной методике обучение грамматике обязательно начинается с работы над текстом, в котором встречается изучаемая грамматическая модель. Сначала обучающиеся должны увидеть текст, понять его смысл и познакомиться с новой грамматической формой. Из смысла текста им станет ясно, зачем в данном случае используется эта новая форма. Текст для демонстрации грамматической модели должен быть небольшим, но ярким, выразительным.

Рассмотрим следующий грамматический материал:

Винительный падеж объекта (кого? что?): поймать птицу, купить клетку, посадить птицу, кормить и поить птицу, чистить клетку, открыть окно, клетку; направления (куда?): пойти в магазин, посадить в клетку, хотеть на волю, сесть на дерево; согласование существительных с прилагательными и местоимениями в винительном падеже единственного числа (твердое и мягкое склонение): большую красивую птицу, зоологический магазин, новую клетку, свою птицу, на соседнее дерево; прошедшее время глагола: поймать–поймал, пойти – пошел, купить – купил, посадить – посадил, кормить – кормил, поить – поил, чистить – чистил, открыть – открыл(а), сесть – сел(а), запеть – запел(а).

Новые слова и словосочетания:

однажды, поймать, большая, красивая, птица, пошел /(куда?)/ зоологический магазин, купить /(что?)/ клетка, посадить /(куда?)/ кормить /(кого?)/ поить /(кого?)/ чистить /(что?)/ грустный (ая, ое), петь, воля, хотеть /(куда?)/ широко, открыть /(что?)/ вылететь (откуда?)/ из клетки, сесть /(на что?), соседнее дерево, петь – запеть, были рады.

Текст

Однажды мальчик Сережа поймал большую красивую птицу. Он пошел в зоологический магазин, купил новую клетку. Потом он посадил птицу в клетку. Каждый день он кормил и поил свою птицу, чистил ее клетку. Только она сидит грустная и не поет. Почему птица не поет, мальчик не знает. «Птица хочет на волю», – сказала мама. Мама широко открыла окно, а Сережа открыл клетку. Птица вылетела из клетки, села на соседнее дерево и запела. Сережа и мама были очень рады.

Особое место в нашей работе над текстами занимает составление словосочетаний и предложений по образцу и по схеме. Схема помогает уловить структуру и словосочетания, и предложения, увидеть общее в их строе. По одной предложенной преподавателем схеме каждый обучающийся может составить свое словосочетание, свое предложение, где употребляются разные слова и сочетания, и сами словосочетания и предложения могут быть различными по содержанию, но сходными по форме. Например: Си + Г + Св, где Си — существительное в именительном падеже, Г — глагол, Св — существительное в винительном падеже: *Эколог изучает окружающую среду. Тракторист пашет поле. Ветеринар обрабатывает рану.*

Важный этап в работе над грамматикой – это выполнение упражнений. Он связан с накоплением языковых средств и практикой их использования в разных формах общения.

Все упражнения для формирования грамматических навыков можно соответственно разделить на тренировочные и упражнения, направленные на развитие навыков и умений использования грамматики.

Усвоение грамматического материала происходит в ходе выполнения тренировочных упражнений, целью которых является формирование у обучающихся навыков относительно точного воспроизведения изучаемого явления в типичных для его функционирования речевых ситуациях и развитие их гибкости за счет варьирования условий общения, требующих адекватного грамматического оформления высказывания. Ведь исходный текст, используемый при ознакомлении, представляет новое грамматическое явление односторонне, одной-двумя формами. Для выражения мыслей, то есть для формирования «своего» текста, обучающимся этого будет недостаточно; тренировка, таким образом, должна помочь расширить диапазон употребления данного грамматического явления.

Тренировочные упражнения должны быть подчинены упражнениям с речевой установкой. Характеризуя систему таких упражнений в целом, необходимо учитывать их вспомогательную роль. Надо выстроить тренировочные упражнения таким образом, чтобы обучающиеся при их выполнении понимали необходимость данного грамматического явления в тематически-ситуативном целом.

В методике приняты следующие основные типы упражнений, направленных на развитие навыков и умений использования грамматики: имитационные упражнения, подстановочные упражнения и трансформационные упражнения.

Имитационные упражнения могут быть построены на одноструктурном или оппозиционном (контрастном) грамматическом материале. Грамматическая структура в них задана, ее следует повторять без изменения.

Выполнение упражнений может проходить в виде прослушивания и повторения форм по образцу; контрастного повторения различных форм за преподавателем, при этом происходит прилаживание органов речи к произнесению новых грамматических явлений в небольшом контексте; списывания текста или его части с подчеркиванием грамматических ориентиров [4, с.16].

Подстановочные упражнения используются для закрепления грамматического материала, выработки автоматизма в употреблении грамматической структуры в аналогичных ситуациях; этот тип упражнений особо ответственен за формирование гибкости навыка, здесь происходит усвоение всего многообразия форм, присущих данному грамматическому явлению, за счет разнообразных трансформаций, перифраза, дополнения и расширения.

Трансформационные упражнения дают возможность формировать навыки комбинирования, замены, сокращения или расширения заданных грамматических структур в речи. Здесь метод тренировки смыкается фактически с методом применения усвоенного грамматического материала в речи [3, с.54]

При выполнении этих упражнений необходимо иметь в виду две взаимосвязанные задачи: обеспечить запоминание грамматического материала, развитие соответствующих навыков и одновременно открыть перед обучающимися ясную речевую перспективу использования этих навыков.

Подводя итог всему сказанному, следует отметить, что задача преподавателя состоит в том, чтобы организовать обучение на основе строгой грамматической системы, изучение которой в то же

время не было бы самоцелью для студентов, однако осознавалось бы как необходимое условие понимания в процессе коммуникации.

Литература:

1. Акишина А.А., Каган О.Е. Учимся учить.- М., 2005.
2. Вагнер В.Н. Методика преподавания русского языка.- М., 2001.
3. Занин В.Ф. Просто грамматика в кн. «Живая методика для преподавателя русского языка как иностранного».- М., 2005. С. 261–335.
4. Иевлева З.И. Методика преподавания грамматики в практическом курсе русского языка для иностранцев.- М., 1981.

References:

1. Akicheva A.A., Kagan O.E. Uchimsia uchit. – М., 2005
2. Vagner V.N Metodika prepodavania russkogo iazika.- М., 2001.
3. Zanin V.F. Prosto grammatika v kn. « Jivaia metodika dlia prepodavatelja russkogo iazika kak inostrannogo».- М., 2005. S. 261-335.
4. Ievleva Z.I. Metodika prepodavania grammatiki v prakticheskom kurse russkogo iazika dlia inostrancev.- М., 1981

Сведения об авторе:

Бекбосынова Алма Жумагазиевна - доцент центра языковой подготовки Костанайского государственного университета имени А.Байтұрсынова, старший преподаватель, г. Костанай, ул. Байтұрсынова, 47, e-mail: alma_bekbosyn@mail.ru

Бекбосынова Алма Жумагазиевна - А.Байтұрсынов атындағы Қостанай мемлекеттік университетінің тілдік даярлау орталығының доценті, аға оқытушысы, Қостанай қ., Байтұрсынов к., e-mail: alma_bekbosyn@mail.ru

Bekbosynova Alma Zhemagazievna. - senior teacher, associate professor, Kostanay state university named after A.Baytursynov, e-mail alma_bekbosyn@mail.ru

УДК 81'271.12

ЛЕКСИЧЕСКИЕ НОРМЫ ОФИЦИАЛЬНО-ДЕЛОВОГО СТИЛЯ НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ: НА ПРИМЕРЕ АНАЛИЗА УКАЗОВ ПРЕЗИДЕНТА РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

*Берденова С.Ж. - к. п. н., доцент, декан гуманитарно-социального факультета, КГУ им. Ахмета Байтұрсынова,
Матершова А.И. – магистрант специальности 6М020500-Филология, КГУ им. Ахмета Байтұрсынова*

Одной из актуальных задач современной лингвистики является изучение выразительных средств разных функциональных стилей, поэтому важно уделить внимание изучению лексики официально-делового стиля. Согласно названию, в статье описываются лексические нормы официально-делового стиля на современном этапе. В данной статье рассматривается лексический состав текстов официально-делового стиля. Авторы анализируют функциональные особенности данного стиля, особое внимание уделяется лексическим особенностям. Подробно описываются нормы словоупотребления в официально-деловом стиле. Большое внимание уделяется терминологической лексике. Рассматриваются особенности процедурной лексики, фразеологии официально-делового стиля, канцеляризм. Статья дает детальный анализ лексических единиц официально-деловых текстов, на примере указов Президента Республики Казахстан. Исследуется лексический материал указа Президента Республики Казахстан от 22 февраля 2016 года № 201 и указа Президента Республики Казахстан от 29 декабря 2015 года № 153. Обращается внимание на терминологическую лексику, фразеологию, аббревиатуры, стилистически нейтральную лексику. Статья дает ценную информацию о лексических нормах официально-делового стиля на современном этапе. Текст представляет интерес для филологов, юристов, историков.

Ключевые слова: официально-деловой стиль, лексическая норма, терминологическая лексика

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ПРЕЗИДЕНТІНІҢ ЖАРЛЫҚТАРЫН ТАЛДАУ НЕГІЗЕДІ ҚАЗІРГІ ТАҢДАҒЫ РЕСМИ ІС-ҚАҒАЗДАРДЫҢ ЛЕКСИКАЛЫҚ НОРМАЛАРЫН АНЫҚТАУ

Берденова С.Ж - п.ғ.к доцент А.Байтұсынов атындағы ҚМУ әлеуметтік - гуманитарлық факультетінің деканы

Матершова А.И – 6M020500 - Филология мамандығының магистранты

Заманауи лингвистиканың өзекті мәселелерінің біріне әр түрлі функционалды стильдердің суреттеу құралдарын зерттеу болып табылады, сол себепті де ресми-іс стильдің сөздік қорын зерттеуге назар аудару өте маңызды. Тақырыбына сай мақалада заманауи кезеңдегі ресми-іс стилінің лексикалық нормалары сипатталады. Бұл мақалада ресми-іс стиліне жататын мәтіндердің лексикалық құрамы қарастырылады. Авторлар осы стильдің функционалдық ерекшеліктерін сараптайды, лексикалық ерекшеліктеріне аса назар аударады. Ресми-іс стиліндегі сөздерді қолдану нормалары толық сипатталады. Аса зор назар терминологиялық лексикаға аударылады. Рәсімдік лексика, ресми-іс стилінің фразеологиясы, қағазбастылық ерекшеліктері қарастырылады. Мақала, Қазақстан республикасы президентінің жарлықтарының негізінде ресми-іс мәтіндерінің лексикалық бірліктеріне толық сараптама береді. Қазақстан республикасы президентінің 2016 жылдың 22 ақпанынан № 201 жарлығы мен Қазақстан республикасы президентінің 2015 жылдың 29 желтоқсанынан № 153 жарлықтарының лексикалық мәліметтері зерттеледі. Стилистикалық бейтарап лексикаға, фразеологияға, аббревиатураға, терминологиялық лексикаға назар аударылады. Мақала заманауи кезеңдегі ресми-іс стилінің лексикалық нормалары туралы құнды ақпарат береді. Мәтін филология мамандарына, заңгерлерге, тарихшыларға қызығушылық танытады.

Түйінді сөздер: іс-қағаздар стилі, лексикалық нормасы, терминология

LEXICAL NORMS OF OFFICIAL-BUSINESS STILE AT THE PRESENT STAGE BY THE EXAMPLE OF THE ANALYSIS OF DECREES OF THE PRESIDENT OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Berdenova S.Z. - candidate of pedagogical sciences, associate professor, dean of the Faculty of Humanities and Social Sciences, Kostanai State University A. Baitursynov

Matershova A.I. - student in the master's program 6M020500-Philology Kostanai State University A. Baitursynov

The study of expressive means of different functional styles is one of the urgent task of modern linguistics, therefore it is important to pay attention to the study of the lexicon of official-business style. As the title implies the article describes lexical norms of official-business style at the present stage. This article is considered lexical composition texts of official style. The authors analyze functional features of this style. Much attention is given to lexical features. It is spoken in detail norms of word usage of official style It is concluded about lexical norms of official style at the present stage. Much attention is given terminological lexicon. It is dealt with features procedural lexicon, phraseology of official-business style, officialese. The article gives a detailed analysis of lexical units by the example of decrees of the President of the Republic of Kazakhstan. It is examined the lexical material of the decree of the President of the Republic of Kazakhstan from February 22, 2016 No. 201, and the decree of the President of the Republic of Kazakhstan from December 29, 2015 No. 153. Attention is drawn to terminological lexicon, phraseology, abbreviations, stylistically neutral lexicon. The article gives a valuable information on lexical norms of official-business style at the present stage The article is of interest to philologists, lawyers, historians

Keywords: official-business style, lexical norm, terminological lexicon

Жизнь в современном обществе накладывает на человека определенные обязательства. Обязанности гражданина – это обязанности человека как члена семьи, социума, государства. Обязанности, как и права, регулируются официально и зафиксированы в соответствующих законах. Таким образом, с рождения и до смерти человек находится в сфере действия официально-делового стиля, одного из функциональных стилей литературного языка. «Официально-деловой стиль – один из книжных стилей, обслуживающий сферу делового общения. Хотя его специфика проявляется как в письменной, так и в устной, термином «официально-деловой стиль» принято обозначать особенности языка служебных, в первую очередь, организационно-распорядительных документов (акт, отчет, служебное письмо, постановление, приказ и т.д.) и дипломатических документов. Следовательно, необходимо различать подстили: так называемый канцелярский (язык деловых бумаг) и собственно законодательный (язык законов)» [1, с.5]. В дополнении к данному определению следует заметить, что ряд авторов (Григорьева О.Н., Романова О.Ю. и др.) выделяют три подстиля официально-делового

стиля: законодательный, официально-административный и дипломатический. Данная позиция обусловлена разницей в целях и задачах, реализуемых подстилями официально-делового стиля.

Шонайбаева А.Т. отмечает: «По мнению многих филологов, как в русском, так и в казахском языке основными чертами официально-делового стиля являются: точность, конкретность, однозначность, объективность изложения содержания документа, исключая возможность каких бы то ни было иных толкований и неясностей при чтении и языковой стандарт, заключающийся в стремлении автора документального текста выразить свою мысль единообразным способом, путем использования для этой цели готовых формул» [2, с.18]. К основным характеристикам официально-делового стиля следует отнести: однозначность, точность, объективность, аргументированность. Он выделяется среди других функциональных стилей речи традиционностью, стабильностью и стандартизованностью. Это стиль, противоположный по функциям и целям разговорному стилю. Находясь в бытовой ситуации общения, мы проявляем свои личностные качества. Вступая в область правовых отношений, мы начинаем подчиняться определенному регламенту.

Официально-деловой стиль устанавливает правила культуры речи, нормы речевого этикета, текстовые формулы для устного и письменного делового общения. Современный официально-деловой стиль обслуживает сугубо официальные и чрезвычайно важные сферы человеческих взаимоотношений: отношения между государственной властью и населением, служит установлению взаимосвязей между странами, между предприятиями и различными организациями. Он реализуется в текстах документов различных жанров – законов, заявлений, инструкций, договоров, актов и т.д. К устной форме официально-деловой речи относятся выступления на государственных заседаниях, доклады деятелей науки, культуры и т.д.

Основу официально-делового стиля составляет общественно-политическая, специальная терминология. Ясность деловой речи обеспечивает использование лексики с нейтральной стилистической окраской. «В лексике официально-делового стиля важное место занимают номенклатурные обозначения должностей, учреждений, частей территории и т.д. «В лексическом составе этого стиля много единиц с абстрактными значениями (особенно в жанрах законодательных и дипломатических актов)» [3, с.95].

Нормы словоупотребления в официально-деловом стиле, в том числе и лексические, соответствуют нормам литературного языка. Слово должно употребляться с учетом его лексического значения, стилистической окраски и лексической сочетаемости. Стилистическая окраска связана с закрепленностью слова за тем или иным функциональным стилем. Проникновение в официально-деловой стиль разговорной лексики обусловлено незнанием лексического и этимологического значения слова. Проблема употребления неуместной лексики в деловой речи актуальна на сегодняшний день, так как ошибки, связанные с нарушением лексических норм, распространены в официально деловом стиле. По частности проявлений они стоят на третьем месте за грамматическими и орфографическими ошибками.

«Деловые тексты отличаются употреблением слов и выражений, не принятых в иных стилях: вышеуказанный, нижеследующий, вышеперечисленный, надлежащий, исходящий, получатель, уведомление, прописка, проживать, изымать, мера пресечения, содеянное, наказуемость, кассационная жалоба» [4, с.17]. Лексика официально-делового стиля отличается высокой терминованностью. В разновидностях официально-делового стиля используется собственная терминология, т.е. слова с таким лексическим значением, которое понимается всеми специалистами данной отрасли одинаково. Высокой степени употребления отличаются юридические термины, которые используются при составлении различных законов, указов, нормативно правовых актов и т.д. Наравне с юридическими терминами употребляются экономические, экономико-правовые, военные, дипломатические термины.

К терминам примыкает номенклатурная лексика. К ней относится товарная номенклатура, номенклатура должностей, номенклатура наименования организаций, номенклатура материалов и т.д. «Однородность стилистической окраски лексики деловой письменной речи достигается и за счет высокой частотности, так называемой процедурной лексики, представляющей в тексте документа конкретное действие, предмет или признак в официально-правовой интерпретации: нарушение трудовой дисциплины (это может быть опоздание, прогул, явка на работу в нетрезвом виде и т.д.), срыв графика поставок (задержка в пути, несвоевременная отгрузка товара и т.д.), нести ответственность (подвергаться в случае нарушений штрафам, материальным взысканиям, уголовному преследованию и т.д.)» [5, с.8].

Термины и процедурная лексика составляют опорную лексику официально-делового языка. Понятность деловой речи обеспечивает нейтральная лексика.

Слова, относящиеся к терминованной и процедурной лексике, должны употребляться в одном возможном значении. Для точного определения лексического значения слова необходимо обращаться к толковым словарям, так как тематика и содержание документации должны отличаться однозначностью и конкретностью. Незнание лексического значения слова является причиной возникновения таких ошибок, как не различение слов-паронимов, плеоназмов и тавтологий.

Стремление к краткости и точности обуславливает использование аббревиатур, сложно-сокращенных наименований государственных органов, учреждений, партий и т.д.

В официально-деловых текстах может использоваться лексика устаревшего характера, преимущественно следующие местоимения и прилагательные: сей, оный, таковой, каковой и т.д.

Фразеология официально-делового стиля представлена наборами речевых оборотов и слов, основное назначение которых состоит в том, чтобы кратко, точно и доступно обозначить стереотипные служебные ситуации и их особенности. Основной чертой фразеологии официально-делового стиля является использование штампов и клише: в соответствии с вышеизложенным, принять к сведению, осуществить контроль и т.д.

В рамках официально-делового стиля также используются канцеляризмы, в целях ускорения процесса составления документов, для точного понимания и восприятия текстов официально-делового характера. В рамках официально-делового стиля употребление канцеляризм неизбежно, однако немотивированное использование канцеляризм в других функциональных стилях нарушает лексические нормы литературного языка. К канцеляризмам примыкают фразовые речения. Они схожи по стилистической окраске и функциям: фразовые речения применяются в качестве стандартизированных обозначений разного рода мероприятий, государственных учреждений, частных компаний и т.д.

В текстах документов не допускается употребления разговорной и просторечной лексики, диалектизм, экзотизмов и жаргонизмов, однако в деловой переписке и устном деловом общении можно заметить профессиональные, жаргонные слова: директорша, кадровик, планерка и т.п. Использование обозначенной лексики в документации так же неуместно, как использование канцеляризм в бытовом общении, так как каждый из перечисленных пластов лексики закреплен за определенными функциональными стилями. Использование разговорной лексики нарушает нормы словоупотребления в официально-деловом стиле.

К терминологии официально-делового стиля относятся следующие слова и выражения:

1) название документов: указ, приказ, протокол, распоряжение, акт, справка, докладная, служебное письмо и т.д.

2) терминология, используемая для обозначения частей документа: общие положения, приложение и т.д.

3) терминология, используемая для процесса согласования и утверждения документов: присутствовали, постановляю, дополнить подпунктом и т.д.

4) специализированное употребление общелитературных слов и выражений: лицо (человек), юридическое лицо (учреждения, предприятия, организации), мониторинг (наблюдение за процессом)

5) названия лиц по их функциям в официально-деловых отношениях: истец, ответчик, свидетель, уполномоченный орган, заявитель, потребитель и т.д.

В течение последних тридцати лет происходит обогащение русского языка новой деловой лексикой. Данный процесс начинается под влиянием политических, экономических, социальных условий. На современном этапе развития язык законодательных актов включает в себя лексику и фразеологию государственного права, гражданского права, уголовного права и т.д. К ней примыкает лексика и фразеология, связанная с работой административных органов, служебной деятельностью граждан.

Цель данной работы – проанализировать лексический состав текста, принадлежащего официально-деловому стилю. Для исследования нами был выбран текст, относящийся к законодательному подстилю – указ Президента Республики Казахстан от 22 февраля 2016 года № 201 «О внесении изменений и дополнений в указы Президента Республики Казахстан от 26 июня 2001 года № 643 «Об утверждении положений, предусмотренных Конституционным законом Республики Казахстан «О судебной системе и статусе судей Республики Казахстан», и от 3 ноября 2010 года № 1093 «Об утверждении Положения о Департаменте по обеспечению деятельности судов при Верховном Суде Республики Казахстан (аппарате Верховного Суда Республики Казахстан)», а также указ Президента Республики Казахстан от 29 декабря 2015 года № 153 «О мерах по дальнейшему совершенствованию этических норм и правил поведения государственных служащих Республики Казахстан».

Одной из актуальных задач современной лингвистики является изучение выразительных средств разных функциональных стилей, поэтому важно уделить внимание изучению лексики официально-делового стиля. Актуальность анализа от 22 февраля 2016 года № 201 также обусловлена его значением в законодательной системе государства – документ определяет положения, касающиеся судебной системы, деятельности судов, статуса судей Республики Казахстан.

Первое приложение к указу представляет собой положение о прохождении стажировки кандидатом в судьи. В нем рассматриваются общие положения обсуждаемого вопроса, требования, предъявляемые к стажеру-кандидату, условие и порядок прохождения стажировки, а также порядок и особенности рассмотрения ее итогов. Второе приложение представляет положение о Судебном жюри. В нем представлены положения о порядке формирования Судебного жюри, организации его работы.

Текст относится к официально-деловому стилю (к его письменной форме). Он представляет собой документ (указ). «Указ – постановление верховного органа власти, имеющее силу закона» [6, с.1218]. Этот текст относится к законодательной группе документов, так как его функция – установление законодательной системы, закрепляющей правовые отношения в обществе.

Текст характеризуется рядом стиливых черт и языковых особенностей, присущих законодательному подстилю. В нем соблюдены требования точности, четкости выражения мысли. Указ рассчитан на однозначность восприятия, не допускающей иные толкования.

Рассмотрим лексические особенности данного текста. Предельная точность и ясность достигается использованием терминов, как широко распространенных, так и узкоспециальных. Чаще всего в анализируемом тексте используется следующая терминология:

1) юридическая терминология: Конституционный закон, судебная система, Верховный суд, гражданин, материалы судебной практики и т.д.

2) общеупотребительная терминология: стажер, кандидат, автобиография, критерий и т.д.

Обобщенность изложения достигается также за счет специализированного употребления общелитературных слов. Наиболее часто в тексте употребляется термин «лицо» в значении «право-способный человек». Например: лицам, ранее работавшим постоянными судьями, лицам, окончившим обучение в специализированной магистратуре..., лицо, изъявившее желание пройти стажировку и т.д. Также в тексте часто используется термин «сторона» в значении «человек, группа лиц, противоположенные друг другу» [6, с. 1133]. Например: наименования сторон, права и обязанности сторон и т.д.

В тексте указа широко используется слова, употребляющиеся преимущественно в официальных документах и не имеющие синонимов в разговорной речи: вышеназванным Указом, следующие документы, следующие сведения, настоящее положение, на основании следующих критериев и т.д. Использование таких слов и выражений также способствует точности речи.

Особенностью лексики данного указа является нечастое использование буквенных аббревиаций, сложносокращенных слов. Пример использования буквенной аббревиации в тексте – САПП Республики Казахстан (Собрание актов Президента и Правительства Республики Казахстан). Таким образом, понимание текста не усложняется использованием графических сокращений.

Фразеология текста представлена стилистически нейтральными и межстилевыми устойчивыми выражениями: занимать должность, в период прохождения, местонахождения, по истечении срока, по результатам рассмотрения. Представленные языковые формулы обеспечивают точность и однозначность понимания текста адресатом, сокращают время восприятия и интерпретацию текста. В тексте отсутствуют образные фразеологизмы, устойчивые словосочетания с заниженной стилистической окраской, что обусловлено спецификой текста.

Текст в полной мере характеризуется строгостью, официальностью тона. Разговорная, просторечная лексика отсутствует. Например, в устной разговорной речи уместной была бы фраза «отказали из-за болезни» или «отказали из-за плохой характеристики». В тексте идентичный смысл передается посредством клише-канцеляризмов с официальной окраской: «В допуске к прохождению стажировки отказывается в случаях: 1) наличия достоверных сведений, характеризующих морально-этический облик лица с отрицательной стороны» или «наличия заболеваний, препятствующих исполнению профессиональных обязанностей судьи, по результатам медицинского освидетельствования». Специфика содержания документа предполагает употребление устойчивых оборотов деловой речи.

Указ Президента Республики Казахстан «О мерах по дальнейшему совершенствованию этических норм и правил поведения государственных служащих Республики Казахстан» утверждает этический кодекс государственных служащих, положение об уполномоченном по этике. Настоящий кодекс устанавливает основные требования к моральному-этическому облику государственных служащих.

Функция долженствования в тексте реализуется за счет использования следующих конструкций: «государственные служащие должны...» и «государственные служащие не должны». Использование данной конструкции в тексте однозначно регламентирует особенности поведения государственных служащих. В тексте широко используются конструкции с отрицательными частицами: «не допускать», «не использовать», «не принуждать», «не следует» и т.д. Эти конструкции усиливают значимость заявленных правил и требований. Таким образом, функция долженствования в тексте реализована достаточно четко.

В тексте указа используются политические и юридические термины: гражданин, кодекс, коррупция, меритократия, указ и т.д. Использование данной терминологии обусловлено спецификой анализируемого текста.

В тексте используются слова, лексическое значение которых означает положительные качества человека, а также характеризующие его деятельность. Например: «скромный», «справедливый», «честный», «беспристрастно и честно служить своей Родине», «добросовестно, беспристрастно и качественно исполнять свои служебные обязанности», «рационально и эффективно использовать рабочее время», «своим поведением служить примером беспристрастности, справедливости,

бескорыстия, уважительного отношения к чести и достоинству личности». Можно заметить, что основной упор делается на следующие качества: справедливость, скромность, честность. В лексическом значении данных слов содержится оценочный смысл, так как данные качества характеризуют поведение человека с положительной стороны (скромный – сдержанный в обнаружении своих достоинств, заслуг, не хвастливый; справедливый – действующий беспристрастно, в соответствии с истиной; честный – добросовестный, проникнутый искренностью и прямоотой). Использование данных лексем обусловлено главной задачей указа – установить основные правила и стандарты поведения государственных служащих.

Официально-деловой стиль - один из книжных стилей, обслуживающий сферу делового общения: он регулирует отношения между государственной властью и населением, служит установлению взаимосвязей между странами, между предприятиями и различными организациями. Официально-деловой стиль реализуется устной и письменной форме делового общения. Основу лексики официально-делового стиля составляют нейтральные лексические единицы и стилистически окрашенная лексика. К основным лексическим чертам делового стиля относят использование различных терминов, специальной и процедурной лексики, однородность лексического состава. Традиционно в официально-деловом стиле выделяются три подстиля: законодательный, официально-административный и дипломатический.

На основе анализа текстов, относящихся к законодательному подстилю, были выявлены следующие лексические особенности официально-делового стиля на современном этапе его развития: использование общеупотребительной и специальной (юридической) терминологии, специализированное употребление общелитературных слов, отсутствие разговорной и просторечной лексики, использование стилистически нейтральных устойчивых выражений, употребление устойчивых оборотов деловой речи, отбор языкового материала, соответствующего основной цели документа.

Литература:

1. Рацевская Е.П. Деловой русский язык: учебное пособие / Е.П. Рацевская. -Кострома: Изд-во Костромского гос. технол. ун-та, 2012. – 186 с.
2. Язык и культура: сборник научных трудов по материалам Международной научно- практической конференции 25 декабря 2015 г. Нижний Новгород: НОО «Профессиональная наука», 2015. - 55 с.
3. Максимов В.И. Стилистика и литературное редактирование. – М.: Гардарики, 2007. – 653 с.
4. Воронцова Ю.А. Русский язык для юристов (Практический курс) : учебное пособие для курсантов и слушателей вузов МВД России / Ю. А. Воронцова, Е. Ю. Хорошко. – Белгород: ООНИ и РИД БелЮИ МВД России, 2008. - 108 с.
5. Красивова А.Н. Деловой русский язык: Учебно-практическое пособие. – М.: Из-во МФА, 2001. -80 с.
6. Ожегов С.И. Толковый словарь русского языка. – М.: АСТ: Мир и образование, 2014. – 1360 с.

References:

1. Rashevskaya E.P. Delovoy russkiy yazyk: uchebnoe posobie / E.P. Rashevskaya.-Kostroma: Izd-vo Kostromskogo gos. tehnol. un-ta, 2012. – 186 s.
2. Yazyk i kultura: sbornik nauchnykh trudov po materialam Mezhdunarodnoy nauchno- prakticheskoy konferentsii 25 dekabrya 2015 g. Nizhniy Novgorod: NOO «Professionalnaya nauka», 2015. - 55 s.
3. Maksimov V.I. Stilistika i literaturnoe redaktirovanie. – M.: Gardariki, 2007. – 653 s.
4. Vorontsova, Yu. A. Russkiy yazyk dlya yuristov (Prakticheskiy kurs) : uchebnoe posobie dlya kursantov i slushateley vuzov MVD Rossii / Yu. A. Vorontsova, E. Yu. Horoshko. – Belgorod: OONI i RID BelYul MVD Rossii, 2008. - 108 s.
5. Krasivova A.N. Delovoy russkiy yazyk: Uchebno-prakticheskoe posobie. – M.: Iz-vo MFA, 2001. – 80 s.
6. Ozhegov S.I. Tolkoviy slovar russkogo yazyka. – M.: AST: Mir i obrazovanie, 2014. – 1360 s.

Сведения об авторах

Берденова С.Ж., - к. п. н., доцент, декан гуманитарно-социального факультета, г.Костанай, ул.Байтұрсынова, 47, 204, тел. 87142511144, e-mail: berdenova_saule@mail.ru

Матершова А.И. – магистрантка специальности «Филология: русская», КГУ им. Ахмета Байтұрсынова, тел.87056354567, e-mail: igo-mat@mail.ru

Берденова С.Ж - п.ғ.к доцент А.Байтұрсынов атындағы, ҚМУ әлеуметтік-гуманитарлық факультетінің деканы, Қостанай қ.,Байтұрсынов көшесі, 47, 204, тел. 87142511144, e-mail: berdenova_saule@mail.ru

Матершова А.И - филология: орыс тілі мамандығының магистранты, тел.87056354567, e-mail: igo-mat@mail.ru

Berdenova S.Z. - candidate of pedagogical sciences, associate professor, dean of the Faculty of Humanities and Social Sciences, Baytursynov Street 47, 204, tel. 87142511144, email:berdenova_saule@mail.ru

Matershova A.I. - student in the master's program «Philology: Russian» Kostanai State University A. Baitursynov, tel.87056354567, e-mail: igo-mat@mail.ru

УДК 1:37

ПРОБЛЕМЫ ЯЗЫКА КУЛЬТУРЫ ПРИ ИЗУЧЕНИИ СОЦИАЛЬНО-ГУМАНИТАРНЫХ ДИСЦИПЛИН

Бондаренко Ю. Я. - к.ф.н., профессор Костанайского государственного университета имени А.Байтұрсынова

Бондаренко О.Ю. - кандидат культурологии, г. Москва

Статья посвящена изложению размышлений авторов о взаимосвязи национальных языков и языков культуры, о проблемах, порождаемых нашим временем и о поисках путей их решения. Авторы акцентируют внимание на необходимости панорамного рассмотрения языка культуры, то есть специфике языка социокультурной сферы, в пределах которой осуществляется коммуникация определенных групп людей и крупных человеческих общностей, которые формально могут быть носителями одного языка, но на практике понимать ограниченно или фактически не понимать друг друга в зависимости, в зависимости от того, с какими гранями и пластами языка связаны их миры. Сегодня, рассматриваемые статье проблемы, встают особенно остро в силу целого комплекса объективных и субъективных факторов. С одной стороны, они определяются ускорением темпов технического развития, с другой – сменой социокультурных парадигм и соответствующих им языковых реалий, включающих имена, системы образов и вербальных координат. Все это требует дальнейшего осмысления обозначенной проблемы. Проблемы, от успешного решения которой зависит, как совершенствование методов обучения, так и воспитательной работы.

Ключевые слова: язык, язык культуры, социокультурные процессы, концепты, образы

ӘЛЕУМЕТТІК-ГУМАНИТАРЛЫҚ ПӘНДЕРІН ЗЕРДЕЛЕУДЕГІ МӘДЕНИЕТ ТІЛІНІҢ МӘСЕЛЕСІ

Бондаренко Ю. Я. - ф.ғ.к., А.Байтұрсынов атындағы Қостанай мемлекеттік университетінің профессоры

Бондаренко О.Ю. – мәдениеттану кандидаты, Мәскеу қ.

Мақалада қазіргі уақытымыздағы туылған мәселелер және олардың шешім табу жолдарының ұлттық тілдерінің байланысы және тілдердің мәдениеті туралы авторлардың ой - толғауы өте терең түрде қарастырылады.

Авторлар өз назарын тіл мәдениетін кешенді түрде қарау керек екендігін айтады, өйткені адам формальді түрде бір тілді жақсы түсініп, танып біледі, қарым-қатынас жасайды, бірақ тәжірибе түрінде басқаша, қарым - қатынастары тіл білмегендіктен шектеліп, немесе бір бірін тіпті түсінбей қалады. Бүгінгі қарастырылған мақаладағы мәселелер объективті және субъективті факторлардың көкейкесті мәселелері алдымызда анықталып тұр. Бір жағынан техникалық даму қарқын, екінші жағынан әлеуметтік мәдени парадигмалар мен тіл жағынан сәйкестігі, атаулар, бейне жүйесі және вербальді координаттарын белгілейді. Осының бәрі алдымыздағы тұрған мәселенің қазіргі уақытқа сай ой - толғаныстарын талап етеді. Дұрыс шешім қабылдаудан оқыту әдісінің жақсарғанымен бірге, тәрбие жұмыстары да жетілдіріледі.

Негізгі сөздер: тіл, тіл мәдениеті, әлеуметтік мәдени процестер, концептілер, бейнелер

ISSUES OF LANGUAGE OF CULTURE IN STUDY OF SOCIAL AND HUMANITARIAN DISCIPLINES

Bondarenko U. Ya. – Candidate of Philological Sciences, Professor of A. Baitursynov Kostanay State University

Bondarenko O.U. - Candidate of Culturology (Moscow)

The article is devoted to the discourse of the authors about the relations between national languages and languages of culture, the issues aroused by modern time and about the ways of solving them. The authors concentrate the attention on the necessity of panoramic consideration of the language of culture, i.e. on specifics of language of sociocultural sphere, within the boundaries of which the communication of certain groups of people and communities is conducted, while those groups may formally be native-speakers of the same language, but still have a restricted or no practical understanding at all depending on which parts of the language their worlds are related to. Nowadays, the issues addressed in the article are especially critical due to a complex of objective and subjective factors. On one hand, they are defined by intensification of the pace of technical development, on the other hand – by sociocultural paradigm shift and related language fundamentals, including names, systems of images and verbal coordinates. All of that demands further contemporary insight of the problem defined; the problem, a successful solution of which involves the advancement of study methods, as well as character building.

Key words: language, language of culture, sociocultural processes, concepts, images

Акцентируя внимание на обозначенных в статье проблемах, уместно вспомнить традиционные определения языка. Одни из них можно встретить в специальных словарях, в частности, философских, другие – в обычных. Пример первых – классическое определение советских лет, данное в пятитомной «Философской энциклопедии»: «**Язык** – система знаков, служащая средством человеческого общения, мышления и выражения. С помощью языка осуществляется познание мира, в Я. объективируется самосознание личности. Я. является специфическим социальным средством хранения и передачи информации, а также управления человеческим поведением...» (1, с.604)

Касаясь вопросов языка, обычно выделяют национальные языки, диалекты, сленг, «профессиональные языки», связанные с той или иной сферой человеческой деятельности и др. А в знаменитом «Словаре русского языка» С.И.Ожегова выделены язык литературный, «как письменно закрепленный и обработанный общенародный, и такие подвиды языка, как язык публицистики (2, с.846), «язык Пушкина», к которым можно было бы добавить язык науки и т.д.

Представляется, что сегодня нуждается в особом и при этом панорамном рассмотрении язык, который можно было бы выделить, как язык культуры, то есть язык той социокультурной сферы, в пределах которой осуществляется коммуникация определенных групп людей, крупных человеческих общностей, которые формально могут быть носителями одного языка, но на практике понимать, ограниченно понимать или фактически не понимать друг друга в зависимости от того, с какими гранями и пластами культуры связаны их миры.

На внешнем плане эта проблема выступает, как проблема упадка общей культуры, что многократно высмеивают такие современные сатирики, как М.Задорнов. И в самом деле, уже вузовские педагоги одного только Костаная могут вспомнить примеры того, как на вопрос, что написал Горький, звучит студенческий ответ: «Муму», а на еще более простое задание: дать примеры русской классики отвечают: «Три мушкетера». В книжном же магазине могут спросить, не опубликовал ли уже автор «Робинзона Крузо» продолжение своей книги, и услышать серьезный ответ продавца: «Сейчас посмотрю» (на дисплее компьютера). Хорошие же студенты, причем историки, могут совершенно искренне спросить: «А кто такая Зоя?» (Зоя Космодемьянская). Имена же Павлика Морозова, местных героев Великой Отечественной, равно, как и имена многих всемирно известных библейских и иных персонажей немалому числу студентов не говорят ни о чем.

В чем же дело? – В катастрофическом упадке культуры? В резком снижении интереса к чтению и собственно книге?

Думается, что проблема гораздо сложнее, чем кажется на первый взгляд, и снижение интереса к книге как таковой лишь одна из ее граней. Речь идет о колоссальных и глобальных социокультурных процессах, усугубленных спецификой нашей отечественной истории, рассматриваемой в масштабах СССР, частью которого был и Казахстан.

На этой территории на протяжении всего лишь одного столетия не просто произошли грандиозные социальные изменения и дважды кардинально менялись системы ценностей, но и переворачивались пласты языка культуры, резко изменялась питательная среда этого языка.

К сожалению, сегодня, особенно в СМИ, больше внимания обращают на частности, детали, нежели на поиски основ происходившего и происходящего. Так, например, ряд российских историков сетует на то, что Первая мировая война со всеми подвигами солдат и офицеров русских армий и блестящими талантами полководцев в советское время оказалась «забытой», отброшенной за кулисы Истории.

Но, не вдаваясь в полемику о степени и масштабах «забытости», обратим внимание на то, что такая «забытость», такое смещение акцентов с Первой мировой на Гражданскую оказались лишь составляющей грандиознейшей смены языка культуры, при которой из этого живого языка, словно накрытые лавой Везувия сооружения и жители Помпеи, уходили из мира целые системы концептов,

смысло- образов и тех наглядно-звуковых картин, которые всегда питают и обиходный, и литературный языки со всеми возможными их вариациями. Слова «прапорщик», «унтер-офицер», «есаул» уходили под воды социокультурного потока наряду со словами из религиозно-библейского лексикона и т.д., и т.п.

Их же замещал «новояз». Но не только. Словно по мановению волшебной палочки, выростала новая социальная мифология не просто с новыми терминами, именами, но и новыми, запоминающимися образами. И этот, распространявшийся по огромной стране, а затем и за ее пределы мир образов становился неотъемлемой частью нового языка культуры, который, помимо прочего, роднила с прежним языком культуры его тяга к всеобщности. Слова «Зоя», «Чкалов», «Стаханов», «пятилетка»... вращались в основу общепонятной и, следовательно, объединяющей разнородные массы людей культуры, Объединяющей примерно также, как прежде объединяли слова «плотник Иосиф», «Вавилонское пленение»..., потому, что они были связаны с образами и эмоциональными реакциями людей общей культуры.

При этом в годы, называвшиеся годами «строительства советского общества», в силу развития средств массовой коммуникации и ряда иных факторов язык культуры становился еще более всеобщим, нежели прежде, когда грамотность была более низкой и даже радио еще не было.

Можно по разному оценивать этот, «новый мир», можно по разному его анализировать, но при всей своей изменчивости и «разнослойности», это был мир очень быстро складывающегося определенного языка культуры.

В годы же Перестройки и развала Советского Союза кардинальные перемены в социально-политической сфере сопровождались аналогичными тем, что происходили в первой половине двадцатого века, изменениями в области языка культуры. Новые реалии, новые ценности (какие бы бурные споры и какое бы неприятие у очень многих они не вызывали) привели и к резкой трансформации языка культуры, его наглядно-образного, эмоционального строя. Прежние, уже советские образы, системы коннотаций захлестнули цунами иных смысло-образных парадигм. Второй раз за столетие оказался подрубленным целое сплетение корней у языка культуры. Более того, возможно, объективные исследования будущего покажут, что новые потрясения оказались для языка культуры еще более драматичными, чем прежние. Почему? – Да потому, что под разноцветными знаменами борьбы с советскостью, с «сектантской коммунистичностью», по сути дела, шло (и продолжает идти) разрушение национальных и классических мировых базисных элементов нашей культуры. Так, те же Пушкин, Тургенев, Дюма, Мопассан, Брюллов, Репин, Рубенс, Чайковский, Моцарт, Дунаевский – это не просто дети той или иной эпохи, и живые струи объединяющего людей языка культуры. Но объединяющего лишь в том случае, если люди с ним, этим языком соприкасаются. В противном случае разрыв, говорение «на разных языках», даже, если говорящие и слушающие пользуются, казалось бы, одними языками. Образы, имена, используемые одними остаются пустыми звуками для других, не рождая у них никаких эмоций и ассоциаций, которые сделали бы возможным взаимопонимание и сопереживание.

В качестве отдельных наглядных примеров можно привести некоторые из строк подлинно народного Пушкина. народного, но отнюдь не поверхностного. Так, авторы этих строк не раз предлагали студентам задание: «Скажите, как Вы понимаете пушкинские слова о балерине, которая «Летит, как пух от уст Эола?»

Вопрос оказывался непосильным. То же самое можно было бы сказать об «утренней Авроре».

Конечно, такие специфически античные имена могли не знать и студенты прошлых лет. Но в данном случае речь идет о том, что оказывается без знания языка культуры, причем культуры, выходящей за узко этнические границы, невозможно в достаточно полной мере постичь и свой собственный родной язык, который в противном случае так и останется языком базара, стремящемуся к упрощению вплоть до языка «Элочки Людоедки». Впрочем, и этот образ подействует лишь на того, кто углублялся в написанное Ильфом и Петровым либо знаком с экранизацией их произведений.

Но каковы же причины происходящего, каковыми могут быть прогнозы, что же мы в силах, а что не в силах предпринять?

Первая причина уже названа. – Это грандиозные потрясения в сфере социальной реальности и политической жизни. Потрясения, которые решительно меняют и язык культуры, рождая то самое ощущение «разрыва нити времен», которое не раз рождалось и задолго до двадцатого века.

Вторая же связана со стремительными изменениями в информационно-технических сферах. Эти изменения совершенно объективны. Но их последствия амбивалентны. С одной стороны, наблюдается естественная смена приоритетов и, соответственно слов, понятийно-образных систем. Так, например, слова «лапти», «онучи», «малахай», «армяк», «ямщик», «облучок, как и многие, многие иные» оказываются теми элементами богатства русского, казахского и иных языков, которые обретают скорее историческое, нежели практическое значение. Их сменяют «гаджеты», «сотки», «мониторы»... Причем меняются далеко не только слова. Мир электроники властно входит в быт, и настолько стремительно, что сегодня отмечают: тем, кто старше шестидесяти уже трудно осваивать

современные автомобили, равно, как и иные из тех самых «гаджетов», с которыми легко управляются и их малолетние внуки.

Аналогичную смену приоритетов мы не просто наблюдаем, а и переживаем во многих иных сферах. Рождаются новые сказки, фильмы, мультяшки. Гарри Поттер теснит Ивана-царевича и Серого Волка, а на уровне «массовой культуры», Миладзе, Вера Брежнева или певица Елка – кумиров былых времен.

То есть речь идет о смене столь же естественной, как смена времен года. И было бы явным упрощением сводить эту смену лишь упадку современной культуры. Хотя мы не можем отрицать, что ее стремительность зачастую приводит не только к дилемме «отцы и дети», а тому, что представители разных поколений начинают говорить на разных языках культуры и при этом не просто начинают хуже понимать друг друга, но и живут во многом в разных эмоционально-образных мирах. Явление не исключительное. По настоящему новой здесь оказывается лишь скорость раскола языков культуры.

Но при всем этом мы все более втягиваемся и в искусственно навязываемые процессы «опрошения» самой современной массовой культуры, когда в силу имеющихся технических возможностей можно формировать и потребности, и вкусы огромных масс людей. Устоявшееся десятилетиями, а то и веками, вытесняется еще и потому, что возможности нашего восприятия ограничены, а резервуары человеческого сознания и подсознания не беспредельны, что напоминает известную японскую историю-притчу о неком профессоре, пришедшем к учителю дзен-буддизма, чтобы глубже узнать это учение. Разговор начался с традиционной чайной церемонии. Профессор стал разливать в чашки чай. Глядевший на его действия профессор не выдержал: «Господин учитель, вы продолжаете наливать, наверное, не заметив, что чашка уже полна!». Учитель же дзен спокойно ответил: «Вот видите, чашка полна, и я уже не могу ничего в нее налить. Точно так же и Вы, идя ко мне, уже заполнены собственными взглядами, предубеждениями, установками. Как же я могу научить вас чему-то?»

Притча эта – образный ключик и ко многим нашим нынешним проблемам: СМИ переполняют нас рекламой (включая звуковую, выплеснувшуюся уже на городские улицы), стандартными сериалами, зачастую малоинформативными новостями, шоу с склоками либо нескончаемыми встречами с артистами и погружением в пену шоу-бизнеса. Поэтому-то, сколько бы мы не говорили о высших ценностях и не пытались продемонстрировать их образцы, наши голоса будут так же тонуть в селевых потоках, обрушиваемых на нас СМИ, как тонут голоса певцов в грохоте нагромождаемых друг на друга динамиков.

С другой стороны, так же опасно чрезмерно рьяное повторение банальностей и штампов, которые (что наглядно продемонстрировали уже уязвимые места советской пропаганды) могут вызвать эмоциональное привыкание, а то и отторжение.

Серьезные проблемы рождает и спецификация языка науки, которая, казалось бы, должна быть флагманом, ведущим наши суда по океану Времени. В значительной мере это общемировая тенденция. Не случайно замечательный популяризатор науки Ричи Калдер еще в 1965 году в статье «Наука и непосвященные» писал: «Наука, призванная изгнать из жизни людей таинственное и магическое сама порождает тайны и магию...» А научные термины напоминают аптечку со склянками, украшенными выразительными но совершенно названиями, которые скорее предназначены для запутывания, а не понимания. (3, с.5)

К сожалению, к естественному разрастанию научных терминов у нас присовокупляется стремление «онаучить» чисто языковыми средствами и то, что, стоит снять оперенья научных слов, могло бы напоминать андерсоновского голого короля, либо могло бы быть сказано проще и доступно. Примеры тому- «пилотные проекты» и многое иное, когда новыми оказываются не мысли и слова. Эта же тяга к онаученности наблюдается и в СМИ, где «саммиты» заменяют «встречи», «транши» - «переводы», а лица с экранов вещают о «волотильности» и прочем, словно околдовывая нас словами из неких, ведомых только им заклинаний.

Отмеченное здесь, сопряжено с переплетением множества объективных и субъективных факторов. Но, поскольку техника и развитие информационной сферы создали предпосылки для направления сознания и подсознания в определенные русла, постольку они же в принципе могут быть использованы и для постепенного изменения ситуации. Но это возможно лишь при замене либеральной парадигмы, когда «разрешено все, что не запрещено» другой, основанной на серьезных рекомендациях психологов и культурологов, которые бы исходили из приоритета психического и духовного здоровья нации, а не сугубо денежных интересов узких групп людей, причастных к работе СМИ. Речь идет не о цензуре, а именно о научно-обоснованных рекомендациях, связанных с серьезными наблюдениями и социальными исследованиями.

Что же касается непосредственно социально-гуманитарных дисциплин, то здесь в перспективе требуется к ним большее внимание, чем ныне. Думается, что было бы уместно вернуть философии не столько даже прежний объем часов (хотя и это было бы уместно), сколько хотя бы годичное, а не семестровое ее изучение в вузе. То есть такое изучение, при котором студентам можно

было бы давать задание читать серьезные фрагменты тех или иных текстов. Потому, что философия без текста, что свадьба без невесты. Логично было бы и не впахивать изучение всех дисциплин, связанных с работой кафедры философии в очень ограниченное время. Дисциплины эти мировоззренческие, и они связаны с вопросами, которые рождаются у студентов не только на первых курсах.

Но и в нынешних условиях в КГУ им. Байтурсынова предпринимается немало усилий для оптимизации процесса обучения при всем обилии имеющихся проблем. Наши студенты участвуют в деятельности дебатных клубов, дискуссиях, обсуждении кинофильмов, посещают выставки, встречаются с ведущими представителями культуры нашей области, пишут эссе именно о культуре Казахстана. Все это служит, пусть медленному и непростому, но так необходимому освоению языка культуры без которого знание ни одного языка не будет полноценным.

Литература:

1. Философская энциклопедия. Т.5. – М.: Советская энциклопедия.
2. Словарь русского языка. составитель Ожегов С.И. – М.: Государственное издательство иностранных и национальных словарей.
3. Калдер Ричи. Наука и непосвященные. – Курьер Юнеско. Февраль 1965.

References:

1. Filosofskaya enciklopediya. T.5. – M._ Sovetskaya enciklopediya.
2. Slovar russkogo yazika. sostavitel Ojegov S.I. – M. Gosudarstvennoe izdatelstvo inostrannih i nacionalnih slovarei.
3. Kalder Richi. Nauka i neposvyaschennie. – Kurer Yunesko. Fevral 1965.

Сведения об авторах

Бондаренко Ю. Я. - к.ф.н., профессор Костанайского государственного университета имени А.Байтурсынова

Бондаренко О.Ю. - кандидат культурологии, г.Москва

Бондаренко Ю. Я. - ф.ғ.к., А.Байтұрсынов атындағы Қостанай мемлекеттік университетінің профессоры

Бондаренко О.Ю. - культурология кандидаты, Мәскеу қ.

Bondarenko U. Ya. – Candidate of Philological Sciences, Professor of A. Baitursynov Kostanay State University

Bondarenko O.U. - Candidate of Culturology, Moscow

УДК - 81-22

ОТРАЖЕНИЕ СТЕРЕОТИПОВ В ЯЗЫКОВОЙ КАРТИНЕ МИРА

Жабаева С.С. – к.ф.н доцент, заведующая кафедрой иностранной филологии Костанайского государственного университета имени А. Байтұрсынова,

Куренко К.Н. – магистрант второго года обучения специальности иностранная филология Костанайского государственного университета имени А. Байтұрсынова.

В данной статье рассмотрены проблемы исследования стереотипов в современной лингвистике, проанализированы особенности стереотипного мышления английского и русского этносов, выделены основные источники возникновения стереотипов. Отражение стереотипов в языковой картине мира. Главной задачей исследования является поиск отражения стереотипного мышления в устойчивых языковых выражениях. В работе мы опираемся на термин этнокультурный стереотип, т.е. обобщенное представление о поведении и культуре какого-либо народа. Актуальность рассматриваемой проблемы обуславливается повышением уровня межкультурных контактов и необходимостью объективного исследования этнических вербализованных стереотипов. Практическим материалом для анализа послужили анекдоты, пословицы, поговорки, устойчивые выражения. Приведены примеры, отражающие стереотипы в общепринятых языковых формах, анализируется правдивость или ложность стереотипных выражений. Выведена классификация языковых форм, отражающих общепринятое мышление. В статье рассматриваются причины формирования стереотипов на конкретных примерах. Результатами исследования является доказательство трудности изменения стереотипного мышления в вышеуказанных этносах. В связи с процессом глобализации, подобное исследование является актуальным и

может найти свое применение в теории межкультурной коммуникации, так как оно является крайне необходимым для обучающегося иностранному языку.

Ключевые слова: стереотип, стереотипное мышление, этнос, языковые формы, анекдоты, поговорки, устойчивые выражения.

STEREOTYPES REFLEXION IN THE LINGUISTIC WORLD VIEW

Zhabayeva Saule Sagintaevna - Head of the Department of Foreign Philology of the A. Baytursynov Kostanay State University, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor

Kurenko Konstantin Nikolaevich – second year master degree student of Foreign Philology of the A. Baytursynov Kostanay State University.

The article described the problems in the stereotypes study in modern linguistics, it is analyzed characteristics of stereotypical thinking in English and Russian ethnic groups, it is identified the main sources of the stereotypes appearance. The main research objective is to find a reflection of the stereotypical thinking in set linguistic expressions. In this work, we rely on the term an ethno-cultural stereotype, in other words a generalized representation of behavior and culture. The thematic justification of the problem is caused by an increase in the level of cross-cultural communication and the need for an objective study of verbalized ethnic stereotypes. The practical material for the analysis is presented by the jokes, proverbs, set expressions. Examples that reflect the stereotypes are generally accepted linguistic forms. It is analyzed veracity or falsity of the stereotypical expressions. We derive a classification of the linguistic forms, reflecting the common thinking. This article examines the reasons for the stereotypes formation with specific examples. The results of the study is to prove the difficulty of change in the stereotypical thinking of the above-mentioned ethnic groups. In connection with the process of globalization, the study is relevant and can find its application in the theory of intercultural communication, since it is essential for foreign language learners.

Key words: stereotype, stereotypical thinking, ethnicity, language forms, anecdotes, proverbs, set expressions.

СТЕРЕОТИПТЕРДІҢ ӘЛЕМНІҢ ТІЛ ЖҮЙЕСІНДЕ БЕЙНЕЛЕНУІ

Жабаяева Сауле Сагинтаевна – А. Байтұрсынов атындағы Қостанай мемлекеттік университетінің шетел филологиясы кафедрасының меңгерушісі, филология ғылымдарының кандидаты, доцент.

Куренко Константин Николаевич - А. Байтұрсынов атындағы Қостанай Мемлекеттік Университеті шетел филологиясы кафедрасының магистр дәрежесін алушы (екінші курс).

Бұл мақалада қазіргі лингвистикадағы стереотиптерді зерттеу мәселелері қаралған, ағылшын және орыс халықтарының стереотипті ойлау ерекшеліктерінің талдауы жасалған, стереотиптердің пайда болуының негізгі көздері көрсетілген. Зерттеуде біз этномәдени стереотип деген терминге, яғни, қандай болса да халықтың жалпыланған мінез-құлық және мәдени туралы түсініктерге сүйенеміз. Зерттеудің бас мақсаты – тұрақты тіл сөйлемшелерінде стереотиптік ойлаудың бейнеленуін іздену. Талқылап жатқан мәселенің өзектілігі мәдениаралық байланыстарының деңгейінің көтерілуімен және вербализацияланған стереотиптердің объективті зерттеуінің қажеттілігімен шартталған. Талдау жасау үшін тәжірибелік материалдары ретінде анекдоттар, мақал-мәтелдер және тұрақты сөз тіркестері пайдаланған. Көпшілік таныған тіл нысандарында әсер еткен стереотиптердің үлгілері көрсетілген, стереотипті қалыптасқан сөздердің шындығы немесе жалғандығы талдалған. Жалпыланған ойлаудың тілдік нысандарының классификациясы қарап шешілген. Стереотиптердің пайда болуының себептері нақты үлгілерде көрсетілген. Жоғарыда көрсетілген этностардың стереотиптік ойлауды өзгертуінің қиындықтарын дәлелдеуі зерттеудің нәтижесі болып табылады. Жаһандану процесіне сәйкес мынандай зерттеу актуалды болып табылады және мәдениаралас байланыс теориясында қолдануы мүмкін, өйткені ол шетел тілдерді оқығандарға өте қажетті.

Кілтті сөздер: стереотип, стереотипті ойлау, ұлты, анекдоттар, лингвистикалық нысандары, мақал-мәтелдер, тұрақты сөздер.

Вопрос о стереотипе достаточно сложен, так как сам феномен «стереотип» рассматривается с разных точек зрения. О стереотипе писали выдающиеся исследователи, работающие в разных областях научной деятельности. Психология, социология, этнография, лингвистика, культурология, философия, история и другие науки занимаются научным обоснованием, поиском причин формирования стереотипов.

Изучение вопроса имеет более чем столетнюю историю. Одна из первых работ, содержащая их описание, была опубликована выдающимся американским историком и социологом Уильямом Дюбуа в 1899 году. В его книге «Филаделфийский негр» приводятся элементы социального восприятия афроамериканцев и белых представителями обеих данных групп [2,с.221].

Изначальное значение термина «стереотип» наглядно раскрывается в греческих корнях слова: «*stereos*» - твердый и «*typos*» - отпечаток. Как пишет психолог Шэрон МакДональд, «термин стереотип видимо пришел из печатной индустрии, где так обозначали металлическую пластину, которую можно было использовать снова и снова для тысяч отпечатков» [2,с.221].

Считается, что впервые понятие «*стереотип*» ввел в науку американский журналист, психолог, социолог, советник многих президентов США — от Г. Рузвельта до Л. Джонсона, признанный творец современной истории стереотипа Уолтер Липпманн. В 1922 г. в книге «Общественное мнение» он использовал термин социальный стереотип, определив его как упорядоченную, схематичную, детерминированную культурой «картинку мира» в голове человека, которая экономит его усилия при восприятии сложных объектов мира. Это определение позднее стали повторять из-за его точности и использовать и качество научного термина. [7,с.126].

Еще одно понятие, которое будет использоваться в работе – понятие этностереотипа. Изучение этностереотипов – часть более общей проблемы, которую условно можно обозначить как «стереотипы сознания и их языковое выражение». Выделяют стереотипы возраста [6,с.381], стереотипы, связанные с различиями людей по полу (они изучаются в рамках так наз. гендерной лингвистики), стереотипные представления об исполнении тех или иных социальных ролей и о характеристиках таких ролей (напр., ролей учителя, судьи, врача, продавца, пассажира и т. п.), и многие другие. В той или иной форме подобные стереотипы получают языковое выражение – в виде слов, словосочетаний, фразеологически или синтаксически обусловленных конструкций и т. п., которые, как это вполне очевидно, должны получать определенную лингвистическую интерпретацию. В современной этнографии, культурологии и социальной психологии тема этностереотипов весьма популярна. Однако в лингвистике она изучена недостаточно.

Прежде чем перейти к поиску выражения стереотипного мышления в вербальной стороне языка, необходимо определить возможные причины формирования стереотипов. С точки зрения американского психолога и социолога У. Липпмана, существуют две возможные причины возникновения стереотипов. Первая причина заключается в реализации принципа экономии. Данный принцип характерен для повседневного человеческого мышления и означает тот факт, что люди не стремятся реагировать на окружающие явления каждый раз по-новому, а подводят их под уже имеющиеся категории. В этих случаях познавательный процесс остается на уровне обыденного сознания, ограничиваясь житейским опытом, основанном на типичных для данной общности представлениях. Другой известный этнопсихолог Налчалджян А.А. в дополнение к данному принципу утверждает, что «окружающий человека мир обладает известными элементами единообразия, а отказ от стереотипов потребовал бы от человека постоянного напряжения внимания и превратил бы сам процесс жизни в бесконечную череду подчас небезопасных проб и ошибок». Таким образом, для продуктивного функционирования стереотипа необходимо расчленение индивидом окружающей действительности с помощью процессов категоризации. При этом категоризация может развиваться посредством либо когнитивных, либо аффективных (эмоционально-оценочных), либо поведенческих составляющих психики индивида [6,с.381].

Вторая причина выработки стереотипов связана с защитой групповых ценностей как чисто социальной функцией, реализующейся в виде утверждения своей непохожести, специфичности. А.А. Налчалджян образно сравнивает стереотипы с крепостью, которая защищает традиции, взгляды, убеждения, ценности индивида, за стенами которой ему уютно, ведь там он чувствует себя в безопасности. Поэтому любое посягательство на стереотипы есть покушение на безопасность индивида, он расценивает такие действия и как покушение на основы своего миропонимания [6,с.381].

З.В. Сикевич считает, что стереотипы являются разновидностью социальных установок, и поэтому на основе уже существующей установки к определенному этносу могут образоваться новые стереотипы, в том числе и гетеростереотипы в отношении этой же группы. При создании (этнических) стереотипов *имеет место сравнение этносов*, что является частным случаем социального сравнения. Т.е., стереотипы возникают согласно закону (механизму) сопряжения. З.В. Сикевич пишет: «...представление о типичных чертах собственного народа в определенной мере зависит от свойств тех народов, с которыми он чаще всего контактирует». Так, например, существующее стереотипное представление о том, что скромность - типичная для русских черта (автостереотип), обусловлено восприятием представителей других народов как людей менее скромных в сравнении (гетеростереотип)». [7,с.127] Иными словами, этнический стереотип возникает только благодаря сопоставлению, хотя эта связь далеко не всегда осознается его носителем.

Д. Мацумото отмечает, что стереотипы могут происходить из нескольких различных источников, одним из которых является этноцентризм предпочтение своей этнической группы, проявляющееся в восприятии и оценки жизненных явлений сквозь призму ее традиций и ценностей.

Стереотипы могут создаваться и увековечиваться за счет коммуникативной передачи вербальных ярлыков из поколения в поколение, без фактического взаимодействия людьми, являющимися объектом стереотипа, т.е. стереотипы могут быть созданы и подкреплены в человеке на основании очень ограниченных контактов с группой-объектом или при их отсутствии. [6,с.382].

Феномен стереотипизации может возникнуть и подкрепляться телевидением, кино, радио, газетами, журналами, сетью Интернет и другими СМИ. Иногда стереотип оказывается продуктом нашего собственного наблюдения за объектом, интерпретируемым нами как негативный [4,с.43].

Но перед нами стоит вопрос: в каком разделе языка мы можем обнаружить стереотипное мышление индивида? Проблема изучения этнических стереотипов по сей день привлекает внимание исследователей в силу своей огромной практической значимости в регуляции непосредственного взаимодействия между представителями различных рас и этносов.

Что касается линий исследования этнических стереотипов, следует упомянуть ставший классическим и до наших дней не потерявший своего значения проект американцев Д. Каца и К. Брейли, которые в начале 30-х годов XX в. изучали расовые и этнические стереотипы студентов Принстонского университета при помощи анкетирования и методики «приписывания качеств». Исследователи обнаружили высокую степень согласия в приписывании некоторых черт десяти этническим группам (белым американцам, афроамериканцам (неграм), англичанам, ирландцам, немцам, итальянцам, евреям, китайцам, японцам, туркам): например, 84% испытуемых считали, что афроамериканцы (негры) суеверны, 78% опрошенных, что немцы способны к наукам и т.п. [9,с.368]. Методика «приписывания качеств» получила необыкновенно широкое распространение в США, Европе и странах «третьего мира» - Ливане, Пакистане, Филиппинах и т.д.

Еще одна линия исследования стереотипов - анализ представлений об этнических группах в литературе, искусстве и СМИ. Начиная с 40-х гг. XX в. анализу подвергались американская журнальная публицистика, немецкие кинофильмы, странички юмора во французских журналах, карикатуры в журнале «Нью-Йоркер», газетные комиксы и многое другое. В последнее время особое внимание уделяется изображению представителей разных культур и этносов на телевидении, например в телефильмах, идущих в «прайм-тайм» [1,с.21]. Подобная научная ориентация, объединяющая психологов, литературоведов, историков, получила специальное наименование имагология. Однако до сих пор не решена одна из самых существенных проблем, встающих перед этим направлением: насколько адекватно художественная литература, публицистика, различные виды искусства отражают стереотипы, существующие в головах людей. Однако, в данной статье мы обратили наше внимание на отображение стереотипов в вербализированной стороне языка и культуры, и именно поэтому мы выделили несколько категорий, в которых четко прослеживается стереотипное мышление определенного этноса. Мы обратили внимание на вербальное проявление стереотипов в Британской и Русской культурах.

Мы попытались обнаружить и выделить стереотипное мышление в вербальной стороне языка и определили несколько категорий, в которых проявляется оценка качеств другого этноса. Прежде всего мы обращали внимание на английский и русский языки, соответственно, Британской и Русской культур. Итак, первая категория в нашей работе это анекдоты, которые часто эксплуатируют расхожие представления о том или ином этносе или какой-либо его группе в качестве сюжето-образующих компонентов. Анекдоты как нельзя лучше отображают отношение какого-либо этноса к представителям другой культуры[8,с.203].

1) «My wife reckons my obsession with conspiracy theories is getting out of control. I wonder how much dirty money the Russian government paid her to say that?» (Моя жена считает, что моя одержимость теорией заговора выходит из под контроля. Мне интересно, сколько ей заплатило Российское правительство, чтобы она сказала это?)

2) «When the Russians were accused of being behind the assassination attempt on the Pope, the KGB said they'd thoroughly investigate the matter. After exhaustive interviews and countless viewing of video tapes, it became clear that the Pope opened fire first». («Когда русские были обвинены в попытке убийства Папы Римского, КГБ сообщило, что вопрос будет тщательно изучен. После большого количества проведенных интервью и просмотра видеозаписей, выяснилось, что Папа Римский открыл огонь первым»).

Данные примеры отражают явно отрицательный гетеростереотип (стереотип о другом народе). Эта британские шутки указывает на стереотипный взгляд британцев на русских как на «людей, которые постоянно шпионят за остальными нациями». Можно обратить внимание на такой, часто использующийся во многих шутках, ярлык KGB (КГБ - Комитет Государственной Безопасности), подтверждающий опасение британцев данной разведывательной структуры в прошлом. Причины формирования данного ярлыка исторически известны. В период «холодной войны» сформировалось предвзятое мнение о советских туристах как о шпионах, пытающихся выведать необходимую информацию. Несмотря на распад СССР, такой ярлык как «шпион», имеет место в повседневном общении британского народа.

В свою очередь, мы можем обнаружить стереотипы, изучая анекдоты русской культуры. Приведем несколько примеров:

«В спальню лорда врывается слуга и истошно орет: - Сэр! Спасайтесь! Темза вышла из берегов... - Ну что вы, Берримор. Выйдите и доложите, как положено! Через пять минут дверь распадается под напором воды. На волне, сидя на надувном плотике, дворецкий возвещает: - Темза, сэр!» или же «Очень тактичный англичанин не знает, как сообщить секретарше, что она уволена... И формулирует это так: - Мисс Джонс, Вы так великолепно справляетесь со своими обязанностями, что я даже не знаю, что бы мы делали без Вас. Но с понедельника мы все-таки попробуем...»

Весьма распространён стереотип об исключительной вежливости англичан. Именно поэтому в русской культуре вспоминаются сдержанные аристократы, бесконечные разговоры о погоде, чаепитие и, конечно, овсянка. Существуют целая серия анекдотов, отображающая определенные черты британского народа. Их можно обнаружить в таких известных персонажах как Шерлок Холмс, Доктор Ватсон или указанный выше Лорд Берримор. Именно эти персонажи эпохи викторианства до сих пор отображают национальные черты современной Великобритании. Так действительно ли эти стереотипы верны? По мнению самих англичан, сложившиеся стереотипы об их стране – достаточно далеки от реальности. Если говорить о чопорности, то такое поведение объясняется не высокомерием, как считают многие, а, напротив, неприспособленностью, страхом и неумением завязать разговор. Бесконечные вопросы о погоде – это как раз попытка начать беседу. Чтобы убедиться в эмоциональности англичан, достаточно пойти с ними на футбольный матч.

Если говорить о строжайшем этикете и сверхвежливости англичан, то нельзя забывать, что сейчас – XXI век, и «чистокровные» аристократы составляют, возможно, 0,1% от местных жителей. Все остальные ведут себя примерно так же, как наши современники в других странах. Впрочем, нужно отдать должное жителям туманного Альбиона: согласно статистическим данным опроса известного туристического журнала «Вокруг Света», это – действительно вежливые и сдержанные люди.

Следующая категория, отображающая стереотипы в вербальной стороне языка - слова, в свернутой форме содержащие в своих значениях оценку свойств типичного представителя другого этноса.

В русской культуре можно выделить значение просторечного глагола «выцыганить» т.е. «получить что-либо у другого лица в результате настойчивых, надоедливых просьб» основывается на пресуппозиции, согласно которой цыгане умеют добиваться своего именно путем таких просьб [3,с.224]. Диалектно-просторечное «жидиться» «скупиться, жадничать», образованное от существительного «жид» в его бранном значении «скупой, как скупы все евреи».

В британской культуре закрепился похожий глагол «to jew». Данный глагол имеет как положительные значения «сбивать цену, торговаться», так и отрицательные «мошенничать и обманывать». Тем не менее, в обоих случаях отмечается, что стереотип означает «деловитость и предприимчивость» еврейского народа.[7,с.127].Если обратить внимание на слово «gipsy» (цыган), то можно заметить такие дополнительные значения как: «выезжать на пикник, вести бродячий образ жизни». Первое значение имеет амбивалентную оценку, второе же отражает крайне негативную оценку к данному этносу. В Британии словом «gipsy» называть кочевой народ пейви. До сих пор точно не определено, откуда произошли пейви. Некоторые ученые полагают, что это потомки ирландских крестьян, потерявших земли в XVII веке. Их также называют ирландскими цыганами, хотя к цыганам-рома, предки которых вышли из Индии, пейви генетически не имеют никакого отношения, и их единственное сходство с рома — это склонность к кочевому образу жизни. Многие британцы ассоциируют ирландских путешественников с драками, кражами и прочим криминалом. Именно поэтому в языке закрепилось негативное значение слова «gipsy».

Сравнительные обороты еще одна категория, отображающая стереотипные представления о другом этносе. В русской культуре имеются такие сравнительные выражения: точен, как немец, холоден, как англичанин, молчалив, как финн и т.п. Интересно изучить разное лексическое «наполнение» этой сравнительной конструкции: первый компарат – имя свойства, второй компарат – этноним. Для выявления национально обусловленных различий такого рода в сравнительных конструкциях возможен (и он реально применяется) устный опрос или письменное анкетирование информантов[7,с.128].

Существуют и похожие сравнительные обороты и в английском языке. Так как мы не являемся представителями британского этноса, поиски данных сравнений представляют проблему. Такие сравнительные обороты возникают в разговорной речи или могут быть найдены в литературных произведениях. Мы обратили внимание первый вариант поиска. И для этого использовали лингвистическим корпусом английского языка (а именно British National Corpus). Данная технология позволяет отображать совокупность текстов, собранных в соответствии с определёнными принципами, размеченных по определённому стандарту и обеспеченных специализированной поисковой системой. Именно благодаря такой электронной системе поиска, мы обнаружили некоторые сравнения: «They produced plays like French»; «He run like a Frenchman».Данные примеры отражают как положительное отношение к жителям Франции, так и негативную оценку. Первый случай

использования сравнения отображает «высокое качество» и, непревзойденный стиль присущий французской культуре. Второе сравнение «Run like a Frenchman» является более устоявшимся, и имеет значение «быстро убежать». Данное сравнение указывает на такое качество как «трусливость». Сегодня Британцы также называют их Французов презрительным словом «лягушатники» Вероятно, что они имеют ввиду то обстоятельство, что эти люди часто используют в качестве еды мясо лягушек. На сегодняшний день французов англичане очень даже уважают и называют их своими друзьями. Однако учитывая прошлый исторический опыт, в языке сохранилась и негативная оценка в отношении к данному этносу. Именно поэтому трусливого человека чаще всего сравнивают с французом.

Именно фразеологизмы лучше всего могут отразить устоявшиеся взгляды на определенные этносы. Приведем несколько примеров: В британской культуре можно обнаружить такие устойчивые словосочетания как: «Dutch courage» - смелость во хмелю, пьяная удаля; «Dutch comfort» - слабое утешение, могло бы быть и хуже; «Dutch uncle» - «голландский родственник» т.е. человек, который открыто критикует и поучает, как на правах родственника. В случае использования прилагательного «Dutch» т.е. «голландский» мы можем обнаружить негативную оценку. Причина возникновения таких стереотипов кроется в истории двух держав. В XVII-м веке эти две морские находились в состоянии соперничества. В одном английском памфлете есть такие ядовитые строки: «Голландец - это толстый похотливый двуногий пожиратель сыра. Создание, столь пристрастившееся к поглощению масла, жира и скольжению по льду (катанию на коньках), что повсюду в мире он слышит „скользким малым“». Вот откуда в английском языке такое количество уничижительных названий с корнем от слова «голландский». Но можно отметить, что согласно статистическим данным нынешнее отношение британцев положительное, несмотря на сохранившиеся устойчивые выражения.

Пословицы, поговорки, включающие этнонимы и эксплицитно или имплицитно указывающие на какие-либо свойства представителей соответствующей национальности являются следующей категорией, отражающей стереотипы в вербальной стороне языка. В русской культуре можно отметить такие пословицы с упоминанием другого этноса: *Что русскому хорошо, немцу – смерть; Незваный гость хуже татарина* и т.д. [7]. Причины возникновения данных пословиц связаны с историей русского народа. В данных пословицах отображается отрицательное отношение к представителям других этносов. Можно также отметить наличие автостереотипа (стереотипа о собственном этносе) в первой пословице. Конечно же, отношение представленных народов за долгое время заметно изменились. И данные пословицы некорректно отображают свойства представителей других национальностей, что в дальнейшем может привести к возникновению трудностей при межкультурной коммуникации. Пословица «Незваный гость хуже татарина» возникла в то время, когда Русь находилась под татаро-монгольским игом. Победители не щадили побежденных, постоянно выказывая непомерную гордость, презрение к покоренным народам, жадность, скупость, свирепость и насилие. Естественно, что русские ненавидели своих захватчиков и поэтому привыкли всякого татарина, пришедшего в дом, считать властным гостем, всегда незваным и всегда нежданным. Если мы обратим внимание на вторую пословицу, то возможной причиной появления является отношения Советского Союза и Германии в период второй мировой войны. Однако согласно Историко-этимологическому справочнику Михельсона выражение было распространено в русской литературе XIX века. Выражение связывают с конкретным случаем. «Молодой врач был приглашен к русскому мальчику-мастеровому и нашёл его в безвыходном положении; по просьбе хозяйки он разрешил ему, как умирающему, есть всё, что ему угодно. Хозяйка приготовила мальчику свинину с капустой. К удивлению врача, мальчик после этого стал быстро поправляться. Приглашённый вслед за тем к мальчику-немцу, с теми же признаками болезни, какой страдал русский мальчик, он прописал ему испытанное средство - свинину с капустой, но мальчик на другой день умер; молодой врач отметил этот факт в своей записной книжке, с припиской, что это, испытанное им, лекарство - русскому здорово, а немцу смерть». [8,с127]

Тем не менее, сегодня забыты все прежние обиды, изменились времена и нравы, а вот пословицы почему-то живы. Поэтому мы можем сделать вывод, что этнокультурные стереотипы имеют свойство устойчивости, и иногда даже ригидности к новой информации, т. е. отсутствие гибкости, вследствие чего всякие изменения становятся невозможными. Эмпирические исследования не раз подтверждали, что стереотипы достаточно стабильны. Но устойчивость стереотипов все-таки относительна, поскольку зависит от изменения отношения между этническими общностями и от поступления новой информации. Изменения в содержании стереотипов могут произойти под влиянием реальных межэтнических отношений или в зависимости от особенностей процесса межгрупповой дифференциации.[5,с.305]Можно привести примеры пословиц, содержащие в своем составе название этноса, из английского языка: «An Irishman is never at his best except when fighting» (Ирландец ни в чем так не хорош как в драке), «The Irish ignore anything they can't drink or punch»(Ирландцы не обращают внимания ни на что, кроме выпивки и драк). Обе пословицы несут в себе отрицательный оттенок. В британском сознании закрепилось неприятельское отношение к ирландскому народу. Ирландия и Англия всегда были соперницами, а после того как зеленый остров стал колонией Англии из-за религиозных разногласий, начались зарождаться убеждения о том, что

колонистам не знакомы никакие моральные нормы. Прошло уже почти три поколения с окончания Великого голода, но ирландцы до сих пор помнят все это и не скрывают свою, мягко говоря, "нелюбовь" к англам. Три поколения, а англичане до сих пор воспринимают своих соседей как «необразованных, вечно пьющих людей и имеющих скверный характер». Данное мнение не изменилось и по сей день, данные пословицы лишь подтверждают пренебрежительное отношение англичан.

Как мы видим, стереотипное мышление может отображаться в различных языковых формах. Шутки, пословицы, поговорки, устойчивые словосочетания являются для представителей каждого этноса национальным достоянием, переходящим их поколение в поколение. Но как мы можем заметить, этностереотипы имеют свойство ошибочности или некорректного отображения действительности. Данная характеристика феномена может повлиять на процесс межкультурной коммуникации. Именно поэтому, на современном этапе развития общества, необходимо тщательное изучение возникновения таких стереотипных выражений в вербальной стороне языка, дальнейшее объяснение и их исследование с целью избежания конфликтных ситуаций между представителями различных этносов.

Литература:

1. Аронсон Э. Введение в социальную психологию. / изд. 7.; пер. с англ. -- М.: Аспект Пресс, 1998 – с 20-32.
 2. Гакаев З.Ж. Этнические стереотипы в прессе: Дис. канд. ист. наук: Москва, 2003 – с.221.
 3. Лебедева Н. М. Введение в этническую и кросс-культурную психологию: учеб. пособие. М.1999. – с.224.
 4. Мацумото Д. «Психология и культура» СПб.: Питер, 1-е издание, 2003 г. – с.43-45.
 5. Михельсон М.И Историко-этимологический справочник. СПб., 2001 Михельсон М.И. Сборник образных слов и иносказаний. СПб, 1904 г с.305.
 6. Налчаджян А.А. Этнопсихология. 2-е изд. – СПб.: Питер, 2004. – с.381-382.
 7. Ослон А. Уолтер Липпман о стереотипах: выписки из книги «Общественное мнение» // Социальная реальность, 2006, № 4, с.125—130.
 8. З.В. Сикевич «Социология и психология национальных отношений» СПб.: Издательство Михайлова В.А., 1999 – с.203.
 9. Стефаненко Т.Г. «Этнопсихология» 3-е изд., испр. и доп. - М.: Аспект Пресс, 2004 – с.368.
 10. Сорокин «Психолингвистические аспекты изучения текста». — М., 1985. - с.35-38.
 11. Шмелева, Шмелев «А.Д. Русский анекдот. Текст и речевой жанр» М.: Языки славянской культуры, 2002. — с.144.
- Дополнительные электронные источники:
12. https://en.wikipedia.org/wiki/Ethnic_stereotype
 13. https://en.wikipedia.org/wiki/An_Englishman,_an_Irishman_and_a_Scotsman
 14. <https://www.questia.com/read/119378785/the-psychology-of-stereotyping>
 15. <http://www.nationalstereotype.com/>
 16. <http://www.englishinrussia.ru/ru/blog/culture/эти-странные-англичане-разрушая-стереотипы>
 17. <http://phrasesinenglish.org/searchBNC.php>
 18. <http://inosmi.ru/world/20040409/208944.html>

References:

1. Aronson E.H. Vvedenie v social'nyuyu psihologiyu. / izd. 7.; per. s angl. -- M.: Aspekt Press, 1998 – 20-32 c.
2. Gakaev Z.ZH. EHtnicheskie stereotipy v presse: Dis. kand. ist. nauk: Moskva, 2003 - 221 c.
3. Lebedeva N. M. Vvedenie v ehtnicheskuyu i kross-kul'turnuyu psihologiyu: ucheb. posobie. M.1999. - 224 s.
4. Macumoto D. «Psihologiya i kul'tura» SPb.: Piter, 1-e izdanie, 2003 g. – 43-45 c.
5. Mihel'son M. I Istoriko-ehetimologicheskij spravochnik. SPb. , 2001
Mihel'son M. I. Sbornik obraznyh slov i inoskazanij. SPb, 1904 g
6. Nalchadzhyan A.A. EHtnopsihologiya. 2-e izd. – SPb.: Piter, 2004. – 381-382 s.
7. Oslon A. Walter Lippman o stereotipah: vypiski iz knigi «Obshchestvennoe mnenie» // Social'naya real'nost', 2006, № 4, c. 125—130.
8. Z.V. Sikevich «Sociologiya i psihologiya nacional'nyh otnoshenij» SPb.: Izdatel'stvo Mihajlova V.A., 1999 - 203 s.
9. Stefanenko T.G. «EHtnopsihologiya» 3-e izd., ispr. i dop. - M.: Aspekt Press, 2004 - 368 s.
10. Sorokin «Psiholingvisticheskie aspekty izucheniya teksta». — M., 1985. 35-38 c.
11. Shmeleva, Shmelev «A.D. Russkij anekdot. Tekst i rechevoj zhanr» M.: YAzyki slavyanskoj kul'tury, 2002. — 144 s.

Additional electronic references:

1. https://en.wikipedia.org/wiki/Ethnic_stereotype
2. https://en.wikipedia.org/wiki/An_Englishman,_an_Irishman_and_a_Scotsman
3. <https://www.questia.com/read/119378785/the-psychology-of-stereotyping>
4. <http://www.nationalstereotype.com/>
5. <http://www.englishinrussia.ru/ru/blog/culture/ehti-strannye-anglichane-razrushaya-stereotipy>
6. <http://phrasesinenglish.org/searchBNC.php>
7. <http://inosmi.ru/world/20040409/208944.html>

Сведения об авторах

Жабаева Сауле Сагинтаевна – Заведующая кафедрой иностранной филологии Костанайского государственного университета имени А. Байтұрсынова, кандидат филологических наук, доцент, телефон: +7 (7142) 511156 Кабинет: 117, корпус 1, e-mail: angl_kaf@mail.ru

Куренко Константин Николаевич – магистрант второго года обучения специальности иностранная филология Костанайского государственного университета имени А. Байтұрсынова, телефон: +7 (7142) 512382 E-mail: kostya_kurenko@mail.ru

Zhabayeva Saule Sagintaevna - Head of the Department of Foreign Philology of the A. Baytursynov Kostanay State University, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, phone: 87142511664, ; e-mail: angl_kaf@mail.ru

Kurenko Konstantin Nikolaevich – master's degree student of Foreign Philology of the A. Baytursynov Kostanay State University (second course), phone: 87142512482; e-mail: kostya_kurenko@mail.ru

Жабаева Сауле Сагинтаевна – А. Байтұрсынов атындағы Қостанай мемлекеттік университетінің шетел филологиясы кафедрасының меңгерушісі, филология ғылымдарының кандидаты, доцент., Телефон: +7 (7142) 511156 Кабинет: 117, 1 ғимарат E-mail: angl_kaf@mail.ru

Куренко Константин Николаевич - А.Байтұрсынов атындағы Қостанай мемлекеттік университеті шетел филологиясы кафедрасының магистр дәрежесін алушы (екінші курс), телефон: +7 (7142) 512482 E-mail: kostya_kurenko@mail.ru

ӘӘЖ 371.927

МЕКТЕПКЕ ДЕЙІНГІ БІЛІМ БЕРУДІ САПАЛЫ БАСҚАРУ

Жиенбаева.С.Н – Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, Педагогика және психология факультетінің деканы, п.ғ.д., профессор

Сембинова.А.А – магистрант, Қазақ Мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті

Ибраева Г.Х. – магистрант, Ахмет Байтұрсынов атындағы Қостанай мемлекеттік университеті

Аталған мақалада, педагогика ғылымында қалыптасқан «білім беру сапасы», «мектепке дейінгі білім беру сапасы» туралы тұжырымдарға терең талдау жасай келе, білім беру сапасы кешенді білім беру және жеке үйренушінің үйлесімді дамуына мүмкіндік беретін білім берудің маңызды тіркесімі деп түйінделген. Мектепке дейінгі білім беру сапасы тұтынушылардың (балалар, ата-аналар, қоғам) қажеттіліктерін және білім беру стандартына сәйкестігі; балалардың денсаулығы мен олардың интеллектуалды, адамгершілік және эстетикалық дамуын бағалауды қамтиды; сапалы білім беру процесінде білім беру бағдарламаларын дұрыс таңдау, оларды ғылыми-әдістемелік қамтамасыз ету, материалдық-техникалық және оқу процесін техникалық жабдықтау іске асыру және мектепке дейінгі ұйымның сапалы басқарылуы тікелей байланысты екендігі баяндалады. Білім беру сапасын түсіндіруге негізделген педагогикалық анықтамалар мен тұжырымдамаларға сүйеніп, білім сапасын басқаруға қатысты маңызды бірқатар қорытындылар жасалған. Мектепке дейінгі білім берудің сапасына әсер ететін негізгі акценттік бағыттар мен «Мектепке дейінгі білім беру сапасы» ұғымының зерттелу аспектілері қарастырылған. Сондай-ақ, мектепке дейінгі сапалы білім беруге қатысты түрлі зерттеушілердің тұжырымдары талданып, қорытындылар жасалған.

Негізгі сөздер: білім сапасы; мектепке дейінгі білім сапасы, мектепке дейінгі ұйым, стандарт, нәтиже

УПРАВЛЕНИЕ КАЧЕСТВОМ ДОШКОЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Жиенбаева С.Н – профессор Казахский государственный женский педагогический университета, доктор педагогических наук

Сембинова А.А - магистрант, Казахский государственный женский педагогический университет

Ибраева Г.Х. – магистрант, Костанайского государственного университета им. Ахмета Байтурсынова

Статья посвящена рассмотрению особенностей и основных условий управления качеством образования дошкольного учреждения. Качество дошкольного образования излагаются в том, что потребителей (детей, родителей, общества) на соответствие стандартам и потребностям образования; здоровье детей и их интеллектуального, нравственного и эстетического развития включает в себя оценку; выбор образовательных программ в процессе качественного образования, их научно-методическое обеспечение, материально-техническое оснащение учебного процесса и качественной реализации дошкольной организации, непосредственно связанных с технической и управляемостью. Современному дошкольному образовательному учреждению предъявляются такие требования, что повышение уровня управления дошкольного образовательного учреждения становится острой необходимостью для его дальнейшего развития.

Качественное образование по-прежнему остается актуальным направлением, поэтому необходимо наметить пути повышения качества образования в данном направлении образовательного процесса. Основными областями, которые влияют на качество дошкольного образования и "качество дошкольного образования" концепции исследования аспекты рассматриваются. Кроме того, с точки зрения качества дошкольного образования исследователи проанализировали результаты различных выводов. Исходя из толкования определения обоснованных педагогических концепциях и качества образования, управления качеством образования определяется ряд важных заключений.

Ключевые слова: качество образование дошкольников, стандарт, результаты

QUALITY MANAGEMENT OF PRESCHOOL EDUCATION

Jienbaeva Saira Nagashbaevna – Professor of Kazakh State Women's Pedagogical University, Doctor of Education

Sembinova Aigerim Amanekdinovna- undergraduate, Kazakh State Women's Pedagogical universitet.g.Almaty

Ibraeva Gulzat Xamzakyzy - undergraduate, Kostanay State university A.Baitursynov. g.Kostanay

The article considers the main features and conditions of quality management education of pre-school agencies. The quality of pre-school education are set out in the fact that consumers (children, parents, society) for standards and education needs; health of children and their intellectual, moral and aesthetic development includes evaluation; range of educational programs in the process of quality education, their scientific and methodological support, material and technical equipment of the educational process and the implementation of quality preschool organization directly related to technical and manageability. The modern preschool educational institution such demands that increase the management level of preschool educational agencies becomes urgent need for its further development.

Quality education still remains relevant direction, so you need to identify ways to improve the quality of education in the direction of the educational process. The main areas that affect the quality of preschool education and "the quality of pre-school education" concept study aspects are considered. In addition, in terms of the quality of preschool education researchers analyzed the results of various findings. Based on the interpretation of the definition of sound pedagogical concepts and the quality of education, quality of education is determined by the management of a number of important conclusions. Keywords: quality-education of preschool children, the standard results

Еліміздің білім беру жүйесі қазіргі кезеңдегі дамуында терең сапалық өзгерістерге бетбұрыс жасауда. Білім беру жүйесіндегі жаңа білім парадигмасы білім, білік, дағды жиынтығын толық меңгерген, қоғам өміріне белсене араласатын, шығармашылықпен ойлайтын, өзін-өзі көрсете алатын, функционалды сауатты жеке тұлғаны қалыптастыруға бағытталған. Сондықтан бүгінгі күні болашақ ұрпақтың білім сапасын және бәсекеге қабілеттілігін арттыру болып табылады. Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы білім мен ғылым қызметінде білім беруді басқарудың мемлекеттік-қоғамдық жүйесін қалыптастыруға, жеке тұлғаның еңбегін мемлекеттік қолдау және ынталандыруды күшейтуге, білім беру саласындағы үздік

әлемдік тәжірибеге сай келетін білім сапасының жоғары деңгейіне қол жеткізуіне бағыттау қажеттілігін ескертеді. Білім беру реформасы – Қазақстанның бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз етуге мүмкіндік беретін аса маңызды құралдарының бірі. Бізге экономикалық және қоғамдық қажеттіліктеріне сай келетін осы заманғы білім беру жүйесі қажет. Келер ұрпаққа қоғам талабына сай тәрбие мен білім беруде мұғалімдердің инновациялық іс-әрекетінің ғылыми педагогикалық негіздерін меңгеруі – маңызды мәселе. Бала жанының бағбаны, жас ұрпаққа білім мен тәрбие беретін мұғалім ары таза, әдепті, ой-өрісі кең, жан-жақты білімді, ұстамды, өз ойын шәкіртіне анық, дәл жеткізетін болуы тиіс. Ол үнемі ізденіп, білімін толықтырып отырса, оның өмірлік ұстанымы тұрақты, күш-қуаты, көңілі әрдайым жоғары, сабақ беру сапасы арта түсіп, еңбегі еленеді. Білім берудегі жаңалық пен қоғамдағы жаңалық бір мақсатты көздейді, олар даму мен прогрестің қабілетін арттыруы қажет[1]. Мектепке дейінгі ұйымнан бастап білім сапасын арттыру және нәтижеге бағытталған үлгіде жүргізілуі басты міндеттердің бірі болып отыр.

Білім беру деңгейі – экономикалық және ғылыми – техникалық прогрестің бастау көзі, мемлекет пен қоғамның табысты дамуының кепілі. Білім беру саласында кенжелеп қалу елдің бәсекеге қабілеттілігіне, ұлт болашағына және мемлекеттің қауіпсіздігіне тікелей әсер етеді. Білім берудің сапасы – қоғамдағы білім беру үдерісінің күйі мен нәтижелігін, оның жеке адамның адамзаттық, тұрмыстық және кәсіби біліктілігін дамытудағы және қалыптастырудағы қоғам қажеттілігі мен үмітіне сәйкестігін анықтайтын әлеуметтік категория. Педагогика ғылымында «білім сапасы» түрліше анықтама берілген, оның басты себебі «сапа» сөзіне түрлі мағынаға ие болатындай анықтама беруіне байланысты екенін атап өткен жөн. Педагогикалық әдебиеттерде білім сапасы (білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандарттары негізінде жалпы білім беретін оқу орындарының жетістігі), оқыту сапасы (мұғалім білім берудің әртүрлі оқыту технологиясын, әдістемесін, құралдарын қолдану арқылы жетеді), баланың білім сапасы «мектепке дейінгі білім сапасы» және т.б. ұғымдар кездеседі.

Білім беру сапасы – Ю.К.Бабанский, В.П.Беспалько, Т.И.Шамова, В.К.Кальней, Б.Әбдікаримов, т.б. ғалымдардың еңбектерінің өзегі. Оқыту сапасының өлшемдері Ж.А.Қараев, М.Ж.Жадрина, А.Қ.Құсайынов, Т.Т.Галиев, Г.О.Искакова сияқты қазақстандық ғалымдардың еңбектерінде әр қырынан талданған.

Профессор А.Қ.Құсайынов «білім берудің сапасы – қоғамдағы білім беру үдерісінің күйі мен нәтижелігін, оның жеке адамның адамзаттық, тұрмыстық және кәсіби біліктілігін дамытудағы және қалыптастырудағы қоғам қажеттілігі мен үмітіне сәйкестігін анықтайтын әлеуметтік категория деп тұжырымдап оны қамтамасыз етуге себепші маңызды 6 фактор анықталған. Олар: білім беру стандарттарының халықаралық талаптарға сәйкестігі; педагогикалық кадрлардың мәртебесі және олардың кәсіби біліктілігінің деңгейі; білім беру сапасын бағалаудың дұрыстығы; өскелең ұрпақты рухани-адамгершілік тұрғысынан тәрбиелеу тиімділігі; білім беру саласындағы ғылыми зерттеулер; білім беруді басқару жүйесінің тиімділігі[3].

Білім беру сапасын түсіндіруге негізделген педагогикалық анықтамаларға, тұжырымдамаларға сүйене отырып, біз білім сапасын басқаруға қатысты маңызды бірқатар қорытындылар жасап өтсек:

1. Білім беру сапасы - бұл кешенді білім беру және жеке үйренушінің үйлесімді дамуына мүмкіндік беретін білім берудің маңызды тіркесімі болып табылады.

2. Білім сапасы - білім беру және оқытудың өзара байланысқан сапалы іс-шараларынан тұрады. Білімнің қандай деңгейде, дәрежеде берілу сапасын анықтайды.

3. Білім беру сапасының анықтамасында негізгі бағалау критерийлеріне сүйену керек. Сапаның кез келген сатысын объективті бағалау үшін білім сапасын анықтау әдістері мен білім беру кешенінің нәтижесін пайдалану керек. Осыдан білім берудің алғашқы табалдырығы мектепке дейінгі білім сапасын қамтамасыз етуде қандай жағдайлар қажет деген сұрақ туады.

Мектепке дейінгі білім беру сапасына қатысты тұжырымды Л.Л.Иванова ерекше тәсіл арқылы түсіндірген. Автордың айтуынша, бұл - интегративті түсінік. Ол бірнеше құрамдас бөліктен тұрады: оқу процесінің шарттары; ұйымдастыру және білім беру процесінің мазмұны; білім беру нәтижесі және оны бағалау тиімділігі, жеткен нәтиженің бағасы[2]. Ұсынылған құрамдас бөліктің соңғысының маңызын атап өтсек. Мектепке дейінгі тәрбие мен оқыту: баланың бүкіл өміріне қажетті жеке қасиеттерін қалыптастыру үшін негіз болып табылатын жалпы адами құндылықтарға баулуға; халықтық дәстүрлер, салттар мен әдет-ғұрыптар, әдебиет пен өнер, фольклор мен еліміздің мәдени мұрасына негізделген білім беру үшін жағдайлар жасауға; мектепке дейінгі тәрбие және оқытумен қамтылған және қамтылмаған балаларды дамыту мәселелерінде ата-аналардың біліктіліктерін арттыру, оларға психологиялық-педагогикалық кеңес беріп, қолдаумен қамтамасыз етуге бағытталған. «Мектепке дейінгі білім беру сапасы» ұғымын үш түрлі аспектіде қоғамның оның әлеуметтік-экономикалық жағдайына қатысты анықтауға болады. Мұнда мектепке дейінгі білім сапасы халықтың өмір сүру деңгейі және елдің экономикалық әлеуетіне байланысты. Педагогикалық аспектіде мектепке дейінгі білім беру сапасын білім беру нұсқаларының қағидасын жүзеге асыру арқылы анықталады. Онда балалар мен педагогтың іс-әрекеті өзара тұлғаға-бағдарланған болуы шарт. Әлеуметтік аспектіде

мектепке дейінгі білім беру сапасы ата-аналар сұранысына тиісті білім беру қызметтері арқылы анықталады.

Балабақшада оқу процесін нашар ұйымдастырғаннан балалардың тез шамадан тыс шаршауы жасырын емес. Білім беру сапасын бағалауда «білім берудің теріс әсерін» талдау соншалықты маңызды болып табылады. Т.И.Оверчук мектепке дейінгі білім берудің сапасына әсер ететін негізгі акценттік бағыттарды көрсетті. Олар: мектепке дейінгі ұйымды қаржыландыру; мектепке дейінгі білім беру мазмұны (әсіресе, білім беру саласындағы үздіксіз білім берудегі екі кезеңнің арасындағы мектепке дейінгі және жалпы білім беретін бастауыштың қажеттіліктерінің рөлін жеке-жеке анықтап, мектепке дейінгі балалардың арнайы білімін тиісті түзету); мектепке дейінгі білім ұйымдарын кадрлармен қамтамасыз ету; балабақшаны дамыту орталықтарымен жабдықтау[2].

Неғұрлым сапалы білімге қол жеткізу жағдайларының толық тізімін Л.А.Седелникова ұсынды: мектепке дейінгі мекемеде қоршаған ортаны дамытушы пәндер мен білім беру мазмұнының құрылысы; денсаулық сақтау жайында білім; сапалы білімге жететін шартты белгі ретінде - ұжымдық педагогикалық мәдениет; басқару моделінің міндеттерін табу[2].

Сипаттай отырып, проблеманы тұтастығын, баланың даму керек үш негізгі позициялар:

1. Пәнінің мақсаты мен міндеттері мектепке дейінгі кезең (теориясы А. В. Запорожца). Бұл теория бойынша негізгі жолы баланың даму кезеңінде мектепке дейінгі балалық – бұл амплификация дамыту, яғни байыту, толықтыру аса маңызды бала үшін арнайы мектепке дейінгі нысандары, түрлері және тәсілдері. Ең жақын және табиғи үшін, баланың түрлері – ойын, қарым-қатынас, астам кішкентай эксперименттер, пәндік, бейнелеу, көркем-театр қызметі, бала еңбегі – орын алды.

2. Педагогикалық тұжырымдамасы тұтастай дамыту, баланың субъектісі ретінде балалар (М. В. Крулехт). Біртұтас баланың дамуы – бұл бірлік жеке ерекшеліктерін, жеке қасиеттерін игеру, балаға ұстанымын субъектісінің балалар қызметінің түрлері мен даралығын.

3. Жүйелілік, білімді игеру мүмкіндігі балалардың қарапайым жүйелер туралы білімді құбылыстар әлеуметтік шындыққа, заттар әлемі, әлем және табиғат. Желі таным тәрбие жүйесінде, балабақша негізделеді және жүйелік сипаты түсініктердің қоршаған орта туралы түсінігін, мәнін ашуға қарапайым ұғымдарды деңгейінде көрнекі-бейнелі ойлау мен қиял мектеп жасына дейінгі балалар [4]. Бұл позициялар, біздің ойымызша, көрініс табады мұндай тәсілдер проблемаларын шешу, мектепке дейінгі білім беру, гуманитарлық, құзыреттілік, тұлғалық-бағдарлы және мәдениеттану.

Біздің ойымызша, мектепке дейінгі білім беру сапасының факторлар жүйесін И.А.Рыбалова ұсынған. Онда мектепке дейінгі білім беру мазмұнының ең маңыздылары мен балабақшаның барлық аспектілері қамтылған: білім мазмұны мен нақты бағдарламалар, тәрбиеленушілердің денсаулығы; балаларды мектепке дейінгі ұйымға баруға дайындау, балалар мен олардың ата-аналарының оң мотивациясы, білім беру процесін әдістемелік және материалдық-техникалық қамтамасыз ету, мектеп жасына дейінгі балаларды дамыту және тәрбиелеу, оқыту технологиялары, кәсіби деңгейлі кадрлар, денсаулық сақтау және бала дамуының оң мотивациясы, мектеп, мектепке дейінгі ұйымды сапалы басқару [4].

М.В.Крулехт пен И.В.Тельнюк мектепке дейінгі білім беру сапасын мектепке дейінгі білім беру мекемелерінде балаларды тәрбиелеу және білім беру процесінің мәртебесі мен тиімділігін анықтайтын әлеуметтік категория ретінде қарастырады [5]. Сонымен қатар мектепке дейінгі білім сапасы мектепке дейінгі білім беру мекемелерінде ата-аналар мен білім беру қызметкерлері қамтамасыз еткен үміттерін қанағаттандыру мен ғылыми негізделген мақсаттардың орындалуы арқылы түсіндіріледі. Сараптама жүргізіп мектепке дейінгі білім беру сапасын бағалауда мектепке дейінгі білім беру сапасы мемлекеттік білім беру стандарттары мен мектепке дейінгі білім беру ұйымдарының тұтынушылар қажеттіліктеріне сәйкест анықталатындығын көрсетті.

Білім беру қызметінің негізгі бөлігі білім сапасын арттыру мақсатында негізделеді. Бұл қызмет тұлғаны дамыту, педагог мәртебесін көтеру, оқытып – үйрету әдістері, іздестіру жұмыстарына бағыттайтын ынтымақтастық, оқушы позициясы, жаңа-ақпараттық-технология. Бәсекеге қабілеттілік. Білім сапасын негізінен оқу материалын игеріп қана қоймай, сонымен бірге оқушылардың интеллектуалдық және адамгершілік тұрғыдан дамуына, педагогтардың қарым-қатынасын ізгілендіруге ыңдық ықпал етеді.

Білім берудің түрлі кезеңдерінде мемлекеттік стандарт оқу іс-әрекетінің нәтижелерінің стандарты ретінде саналады. Қазақстан Республикасының мектепке дейінгі тәрбиелеу және оқыту жалпыға міндетті білім беру стандарты қабылданды (2009, 2012) [6]. Мектепке дейінгі білім беруде мемлекеттік білім беру стандарты - білім беру процесте стандартты шарттардың орындалуы. Бұдан шығатын тұжырым, мектепке дейінгі білім беру уақытша стандартының мақсаты және мектепке дейінгі ұйымдардың нәтижеге жұмыс жасау сәйкестігі оқу процесін жүзеге асыру үшін жағдайлар жасау болып табылады.

Бірақ барлық деңгейдегі білім сапасын жақсарту, мемлекеттік білім беру стандарттарын рөлін асыра бағалау мүмкін емес. Білім сапасының көрсеткіші «оқыту» және «білім» тұжырымдамасымен теңестірілген. Білім сапасы оқыту деңгейіне ғана тәуелді емес, сондай-ақ жас ұрпақтың жеке және рухани дамуына байланысты. И.А.Рыбалова мектепке дейінгі ұйымда білім сапасы мектеп жасына

дейінгі балалардың қабілеттері мен талаптарының стандартқа сай білім беру үдерісіндегі субъектілердің (бала, ата-ана, тәрбиеші) болжамдарына негізделеді және мектепке дейінгі жобаларда балаларды тәрбиелеу, оқыту нәтижелерінің жиынтығы ретінде қарастырады[4]. Мектепке дейінгі білім беру сапасы мектепке дейінгі білім беру (процесс те, нәтиже де) стандарттардың түрлі қажеттіліктері мен талаптарға сай келуі; мектепке дейінгі білім беру индикаторлары мен көрсеткіштері және құзыреттіліктер жиынтығы. Балалар, тәрбиеші, ата-аналар болжамдарына негізделген балалардың білім нәтижелерінің деңгейі деп тұжырымдаймыз.

Е.Ф.Купецкова мектепке дейінгі білімінің мазмұны салауаты әлемін әр түрлі сыртқы қызметі арқылы: ойын, еңбек, көркем, танымдық, қарым-қатынас интериоризация жалпылау тәжірибесі, ішкі жоспары, менталділік бейнесі қалыптастыру. Жалпылама әлем бейнесі, өз кезегінде, елеулі әсерін байыту жайлы ұсынысы негізінде балалардың тұтас әлем бейнесі және олардың сыртқы қызметі оның экстериоризация процесінде байқалады. Бұл ретте анықтағандай, мазмұны салауатты әлем әр түрлі деңгейде балаларда болуы мүмкін. Бірінші деңгейдегі қалыптасу салауатты әлемнің мектепке дейінгі балаларына сәйкес келеді, олардың өзекті дамуы; ол әрбір толыққанды психикалық тұрғыда балаға қарамастан, қандай да бір арнайы тәрбиелік-білім беру әсер ету және білім жүйесін құрайтын оның мазмұны білім беру. Екінші қалыптасу деңгейі білім беру мазмұнын әлемнің мектепке дейінгі балалардың жақын арадағы даму аймағына сәйкес. Ол мүмкіндік бастапқы баланың дамуын қамтамасыз етеді және оны қоршаған ортамен байланыстырады. Бұл деңгей балалар қабілетіне қарай сипатталады, қарапайым түсіндіру туралы өз ұсыныстары адам, қоғам және табиғат; болмауымен дербестік әртүрлі қызмет түрлерінде, ең аз көріністеріне шығармашылық және басым бастамасы болмауына байланысты эмоционалдық қызметі нашар дамыған сөйлеу, төмен сапасымен атқарушы операциялар. Үшінші деңгей қалыптасу ұстау салауатты әлемнің мектепке дейінгі алдынала дамуына сәйкес келеді. Байытылған бейнесі әлемнің сипатталады игілігіштігімен түсініктерді, олардың стимулдық әсер дамыту балалар қызметтері: ойын, көркем, еңбек, таным және қарым-қатынас. Қалыптастыру кезінде ғана мүмкін дамытушылық өзара іс-қимыл ересек балалармен. Бұл процесінде меңгеру, олардың өз қызметі туралы білім жүйесін адамда, қоғамда, табиғатта құрайтын, әлемнің тұтас суретін. Ол сипатталады балалардың элементарлық білім жүйесі туралы, адам, қоғам және табиғат; пайда болуымен мектепке дейінгі балаларда білік байланыс орнатуға және заңдылықтар құбылыстар, анықтау орталық ереже көріністерде және оның құрылымы. Артады дербестігі, олардың әлеуметтік белсенділігі, негізделген тиісті құзыреттілік; олардың эмоциялық белсенділігі баланың алдында осы деңгейіне қалыптасу ұстау салауатты әлем ашылады және көкжиегі кеңеюде білімді, болашағы, оның танымдық дамуына зор үлес қосады.

Е.Ф.Купецкованың ойы бойынша, мектепке дейінгі тәрбиелеу және білім беру сапасы келесіндей құрамдас бөліктерді қамтиды: мектеп жасына дейінгі балалардың қоршаған ортаны тануға қажетті дамушы заттармен сәйкестендіру; мектепке дейінгі білім беру мазмұнының бағалығы; педагогтың қадір-қасиеті; білім беру технологиясы және білім беру процесін ұйымдастыру; мектепке дейінгі балаларды тәрбиелеу, оқыту және дамытудың нәтижелілігі, сондай-ақ оларды бағалау[7].

Сондықтан мектепке дейінгі сапалы білім беруге қатысты түрлі зерттеушілердің тұжырымдары келесіндей қорытындыға әкелді:

- «Мектепке дейінгі білім беру сапасы» тұжырымдамасы екі аспектіден тұрады: тұтынушылардың (балалар, ата-аналар, қоғам) қажеттіліктеріне және білім беру стандартына сәйкестігі;

- мектепке дейінгі сапалы білім беру мектепке дейінгі ұйымның барлық іс-әрекет аспектілерін қамтитын жүйелік түсінік және балалардың денсаулығы мен олардың интеллектуалды, адамгершілік және эстетикалық дамуын бағалауды қамтиды;

- сапалы білім беру процесінде білім беру бағдарламаларын дұрыс таңдау, оларды ғылыми-әдістемелік қамтамасыз ету, материалдық-техникалық және оқу процесін техникалық жабдықтау іске асыру;

- мектепке дейінгі ұйымның сапалы басқарылуы.

Әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011 - 2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы.- Астана, 2011

2. Качество дошкольного образования: состояние, проблемы, перспективы.- М.: Изд-во «ГНОМ и Д», 2004.-240с.

3. А.К.Құсайынов Әлемдегі және қазақстандағы білім берудің сапасы.- Издательство АНОО «Издательский центр ИЭТ» Москва, 2014

4. Рыбалова И.А. Мониторинг качества образования и управленческая команда в ДОУ/ И.А.Рыбалова // Управление ДОУ.-2005.-№4.-С. 10-23.

5. Крулехт М.В., Тельнюк И.В. Экспертные оценки в образовании: Учебно-метод. пособие / М.В.Крулехт, И.В.Тельнюк. - М, 2002.

6. Купецкова Е.Ф. Аттестация и аккредитация ДОУ как средство повышения качества дошкольного образования в регионе / Е.Ф.Купецкова// Управление ДОУ.-2005.-№4.-С.45-51.

References:

1. Kazakhstan, Bilim Respublikasida beroud damyту 2011 - 2020 dildara aralen official badalameti.- Astana, 2011
2. Quality preschool education: state, problems, prospects.- M.: Publishing house GNOM I D, 2004.- 240S.
3. And.To.Calinou Lamdag Zhane Bilim asistenta beroud zapasy.- Publisher ANOO Publishing center of the Institute" Moscow, 2014
4. Rybalova I. A. Monitoring the quality of education and management team in the DOE/ I. A. Rybalova // Control of DOE.-2005.-No. 4.-S. 10-23.
5. Crolet M. V., I. V. Telnyuk Expert assessment in education: Teaching method. textbook / M. V. Kruijt, I. V. Telnyuk. - M, 2002.
6. Kopeckova E. F. Certification and accreditation of DOE as a means improve the quality of preschool education in the region / E. F. Kopeckova// Management of DOE.-2005.-No. 4.-P. 45-51.

Авторлар жайлы мәлімет

Жиенбаева Сайра Нағашбайқызы – Қазақ меклекеттік қыздар педагогикалық университетінің профессоры, педагогика ғылымының докторы. Алматы қаласы, тел.87013605618, e-mail:saira1962@mail.ru

Сембинова Айгерім Аманкелдіқызы – магистрант, Қазақ меклекеттік қыздар педагогикалық университеті. Алматы қаласы, тел.87073133850, mail:aygerim_01@mail.ru

Ибраева Гүлзат Хамзақызы – магистрант, Ахмет Байтұрсынов атындағы Қостанай мемлекеттік университеті. Қостанай қаласы, тел.87783346858, mail:ibraeva08gulia@mail.ru

Жиенбаева Сайра Нағашбаевна - профессор Казахский государственный женский педагогический университета, доктор педагогических наук. г.Алматы, тел.87013605618, e-mail:saira1962@mail.ru

Сембинова Айгерим Аманкелдиновна - магистрант, Казахский государственный женский педагогический университет.г.Алматы, тел.87073133850, mail:aygerim_01@mail.ru

Ибраева Гульзат Хамзақызы – магистрант, Костанайского государственного университета им.Ахмета Байтурсынова. г.Костанай,тел.87783346858, mail:ibraeva08gulia@mail.ru

Jienbaeva Saira Nagashbaevna – Professor of Kazakh State Women's Pedagogical University, Doctor of Education. Almaty tel.87013605618, e-mail: saira1962@mail.ru

Seminova Aigerim Amankekdinovna - undergraduate, Kazakh State Women's Pedagogical universitet.g.Almaty, tel.87073133850, mail: aygerim_01 @ mail.ru

Ibraeva Gulzat Hamzakzy - undergraduate, Kostanay State university A.Baitursynov. g.Kostanay, tel.87783346858, mail:ibraeva08gulia@mail.ru

УДК 811.512.122.

Б.СОҚПАҚБАЕВТЫҢ КӨРКЕМ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ТРОП ТҮРЛЕРІНІҢ ҚОЛДАНЫЛУЫ

Испандиярова А.Т. – А.Байтұрсынов атындағы Қостанай мемлекеттік университетінің аға оқытушысы, гуманитарлық ғылымдарының магистрі.

Бұл мақалада көркем шығармалардағы троп түрлерінің қолдану ерекшеліктері қарастырылады. Көркем шығармаларда автордың өзіндік тілдік қолданысын анықтайтын троп түрлеріне талдау жүргізіледі. Жазушының троп түрлерін талдап, таңдап кейіпкердің образын сомдауда, мінезін ашу, портрет жасау, шығарманың идеялық-көркемдік жақтарын жетілдіруде тағы да басқа толып жатқан мүмкіндіктерге сай етіп, белгілі бір стильдік мақсатпен қолданғанына тоқталған. Қазақ әдебиетінің классик жазушысы Б. Соқпақбаев соғыс кезіндегі қазақ халқының тұрмыс-тіршілігін өзінің шығармаларына арқау етіп алған. Шығармаларындағы суреттелген оқиға, табиғат көріністері, қазақтың шынайы өмірі, ұлттық дүниетаным мен болмысы, сөз маржандары, авторлық қолданыстағы тілдік бірліктер арқылы ашылған. Автор әр метафора, синекдохаларды берілетін ойды құбылтып айту үшін әрі шығармаға эмоционалды-экспрессивтік реңк беру мақсатында ұтымды пайдаланған. Автор тұрмыс тіршілікті көрсету мақсатында, кейіпкерді мінездеуде, кейіпкердің портретін беруде, экспрессивті әр беру мақсатында, мезгіл, сандық мөлшер, сын сапа белгілерін айқындап көрсету мақсатында метафоралар мен синекдохаларды тиімді қолданғаны байқалады. Жазушы шығармаларындағы метафоралар кейіпкер бейнесін

толықтай ашумен қатар, өзіндік ой-арманын, сағыныш сезімін дәп басып беруге қызмет етеді. Мақалада көркем шығармадағы метафоралар мен синекдохалардың қолданысы жан-жақты қарастырылып, қолданылу аясына зерттеулер жүргізілген.

Негізгі сөздер: метафора, синекдоха, көркем шығармада

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ РАЗНОВИДНОСТЕЙ ТРОП В ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ПРОЗЕ Б.СОКПАКБАЕВА

Испандиярова А.Т. – старший преподаватель, магистр гуманитарных наук Костанайского государственного университета имени А.Байтурсынова

В данной статье рассматриваются особенности использования разновидностей троп в художественных произведениях. В художественных произведениях проводится анализ разновидностей троп, определяющих особенности стилистического применения. Автор при раскрытии образа героев мастерски использует разновидности троп, обороты для создания портрета героя, раскрытия характера, полноты общей картины произведения. Писатель, классик казахской литературы Б. Сокпакбаев в своих произведениях брал за основу жизнь и быт казахского народа в период войны. Описанные в произведениях события, явления природы, реальная жизнь казахов, национальное мировоззрение и бытие, жемчужины слов раскрывались через языковые единицы авторского пользования. Для более яркого выражения мыслей и придания произведениям эмоционально-экспрессивного оттенка автор умело использовал каждую метафору, каждую синекдоху. В целях описания жизни и быта, характеристики героя, создания портрета героя, экспрессивной окраски, в целях конкретизации периода, количества, критики и определения качества наблюдения эффективное использование автором метафор и синекдох. В произведениях писателя метафоры не только раскрывают образ героя, но и дают возможность передать его мысли, чувство тоски. В статье всесторонне рассматривается использование метафор и синекдох художественных произведений, проведены исследования в части их употребления.

Ключевые слова: метафора, синекдоха, художественное произведение

USING VARIETIES OF STYLISTIC METHODS IN B.SOKPAKBAEV'S PROSE

Ispandiyarova A.T.- senior teacher master of the humanities KostanayState University named after A.Baitursynov

In this article the peculiarities of stylistic methods' varieties in the prose are considered. Analysis of types of stylistic methods, determining the stylistic features of the application is carried out in the work. In disclosing the image of the heroes the author skillfully uses a variety of artistic methods, ways to create a portrait of the hero, the nature of the disclosure, the completeness of the work.

B. Sokpakbaev is a classic and a writer of Kazakh literature, he described the Kazakh people's life during the war in his works. Describing the events in the works, the phenomena of nature, the real life of the Kazakhs, the existence of national and world view, creating a jewel of words, the author used the language units. For a more vivid expression of thoughts and make works of emotional and expressive shades B. Sokpakbaev skillfully used every metaphor, every synecdoche. The author also used metaphor, synecdoche for the description of everyday life, the characteristics of the hero, a skilful creation a portrait of the hero.

By using metaphor the writer reveals not only the image of the hero, but also provides an opportunity to convey his thoughts, a sense of melancholy.

In the article the use of metaphor and synecdoche are comprehensively reviewed, as an effective means of expressing artistic thought of the writer, and he made some research work on particular cases of its usage in the works.

Key words: metaphor, synecdoche, research work

Метафора дәстүрлі зерттелуде көбінесе тілді көркемдеуші құрал ретінде танылады. Ол көркем әдебиет пен шешендік өнердің адресатқа әсер ету қызметі тұрғысынан зерттеліп келді. Оның тілдік сипатына соңғы уақыттарда ғана көңіл бөліне бастады. Бұл ретте, ең алдымен метафораның адамның ойлау үрдістерімен байланыстылығы және тілдегі әлем туралы білімнің бейнелену заңдылықтарына қатысы ескеріле бастады.

«Белгілерінің ұқсастығына қарай бір заттың не құбылыстың атауымен аталуының негізінде сөз мағынасының ауысуы - метафора деп аталады» немесе «Метафора - сыртқы не ішкі ұқсастығына қарап, бір нәрсені екінші нәрсеге балау. Екі нәрсенің арасына тепе-теңдік белгісін қою» [1, 23].

Қ.Жұмалиев метафораны «сыртқы не ішкі бір ұқсастығына қарап, бір нәрсені екінші нәрсеге балау, екі нәрсенің арасына тепе-теңдік белгісін қою» деп анықтаса [2,117], З.Қабдолов «метафора сөз мәнін түрлендіре өзгертіп айту, суреттеліп отырған затты не құбылысты айқындай түсу үшін, ажарландыра түсу үшін оларды өздеріне ұқсас өзге затқа не құбылысқа балау, сөйтіп, зерттеліп отырған заттың не құбылыстың мағынасын үстеу, мазмұнын тереңдетіп, әсерін күшейту» деп тұжырымдайды [4, 214].

Орыстың тілші ғалымы А.И. Ефимов метафора құбылысының қызметі туралы былай дейді:

«Метафоризация - это область формирования образных средств, непрерывно появляющихся в процессе общенародного речевого творчества, а также деятельности выдающихся художников слова» [5, 121].

Қазақ тіл білімінде А.Байтұрсынов метафораға «ауыстыру» деген атаумен ғылыми талдаулар жасап, теориялық анықтама берген:

«Сөздің көбін өз мағынасында жұмсамай, өзге мағынада жұмсаймыз. Арасында тек ұқсастық жоқ, екі нәрсенің етететін әсері бірдей болса, біріне қас қамалды екіншісіне ауыстырып айтамыз. Мәселен, «күн құтырып кетті», «аяз қарыған», «қырау соққан» дейміз. «Құтырып кетті», «қарыған», «соққан» деген сөздер нақ өз мағынасында емес, өзге мағынада айтылып тұр. «Құтыру» жанды, есті нәрсенің күйін көрсететін сөз. Мұнда күннің желдетуі адамның құтырған күйіне ұқсас әсер ететіндіктен жанды нәрсенің күйін көрсететін сөз күннің күйін көрсетуге ауыстырылып алынып тұр. Осындай ұқсастығымен ауыстырылып, өз мағынасынан сөзді өзгелеп айту - ауыстыру деп аталады», -дейді ғалым [6, 69].

Орыс тіл білімінде метафоралар тағы да лексикологиялық, лексикографиялық, психологиялық тұрғыда да зерделенді. Тілдік метафоралардың сипатын морфологиялық, сөзжасамдық, синтаксистік мәселелер шеңберінде айқындауға тырысқан А.А. Потенбя, В.В. Виноградов, В.В. Лопатин, Н.Д. Арутюнова еңбектерін атауға болады. Әсіресе метафораның синтаксисі терең зерттеледі. В.В. Виноградов орыс тіліндегі метафоралық мағыналы сөздің бір нәрсені жекелеп көрсетуіне байланысты ерекше синтаксистік позициясын ескере отырып қарастырады [5, 102].

Көркем прозада болсын, поэзиялық шығармаларда болсын метафора - сөз мәнін түрлендіре, өңдендіре, құлпыртып, өзгертіп айту үшін тартылатын тілдік бірлік. Суреттеліп отырған затты яки құбылысты образды бейнелеу үшін, оларды өзге затқа не құбылысқа балау арқылы беру, автордың айтпақ ойын әсірлеп, суреттеліп отырған жайттың мағынасын тереңдетіп, оқырман сезіміне әсерін күшейте отырып жеткізу үшін, оқиғаның немесе затты, құбылыстың мазмұнын тереңдетіп, әсерін күшейту үшін метафора бірден-бір көркемдегіш тәсіл.

«Белгілі бір затты не құбылыс атауы басқа бір зат не құбылыстың түрі, тұлғасы, қимыл-әрекет ұқсастықтарына қарай ауысып аталу тәсілін метафора деп атайды. Мысалы, иненің көзі, бұлақтың көзі, істің көзі, күн көзі дегендегі көз сөздері адам не жануардың мүшесі - көзге ұқсату арқылы аталатын ауыспалы мағынадағы сөздер. [7].

А. Айғабылова метафоралар арқылы ауыспалы мағына туғызу тәсілін үш түрге бөліп қарастырады. 1. Тілдік метафора. Тілдік метафора жалпы халық тілінде: сөйлеу, жазу, оның ішінде әдеби шығармаларда да кең қолданылады. Мысалы, таудың басы, өзеннің басы, қос басы, әскер басы, кітап беті, істің беті, судың беті, жердің беті т.б.

2.Тұрақты метафора. Тұрақты метафоралар жалпы халық тілінде қолданылатын, бірақ суреттеу құралы ретінде образдылығымен ерекшеленетін ауыспалы мағыналы сөздер. Мысалы, сары алтын (бидай), ақ алтын (мақта), алтын күз, сөз маржаны, жасыл алаң (футбол), көгілдір экран (телевизор) т.б.

3. Индивидуалдық метафоралар. Бұл топқа сөз шеберлерінің метафора тәсілі арқылы қолданған көпшіліктің қолданысында жоқ метафоралар енеді». [7,10-6].

Осы үш метафораның түрі Б. Соқпақбаевтың шығармаларында кеңінен қолданылған. Мысалы, Төсекте қарсы, терезе жақта өз алдына **оқшау топ боп, шүйіркелесіп бірнеше қыз-келіншектер отырған.** (3, 9-б) Жазушы «оқшау топ» метафорасын тұрақты метафора ретінде қолданғанын көреміз. «“Өңгімені қой да, үйлен, үйге шүйкебас біреуді кіргізіп бер”- деп, ағайымның құлағын дамылсыз қашай беретін оның өзі еді» (3,8-бет). Автор келін деген сөздің орнына ауыспалы мағынада шүйкебас деп қолданған.

“Қарға тамырлы қазаққа бірімен бірі жақын бола кетуге осы да жеткілікті. Әйтпесе, Нұрәлі үйі бұған дейін бізбен онша көп араласпайтын.” (3, 16 б) *Қарға тамырлы қазаққа* тіркесі автордың даралық стилін көрсететін метафора.

Сонымен, көркем шығарма тіліне метафораның айрықша ажар беретіндігіне көзімізді тағы да жеткізе түсеміз. Ал жазушы еңбектерінде бұл метафоралық қолданыстар төмендегідей көрініс тапқан:

“Шетімізден Наполеонбыз.

Шетімізден Суворовпыз.

Шетімізден Александр Македонскийміз.

Қазіргі ел басына қауіп төнген қиын кезде фасистерді талқандап майданда жүрмей, Қарасайдың көшесін таптап жүруіміз бір түрлі қылмыс тәрізді” (3, 34-б).

Бұл мысалда автор кейіпкерлердің ерекше қасиеттерін даралап көрсету мақсатында *Наполеонға, Суворовқа, Александр Македонскийге* теңеген метафоралар түрлерін қолданған.

“Сәрсенбек екеуінің қосылғанына жыл жарымдай уақыт өтті. Дос сүйініп, дұшпан күйінгендей тату-тәтті семья құрып еді. Дүлей соғыс оны есепке алды ма?” (3, 35-б). Автор дүлей соғыс тіркесін суреттеп отырған оқиғаға экспрессивтік мағына үстеу үшін ұтымды пайдаланған.

“-Не, не айтасың? Осы арадан да естимін.

-Қасыңдағы періштеңнен айырылып қаламын деп қорқамысың?

Мен не айтарымды білмей қысылып қалдым.” (3, 15-б). Жазушы кейіпкер тілінде періште деген сөзді ауыспалы мағынада ұтымды қолдана білген.

“Музыканың сиқыр үні тамыр-тамырды балқытып, түгел билейді. Қанатсызға қанат, тілсізге тіл бітіреді. Әуелде бойларын жинақы ұстап, аяқтарын әдеппен қорғауға тырысқан бишілерден бір кезде ерік кете бастайды. Жаратылғанынан бір туып, біте қайнаған егіздерше біреуіне біреуі тақалып, жабысып алады. Төске төс, ауызға ауыз тиермен болып, күбір-күбір сөйлесіп, күле беретіндерін қайтерсің. Не айтып, неге күледі екен? Алпыс екі тамырдан ерік кеткенде айтылар сөз белгілі ғой: махаббат, біреуіне біреуі өліп-өші...” (3, 240 б). Жоғардағы мысалдарда кездесетін метафоралар-авторлық қолданыстағы метафоралар. Бұл мәтінде жазушы метафораларды сөзді ажарландыра түсу үшін эмиционалды-экспрессивті әр беру мақсатында пайдаланған.

«Метафора сөз мәнін түрлендіре өзгертіп айту, суреттеліп отырған затты не құбылысты айқындай түсу үшін, ажарландыра түсу үшін оларды өздеріне ұқсас өзге затқа не құбылысқа балау, сөйтіп, зерттеліп отырған заттың не құбылыстың мағынасын үстеу, мазмұнын тереңдетіп, әсерін күшейту», [4, 214] деген метафораның қызметін автор шеберлікпен қолдана алған. Мысалы, қаламгер метафоралар арқылы кейіпкердің ішкі жан дүниесін, сыртқы келбетін де өзгеше етіп көрсете білген. Сонымен қатар, кейіпкерлер арасындағы қарым-қатынастар, оларды қоршаған орта, оның тигізетін әсері де ұмытылмаған. Метафора фразеологизмдердің бейнелілігін арттырып отырған. Мысалы, *Бір жағынан шөп орылып бітпей, екінші жақтан егіннің пісуі таяп, мұрнынан су кетіп жатқан тығыз шақ* (3, 41- б).

Мұрнынан су кетіп жатқан тығыз шақ – жұмысы бастан асты дегенді суреттеп тұр. Дегенмен, автор уақытты әсерлі бейнелеу үшін **«мұрнынан су кетіп жатқан»** деген ауыспалы мағынадағы фразеологиялық тіркесті қолданған.

А.Сыбанбаева: «Метафораның қызметі арқылы тілдің лексикалық және фразеологиялық қабаты, жалпы сөздік құрамы, бір ұғым аясы кеңі түседі. Сөздің метафоралануы арқылы сөз саны еспегенімен, мағына аясы көбейеді, сөз мағынасы дамиды. Метафора - көптеген тіл қабаттарының шығу көзі. Мәселен, фразеологизмдер, мақал-мәтелдер, қанатты сөздер метафораға негізделіп жасалады» [8, 12],-деген тұжырым жасайды.

Жазушы шығармаларында метафоралар фразеологиялық тіркес ретінде көрініс тапқан.

Өмірдің сәнін келтіріп, жарастықпен ұғысып табысқан екі аққу тәрізді **біріне бірі жан қияр жұбайларды біреуінен біреуін зорлықпен ажыратып әкеткелі жатыр**(3, 35-б). Бірақ жиырма үш жасар **қабылан жігіт** бұған мойымайды, шаршау дегенді білмейді. (3, 11- б) Төрт мүшесі сау, **тепсе темір үзетін ағайыма комиссия не деуі мүмкін?** Арқасынан бір қағып: «бар, жарайсың» дегеннен өзге ештеңе айтпас деп ойлаймын.(3, 34-б)

Бірінші мысалда келтірілген **жан қияр** сөзі – бірі-бірін сүйіп қосылған, екі жастың берік махаббаты мағынасын алмастырса, екіншісі қабылан жігіт тіркесі – мықты, жігерлі деген мағынада қолданса, тепсе темір үзетін ауыспалы мағынадағы фразеологиялық тіркесін кейіпкерді мінездеуде қолданған.

Шығармадағы кейіпкерлердің мінез ерекшеліктері метафоралар арқылы айқындалған. Мысалы, «**Қалидың жауыз бала екенін мен бірден білдім. Қолымнан келсе, шайнап жеп қояр едім, «Қап, сені ме!»** (3, 28-б)

Бұл мысалда автор жауыз бала деп кейіпкердің мінезін сипаттаған.

Б. Соқпақбаев өз шығармаларында метафораларды түрлі мақсатта қолданған.

1. Тұрмыс тіршілікті көрсету мақсатында.

Ол кезде **Тұйықта клуб дейтін клуб жоқ, тек аты ғана. Бір кезде ішінде адам тұрған, қыстақтағы көп үйлердің біреуіндей аласа тоқал үй.** (3, 13-б)

Көпшілік шалғай колхоздар тәрізді мұнда да радио жоқ, газет бірнеше күн кешігіп келеді. Соғыстың дәл қалай, қайтып басталғанын әлі ешкім жөндел біле қоймайды. Қазіргі келіп жеткені ауданнан телефонмен беріліп, мұндағы **жаяу почта таратқан әлгіндей шолақ хабар.** (3, 28-б)

Майдандағы армияға **жылы киім жинау науқаны** басталды. Жұрт аямайды, иықтарынан сыпырып беріп жатыр. Киім жинайтын пункттерде төбе-төбе болып үйілген: тон, пима, ішік, малақай, биялай, байпақ, бөкебай... (3, 33 – б)

Иттер үріп шықты. Қараша **мықыр жаппалардың** арасында жалғыз ғана **боз үй.** Бұл сөз жоқ ферма меңгерушісінің үйі.(3, 49-б)

Боз үйдің алдына кеп, аттан түсіп жатырмын. Жүрегім дүрс-дүрс. Аттарды мама ағашқа байлап жатып, **екі көзім киіз үйдің есігінде.** (3, 49 –б)

Ұры итте ұят, нысап болмайтын көрінеді. Болса, осымен бір емес, бірнеше рет жәукемдеді. Қоймай ма? (3, 77-б) Үйге тез жетуге, мен үшін жер түбі саналатын ту сонау Алматыдан әкелінген нәркес көз, жас жеңгемді тез көріп танысуға ынтықпын. (3, 86)

Үстімдегі киімдерім жамаулы, ескі жұмыс киімдері. Шалбарымның қалтасы тесік. Жеңелерімнің біреуінің **әумесерлене сұққан қолы сол тесіктен сумаң етіп ары қарай өтіп кетті.** (3, 8 б)

2. Кейіпкерді мінездеуде метафораларды ұтымды пайдаланған. Мысалы,

Балуан денелі, беттері былшиған, қара мұрт, қара сұр адам. Бір көзінің ағы бар. Арақты сіміріп салғанда бөрнедей жуан мойны жыбыр етіп қоймайды. (3, 16 б)

Ысқақты тәңірім қара еңбекке барынша бейімдеп жаратқан. Долбиған зор денесінде өгіздің күшіндей күші бар. (3,30-б)

Дәреже дейтін кімді де **азды-көпті мас қылатын нәрсе ғой. Колхозға председатель болғаннан кейін Нүрәлі өзгере бастады.** (3, 38-б)

3. Б. Соқпақбаев кейіпкердің портретін жасауда да метафораларды ұтымды қолдана алған. Мысалы, **Көмірдей қара шашын желкесіне төгілдіре қырыққан. Бұл Балжанның Ғалия дейтін қызы екен.** (3, 10 б)

4. Экспрессивті әр беру мақсатында метафораларды тиімді пайдаланған.

Қалидің қарасы өшті ме екен деп, бір кезде артыма бұрылып қарадым. Сөйтсем, қарасы өшкен былай тұрсын, ол бізге қарай салып ұрып, қайтадан жүгіріп келеді. (3, 29-б)

Енді немене? Аяқ астынан не болып қалды? Әлде аузыңа пәлен етейіндердің біреуі бірдеңе деп, көңіліңді қалдырды ма? (3,42-б)

Қорыта айтқанда қаламгер туындыларындағы метафоралық қолданыстар жаңа ұғымдарға атау береді, әрі тілді байытады, сонымен қатар тілдік үнемдеуді жүзеге асыра отырып, берілген ойды нәрлендіреді.

Қаламгер шығармаларында көріктеу құралдары - синекдоха эмоционалды-экспрессивті мәні жағынан ұтымды қолданылған тілдік бірліктер болып табылады.

Б.Соқпақбаев шығармаларында синекдоханы қолданыста кеңінен, еркін түрде әрі шеберлікпен жұмсайды. Автор өзінің «Өлгендер қайтып келмейді» атты еңбегінде аталған троп түрлерін ұтымды пайдаланып, кейіпкер бейнесін сәтті сомдаған. Ғалым Р. Сыздықова: «бүтіннің орнына бөлшекті, жалпының орнына жалқыны (дараны), үлкеннің орнына кішіні қолданудың негізі сөз мағынасының ауысуы» [9, 203]. Б. Соқпақбаев синекдохаларды шығармаларына көркемдік нәр беру әр сөзді құбылтып айтылатын ойды ажарландыра түсу үшін қолданған. Мысалы,

«Осы үшін жұрт оны күлкі, әжуа етіп жүрген кездер болған» (3, 21-б). **«Үйден бізді қарсы алуға төрт – бес адам шықты. Әуелгі шашы желбең етіп, атып шыққан қыз бала Ғалия еді.»** (3, 26-б)

«Қазір енді нем бар қарайлайтұғын? Айдап жүрген арбам ба? Екі қолға бір күрек қайдан да болса табылады» (3,46-б); **«Үшеуінің мініп келген бір-бір салт аттары бар.»** (3, 47-б)

Бұл мысалдарда автор синекдохаларды берілген ойды құбылтып айту мақсатында қолданған.

«Осы сөз маған төбемнен суық су құйып жібергендей әсер етті. Есімді тез жинап алдым. Ғалиямен оңаша қалған уақытым минуттап та емес, секундап саналатынын, соның бәрі текке өтіп бара жатқанын жаңа ұққандай болдым.» (3, 51 б)

Үштен-төрттен топ болып қаланы аралауға шықтық. Ауыл балаларына мұндағының бәрі қызық. (3,55б)

«Базар шетінде екі аяғы тізеден, екі қолы шынтақтан жоқ, домаланған біреу отыр. Өлгіге қараудың өзі соншалық аянышты. Домаланған құр кеуде. Ұйпаланған жирен шаштың арасы кір-кір.

Қол орнына шолтаң-шолтаң еткен, томырылып біткен екі жілік-қызыл ет.» (3, 55 б)

Жоғарыдағы мысалдардан автор синекдохаларды мезгіл, сандық мөлшер, сын сапа белгілерін айқындап көрсету мақсатында тиімді қолданғанын байқаймыз.

«Енді біреулер бар-екі иығын жұлып жеп, ұрынарға қара таппай жүрген. Сөздеріне тұздықтап, боқтық араластырып сөйлейді. Онсыз сөздердің сәні кірмейтін тәрізді» (3,57 б) Жазушы кейіпкердің жағымсыз мінезін сомдауда синекдохаларды төгілте қолданған.

Қорыта келгенде, Б.Соқпақбаев шығармаларындағы троп түрлері жазушының тіліне эстетикалық нәр беріп, суреттеп отырған оқиғаның көркемдік әлемін байытқан.

Әдебиеттер:

1. Хасанов Б. Қазақ тілінде сөздердің метафоралы қолданылуы.—Алматы: Мектеп, 1966.—208 б
2. Жұмағалиев Қ. Әдебиет теориясы. Алматы, 1969, 243 б.
3. Б.Соқпақбаев «Өлгендер қайтып келмейді». – Алматы 2010,355 б.
4. Қабдолов З. Таңмамалы шығармалар II том. Алматы, 1983, 456 б.
5. Ефимов А.И. Стилистика русского языка. – М.: Просвещение, 1969.– 262 с.
6. Байтұрсынов А. Шығармалары. – Алматы: Жазушы, 1989. – 318 б.
7. Айғабылова А. Қазақ тілі стилистикасы. – Алматы, 1998. – 64 б.
8. Сыбанбаева А. Метафораның тілдік болмысы және концептуалды метафоралар. - Алматы, 2002. - 154 б.

9. Нуржекеева Л.Метонимияның тілдік табиғаты. - Алматы, 1992. - 80 б

References:

1. Hasanov B. Kazak tilindesozderdin metaforali koldanilyi. – Almaty: Mektep, 1966. – 208 b.
2. Zdumagalieva K. Adebiet teorijaci. Almaty, 1969, 243 б.
3. B. Sokpakpaev «Olgender kaitip kelmeidi». – Almaty 2010, 355 b.
4. Kabdolov Z. Tandamali sigarmalar II tom. Almaty, 1983, 456 b.
5. Efimov A.I. Stilistika russkogo jzika. – M.: Prosveshenie, 1969. – 262 s.
6. Baitursynov A Shigarmalari. – Almaty: Shazyshi, 1989. – 318 b.
7. Aigabilova A. Kazak tili stilistikasi. – Almaty, 1998. – 64 b.
8. Sabinbaeva A. Metaforanin tildik bolmisi zdane konzeptyaldi metaforalar. - Almaty, 2002. - 154 b.
9. Nurzdekeeva L. Metonimijnin tildik kabati. - Almaty, 1992. - 80 b

Автор туралы мәлімет

Испандиярова А.Т. – А.Байтұрсынов атындағы Қостанай мемлекеттік университетінің аға оқытушысы, гуманитарлық ғылымдарының магистрі, тел.: 87752963078

Испандиярова А.Т. – старший преподаватель, магистр гуманитарных наук Костанайского государственного университета имени А.Байтұрсынова, тел.: 87752963078

Ispandiyarova A.T.- senior teacher master of the humanities KostanayState University named after A.Baitursynov, tel.: 87752963078

УДК 02.31.21

ИДЕЯ КАЗАХСКОЙ НАЦИОНАЛЬНОЙ И ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ О НЕЗАВИСИМОСТИ КАЗАХСТАНА В КОНТЕКСТЕ «НОВОЙ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОЙ ИСТОРИИ».

Колдыбаева С.С. - к.и.н., доцент Костанайского государственного университета им.А.Байтұрсынова

В работе взгляды казахской интеллигенции 20-30 годов о независимости Казахстана в контексте западного подхода «новая интеллектуальная история» анализируются впервые. Подобный подход предполагает раскрытие исследуемой проблемы через призму анализа интеллектуалов определенного периода истории. В связи с этим, статья исследует последовательное развитие идей независимости во взглядах А. Байтұрсынова, М. Дулатова, М.Чокая и других известных казахских интеллигентов 20-30 годов XX в. Отсюда содержание работы объединено определенной логической связью, раскрывающей смысл независимости, в развитии взглядов интеллигенции. Бескорыстность и гражданственность идей национальной интеллигенции, их значение для современного этапа развития Казахстана особо подчеркивается в работе.

В этой связи мы обращаем внимание на то, что современное общество нуждается в новаторских идеях и мировоззренческих ориентирах. И сегодня востребованы такие высокие человеческие качества, как честь и отвага, присущие поколению интеллигенции 20-30-х годов прошлого века. Идеи, нормы и ценности интеллигенции должны быть признаны в обществе. Идеи и идеалы, положения и принципы, выдвигавшиеся поколением казахской интеллигенции начала XX века, сохраняют свое значение и востребованы поныне.

Модернизация экономики, демократическое, правовое государство, равноправие, общественное согласие и мир, культурный прогресс нации, привлечение не только элиты, но и широких масс к делам управления государством - это все составляющие значимые критерии успеха в целом общества. Мы подытоживаем, что в условиях Независимости, проявляется преемственная взаимосвязь между идеями первых казахских интеллектуалов прошлого века и современностью.

Ключевые слова: интеллигенция, независимость, история, содержание, самоопределение.

«ЖАҢА ЗИЯТКЕР ТАРИХ» КОНТЕКСТІНДЕГІ ҚАЗАҚСТАННЫҢ ТӘУЕЛСІЗДІГІНЕ ҚАТЫСТЫ ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ ИНТЕЛЛИГЕНЦИЯСЫНЫҢ ИДЕЯСЫ

Колдыбаева С.С. - т.ғ.к., доцент, А.Байтұрсынов атындағы Қостанай мемлекеттік университеті

Жұмыста алғаш рет 20-30 жылдардағы қазақ интеллигенциясының Қазақстанның тәуелсіздігіне қатысты «Жаңа зияткер тарих» атты батыс тәсілінің контекстіндегі көзқарастары талданады. Мақалада негізгі назар аталмыш тәсілдің зерттеуге алынған мәселенің мазмұны ашу тарихтың белгілі кезеңінде өмір сүрген зиялылардың осы уақытты талдауларының тұрғысынан қарастыруды білдіретіндігіне аударылады. Сол себепті мақала А.Байтұрсынов, М.Дулатов, М.Шоқай және тағы басқа ХХ ғасырдың 20-30 жж. әйгілі қазақ зиялылардың ел тәуелсіздігі туралы идеяларының сабақтасып, қисынды дамуын зерттейді. Осы тұрғыда жұмыстың мазмұны зиялылардың көзқарасының дамуындағы тәуелсіздіктің мәнін ашатын белгілі қисынды байланыспен біріктірілген. Жұмыста ұлттық интеллигенция идеясының биік азаматтық ұстанымы және ел мүддесі үшін жан пидалығы, қазіргі Қазақстанның дамуына өлшеусіз үлес қосқаны ерекше аталып өтеді. Осыған орай қазіргі заман жаңашыл идеялар мен әлемтану көзқарастарына мұқтаж. Бүгінде тарихта белгілі өткен ғасырдың 20-30-шы жылдарындағы зиялы қауым абыройы мен ар-намысы да келешек ұрпаққа қажет. Зиялы қауымның ХХ ғасырдың басында ұсынған идеялары мен идеалдары, принциптері қоғамда танылуы керек және бүгінгі күні өзінің маңызын сақтайды. Экономиканы модернизациялау, демократиялық, құқықтық мемлекет, теңдік, қоғамдық келісім және бейбітшілік, ұлттың мәдени өсуіне элита ғана емес, мемлекет басқару ісіне кеңінен тартылатын қалың бұқараның қатысуының маңыздылығы атап көрсетіледі. Тәуелсіздік жағдайында өткен ғасырдағы қазақ зиялылары мен осы заманның идеялары арасында нақты өзара байланыс және сабақтастық бар екені туралы қорытынды жасалады.

Кілт сөздер: интеллигенция, тәуелсіздік, тарих, мазмұны, самоопределение.

THE IDEA OF THE KAZAKH NATIONAL INTELLECTUALS ABOUT THE INDEPENDENCE OF KAZAKHSTAN IN THE CONTEXT OF "NEW INTELLECTUAL HISTORY".

Koldybayeva, S.S. - Candidate of historical sciences, Assistant Professor of the department of history of Kazakhstan, A.Baitursynov Kostanay State University.

The views of the Kazakh intellectuals of 20-30 years about Kazakhstan's independence in the context of "new intellectual history" western approach are analyzed for the first time in the article. This approach involves the disclosure of the research problem through the prism of analysis the intellectuals of a certain period of history. In this regard, the article explores the gradual development of the independence ideas of A.Baitursynov, M. Dulatov, M.Chokaya and other well-known Kazakh intellectuals of 20-30 years of the twentieth century. That is why the content of the work includes a certain logical link, revealing the meaning of independence in the development of the intellectuals' views. Selfless and civic ideas of national intelligence, their importance for the present stage of Kazakhstan development is emphasized in the work. In accordance with it we pay much attention to the fact that modern society needs innovative ideas and ideological orientations. And nowadays such high human qualities as honor and courage inherent to the generation of intellectuals' 20-30-ies of the last century are in great demand. Ideas, norms and values of the intellectuals should be recognized in the society. Ideas and ideals, rules and principles, put forward by a generation of Kazakh intellectuals of the early twentieth century, retain their value and are in demand today.

Modernization of the economy, democratic rights of the state, equality, social cohesion and peace, cultural progress of the nation, attracting not only elite, but also the broad masses to the affairs of government - all important components of success criteria of the whole society.

We have summed up that in the conditions of independence a successive relationship between the ideas of the first Kazakh intellectuals of the last century and the present is shown.

Keywords: intelligence, independence, history, nationality, freedom, self-determination

Школа интеллектуальной истории предполагает исследование идей выдающихся и неординарных личностей внесших значительный вклад в развитие того или иного региона, нации, народа. Именно так понимал термин «новая интеллектуальная история» американский историк П.Миллер, который применил этот метод в своей книге «Сознание новой Англии» (1935), в которой исследовал с точки зрения распространения истории идей, в частности идеи пуританизма в Америке.

В своей работе мы попытаемся рассмотреть некоторые страницы становления идеи казахской интеллигенции 30-х годов XX в. о независимости в контексте вышеназванного подхода. Как известно, борьба за независимость – особая страница в истории славной летописи казахского народа. История борьбы за независимость вбирает в себя как героические страницы прошлого, так и трагические, связанные с массовыми политическими репрессиями, голодом и коллективизацией. Советская власть подвергла репрессиям цвет казахской интеллигенции – деятелей Алаш Орды – Алихана Бокейханова, Алимхана Ермекова, Ахмета Байтурсынова, Мыржакыпа Дулатова, Мухамеджана Тынышпаева, Халела Досмухамедова; видных государственных деятелей – Турара Рыскулова, Сакена Сейфуллина, Смагула Садвокасова, Жанайдары Садвокасова, Нигмета Нурмакова, Жалау Мынбаева и др. Эмигрировал лидер туркестанского национального движения Мустафа Шокай.

В 1920 году Алихан Букейханов призывал молодежь, подверженную идеям «Алаш» не замеченную прежде в открытых выступлениях против советской власти, вступать в партию большевиков, войти в доверие новой власти и посредством этого служить национальным интересам [1]. Всякие попытки использования естественного права ранее угнетенных народов на защиту национальных интересов воспринимались тоталитарным режимом как проявления буржуазного или местного национализма. Тоталитарный режим беспощадно подавлял несанкционированные проявления инициативы национальных интересов. Острая полемика и столкновение взглядов между большевистским центром и казахскими национальными лидерами происходили по всему спектру политических, социально-экономических и культурных аспектов национальной политики советского государства. Национальным лидерам приходилось постоянно давать отпор на нападки центра. В декабре 1921 года, находясь у руководства исполнительной власти вновь образованной Казахской АССР, 21-летний Смагул Садвокасов в своем докладе отмечал: «Что касается так называемого национализма в среде коммунистической партии в Киргизии, то я должен сказать, что это выдумка колонизаторов. Никаких националистов из киргиз-коммунистов нет. Мы, болеющие душой за всякие ненормальности среди киргиз, не можем смотреть равнодушно, когда бессознательные и зловерные люди глумятся над этими киргизами. В конце концов, мы сделались коммунистами не из-за какой-нибудь карьеры, и не для того, чтобы равнодушно наблюдать, как погибнет этот киргизский народ... Никакая партия, а тем более, коммунистическая, не заставит своих членов, чтобы они ненавидели свою нацию. Ни в какой марксистской литературе не сказано, что через трупы угнетенных наций рабочий класс цивилизованных народов достигнет царства коммунизма».

Представители казахской интеллигенции предостерегали центр о недопустимости форсирования темпов социалистических преобразований в ауле. Осуществленные в годы коллективизации насильственное оседание скотоводов-кочевников и полукочевников, конфискация хозяйств имели для казахов трагические последствия. Будучи в Москве заместителем Председателя СНК РСФСР Турар Рыскулов дважды обращался с письмом к И.В. Сталину: в 1932 и 1933 годах, подробно описывая сложившуюся ситуацию в результате перегибов в ходе коллективизации, которой нет в таких масштабах в других регионах СССР: об откочевках, о голоде и вымирании казахского населения. Он ходатайствовал о направлении директив от ЦК ВКП (б) об организации помощи голодающим и откочевникам, трудоустройстве прикочевавших в пределах областей, краев и республик казахов. Под руководством Т. Рыскулова была образована специальная комиссия СНК РСФСР по обустройству откочевников. В направленных в 1933 году телеграммах руководителям Киргизской и Башкирской АССР Рыскулов требовал ежедекадной отчетности и докладов о результатах устройства откочевников, просил дать категоричное распоряжение не отстранять от работы на предприятиях, в совхозах, МТС, колхозах казахов-откочевников [2].

Алашская идея сыграла большую роль в сохранении национального самосознания народа. Несмотря на запрет деятельности партии Алаш, даже через десятилетия ее идеи не угасли в памяти и сознании народа. Об этом свидетельствуют слова, сказанные Муратом Ауэзовым, будучи аспирантом восточного факультета МГУ, на собрании казахского студенческого землячества «Жастулпар» в 1963 г.: «В 1937 году и раньше были уничтожены лучшие люди, лучшие представители казахской интеллигенции, которые могли бы создать огромную культуру. В 1932 году погиб миллион казахов, среди них погибло много талантливых людей. Молодежь наша должна обо всем этом знать и помнить. ... Все традиции и обычаи наших отцов и дедов забыты. ... Жизнь современной казахской молодежи не интересна. Многие как в аулах, так и в городах много времени проводят в пьянках, драках, занимаясь «нантабарством» (от слова «нантабар», т.е. «зарабатывать на кусок хлеба»). Мало кто из них мечтает о чем-нибудь. Задача «Жастулпар» - пробудить в сердцах молодежи любовь к национальной культуре, заразить мечтой, увлечь. Наша задача – пропагандировать казахскую литературу, искусство и музыку как среди казахского населения в аулах, так и среди русского в городах».

Для нынешних поколений чрезвычайно поучительны уроки и образцы высоких устремлений и гражданского духа, ответственности перед обществом казахской интеллигенции начала XX века. Они были уникальными людьми, формировавшими мировоззрение своей эпохи, получившими блестящее образование. Миржакып Дулатов в письме к поколению, написанном в тюрьме в январе 1929 года, писал: «... Совет үкіметіне қарсы күрес деп шуласып жүргендеріміз – қазақ ұлтын өзбетінше өмір

сүрсін деген мүддеден туған ниет қана. Өз отанымыз өзімізге бұйырсыншы дегеніміз. ... Ғұмырболса, дәм жазса – ұлтымның келешегі үшін күш-жігерімді аямай еңбектене беруге борыштымын. Адаммен – халқыммен бірге адастым, сәулесі жарық жолға ұмтылсам - ұлтыммен қосыла ұмтылып бағамын»[3]. В этих словах Дулатов мотивировал свой смысл жизни и борьбы: стремление обеспечить реализацию интересов казахского народа, своей страны. Дулатов писал в данном письме, что не пожалеет своих сил в борьбе во имя светлого будущего родного народа. Выпуская в эмиграции юбилейный, сотый, номер «Яш Туркестан», Мустафа Шокай в 1938 году, веря в свою мечту, призывал родной народ к единству и независимости: «...Взойдет солнце освобождения и независимости, и мы, скромные борцы,... будем на родной земле, среди родного народа....Туркестанцы должны помнить, что единство национальное там - на родине и единство в работе здесь – в эмиграции, единство в целях и верность обязанностям – единственно правильный путь к освобождению и утверждению независимости родины». Сегодня, в условиях независимости, как не вспомнить гениальные слова Мустафы Шокая: «Национальная свобода есть следствие национального духа. А национальный дух растет и приносит свои плоды при наличии национальной свободы и независимости»[4].

Современность нуждается в новаторских идеях и мировоззренческих ориентирах. И сегодня востребованы такие же известные в истории честь и отвага поколения интеллигенции 20-30-х гг. прошлого века. Идеи, нормы и ценности интеллигенции должны быть признаны в обществе. Идеи и идеалы, положения и принципы, выдвигавшиеся поколением казахской интеллигенции начала XX в., сохраняют свое значение и востребованы поныне. Это: модернизация экономики, демократическое, правовое государство, равноправие, общественное согласие и мир, культурный прогресс нации, привлечение не только элиты, но и широких масс к делам управления государством. Ныне, в условиях Независимости, мы наблюдаем преемственную взаимосвязь между идеями первых казахских интеллектуалов прошлого века и современностью. Так, Президент суверенного Казахстана Н.А. Назарбаев, с начала 1990-х гг. предложивший идею создания Центрально-азиатского союза, упомянул, что идею единства центральноазиатских государств впервые выдвигал Мустафа Шокай [5]. Известно также, что в свое время «тюркский проект», идею объединения тюркских партий предложил Турар Рыскулов. Не потеряли актуальности и поныне мысли Шокая о работнике аппарата, чиновнике: «Национальный кадр» для нас – это, прежде всего, слуга нации, выполняющий свой национальный долг ни по чьим бы то ни было приказам, а по долгу совести» [4]. Пройдет время, придут новые поколения, но и в последующие десятилетия и столетия достойное наследие общественной мысли и духовного опыта людей высочайшего интеллекта и духа интеллектуалов начала XX века, будет работать на эту землю, ее народ, поддерживать его в грядущей истории...

Литература:

1. Алашқозғалысы. Құжаттар мен материалдар жинағы. Сәуір 1901 ж. - желтоқсан 1917 ж. Движение Алаш. Сборник документов и материалов. Апрель 1901 г. – декабрь 1917 г. – Алматы: «Алаш», 2004. – Т. 1. – 17 б.
2. Рыскулов Т.Собрание сочинений в трех томах. Том 3. Алматы: Қазақстан, 1998. С. 306-310
3. Дулатұлы М. Бес томдық шығармалар жинағы: Үшінші том //Құраст. Дулатова Г., Иманбаева С. – Алматы: «Мектеп» баспасы ЖАҚ, 2003. – 9 б.
4. Шоқай М. Таңдамалы. - Т. 1. – Алматы: Кайнар, 1998. – 187 б
5. Новый Казахстан. Разговор о стране. Интервью Главы государства Нурсултана Назарбаева ведущим авторских программ республиканских каналов // Казахстанская правда. – 2007. – 10 апреля. – С. 3.

References:

1. Alashqozghalysy. Qzhathtar men materialdar zhinaryy.Seuir 1901 zh. - zheltoksan 1917 zh. Dvizhenie Alash.Sbornik dokumentov i materialov.Aprel' 1901 g. – dekabr'1917g.Almaty: «Alash»,2004.–T.1.–17 b.
2. Ryskulov T.Sobranie sochinenij v treh tomah. Tom 3. – Almaty: Қазақстан, 1998. – S. 306-310.
3. Dulatuly M. Bes tomduq shyfarmalar zhinaryy: Yshinshi tom // Qyrast. Dulatova G., Imanbaev S. – Almaty: «Mektep» baspasy ZHAQ, 2003. – 9 b.
4. SHOqaj M. Taңdamaly. - T. 1. – Almaty: Kajnar, 1998. – 187 b
- 5.Novyj Kazahstan. Razgovor o strane. Interv'ju Glavy gosudarstva Nursultana Nazarbaeva vedushhim avtorskih programm respublikanskih kanalov // Kazahstanskaja pravda. – 2007. – 10 aprelya. – S. 3.

Сведения об авторе

Колдыбаева Светлана Сагинбековна – к.и.н. доцент кафедры истории Казахстана Костанайского государственного университета им. А.Байтұрсынова, тел. 509297

Колдыбаева Светлана Сагинбековна – т.ғ.к., А.Байтұрсынов атындағы Костанай мемлекеттік университеті тарих ғылымдары кафедрасының доценті,тел. 509297

Koldybayeva, S.S. - Candidate of historical sciences, Assistant Professor of the department of history of Kazakhstan, A.Baitursynov Kostanay State University, tel. 509297

УДК 91 127 (674.31)

М. ВЕБЕР О НЕКОТОРЫХ ОСОБЕННОСТЯХ ВЛАСТИ ТРАДИЦИОННОГО КОЧЕВОГО ОБЩЕСТВА

Колдыбаева С.С. - к.и.н., доцент кафедры истории Казахстана Костанайского государственного университета им. А.Байтурсынова.

На основе работ М.Вебера, главным образом, его исследования «Хозяйство и общество» характеризуются взгляды известного американского историка на природу власти в кочевом обществе. Раскрывается содержание понятия « традиционная власть», его отличие от господства. Определяются признаки по М.Веберу традиционного типа сознания, его функции по поддержанию порядка в кочевом обществе. Выделяются и характеризуется личностный характер отношений власти.. Значительное внимание уделено характеристике М.Вебером личной преданности, как основному признаку восточной власти. Выделяются характеристики различных категории подданных при власти. Подчеркивается и раскрывается классификация разделения М.Вебером рациональной бюрократии и бюрократии вообще.

Выделяются и характеризуются отличия власти в кочевом обществе от власти в земледельческо-городском обществе.Подчеркивается, что если в земледельческо-городском обществе основы власти покоились на управлении обществом, контроле и перераспределении прибавочного продукта, то в степном обществе данные факторы не могли обеспечить устойчивый фундамент власти. Прибавочный продукт скотоводческого хозяйства нельзя было эффективно концентрировать и накапливать. Обращается внимание на то, что власть в экономике кочевого общества существенна мала по сравнению с властью оседло-земледельческих обществ. Ключевые слова: власть, кочевое общество, господин, бюрократия, правитель.

ДӘСТҮРЛІ КӨШПЕНДІ ҚОҒАМ БИЛІГІНІҢ БІРҚАТАР ЕРЕКШЕЛІГІНЕ ҚАТЫСТЫ М.ВЕБЕРДІҢ ОЙЫ

Колдыбаева С.С. - к.и.н., доцент кафедры истории Казахстана Костанайского государственного университета им. А.Байтурсынова

Мақалада М. Вебердің еңбектерінің, соның ішінде, «Шаруашылық және қоғам» атты зерттеуінің негізінде көшпенді қоғам билігінің табиғаты мен ерекшелігі жөнінде белгілі американ тарихшысының көзқарасы сипатталады. «Дәстүрлі билік» түсінігінің мазмұны ашылып, оның үстемділікпен айырмашылығы көрсетеледі. М.Вебер белгілеген сананың дәстүрлі типтері, оның көшпенді қоғамда тәртіпті ұстап тұруға қажет қызметтері анықталады. Билікке қатысты тұлғалық ерекшелік қарастырылып, сипатталады. Мақала М.Вебердің Шығыс қоғам билігінің негізгі тірегі- билеушіге қол астындағылардың жеке басымен толық мойынұсынуын зерделеуін сипаттайды. Биліктің қол астындағыларды ажырататын әртүрлі категориялардың сипаты қарастырылады. М. Вебер белгілеген рациональды бюрократия және жалпы бюрократия түрлерінің мәні ашылып, анықталады.

Көшпелілер қоғамында билік диқаншы қалалық қоғамнан ерекшеленетіні белгілі. Диқаншылықпен айналысқан қалалық қоғамда билік негіздері қоғамды басқару, бақылау және қосымша өнімді қайта бөлуге негізделсе, далалық қоғамда аталған факторлар биліктің тұрақты іргетасын қамтамасыз ете алмайды. Мал шаруашылығының қосалқы өнімін тиімді жинақтау және топтастыру қиын. Көшпелі қоғам экономикасындағы биліктің отырықшы-диқаншылық қоғамдағы билікпен салыстырғандағы үлесі айтарлықтай аз.

Кілт сөздері: билік, көшпенді қоғам, тақсыр, бюрократия, билеуші

M. WEBER ABOUT SOME FEATURES OF THE POWER OF TRADITIONAL NOMADIC SOCIETY

Koldybayeva, S.S.- Candidate of historical sciences, Assistant Professor of the department of history of Kazakhstan, A.Baitursynov Kostanay State University.

Based on the works by M.Weber, mainly on “Economy and Society”, the characteristics of his views on the nature of rule in nomadic society are given. The content of the notion of “traditional rule” is given, along with its difference from dominance. The features of traditional type of consciousness, its policing functions are given according to M.Weber. Personal character of rule relations are defined and

characterized. Much attention is given to Weber's characteristic of personal devotion, as of the basic feature of oriental rule. Different categories of authority servants are defined. Weber's classification of rational and general bureaucracies is emphasized and described.

Differences of the power in nomadic society from the power in agricultural and city society are allocated and characterized. It is emphasized that if in agricultural and city society of a basis of the power were based upon management of society, control and redistribution of an additional product, then in steppe society these factors couldn't provide the steady base of the power. The additional product of cattle breeding economy couldn't be concentrated and accumulated effectively. The attention that the power in economy of nomadic society is essential is paid it is small in comparison with the power of settled and agricultural societies.

Key words: rule, nomadic society, master, bureaucracy, ruler

Как известно, по своей природе кочевое общество является традиционным ввиду своего актуального значения в общественной жизнедеятельности социума. В кочевничестве традиция выглядит неотъемлемой частью жизни общества. Можно сказать, что традиция для кочевников равна жизни, существованию индивида и социума. С учетом этого интерес вызывает раскрытие природы традиционной власти в кочевом обществе.

Власть - исторически многовариантна. Она существует везде, где есть устойчивые объединения людей: в семье, трудовом коллективе, во всем государстве. В последнем случае мы имеем дело с верховной, политической властью. Как качество общества власть предстает как социальная власть. Определение понятия власти, её сущности и характера имеет важнейшее значение для понимания природы политики и государства, позволяет выделить политику и политические отношения из всей суммы общественных отношений. Многомерность социальной власти порождает неоднозначность в ее определениях. Наверное, невозможно дать однозначное полное определение власти одной фразой – слишком сложен феномен власти, существует множество школ и течений, которые объясняют это понятие с различных позиций. Власть в той или иной форме сопутствует всему историческому развитию человеческого общества от его возникновения до наших дней. Она возникает в виде семейно-родовых отношений у кочевых народов. По мере развития оседлого образа жизни она преобразуется в племенную власть. Необходимость организации общественного производства и регулирования социальных отношений между людьми обуславливает формирование территориальной власти. С возникновением классового общества возрастает авторитет публичной власти, которая отделяется от общества и встает над ним.

Понятие «традиционная власть» ввел в научный оборот Макс Вебер. Согласно Веберу власть (Macht) следует отличать от господства (Herrschaft). В первом случае подчинение основывается на простом насилии, не обязательно основанном на законности. Во втором случае объект власти признает свой более низкий статус законным и подчиняется господину в силу существующих норм. В их отношениях присутствует легитимное обоснование подчинения и господства.

В то же самое время смысл русского слова власть (однокоренные слова - владеть, властелин, воля, великий) более близок к немецкому термину Herrschaft, чем к понятию Macht (власть, сила, мощь; глагол machen - делать; ср. также с англ. power - власть, сила, энергия и domination – господство). По этой причине, возможно, не будет большой ошибки, если использовать в русскоязычной традиции понятия власть и господство как синонимы и, следовательно, употреблять такие устойчивые словосочетания как традиционная власть, харизматическая власть и рациональная власть.

Наиболее подробно традиционная власть (в терминологии М. Вебера - традиционное господство) рассматривается в его знаменитом томе "Хозяйство и общество". Самая важная черта традиционного господства заключается в вере в священный характер существующих традиций и правил, "нарушение которых влечет за собой дурные магические или религиозные последствия". Для традиционного типа сознания характерна конкретность и образность мышления, вера в существование сверхъестественных сил, которые находятся вне реального мира и в определенных обстоятельствах могут вмешиваться в отношения между людьми или карать их силами природы. Чтобы обеспечить психологически комфортное существование традиционный человек создает мифологическо-ритуальную идеологию, призванную магическими средствами поддержать природную и социальную гармонию.

Традиционная власть основана на личностном характере, на преданности и вере в святость легитимно избранного по харизме лица, управляющего своими подданными на основании закона и справедливости. Отсюда и вытекает характерность черт консенсуальности, сакральности, демократичности власти в кочевом государстве. Так, представление о правителе, как о некоей харизматичной личности, от которой зависит благосостояние всего народа, было широко распространено среди тюрков. Правителями степных держав обычно выступали лица, «обладающие небесной (священной) благодатью» – «құт». Небесная благодать, дававшая право на власть, была присуща не только данному правителю, но и являлась принадлежностью всего правящего рода, династии. В древнетюркском языке и современных тюркских диалектах семантика слова «құт» содержит множество значений:

душа, жизненная сила, достоинство, отвага, удачливость, везение, счастье, благоденствие и т. д. В данном контексте для нас особую значимость обретает еще один смысл этого слова: «мощь политической власти, сила и правомочие управление государством, величие (величие власти)». «Слово «күт», входившее в титулы всех этих тюркских правителей, несомненно, содержало в себе смысл, отличающийся от смысла «счастье». Но это слово могло содержать в себе значения «сила политической власти, сила правления государством, величие верховной власти». Говоря обобщенно, это слово имело значение «полнота власти» (салахийет), во французском правовом языке отражавшееся словосочетаниями «Autoiredel'Etat» (авторитет государства), «Souverainete» (суверенитет), а в немецкой правовой терминологии – выражением «Staatsmacht» (сила государства) или «Staatsgewalt» (власть государства).

Функции по поддержанию порядка возложены на некоторых лиц, которые выполняют их благодаря своим личным сверхъестественным способностям или же на лиц, имеющих подобные в силу своего происхождения способности по наследству. Именно они способны вступать в контакты с богами и силами природы и обеспечивать своему народу защиту и стабильное существование.

Традиционное господство основано на личностном характере отношений власти. Отношения между правителем и его помощниками строятся не на служебном долге и деловой компетенции, а на личной преданности своему господину. Господин рассматривает управление как функцию своей личности и использует имеющуюся власть в соответствии с собственными стремлениями и интересами. Он рекрутирует и наделяет властными прерогативами чиновников на основе личной преданности. Сколько-нибудь существенное разделение обязанностей между чиновниками отсутствует.

На месте твердой деловой компетенции стоит конкуренция первоначально даваемых господином по свободному усмотрению, затем становящихся долгосрочными, наконец, часто стереотипизированных поручений и полномочий, которыми создается конкуренция за причитающиеся шансы на оплату приложенных усилий как порученцев, так и самих господ: благодаря таким интересам зачастую конструируются деловые компетенции и, тем самым, существование ведомств. Все обладающие долгосрочной компетенцией порученцы суть прежде всего придворные чиновники господина; не связанная со двором ("экстрапатримониальная") компетенция представляется им по часто довольно поверхностному деловому сходству области деятельности в их придворной службе или же по прежде всего совершенно произвольному выбору господина [1].

Как правило, в "штабе" господина (так Вебер называет двор правителя) отсутствуют: твердая "компетенция" по деловым качествам; жесткая рациональная иерархия; систематическое назначение посредством свободного контракта и упорядоченного повышения; атональная подготовка (как правило), (часто) конкретное и (еще чаще) выраженное в денежной форме жалованье [1].

Соратники правителя расценивают выполнение своих должностных обязанностей как личное служение своему господину. Их права и обязанности в реальности являются привилегиями, которые даны и могут быть отобраны господином в соответствии с его прихотями. В отношениях с подчиненными и простыми людьми соратники господина и чиновники действуют столь же произвольно, что и сам правитель, лишь бы это не противоречило сакральным традициям и указаниям свыше.

"Штаб" помощников господина рекрутируется из различных категорий подданных. Вебер делит их на две категории - "патримониально рекрутируемых" и "экстрапатримониально рекрутируемых". К числу первых он отнес родственников господина, домашних слуг, рабов, колонов, клиентов и вольноотпущенников, ко вторым - вассалов, связанных словом чести, и прочих свободных лиц, находящихся в личных доверительных отношениях с правителем, или являющихся его подданными вследствие пиетета перед ним.

Вебер разделяет рациональную бюрократию и бюрократию вообще. Он констатирует, что бюрократия появилась еще в патримониальных государствах, посредством комплектования чиновников из "экстрапатримониально рекрутируемых" лиц. Однако в традиционных обществах данные чиновники являлись прежде всего личными слугами господина, их продвижение осуществлялось по прихоти правителя.

Традиционное господство базируется не на формальном своде предписанных всем без исключения законов и правил, а, во-первых, на традиционных правовых нормах и, во-вторых, на личных решениях самого господина или облеченных этими обязанностями его приближенных. В соответствии с германской традицией, Вебер называет последнее явление "князьим правом". Причем, "лично присутствующий господин выше всякой законности" [1], он не связан никакими формальными предписаниями.

Моральные этические принципы традиционного общества основываются на вере людей в священные устои. Вследствие этого протест против злоупотреблений со стороны господина или его слуг направляется против конкретных индивидуумов (того же правителя или, как правило, его помощников), но не против всей системы.

Рассматривая властные отношения власти в кочевых империях, обязательно необходимо учитывать особенности эволюции кочевых обществ в сравнении с их оседлыми соседями.

Если в земледельческо-городском обществе основы власти покоились на управлении обществом, контроле и перераспределении прибавочного продукта, то в степном обществе данные факторы не могли обеспечить устойчивый фундамент власти. Прибавочный продукт скотоводческого хозяйства нельзя было эффективно концентрировать и накапливать.

Во-первых, специфика скотоводства предполагает рассеянный (дисперсный) образ существования. Концентрация больших стад животных в одном месте вела к перевыпасу, чрезмерному вытаптыванию травостоя, увеличению опасности распространения заразных заболеваний животных. Во-вторых, скот нельзя было накапливать до бесконечности, его максимальное количество определялось продуктивностью степного ландшафта. В отличие от материальных богатств, скот требовал постоянного ухода и обновления (воспроизводства).

В-третьих, независимо от знатности скотовладельца, все его стада могли быть уничтожены джумом, засухой или эпизоотией. Наконец, в-четвертых, значительное притеснение мобильных скотоводов со стороны племенного вождя или другого лица, претендующего на личную власть, могло привести к массовой откочевке от него.

В целом, роль правителей кочевых обществ во внутренней экономической жизни была очень мала и не может идти ни в какое сравнение с многочисленными обязанностями правителей оседло-земледельческих обществ

Литература:

1. Weber, M. 1922. Wirtschaft and Gesellschaft. Tubingen: Verlag von J.C.B. Mohr (P. Siebeck). С. 130-140, 131-132

Сведения об авторе

Колдыбаева Светлана Сагинбековна – к.и.н. доцент кафедры истории Казахстана Костанайского государственного университета им. А.Байтұрсынова, тел. 509297

Колдыбаева Светлана Сагинбековна – т.ғ.к., А.Байтұрсынов атындағы Костанай мемлекеттік университеті тарих ғылымдары кафедрасының доценті, тел. 509297

Koldybayeva, S.S. - Candidate of historical sciences, Assistant Professor of the department of history of Kazakhstan, A.Baitursynov Kostanay State University, tel. 509297

ӘОЖ 1 (091)(574)

ҚАЗАҚ ФИЛОСОФИЯСЫНЫҢ ПАЙДА БОЛУЫ МЕН ҚАЛЫПТАСУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Какенов М.Қ. - А.Байтұрсынов атындағы Қостанай мемлекеттік университеті философия кафедрасының аға оқытушысы.

Бұл мақала қазақ философиялық ойларының қалыптасуының ерекшеліктері туралы. Қазақ философиясы - халық тарихының ең маңызды құрамдас бөліктерінің бірі екендігін көрсетеді. Дүние таным процесі мен халықтың идеялық ізденістері, қайсы заманда болсын көрініс тапқан. Қазақ философиясы халқымыздың тарихын жан-жақты түсіну үшін үлкен негіз және әдістемелік құрал, өйткені ол қоғамдық сананың басқа да түрлерімен өте тығыз байланыста. Дүниені жан-жақты танып-білу, оның заңдылықтарын, таным процесін, әлеуметтік мәселелерді дұрыс түсіну, ойлау түрлерінің жүйесін анықтау, қоршап тұрған табиғатты әлеуметтік өмірмен біртұтас көру. Ерекше ойлау тәсілі, әртүрлі дүниетанымдар мен көзқарастар, шығармашылық жолындағы қазақтың материалдық және рухани мәдениетінің байлығы – бұл қазақ философиясында ғажап құбылыс.

Қазақтар ертедегі философиялық ойларынан бастап, қазіргі замандағы философиялық теориясын түгелдей қамтитын жемісті философиялық тарихына ие болып отыр. Оның негізгі бағыттары ретінде философиялық ойларды, дүниеге шынайы түрдегі көзқарастарды, дінді қасиетті тылсым құбылыс ретінде тануды және басқа да еркін ойлау әдістемелерді, адамгершілік мәселелер мен адам туралы ілімдерді дамытуды, бейбітшілік идеяларды және адами қасиеттерді дәріптеу бағыттарын насихаттауды қарастырады. Тәуелсіздікке көзі жеткен Қазақстан Республикасы алдында руханият саласында орасан зор әрі қасиетті мақсат – халық рухын, оның өзегі – ұлттық философияны жаңғыртып қалпына келтіру мақсаты тұрған еді.

Түйінді сөздер: философия, ой, мифология, дүниетанымдық, мәдениет, руханият, дін.

ОСОБЕННОСТИ ВОЗНИКНОВЕНИЯ И СТАНОВЛЕНИЯ КАЗАХСКОЙ ФИЛОСОФИИ

Какенов М.К. - ст.преподаватель кафедры философии Костанайского государственного университета им. А.Байтурсынова.

В статье рассматриваются особенности формирования казахской философской мысли. Становления казахской философии – это очень важная часть истории данного народа, так как в силу своей специфики она была сильно переплетена с другими формами общественного сознания, тесно связана с развитием общества, особенностью мировосприятия, поиском идейных основ, которые присутствовали во все времена у казахов. Казахская философия исторический развивалась как особая форма освоения окружающей действительности, природной среды и сыграла огромную роль в становлении общественного сознания казахского народа. Философская мысль казахов прошла путь своей истории в форме различных типов мировоззрения до утверждения себя в качестве философских концепций. Собственная самобытная мысль, своеобразное мышление, специфика материальной и духовной культуры, которая берет свое начало с момента осознания своего отличия от окружающего мира. Её основные направления проходили в философских размышлениях о степени реальности мира, познании религии, которая рассматривалась как сакрально-сверхъестественное явление и другие общественно-духовные проблемы, которые требовали глубоких интеллектуальных усилий в вопросах понимания, воспитания и формирования в человеке положительных качеств как добропорядочность и миролюбие. Казахская философская мысль, берущая свое начало с древних времен, продолжает гармонично развиваться и в наши дни. С обретением независимости Республика Казахстан начала формировать новую систему ценностей, философское осмысление и возрождение духовности народа в его лучших традициях.

Ключевые слова: философия, идея, мифология, мировоззрение, духовность, культура, религия.

PECULIARITIES OF THE ORIGIN AND FORMATION OF THE KAZAKH PHILOSOPHY

Kakenov M.K., senior lecturer Department of Philosophy Kostanay State university named after A.Baitursynov.

The article deals with the peculiarities of formation of the Kazakh philosophy. The history of Kazakh philosophy is a very important part of the history of the people, because by its nature it is strongly intertwined with other forms of social consciousness, which is closely connected with the development of society, the peculiarities of world perception, searching for the ideological foundations that were at all times in the history of Kazakhs. Its main areas were in philosophical speculations about the degree of the reality of the world, knowledge of religions, which was seen as sacral and supernatural phenomenon. There were many other social and spiritual problems, which required deep intellectual effort in the matters of world outlook and forming in human qualities such as honesty and peacefulness. Kazakh philosophical idea originating from ancient times continues to develop harmoniously nowadays.

With the independence the Republic of Kazakhstan has started to form a new system of values, philosophical understanding and revival of spirituality of the people in its best traditions. In evaluating the quality of national spirituality there were many criteria in the steppe peoples and Kazakhs have always evaluated themselves in oral and written sources as "people with a strong spirit" and "spiritually sublime people". Our country realizes that without a spiritual revival with all the political and economic progress Kazakhstan can not be at the level with the leading countries of the world.

Keywords: philosophy, idea, mythology, worldview, culture, spirituality, religion.

Көне заманнан өмір сүріп келе жатқан түркі тайпалары негізінде қалыптасқан халықтардың бірі – қазақтар. Ғасырлар бойында жазба мәдениеті айтарлықтай болмағанмен, ауызша әдіспен өзіне тән бай рухани мұра жасай білген. Ал жазба әдебиет пайда болғаннан кейін бұл мұра өте үлкен қарқынмен дами отырып, әр қилы ерекшеліктерге толы күрделі тарихи жолдардан өтті. Осы рухани мұра жүйесінде қазақтың ертедегі философиялық ойлардан бастап, қазіргі заманғы толысқан философиялық теориясын түгелдей қамтитын ұзақ та жемісті философия тарихы мол орын алды. Оның негізгі бағыттары ретінде тұрпайы-диалектикалық ойларды, дүниеге шынайы түрдегі көзқарасты, дінді тану және басқа да еркін ойлау процестерін, адамгершілік мәселелер мен адам туралы ілімдерді, күш көрсетпеу идеясы және оның күш көрсету саясатына қарсы бағыттарды насихаттауы, тағы басқа мәселелері болды.

Ақындар мен жыраулар, саясаткерлер мен батырлар, хандар мен қолбасшылар, айтыскерлер мен ертегішілер, билер мен серілер – бәрі де өздері өмір сүрген заманның объективті құбылыстарын ойға өрнек етіп, әр түрлі деңгейде, бірақ жалпы алғанда жартылай даму тенденциясы шеңберінде, қазақ халқының қоғамдық, саяси, мәдени, жинап келгенде, философиялық ойлау жүйесінің құрылымын жасады. Олар шынайы реализм, бітімнің негізгі жақтары, еркін ойлау, деистік және пантеистік көзқарастар, адамгершілік, ізгілік, имандылық, зорлық-зомбылыққа қарсы күресу, құқықтық саяси және философиялық жақтары, мемлекет, қоғам, жеке адам мәні, тағы басқалар еді. Осы аталған көзқарастар сыңаржаққа, тоқыраушылыққа, қазақ халқының прогрессивті дамуына кедергі болатын басқа да кемістіктерге қарсы бағытталды. Бұл да қазақ философиясының қалыптасуы мен дамуының өзіндік ерекшелігі.

Қазақ философиясының ойының тағы бір ерекшелігі деп оның шынайы патриотизмі, халқына сүйіспеншілігі, оның бағыты, мүддесі және болашағы үшін күресуге дайын және оған жету жолдарын өз қадірінше анық, жан-жақты көрсете білуі дер едік.

Бұл айтқандардан қазақ философиясы басынан-аяғына дейін тік тұрған, бірден қалыптасып жеткен жүйе деген пікір тумаса керек. Біртұтас көзқарас, дүниені жан-жақты танып білу, оның заңдылықтарын, таным процесін, әлеуметтік мәселелерді дұрыс түсіну, ойлау түрлерінің жүйесін анықтау – ол соңғы ғасырлардың үлесіне тиеді. Дегенмен, халықтың жыраулық, ақындық шығармашылығында қоршап тұрған табиғат пен әлеуметтік орта туралы ойлаудың біршама жиынтығы болды. Негізінен кездейсоқтық, жүйесіздік сипатына қарамастан онда адамдардың бай практикалық өмірін, халық даналығын көрсететін философиялық мән бар еді. Ойлау тәсілі ерекше, шығармашылық жолы мен шығармалардың сақталуы ауыз мәдениетіне сай, оны есінде сақтау және ұрпақтан-ұрпаққа өзгертпей, жоғалтпай жеткізу – бұл философия тарихындағы ғажап құбылыс.

Халқымыздың өмірін бейнелеген, адамдардың түйсігін, ойларын, өскелең талабын көрсете білген фольклорда объективті шындықтың элементтері бар. Халық эпостары, ертегілер, аңыздар, лирикалық-тұрмыстық дастандар, мақалдар мен мәтелдер – адамдарды табиғи және әлеуметтік құбылыстарды, саяси-экономикалық жағдайларды, ізгілік мақсаттарды өз уақытына сәйкес танып-білуінің куәгерлері. Ауызша халық мәдени ескерткіштерімізді зерттеу халқымыздың танымдық, әлеуметтік-саяси, адамгершілік-тәрбие және дүниеге көзқарас ерекшеліктерін білуге көмектеседі. Табиғи және әлеуметтік өмірді тікелей бейнелеу, дүниенің құрылымы, оның жасырын күштері туралы тұрпайы түсінік – бұл қазақ философиясының бастапқы кездегі деңгейі еді. Ол кезде жүйелі және негізделген көзқарас болған жоқ, сондықтан ол философияның басты бағыттары да айқындалмаған еді.

Қазақ философиясының тарихы – халық тарихының ең маңызды құрамдас бөліктерінің бірі. Онда ғылыми таным процесі мен халықтың идеялық ізденістері, бай тарихы мен ұлттық ойлау айшықтары көрініс тапқан. Қазақ философиясы – халқымыздың тарихын жан-жақты түсіну үшін үлкен негіз және әдістемелік құрал. Ол қоғамдық сананың басқа да түрлерімен тығыз байланыста. Сондықтан оны зерттеп үйренбейінше қазақ ғылымының тарихын, саяси идеологиясын, өнерін, әдебиетін, адамгершілік қағидаларын, діндарлығын пайымдау мүмкін емес. Халықтың ұлт-азаттық қозғалысымен тығыз ұштасқан қазақ философиясы ғылыми құндылығымен қатар, жоғары азаматтық қасиетімен, әлеуметтік әділеттілікке жету жолдарын тікелей іздеуге ат салысқандығымен, өзінің жемісті жетістіктерімен ерекшеленеді.

VI ғасырдан бастап Қазақстанның қазіргі аумағында алғашқы қауымдық құрылыс ыдырап, оның орнына феодалдық әлеуметтік-экономикалық формация орныға бастады.

Философияның пайда болуының тарихи алғышарты - миф. Бірақ оны философия эпос арқылы өзгерген және жүйелеген кезінде ғана пайдаланды. Әрбір заманға байланысты эпос мифтің түрін өзгертіп отырды және сонымен қатар өнер мен бастапқы ғылым нышандарының әсерімен философияның шығу процесін, оның қоғамдық сананың шығуы және жаңа бір түрі ретінде қалыптасуын жеделдетті.

Мифологиялық көзқарас пен табиғат және қоғам туралы жаңа дамып келе жатқан ғылым элементтерінің арасындағы қайшылықтарды шешу философияның пайда болуының жолы деген де қалыптасқан тұжырымдар бар. Философия мифке тән, дүниеге тұтас көзқарастың бағытын сақтауға тырысады. Соның негізінде мифологиялық не аллегориялық – көркем, не символикалық – діни, не нақты – ғылыми ойлау, бірақ олардың әрқайсысынан қабылданған түрлеріне сыймайтын жаңа түсініктегі ойлау нысандарын құрайды.

Белгілі дүниені түсіндіруге тырысудан одан да белгісіздігі мол дүниені танып-білуге ұмтылу, егер де ол дүние, тіпті, танып-білуге мүмкіндік бермесе, тәңірге немесе құпия ғаламат күшке сілтеме жасау – мифтің өзіне тән ерекшелігі. Адамға әлеуметтік басқару жүйесін танып, оны түсініксіздеу, әлдебір күштің әсерімен түсіндіру ғылым мен дамудың барысында оған сенбеушілік пайда болған жағдайда жеке адамға өзінің дүниеге көзқарасын өзгертіп, мүмкіндігін жетілдіру – бұл миф пен философияның салмағын ажыратудың бір жолы. Ақылмен ой қозғау, табиғаттың өзіне бет бұру, дұрыс көзқарастың қалыптасуы философияның пайда болуындағы диалектикалық синтез, бастапқы қайшылықтардың шешілу процесі.

Қазақ философиясының пайда болуы туралы тек ойшылдардың дүниеге көзқарасы жалпылықты, көзқарастың әмбебап принциптерін немесе «бастауларды» анықтаудағы заңды бағыттары болған кезде ғана айтуға болады. Діни-мифологиялық тұжырымдар әдет-ғұрып пен беделге бой ұрса, философия заттар мен құбылыстардың, оқиғалардың мәнін ашуға, пікір-сайыс ретінде қолданылатын рационалды ойлауға, дүниені танып-білудегі қайшылықтарды аңғару мен шешуге тырысады. Бұл әрекет адамның жан-жақты ойлауы және оның интеллектуалды түйсігімен бірегей қабысқан нәтижесінде туады.

Қазақ тарихында көп кездесетін «рулық» генетизм осы қоғамның әлеуметтік, таптық бөлінуі және «ақсүйекті» рулар пайда болған кезінде күшейеді. Соңғылардың қоғамдағы «заңды» орындары олардың төркіні құдайдан немесе батыр бабаларынан басталады деп түсіндірілді. Сөйтіп, олардың әлеуметтік дүниенің қажетті және заңдастырылған бөлшегі ретінде қоғамдағы белсенді ролі бекітілді. Осы рулардан шыққан ойшылдардың әлеуметтік идеялары қоғамның даму үрдісін біршама дұрыс бейнелейді. Осыдан келіп олардың көзқарасы, қоғамның тарихи дамуының мүддесіне сай келгендіктен, қоғамдық пікір ретінде қалыптасты. Мәселен, Төле би, Қазыбек би, Әйтеке би және тағы басқалардың ой жүйесі, олардың ақыл кеңесі, айтқан тұжырымдары осыған дәлел.

Жалпы дүниежүзілік тарихтан белгілі болғандай, қоғам дамуының көп сатыларында экономикалық мүдделер мен саяси қызметке қарағанда философиялық, этикалық, діни және тағы басқа мәселелер алдыңғы орынға шығады. Олар – азаттық және адам еркіндігі, діни сенім және ақыл-ой, өмір сүру және адамгершілік қасиеті, бостандық пен құлдық керек болса «қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған», «алтын ғасыр» және «ақыр заман» туралы және басқа мәселелер.

Қоғамдық ойдың көптеген мәселелері өзінің ауқымы жағынан ұлттық шеңберден асып жатады. Мәселен, ағартушылық бағыты таза ұлттық қасиетке ғана ие емес, оның түрлі ұлттық ерекшеліктері әлемдік жалпылықпен астарланып жатады. Қазақ ағартушылығының ерекшелігі – ұлттық мәселені басты проблема етіп қоюы, қоғамдық практикамен тығыз байланысы. Соңғысы жалпы ағартушылықтың әлеуметтік табиғатына сай. Жаңадан қалыптасып келе жатқан қазақ буржуазиясының ой-өрісін көрсете отырып, бұл ағартушылық халықтың ұлттық сана-сезімін оятуға, оның бостандыққа, рухани азаттыққа жетуіне жәрдемдесті. Оның Қазақстанда қалыптасып, дамуына негіз болған демократиялық элементтері, халықтың ауыз әдебиеті мен фольклоры феодализмнен капитализмге өту барысында шыққан. Қазақ философиясында қоғамдық ой үш кезеңнен өтті. Олар – қоғам, қоғамдастық және қоғамдық пікір.

Қазақтың ата-тегі болып табылатын сақтар, ғұндар, үйсіндердің көптеген қарама-қайшылықтарға қарамастан көшпенділік әмбебапшылығы басымдылыққа ие болды. Солай бола тұра, жер өңдеушілердің де дүниетанымдық көзқарастары үнемі елеулі ықпалын жүргізіп отырды.

Ұлттық сананың өсуі, мәдениеттің қайта өрлеуі, жиырма бес ғасырлық тарихы бар халықтың рухани бастауларға көңіл аударуын туындатуы заңды еді. Қазақтың ата-тегінің арғы философиясынан бастап дінге сенімінде, тәңірге табынушылығында және сақтар, ғұндар, үйсіндер мифологиясында алдыңғы орынға философиялық дүниетанымдық мәселе отырықшы тайпалардың тіршілік бағыттарының, жолдарының ара қатынасы шығады. Бұл көне түрік жазу мәдениетінің дүниеге келуімен белгілі.

Ашина (көк бөрі) ұрпақтары VI ғасыр хандықтың басқару жүйесін құқықтық негізде құрды. Өкілетті билік пен заң шығару ісі ақсақалдар алқасының (кейінгі қазақ хандығында – билер алқасы мен хан кеңесі) құзырында болды. Ал хан жарлығы атқарушылық міндеті үлкенді-кішілі лауазымдар иесіне жүктелді. Бұл мансаптар мұрагерлік жолмен хандық билік, әскери демократия арқылы жүзеге асырылған. Халықтық құқықтық санасының әрі мемлекеттік басқару жүйесінің арқауы кең ауқымды жеті баптан тұратын Тәуке ханның «Жеті жарғысы» деген атқа ие болған ел заңы. VIII ғасыр басында жазылған атылмыш жәдігерліктер типі XIX-XV ғасырларға дейін жеткен. Мұндай жәдігерліктер қатарына «Қорқыт Ата» кітабы мен «Оғызнаманы» да жатқызуға болады. Олардың өзара желілері, баяндау үлгілері, дүниетанымдық арқаулары өте ұқсас.

Бұл аталмыш жәдігерліктердің барлығының да мазмұнын тәңіршілдік көктей өтеді, ол олардың дүниетанымдық өзегі ретінде көрінеді. Мысалы: көне түрлердің космогониялық түсінігін мына сөздерден бағамдауға болады: «Жоғарыда Көк тәңірі, төменде Қара жер жаралған екі арасында кісі оғлы жаралған екен». Олардың үстінен қарайтын «Тәңіріден болған», яғни қоғамдық үстемдікке ие болғандар Бумын, Істемі, Білге қағандар еді. Аспанның, жердің, тау-ойпатының кереғар ұғымдар, диалектикалық қарама-қарсылықтардың бірлігі екендігін көне түріктер түсінетін болса да пайымдай алды ма? Әрине, оның үстіне тәңіршілдік, анимизм мен тотемдік көзқарастар үстем болды. Сонысына қарамай Аспан (Көк тәңірі) мен Қара жер (Жер-ана) аралығындағы ғұмыр кешкен адамзаттың екі топқа бөлінуі де адамдардың қарама-қарсы екі жаратушының қайсысына «жақын» екендігі туралы эпсаналармен тығыз байланысты болғандығын көруге болады. Тәңіршілдік көзқарастың танымдық тірегі - тәңірінің жасампаздық құдіретіне деген халықтық сенім. Түркілердің танымдық қабілеті, жеңіске жетуі табғачқа (қарақытай) бағынғаны үшін жазалануы да тәңірінің мейіріміне немесе қаһарына ұшырағандықтың жемісі. Көрнекілік үшін мысал келтіретін болса, дана қарт Тоныкөк өзінің біліктілігін тәңірдің сыйы ретінде қабылдайды, ол білімді табғач елінде алған. Әрине, өзінің табиғи қабілетінің

арқасында. Өзінің даналығын дәріптеу мақсатында қайталанып отыратын «қағаны алып екен, ақылшысы дана екен» деген сөз тіркесін жауларының аузына салып отыратындығы Тоныкөктің мақтаныш сезімінің айғағы болса керек. Орхон-Енесей жазбалары «Қорқыт Ата кітабы», «Оғызнама» жәдігерліктерінде тотемдік, сараптаушылық көзқарастары сақталғанымен, мифтік ойлаудың ықпалы азая бастағаны байқалады. Оны оқиғалар желісінің реалистік, тарихи шындыққа біршама жанасымды тұрғыда баяндалатынынан-ақ пайымдауға болады.

Қазақстан аймағында алғашқы адамдар тас дәуірінен бастап еңбек құралын сапасына қарай таңдады, осыдан сезімді, мәнді әрекет процессі басталды. Қола дәуірі жалпы тұрғыдан бақташылықтың пайда болуымен, яғни қоғамдағы алғашқы ең үлкен еңбек бөлінісімен белгілі. Бұл материалдық мәдениеттің дамуына, өркендеуіне қуатты қозғаушы күш береді. Сапа санаты қасиет ұғымына алып келді. Ол пәннің басқа заттар мен шындыққа деген қатынасынан туындайды. Ғұндардың өзі заттар мен тіршілік иелеріне сапа тұрғысынан қарады. Тайпа көсемін оның сапалық қасиеттерін салмақтай отырып сайлады. Оның қасиеттері неғұрлым күштілігімен, айралы көрегендігімен бағаланды. Жастар мен мықтылары сыйлы, ал кәрілері мен әлсіздері керісінше болды. Мұндай теңсіздік сапалардың сандық өлшеуішінің қажеттілігін туғызды. Мысалы: «Үйсіндерде жылқы көп, ең бай адам бес мыңға дейін жылқыны иеленеді. Демек малшылықтың дамуы сандық айқындылықты дүниеге әкелді. Санның онтологиялық мінездемесі - кеңістік пен уақыт. Қазақтың ата тегінің еңбек әрекетімен, сан мың шақырымдық көш жолдарының белгілі бір күн мен айға байланысты басып өтілуін белгілеумен кеңістік ұғымы басталды. Кеңістік бет-бағдары ежелгі қазақтар есігінің шығысқа бағытталуымен ерекшелінеді. Ғұндар жайлы былай делінген: «Шаньюй ертемен қосынан күнге табыну үшін, кешке қарай айға табыну үшін шығады». Ғұндардан қалған бұл дәстүр түріктерге ауысты. Бұл ғұндардың алғашқы түріктер екендігі жайлы болжамды қуаттайды. Киіз үйлерінің есігі әрқашан оңтүстікке ашылған Монғолиядан айырмашылығы осында. Таным бағдарында шығысты құрмет тұтушылық көне тас балбалдардан көрінеді. Тіптен, көне түрік тілінде Шығыс алдыңғы жоқ, батыс (кейінгі) арқа бет, ал оңтүстік-оң, солтүстік-сол жақ болып саналады. Күлтегін ескерткішінде былай делінеді: «Ілгері-күншығыс, оңа-түстік, кейін-батыс, солға терістік». Бұл кеңістік орналасуының қатаң тәртібін бекітті.

Жалпы, адамзат өркениеттегі әйгілі мәдени ошақтардың ұдайы көшпелілер мекені мен жапсар өңірлерінде дүниеге келіп отырғаны кездейсоқтық емес. Әлемдік діндердің бастау тегіне Тәңірлік діннің өзекті қағидалары арқау болған. Тәңірлік дін уақыт пен кеңістікті игеруге талпынған, қоршаған ортамен тіл табысуға ұмтылған адам баласының алғашқы таным түсінігі еді. Тәңірлік дін көшпелілердің өмір сүруінің кепілі болып, өмір салтына айналды. Қазақтар күні бүгінге дейін таңның атуы мен күннің батуына дейінгі уақытты беске бөледі: таң, сәске, түс, екінді, ақшам. А.Тарақтының материалдарында көрсетілгендей, қазақтар әрбір маусымды өз ішінде үшке бөледі: қоңыр күз, сары ала күз, қара күз немесе қыстың басы. Осынау өмір салтының өзегінен бір жылды он екі айға бөлетін таным-түсінікті бастау тегі аңғарылды. Көшпелілер мәдениеті өзінің үш мың жылдық ғұмырында Жерорта теңізі мен Қиыр шығыс елдеріне қарағанда шығармашылық эволюцияны бастан өткерді.

Қазақ философиясының және дүниетанымының қалыптасуына мифологиялық (қиял-ғажайып) ертегілері, хайуанаттар (жан-жануар) жайындағы ертегілер; реалистік (тұрмыс салт) ертегілерінің де үлкен әсері болды. Бұл ертегілер өте ерте заманда адамның табиғат сырын әлі толық түсініп болмаған кездерде туған. Қазақ аңыз, ертегілерінің ой туғызар дүниетанымдық тұстары олардың адамды бірінші орынға қоя білуінде. Мысалы: патриархат дәуірінде адамды ең басты киелі күш деп ұғынуы үстем болған. Табиғаттың тілсіз күштерін мифтік ойлаумен бейнелеп, соған адам әрекетін қарсы қоятын қиял-ғажайып аңыз-ертегілері осы ізде туған. Көшпенділердің аңыздарының бір ерекшелігі оның жалпы халықтық мазмұндылығында ақиқат болған-ды. Қазақ аңыздарында көшпелі елдің төл ерекшелігі, белгілері бірден байқалады. Себебі олар тұрмыс-салтымыздың, болмысымыздың негізінде туған аңыздар. Осындай дала аңыздары ішінде халық арасында Қорқыт, Асан Қайғы туралы толып жатқан аңыздар бар. Бұл тараған аңыздар Қорқыт асқан күйші, қобызшы болғандығын айта келіп, табиғаттың дүлей күшіне қарсы күрескен, өліммен алысқан алып жанды танытады. Қорқыт халық ұғымынша, болашақты көре білетін, өлімді өнермен жеңуге ұмтылған алып философ, ұлы қобызшы. Жалпы айтар болсақ, көне шығыс пен алғы түркі мәдениетінен нәр алған қазақ аңыз ертегілерінің көшпелілер рухани болмысымен біте қайнасқан ауыз әдебиеті, фольклор, эпостық жырлар, сал серілер, ақын жыраулар шығармашылығы, халық даналығының қазақ философиясының қайнар көз, алғы бастауы болды деп айта аламыз. Экономикалық, мәдени және рухани даму барысында ғұндар, үйсіндер және қонлылардың дүниетанымдық түсініктерінің өзара байланысы нығая түсті. Олар алғашқыда әр алуан еді. Әйткені ғұндар «таза» егіншілік, ал үйсіндер – жартылай көшпелі мал шаруашылығын жүргізіп отырған. Бүкіл Евразия даласын өткен Ұлы Жібек жолы көшпелілер мен егіншілер арасындағы экономикалық байланыстардың қаншалықты жемісті болғанын көрсетеді. М.С. Орынбеков пайымдағандай, «мемлекеттілігі әлсіз болған сайын табиғи ортаның этникалық қауымдастыққа зор ықпал ететіні белгілі». Әлемді сезіну айқындала түсті. Дүниетаным шарттылығы шынайы, айқын болды. Табиғат қалтқысыз өзіндік табиғи тәртіпке бағынған, ал адам табиғаттың бір бөлігі және төл баласы ғана болып қалды. Әйтпесе де, адамзаттың даму эволюциясына байланысты, еңбектің қолданбалық және жаңғыртушылық қызметін түсінушілік пайда болды. Осы процесс

нәтижесінде табиғи ортаны адам қажетіне бейімдеу және оның артынша өңдеу іске асады. Екіншілік, аңдарды қолға үйретуге, жабайы жылқыны қолға үйрету - жалпы малшылық және көшпелі өмір басталды. Бұл өз заманындағы үлкен бір құбылыс болды.

Табиғи ортаны өңдеудің туындауы философиялық көзқараста адамның айқын мақсатты қызметінің, мақсат белгілеу факторының пайда болуын көрсетеді. Мұның өзі, адамның табиғаттан бөлініп, дербес тіршілік иесі болып қалыптасуының алғы шарты еді. Тұтас, бірақ қарама-қайшылықты процессте оның әр қилы табиғи заңдылық және адамдардың мақсаты қызметі ретінде көрінеді. Енді ол «табиғат бөлшегі» емес, оның әміршісі, өңдеушісі дәрежесіне ұмтылуымен қаббатаса дамиды.

Ғылыми зерттеулерге сүйенер болсақ, қауымдық сана қоршаған ортаның ерекшеліктеріне, қауымдық болмыстық тіршілік тынысына байланысты дамып отырды. Табиғатты игеру барысында адамдардың практикалық іс-әрекеттерін бейнелейтін алуан түрлі дәстүрлі әдет-ғұрыптар, қарапайым түсініктер пайда бола бастады. Олардың бәрі қауымдық өмірдің күнделікті тәжірибесін жинақтаудың, танымның, көбінесе сезімдік сатысына тән нәтижелерін қорытудың негізінде дүниеге келді. Қауымдық болмыстың бейнесі-қауымдық сананың негізгі өзекті мазмұнын құрайтын, жеке адамдардың, яғни қауым мүшелерінің мінез-құлқын қалыптастыруға ықпал жасайтын, реттеушілік атқаратын ой кешу үрдістерінің жиынтығы танымдық тәжірибесі мол, көргені мен көңіліне түйгені көп ру ақсақалдарының құзырында болды. Жазу-сызудың жоқ кезінде ру көсемдерінің ұрпақтан-ұрпаққа ұласқан тәжірибені зердесіне сақтаған әрі күнделікті өмір сүру процессінің қарапайым қағидаларын тұжырымдап отыруы сол заманға тән заңдылық болатын. Өмірдің сан алуан салаларындағы соғысқа, шаруашылыққа, тұрмысқа қатысты мәселелерді шешу ақсақалдар кеңесінің үлесінде еді. Олардың шешімдері барлық қауымдастар үшін жазылмаған заң, ал оларды орындамаған адамға қолданылатын ең ауыр жаза қауымнан аластау болатын. Қауымнан тыс қалу жеке адам үшін өлім жазасына кесумен бірдей еді, себебі ол заманның жағдайында жалпы адам өз алдына дербес тіршілік ете алмайтын. Қауымдастықтың өзі саналылықтың нәтижесінде емес, ғұмыр кешудің стихиялық ұмтылысы, жан сақтаудың табиғи түйсікке негізделген мүдделеріне сәйкес қалыптасқан. Осы рулық тайпалық қауымдастыққа тән ұжымдық сипаттағы ой кешудің үрдістері жеке адамдардың санасы мен мінез құлқының, іс-әрекеттерінің құдіретіне табынатын қасиет сайын даланың перзенттері қазақтарға тән еді. Қазақтың болмыс шындығына, бақыланушы және қабылданушы әлемге жақындығы, бұл болмысқа уақыт пен кеңістікті адамның ішкі әлемін, тіршіліктің басқа әлемін, болмыс мәнін, ар-ождан бастауларынан түсінулерінен көрініс тапты. Мұның барлығы дүниенің негізгі шындық-түптамырға ие, осыдан келіп басқа ешбір әлем түсінігіне ұқсамайтын әлемнің ұлттық образы, дүниетанымы туындайды деген қағидаға келеді.

Қазақ топырағында қалыптасқан философиялық ойлардың құрамдас бөлігі ретінде, осыдан екі жарым мың жыл шамасында бұрын өмір сүріп, грек философиясында скифтердің ой-үрдістерінен өшпес із қалдырған скифтік Анахарсисти (Анарыс) айтуға болады. Ол туралы грек философы Платон былай дейді: «Анахарсис – аты ауызға айналған скиф. Грецияға саяхат жасағанда Солонмен кездесіп, оның ықпалында болып, данышпандылығымен атағы шыққан». Майқы бидің айтуынша, латыншалап кеткен Анахарсис скифский дегеніміз осы Анарыс бабамыз. Бұл туралы Ғ.Есімовтың дәлелдемелері көңілге қонарлық. «Біріншіден – дейді ол, Майқы бабамыздың айтуынша Анарыс ел билеу жолдарын айтқан ғұлама. Анахарсис Сақ патшасы Кадудің інісі. Ол Афиныдағы Солонмен достасып, онда бірнеше жыл өмір сүрген. Солон Афинский – ел басқару жүйесінде реформа жасаған әйгілі саясаткер. Сондықтан Анарыстың ел билеу туралы айтқандары болуы өте орынды. Екіншіден, Анарыстың өлі көп пе, тірі көп пе? – деген сұраққа кері жауап бергені философия тарихынан белгілі.

Грекиядағы Анахарсиске қойылған мүсін бар. Онда: «Басқа пәле тілден» деген қанатты сөз қашап жазылған. Ұлы бабамыздың кезінде гректің атақты «жеті ғұламасының» тобына кіргенін ескерсек, оның философиялық ойларының терең де салиқалылығын, аумақтылығын зерттеу болашақтың ісі екендігіне көз жеткіземіз.

Нәтижесінде екі түбегейлі мәселелер төңірегінде түйіндеуге болады: көшпелілік өркениетке арқа сүйеген қазақ философиясының уақыт пен кеңістік арнасындағы білімдерін топшылау және мәдениеттің типтік ерекшеліктерін анықтау.

Ұлы Даладан авторлар көшіп-қонатын ареал емес, оны игере білген адамдардың асқан шеберлігі мен парасаттылығын, киелі қажеттері мен адамгершілік мұраттарын тапты. Әрбір халықтың өзіндік Отаны бар, әрбір адам өз табиғатының аясында, өзінің ата-бабаларының тәжірибесіне сүйене отырып өмір сүреді. Бірде-бір мәдениет кеңістікке бекер келмеген. Мәдени кеңістік әмбебапты сипатта болады, өйткені ол уақыт және тарихпен қамтылып тұр. Философия тарихын оқу дегеніміз табиғи және тарихи құбылыстар мен оқиғалардың өзара тоғысуын және олардың адам санасында бейнеленуінің әмбебапты білімдерін (мифологиялық, діни, көркем-өнерлік, теориялық, философиялық тағы басқа) тұлғалық тұрғыдан тұтас қарастыру. Бұл – мәдениет болмысын айқындауға апаратын жол.

Әлемдегі көптеген өркениеттердің арасынан қазақ философиясы мен мәдениетін бөліп алудың да себебі бар. Ғасырлардың талай қыр-сырларынан өткен қазақ философиясының ертедегі грек мифологиясындағы өзін-өзі жағып жіберіп, сол күлден қайта тіріле беретін қасиеті бар қиял-ғажайып құс – феникспен теңеуге болады.

Әлемде өркениеттің ең ертедегісінің бірі Шумерден бастау алатын, сақтар, кейін ғұндар арқылы дүниенің жартысында ізін қалдырған, кейінірек орта ғасырларда философия мен мәдениеттің тамаша үлгілерін адамзат қорына қосқан Кіндік Азия - әлем қайнарының бірі. Шын мәнінде философия әмбебапты дүниетаным және оның рухани тамырлары дүниежүзілік сұхбат аймағынан нәр алады. Бұл тұрғыдан алғанда Платон мен Аристотельді, Бэкон мен Спинозаны, Кант пен Гегельді білу арқылы біз әл-Фараби мен Абайды терең түсінеміз.

Қазіргі кезде Қазақстанның рухани өміріндегі өзекті мәселелердің бірі – отандастарымыздың философиялық мәдениетін өркендету болып табылады. Оған қоғамымыз басынан кешіп отырған қайшылықтарды, ұлттық рухани және әлемдік философия тарихының өзекті мәселелерін танып, талдап, зерттеу арқылы шешіп, құрылып жатқан азаматтық қоғамның ерекшеліктерін халыққа ашып көрсету арқылы қол жеткізуге болады. XX ғасыр шығыс пен батыс философиясының компаративистік тәсілделуі арқылы ұлттық философияның ерекшеліктерін зерттеуге мүмкіндік туды.

Әдебиеттер:

1. Бейсенов Қ.Ж. Қазақ топырағында қалыптасқан ғақмиятты ой кешу үрдістері – А.: 1994
2. Алтаев Ж. Философия және мәдениеттану: оқу құралы – 2-ші басылымы – А.: 2001 – 272 б.
3. Назарбаев Н.Ә. Тарих толқынында – Алматы
4. Нұрпейіс К. «Ұлттық рух» //Ақиқат, 2000, № 10, 3-9 б.
5. Қысқаша философия тарихы – А.: 1999 – 272 б.
6. XXI ғ. Ұлттық философияның көкжиегі көріне ме? //Ақиқат, 1998, №11, 12-20 б.
7. Орынбеков М. Ежелгі қазақтың дүниетаным – А.: 1996, 168 б.
8. Өмірәлиев Қ. VIII – XII ғ. Көне түрік әдеби ескерткіштері – А.: 1985
9. Тұрғынбаев Ә.Х. Философия тарихы – А.: 2001 – 378 б.

References:

1. Beisenov K. Kazakh topyragynda kalyptaskan gakmiyatty oi keshu urdisteri - A .: 1994
2. Altayev Zh. Philosophia zhane madeniettanu: oku kuraly – 2-shi basylymy - A .: 2001 - 272 b.
3. Nazarbayev N. Tarikh tolkynynda - Almaty
4. Nurpeyis K. "Ulttyk rukh" // Akikat 2000, 10, 3-9 b.
5. Kyskasha philosophia tarikhy - A .: 1999 - 272 b.
6. XXI ғ. Ulttyk filosofiyany kokzhiegi korine me? // Akikat, 1998, №11, 12-20 b.
7. Orynbekov M. Ezhelgi kazaktyn dunietyany - A .: 1996 168 b.
8. Omiraliev K. VIII - XII ғ. Kone turik adebi eskertkishteri - A .: 1985
9. Turgunbaev A. Philosophia tarikhy - A .: 2001 - 378 b.

Автор туралы мәлімет

Какенов М.Қ - философия кафедрасының аға оқытушысы, А.Байтұрсынов атындағы ҚМУ, тел.: 8-7142-511176, e-mail: murat100764@mail.ru

Какенов М.К. - ст.преподаватель кафедры философии КГУ им.А.Байтұрсынова, раб.тел.: 8-7142-511176, e-mail: murat100764@mail.ru

Kakenov M.K. - senior lecturer Department of Philosophy Kostanay State university named after A.Baitursynov, phone number: 8-7142-511176, e-mail: murat100764@mail.ru

ОӘЖ 81`374

ЕКІ ТІЛДІ ИДЕОГРАФИЯЛЫҚ ОҚУ СӨЗДІКТЕРІНЕ ҚОЙЫЛАТЫН ДИДАКТИКАЛЫҚ ТАЛАПТАР

Мұханбетжанова А.Р. – А.Байтұрсынов атындағы Қостанай мемлекеттік университеті журналистика және коммуникациялық менеджмент кафедрасының оқытушысы

Лингвистиканың қоғам алдында есеп беретін, қоғамға көрсететін басты өнімі – сөздік. Лексикографиялық жұмыстар - жалпы тіл мәдениетіндегі табыстарды, тіліміздегі сөздердің кодификацияланған (қалыптанған) нормаларын қалың жұртшылыққа жеткізудің бір формасы. Бұқаралық ақпарат құралдарында (баспасөз, радио, теледидар), орта және жоғарғы оқу орындарында оқылатын лекциялардың бәрі, кез келген кеңсе қызметкерлері, жаппы жұртшылық осы сөздікгерге жүгінеді. Сөздіктер тілді жүйелендіруде, әдеби тілдің нормаларын қалыптастыруда тікелей жәрдемі көп.

Қазіргі таңда еліміз егемендік алып, елдігіміздің іргесі қаланып келе жатқанда, көпұлтты Қазақстан үшін мемлекеттік тілін өзге ұлт өкілдеріне үйрету ісі аса маңызды міндеттердің бірі. Идеографиялық оқу сөздіктері қазақ тіліндегі түсініктер мен ұғымдардың жіктелім жүйесін айқын көрсетуге жағдай жасайтын, оның мүмкіншілігін, әлеуетін ұлғайтатын, лексикалық жүйені семантикалық байланыстар тұрғысынан сипаттайтын, тілүйренім үшін ерекше маңызды оқу құралдарының бірінен саналады. Түсіндірме сөздіктердегі әліпбилік түзілім тәртібі тілдің лексикалық құрамын бейнелеудің сан ғасырлар бойы қалыптанып, тұрақтанған, ыңғайлы әдісі болып табылады. Алайда әліпбилік сөздіктерде лексикалық бірліктердің арасындағы жүйелі семантикалық байланыс толық көрініс таба алмайды. Сөздерді әріптердің орнына сәйкес әліпби, графика және орфография заңдылықтарына орай тізбелеп беретін сөздіктердің бір кемшін тұсы осы мәселеге байланысты. Сол себепті қазақ тілін тез меңгеру ісінде идеографиялық сөздіктердің қосар үлесі зор.

«Екі тілді идеографиялық оқу сөздіктеріне қойылатын дидактикалық талаптар» атты мақалада қазіргі қолданыста бар сөздіктерде сөз мағыналарын анықтаудағы типтік топтарға бөлінді. Сонымен қатар, мақалада идеографиялық оқу сөздіктерінің құрылымы, ондағы сөздердің берілу тәртібі, сөз мағыналарының ашылу заңдылықтары, сөзтізбенің түзілу ерекшеліктері өз дәрежесінде зерттеу нысаны туралы айтылады.

Мақала филология мамандығында оқитын студенттерге, магистранттарға және көпшілік қауымға арналған.

Кілт сөздер: сөздік, идеографиялық сөздік, семантикалық байланыс, дидактикалық түзілім.

ДИДАКТИЧЕСКИЕ ТРЕБОВАНИЕ К ДВУХЯЗЫЧНЫМ ИДЕОГРАФИЧЕСКИМ СЛОВАРЯМ

Мұханбетжанова А.Р. – преподаватель кафедры журналистики и коммуникационного менеджмента Костанайского государственного университета имени А.Байтұрсынова

Главный продукт лингвистики, которую предоставляют обществу это - словарь. Лексико-графические работы одна из форм передать публике нормы кодификационных слов в нашем языке и общие достижения языковой культуры. В СМИ (радио, телевизия, пресса), все лекции читаемые в средних и высших учебных заведениях, любой клерк, вся публика обращается за помощью к словарю.

На сегодняшний день, когда наша страна получила независимость, многонациональному Казахстану важно научить граждан государственному языку. Классификация понятий, понятия идеографический словарь на казахском языке обучения, создающих условия для оказания четкой системы, ее возможности, увеличивать потенциал, с точки зрения связей, характеризующих лексико-семантической системы языка является одним из важных средств обучения. Алфавитный порядок в толковом словаре является проверенным, удобным методом изобразить языковой состав лексики. Однако, в словаре алфавитного порядка системная семантическая связь между лексическими единицами не найдет полное представление. Минус словарей алфавитного порядка связана с этой проблемой. Поэтому орфографические словари в быстром изучении государственного языка окажет немалый вклад. В статье «Дидактические требования двуязычным идеографическим учебным словарям» делится типовым группам, чтобы определить значение слов в теперешнем употреблении есть словарях. А так же, в статье говорится о структуре идеологических словарей, о порядке передачи слов в словаре, о законности раскрытии значение слов, об особенностях строение словника.

Статья для студентов филологического факультета, магистрантов, и для всех желающих.

Ключевые слова: словарь, идеографический словарь, семантическая связь, дидактическое строение.

DIDACTIC REQUERMENTS OF BILINGUAL IDEOGRAPHIC EXPLANATORY DICTIONARIES

Muhanbetzhanova A.R - teacher of the department of journalism and communication management of Kostanay State University named after Akhmet Baytursynov.

The main product of linguistics that provides public is dictionary. Lexicographic work is a form of transfer to the public norm codification of words in our language and common achievements of language culture. In the media (radio, TV, the press), all lectures are given in secondary and higher educational institutions, every clerk, all the public turns for help to a dictionary.

Today, when the country gained independence, the multinational Kazakhstan is important to teach the citizens of the state language. Classification of concepts, concepts of thesaurus and the Kazakh language learning, creating conditions for the provision of a clear system, its capabilities, increasing the potential, in terms of relationships that characterize the lexical semantic system of language is an important means of instruction. Alphabetical order in the explanatory dictionary is a proven, convenient way to represent the linguistic composition of the lexicon. However, in the dictionary alphabetical system semantic link between lexical units not find a complete picture. Less dictionaries alphabetical order associated with this problem. Therefore spelling dictionaries in the rapid study of the state language will provide a significant contribution. In the article "Didactic requirements bilingual dictionaries ideographic teaching" model is divided into groups to determine the meaning of words in the present use of a dictionary. And also, the article says about the structure of ideological dictionaries, on the order of the transfer of words in the dictionary on the legality of the disclosure of the meaning of words, about the features of the structure of the glossary.

Article for students of philological faculty, graduate students, and to everyone.

Keywords: dictionary, thesaurus, semantic relationship, didactic structure.

Лексикографияда сөздіктердің айрықша түрі болып табылатын идеографиялық оқу сөздіктері оқыту мақсаты мен тілді меңгерту құралы ретінде ерекшеленеді. Идеографиялық оқу сөздігінің үш негізгі қызметі бар: оқыту, анықтама беру, жүйелеу. Басқа сөздіктермен өзіндік ұқсастықтары мен айырмашылықтары болумен қатар оның өзіне ғана тән мақсат-міндеті де бөлек. Тілді үйретуге арналған сөздіктің бір түрі ретінде идеографиялық сөздік лексикалық қорды оқу мақсатына сәйкес кешенді түрде сипаттайды. Идеографиялық оқу сөздіктерін түзуде лексикалық жүйені оқытудың әдістемелік аспектілері де ескеріледі. Атап айтқанда, оқыту кезеңі, жас ерекшелігі, білім деңгейі, мамандығы т.б. Бұл сөздіктің көлеміне, сөздік бірліктердің берілуіне, сипаттаманың әдіс-тәсілдеріне өз деңгейінде әсер етіп отырады.

Тақырыптық үлгідегі идеографиялық оқу сөздіктерінде кез келген лексикалық бірліктер беріле бермейді. Онда нақты бір тақырып бойынша ұйымдасқан, шоғырланған мағыналы сөздер ғана түзіледі. Әр тарау өз ішінен тақырыпшалар мен шағын тақырыптарға жіктеледі. Тақырыптық микро-жүйе құрастыруда сол тақырыпқа сәйкес сөзжасам модельдері, сөзжасамдық ұялар ескерілуі тиіс. Сөздерді топтастыруда оның жүйелі сипаттары толық ескерілуі керек. Идеографиялық сөздік құрастыруда сөздердің тақырыптық және лексика-семантикалық байланыстарының маңызы зор. Сол себепті идеографиялық оқу сөздіктерін түзуде мағынадан тұлғаға қарайғы функционалды-семантикалық бағыт пен тілдік бірліктердің семантикалық жүйелілігі ұстанымына ерекше назар аудару қажет. Идеографиялық оқу сөздіктеріндік негізгі мақсаты – белгілі бір ойды жеткізу үшін қажетті тақырыптық сөздерді таңдауға көмектесу болып табылады. Прагматикалық тұрғыдан зерттегенде, тілдік бірліктер маңызды компонент ретінде қарастырылады, ол жалпы жағдаятты, адресанттың әлеуметтік белгілерін ескере отырып, тілдік бірліктерді қатынас құралы ретінде қолданушы адамның ерекшеліктерімен байланысты болып келеді. Сөздіктегі тілге жасалатын функционалды, коммуникативті, прагматикалық сипаттама өзара тығыз байланысты, әрі бірін-бірі үнемі толықтырып отырады. Тіл арқылы қарым-қатынас жасау барысында сөздікті түзуші прагматикалық, коммуникативті кеңістікті анықтайтын тілдік әрекеттердің субъектісі ретінде көрінеді. Ол коммуникативтік қызмет барысында тілді тұтынып, осы қатынастарды атап, көрсетіп, білдіреді, ал адресат осы мағыналарды қабылдап, талқылайды.

Қазақ лексикографиясын зерттеуші М.Малбақов сөздікте үш түрлі интенцияның болатынын жазған еді. Олар: дидактикалық, анықтамалық және ғылыми интенциялар. Түсіндірме сөздіктің құрылымын зерттеуге арналған еңбегінде ғалым: «Жалпылама қолданымға арналып жасалатын түсіндірме сөздіктердің жұртшылық тарапынан үнемі қолданымда болуы және неғұрлым ұзақ уақыт ішінде (ондаған, жүздеген жылдар бойы) қолданымда болуы ондағы интенциялардың арасалмағына байланысты. Егер сөздіктегі ғылыми интенция басқаларынан өте басым болса, ол сөздік негізінен ғылыми жұртшылықтың пайдаланатын кітабы болмақ. Анықтамалық интенция басым болса, энциклопедияға айналып кету қаупі бар. Дидактикалық интенцияның басымдығы оны негізінен тіл үйренім, оқу құралына айналдырады. Сондықтан, сөздіктің шын мәнінде халық кітабына айналуы үшін, ғұмыры неғұрлым ұзақ болуы үшін, ондағы үш интенция теңгермелі қалыпта болу керек» деген тұжырым жасаған болатын [6,102]. Ғалым сөздіктің тілі туралы ойларын тұжырымдай келіп: «Сөздіктің ғылыми еңбек, анықтамалық құрал болуымен бір мезгілде тілүйренім құралы ретіндегі қызметі де баршаға аян. Сөздік - тілді үйрету ісінде оқулық пен сөздіктің міндетін бірегей түрде атқаратын оқу құралы болып табылады. Бұл тұрғыдан әсіресе түсіндірме сөздіктің құндылығы даусыз. Академик Л.В.Щерба тілді үйренудің ең тиімді құралы ретінде түсіндірме сөздікті - үйренілетін тілдің түсіндірме сөздігін атаған еді» деген болатын.

Оқу лексикографиясының туындыларында дидактикалық интенцияның басым болатындығы белгілі. Ал енді жалпы сөздік атаулының бәрінде де дидактикалық интенцияның басым болатындығы туралы ойдың сонылығы анық. Мұндай тұжырымды әлемдік лексикографияның теориялық тұрғыдан зерттелуіне зор еңбек сіңірген француз лексикографтары К.Дюбуа мен Ж.Дюбуа жасайды. Ғалымдардың пікірі бойынша, жалпы сөздік атаулы дидактикалық жанрдағы туындыларға жатады. Сол себепті осы жанр ауқымындағы лексикографиялық айтылым педагогикалық тілге тән ең маңызды сипаттамаларға ие

болады [2,26]. Сөздіктің тілі, авторлардың тұжырымы бойынша: «ғылыми талдаудан өткізілген, зерделенген тіл. Аристотельдің үлгісі бойынша бөлшектерге бөлінген мәтін. Табиғи тілдегі біртұтас айтылым тіл білімінің қағида, ережелері бойынша жеке-жеке сөздерге мүшеленіп, ол сөздердің өзі белгілі бір қалыптарға түсіріліп, белгілі бір сөз таптарына телінеді. Табиғи тілдегі сөздер ғылыми сараптамадан өткізіліп, жасанды тілдегі (ғылым тілі) лексикалық бірліктер ретінде белгіленеді, таңбаланады, жік-жікке бөлінеді. Осындай бірліктерді жинақтаушы сөздік, шын мәнінде, екінші қатарлы туынды болып табылады. Оның нысаны *тіл* мен *әлем* емес. Оның нысаны – *тіл туралы, әлем туралы жұрт не айтады, не дейді, - міне, сол*». М.Малбақов жоғарыда келтірілген тұжырымда «сөздік тілінің бірінші қатарлы табиғи тіл емес, екінші қатарлы жасанды тіл, ғылыми тіл яғни *ғылыми метатіл* болып табылатындығын меңзеп отыр. Сөздіктің метатілі туралы айтып отыр» деген қорытынды жасайды. Шынында да, сөздіктің тілі табиғи тілдің жүйесін арнаулы талдаудан, ой сүзгісінен өткізіп, өз алдына қойылып отырған мақсатқа сай қалыпта көрсетеді.

Француз лексикографтары келесі кезекте алдыңғы ойды жалғастырып, оны нақтылай түседі: «педагогикалық тілдің кез келген түрі тәрізді, сөздік те оқырманды коммуникацияның нақты бір айқын типіне бағыттайды. Әрі сөздіктің авторы, әрі коммуникация субъектісі болып табылатын лексикограф өзімен сырттай пікірлесуші оқырмандар тарапынан өзіне қойылатын сауалдарға бағдар ұстайды. Олар лексикографқа оның өзіне тиесілі емес мәтіндер туралы сауал қояды. Сауалдарға жауап бере отырып, лексикограф коммуникациядағы айқын субъект рөлінде көрінбейді, коммуникацияның ұжымдық субъектісі яғни қоғам атынан сөйлейтін байланыстырушы, дәнекер бейне рөлінде көрінеді. Демек, лексикограф қоғам тарапынан жүзеге асырылатын ұжымдық айтылымның болжалды субъектісіне айналады. Оқырмандар өздерін идеалды түрдегі сөйлеуші субъект ретіндегі лексикографпен біртүтін санайды. Ал сөздікте берілетін жауаптар нақты мәдени қауымдастық атынан айтылатын соңғы ақиқат болып табылады. Сөздіктен алынатын білік пен білім оқырмандардың кемістіктерінің орнын толтыруға көмектеседі. Лексикографтың білігі мен жекелеген оқырмандардың толымсыз білігі арасындағы алшақтықты жояды. Осылайша, сөздіктегі лексикографиялық хабарламаның табиғаты да оқытушы ұстаздың педагогикалық хабарламасының табиғатымен бірдей. Лексикограф істен мүлде сырт қала алмайды. Оның тілге деген, тілге жасаған өз сипаттамасының негізінде жатқан лингвистикалық теорияларға деген өзіндік ғылыми көзқарастары бар. Ол *ғылыми хабарламаның* авторы болып шығады. Және оның іс-қимыл мәнері педагогикалық тіл (айтылым) авторынікіне қарағанда басқарақ. Лексикографтың позициясы белгілі бір теориядан, басқа теорияларға қарсы қойылған, өзі жөн санаған, лайықты деп тапқан теориядан келіп шығады. Осылайша, бір жағынан, ғылыми полемикалық әдіс-тәсіл, екінші жағынан, педагогикалық нормативті әдіс-тәсіл арасында қарама-қайшылық бар екендігі байқалады. Міне осы себепті лексикографтың өз ғылыми хабарламасын тікелей, төтенше, еш аралық сатысыз жүзеге асыруы қиын.[1,110]

Білімді, білікті ұстаз – шәкірт үшін қоғамдық-мәдени ұжыммен барабар түсініледі. Оқушы да өз тарапынан өзінің толымсыз білігі мен ұстаздың білігі арасындағы алшақтықты азайта беруге ұмтылады. Осы ұмтылыс, осы үдеріс, - лексикографтың мәдениетпен, тілдік нормамен барабарластырылуы, теңдестірілуі - педагогикалық тілге тән ерекшеліктердің салдары болып табылады. Автордың жасырын, беймәлім болуы оның тұжырымдарының, оқырмандарға берген жауаптарының өтімділігін, пәрменділігін, беделділігін қамтамасыз етеді». Ғалымдар осы еңбектері арқылы сөздік тілінің ең алдымен педагогикалық тіл болып табылатынын бұлтартпастай дәлелдейді. Оқу лексикографиясының негізгі туындысы ретіндегі оқу сөздіктерінде дәл осындай педагогикалық қызмет орын алады. Лексикограф оқырманның тілді өзбетінше меңгеруіне жағдай туғызады. Оқу сөздігінің беттерінен, белгілі бір виртуалды қашықтықтан, оқырманмен тілдесіп отырады.

Француз авторларының пікірі бойынша, «сөздік бір мезгілде әрі *тілге белгілі бір нақты дәрежеде жасалған сипаттама*, әрі *адам туралы хабарлама* болып табылады. Демек, сөздік *мәдениеттің белгілі бір типі туралы хабарлама* болып шығады. Осылайша, сөздік екі объектіге: онтологиялық (тіл) және идеологиялық (мәдениет) - сілтейді деуге болады». Ғалымдар өз тараптарынан айтылған ойды қостайтын тұжырым ретінде француздың ұлы лексикографы А.Рейдің сөзін келтіреді: «Өзінің басты объектісі ретіндегі тіл туралы хабарлама бере отырып, сөздік сонымен бірге әлем жайлы да бөлшектенген хабарлама жасайды»[1, 112]. Демек, сөздік ең алдымен дидактикалық құрал бола отырып, екіншіден, ғылым мен мәдениет туралы ақпарат беретін анықтамалық құрал, үшіншіден, өзге туындылардан ерекше ғылыми еңбек болып табылады.

Оқу лексикографиясында оқу сөздігінің алатын орны ерекше. Оқу сөздігі – тілдік қатынас және тілдесім құралы ретінде зерттеу ісінде көмегі болатын, көлемі мен типі жағынан алуан түрлі болып келетін лексикографиялық туынды (В.В.Морковкин). Сөздіктің бұл түрінің басты ерекшелік белгісі – оның тілді үйрету ісіне бағдарлануы. Оқу сөздігінің сөздіктің басқа типтерінен басты айырмасы – оның лексикографиялау тәсілі мен бағдарына байланысты. Олар адамның тілдік санасына тілді үйрету мүддесі тұрғысынан әсер етуді көздейді. Демек, оқу сөздіктері антропоцентристік болады. Оқу сөздіктерінен басқа типтегі сөздіктерді лингвоцентристік сөздіктер деп аталады. Лексикографиядағы аталған екі түрлі тәсілдің айырмашылығы түсіндірме сөздіктердің сөздік мақала құрылымынан байқауға болады. Лингвоцентристік тәсілмен жасалатын түсіндірме сөздіктерде басты назар тілдің құрылымын сипаттау мәселесіне аударылады. Ал антропоцентристік тәсілмен түзілетін түсіндірме сөздіктегі мақсат – тілді үйренуге,

меңгеруге көмектесу. Оның үстіне оқу сөздігі деп аталатын шағын көлемді түсіндірме сөздіктердің барлығы бірдей өз атына сәйкес келе бермейді.[3,72] Олардың көпшілігі жалпылама қолданымға арналып түзілген үлкен түсіндірме сөздіктердің сөздік құрамын жай ғана қысқарту, сығымдау, ықшамдау жолымен жасалып жүргендіктен сапасы нашар болып шығады. Ғылыми негізде жасалатын шын мәніндегі оқу сөздігінің жүйесі мен құрылымы мүлде басқаша болады.

Оқу сөздігінің негізіне алынатын басты қасиет – оның антропоцентристік сипаты болып табылатындығын Р.Түсіпқалиева да атап өтеді. Ғалымның пікірі бойынша, «барлық сөздіктерді сипаттау ең әуелі лингвоцентристік сипаттау және антропоцентристік сипаттау болып екіге бөлінеді... Лингвоцентристік ұстанымда тіл бұрыннан бар, бұрынғы мәтіндерде тіркелген, ол тілде сөйлеуші субъектіге қатысы жоқ құбылыс түрінде көрініс береді. Сипаттаманың бұл түрінде тілдік механизмді құрайтын типологиялық тұрғыдан алуан түрлі құбылыстар мен процестерді белгілеп, кезекпен сипаттау жүзеге асырылады. Сондықтан сипаттаманың бұл түрін сипаттамалы-жүйелеуші деп атайды. Лингвоцентристік тәсіл тілге дәстүрлі сипаттама жасалатын академиялық грамматикалар мен сөздіктерде жүзеге асырылады. Тілді лингвоцентристік негізде қарастыратын тіл ғылымын сипаттамалы-жүйелеуші лингвистика деп атауға болады. Антропоцентристік көзқарас тұрғысынан тіл адам санасының туа бітті қасиеті ретінде емес, адам санасында уақыт өте келе пайда болатын мәнді құбылыс, демек, бірте-бірте қалыптасатын, бірте-бірте белгілі болып, айқындала, ашыла түсетін құбылыс ретінде ұғынылады. Антропоцентристік тәсілдің мәні, біріншіден, тілді үйренім нысаны ретінде жүйелі түрде сипаттаудан, екіншіден, тіл мен адамның әрекетке түсу сипатын анықтаудан көрінеді. Өз тұжырымдарын антропоцентристік көзқарас тұрғысынан сипаттайтын лингвистиканы *антропоцентристік лингвистика* деп атайды. Сипаттамалы-жіктемелік лингвистикада тілдің жиынтық әлеуметтік құбылыс ретіндегі қалыптасуы мен қызмет етуі сөз болса, антропоцентристік лингвистикада негізінен, бейнелі тілмен айтқанда, адамның тұла бойында өркен жайып, өсіп шығатын организм ретіндегі тіл қарастырылады. Демек, тілүйренімдік лексикография педагогикалық лингвистикада жүзеге асырылып отырған антропоцентристік көзқарасқа негізделуі керек» [6,15].

Идеографиялық сөздіктерде сөздің семантикалық сипаттамасын жалпылап жинақтау ұстанымы кеңінен қолданылады. Идеографиялық оқу сөздіктерінде сөзді сипаттаудың негізгі тенденцияларын анықтау үшін сөздердің мағыналарының ашылу тәсілдері мен құралдарын салыстыру керек. Сөздің мағыналық құрылымын көрсетуде бірізділіктің болмауы сөздікті құрастырушылардың теориялық ұстанымдарының әр түрлі әртүрлі болуынан ғана емес, сөз семантикасының академиялық сөздіктерде толық жетілдірілмеуінен де болады. Тілдік жүйені сөздердің лингво – семантикалық нұсқалары деңгейінде ықшамдаудың күрделілігінен, сөздіктерде көп мағыналылықтың түрліше көрсетілуінен болатыны да белгілі. Бір сөздіктегі бір мағынаға басқа сөздікте бірнеше мағына сәйкес келеді. Бір сөздікте сөздің мағыналық реңкі деп бағаланған нәрсе басқа сөздікте дербес мағына ретінде беріледі. Жоғарыда айтылған объективті себептерге байланысты идеографиялық оқу сөздіктеріндегі сөздің мағыналық құрылымын көрсету мәселесі әлі күнге дейін біржақты шешілген жоқ. Бұл, әсіресе көпмағыналы бірліктерге қатысты. Көпмағыналы сөздің мағыналарын жинақтап, жалпылай беруден ол сөздің басқа бір мағынада жұмсалып қабілеті, өзіндік ерекшелігі жоғалуы мүмкін. [7] Көпмағыналы етістіктердің жеке мағыналарының айырмашылығы оларды шектеген жағдайда ғана көрініс табады. Көпмағыналы етістіктердің мағыналарын жинақтап берудің бір тәсілі ретінде сілтеме жасау әдісі қолданылады. Әртүрлі бағыттағы қозғалысты көрсететін көпмағыналы етістіктердің жеке мағыналарын сілтеме жасау арқылы және бір бағыттағы қозғалысты білдіретін етістіктердің мағынасымен теңбе – тең етіп жинақтап беру осы мағыналард тілдік мысалдармен ашып, етістік қимылының сипатын көрсеткен жағдайда ғана дұрыс болады. Дегенмен, кей жағдайда сілтеме жасау тәсілі етістіктің мағыналық құрылымын қате көрсетуге әкеліп соғады. Мысалы: бар – етістігі жүр – етістігі әртүрлі бағыттағы, түрлі уақыттағы болатын қозғалысты көрсетеді. Дәлізбен жүру. Артқа және алға жүру. Дүкенге бару. Автобустар үнемі жүреді. Шеткі ауылдарға паром жүреді. Сағат тура жүреді. Бар етістігінің мағыналарын нақтыламай, жүр етістігіне сілтеме жасау, бір жағынан мағыналардың толық ашылмауына, екіншіден тек бар етістігіне тән мағынаның жүру етістігімен теңестірілуіне әкеліп соғады. Осылайша, етістіктердің мағынасын жинақтап беру оның сөздіктерде сөздік бірліктердің мағынасын ашудың алғашқы сатысы – мағынаның заттық немесе ұғымдық компоненттерін көрсету, яғни мағынаның парадигмалық және синтагмалық компоненттерін көрсету. Бұл – ең маңызды кезең болып табылады. Парадигмалық қатынастар түсіндірмеде де, сөздік мақаланың арнаулы бөлімдерінде де ескеріледі. Сөз мағынасының түсіндірілуі оның басқа сөздермен парадигмалық қатынасына байланысты болады. [5]

Лексикографияда сөз мағынасын ашу мен сипаттау жолының мынадай аспектілері көрсетіліп жүр: бір топқа жататын сөздердің мағынасын бірдей үлгіде ашу; семантикалық жағынан өзара жақын сөздердің мағыналарын ашқанда, олардың ортақ және айырым мағыналарын жіктеп көрсету[8]. Мұндай ұстаным сөздіктегі тілдік материалды нақты бір жүйеде беруге және сөз мағынасын жан – жақты, толық сипаттауға мүмкіндік береді.

Түсіндірме сөздіктегі сөз мағынасын анықтау тектік – түрлік принцип негізінде жүзеге асырылады [9,79]. Бұл жалпы және арнайы ерекшеліктеріне байланысты. Оның бірінішісі ұғымдардың

сөзден берілетін туыстық ұғымдарын білідіреді, екіншісі – түрлік, жеке белгілерін көрсетеді. Туыстық белгілері әдетте, аудару арқылы емес, олардың баламасын (сейф - шкаф) білдіретін сөз арқылы сипатталады. Түрлік жеке белгілер аудару (сейф – бағалы заттар мен құжаттар сақтайтын, жанбайтын шкаф) арқылы беріледі.

Түсіндірме сөздікте берілетін сөздерге қойылатын талаптар мынадай:

а) анықтама түсінікті болуы керек. Сөздіктердің басты артықшылығы – тілді пайдалану күрделілігімен түсіндіріледі;

ә) анықтамада айқындалатын нәрсенің басты деген белгілері көрсетіледі. Ал бастылары, мәнділері деп, берілген мәліметтерді жүйенің мүшесі деп қабылдайтын берілген әрі басқа мүшелеріне қарама – қарсы қойылған сөздегі белгілерді айтуға болады. Әрбір белгі сөз мағынасының мәнді деген элементтерін мүшелеп шығуға мүмкіндік береді;

б) сөз мағынасын анықтау айналасынан тәуелсіз болуы тиіс;

в) мағынаны анықтауда мүмкіндігінше, таптаурындылықтан сақтану қажет. Таптаурынды талдаудың мейлінше кеп тараған түрі синонимдер болып табылады. Сөз мағынасы дифференциалды семантикалық белгілерден тұрады. Сөздерді синонимдер арқылы талдау, оны басқа біртұтас бірлікке біртұтас теңестіру (тілде абсолюттік синоним ете аз болуы себепті) мүмкіндігіне жол ашады.[9,75] Сонымен, түсіндірме сөздікті құрастырушылар салалық, көнерген және т.с.с. мағынасын айқындау қажет болғанда жағдайда ол сөздер аударма сөздікті құрастырушылар сияқты қызмет атқарады. Ол, негізінен, сөзді әдеби тілге аударарды, яғни, оны сәйкес келетіндей әдеби сөзбен теңестіреді. Осыған байланысты, талданып жатқан сөз, оның қолданылу аясы мен шекарасын қалыптастыратындай, стилистикалық белгілерді негіздеп береді. Сөз мағынасын синонимдер арқылы анықтау -синонимдерді сөздікке пайдалану емес екенін есте ұстаған жөн. Бірінші жағдайда біз, талдаудағы таптаурындылыққа тап келеміз. Екіншіден - синонимдер мағыналардың шетін анықталуынан соң ғана келтіріліп отырады және сөздердің басқа сөздермен семантикалық байланыс қалыптастыруға жәрдемдеседі. Синонимдерді бұлайша пайдалану өзін-өзі ақтаған тәсіл болып табылады. Онда түсіндірме сөздікке аналогиялық сөздікке тән элементтерді енгізу байқалады. Лексиканы идеографиялық тұрғыдан жіктеуде сөз мағыналарына талдау жасауда, айтарлықтай ықпал етеді. Сөздерді лексикалық парадигма құрамында қарастыру оның мағынасын тиісті дәрежеде анықтап беруге жол ашады. Түсіндірме сөздіктерде сөз мағыналарын анықтау, сөздердің мағыналарын басқалармен салыстыруға негізделеді. Салыстырудың мақсаты - бір атаудан екіншісіне шектеу үшін мәнді болып табылатын айырмашылықтарды анықтау. Алайда көп жағдайда сөздіктерде қанағаттанғысыз, бір сөзден екінші бір сөзге сілтеніп отыратын оларды анағұрлым заттық-мағыналық байланыстарда айқындайтын анықтауыштардың сөздерді анықтау жайы кездесіп отырады.

Қазіргі қолданыста бар сөздіктерде сөз мағыналарын анықтау, әр уақыт қанағаттандырылғы дәрежеде емес. Осы жолда кездесіп отыратын көптеген типтік қателер төмендегідей топтарға бөлінеді:

- ұғымдар нысанының өлшеусіздігі (анықтау көлемі көп не аз анықталатын);
- мағыналық қарама-қайшылық (берілген сөздерді талқылау үшін пайдаланылған сөз мағынасы, бір-біріне қарама-қайшы болады);
- сілтеме ретінде берілген сөздің түсініксіз күйде қалуы (сілтемеде көрсетілген сөз сөздікте мүлде жоқ болуы мүмкін);
- көпмағыналы сөздің нақты қай мағынасы талданып отырғаны түсініксіз күйінде қалуы мүмкін.

Идеографиялық сөздіктерді анықтама мақсатын көздейтін құрал ретінде қарастыруға да болады. Оның өзіне ғана тән ерекшеліктері бар. Атап айтқанда:

- сөздердің мақсатты түрде сұрыпталуы;
- сөз санының шектеулі болуы;
- ақпараттың берілу сипаты мен көлемі мақсатына сәйкес болады;
- сөздік құрамды оқыту үдерісімен тікелей байланысты болады.[7]

Ал лексикографияға келер болсақ, осы типтегі сөздіктердің белгілі бір прецедентін жасаудан басқа идеографиялық сөздік орыс тілінің түсіндірме сөздігіндегі және шетел-орыс сөздіктеріндегі сөздердің мағыналарын анағұрлым білікті түрде айқындауға мүмкіндік береді. Сөздік материалдың тақырыпқа жіктелуі кең не тар шеңберде болуы мүмкін. Тақырыптық сөздік түзудегі негізгі мақсат - тілді меңгерту. Тақырыптық сөздіктерге лексикалық бірліктерді сұрыптауда функционалды-семантикалық принцип басшылыққа алынады. Лексикалық бірліктердің тақырыбы олардың қарым-қатынас барысындағы қолданыс ерекшелігімен, қай салада қолданылуымен тығыз байланысты болады. Тақырыптық сөздікте лексикалық бірліктерді іріктеу мәселесі орыс тіл білімінде И.П.Слесарев, П.Н.Денисов, В.В.Морковкин, Л.Г.Саяхова т.б. ғалымдардың еңбектерінде сөз болады. Сөздік бірліктерді тақырыптық жағынан топтастырғанда, тілдің коммуникативті, функционалды жағы ескеріледі. Сөздерді тақырыптық жағынан топтастырғанда, оларға тілдік факторлар емес, тақырып, сөйлеу ортасы сияқты тілден тыс факторлар ескеріледі. Сол себепті сөздердің ішкі, тілдік байланыстары тілден тысқары факторларды ескеріп отыруы тиіс.

Тақырыптық үлгідегі идеографиялық сөздіктерде кез келген лексикалық бірліктер беріле бермей, онда нақты бір тақырып бойынша шоғырланған мағыналар ғана ашылады. Сөздік түзуде алдымен қажетті тақырыптар анықталып, кейін әр тақырыпқа қажетті сөздер нақтыланады. Идеографиялық оқу сөздікте сөздер тақырыптық, семантикалық тұрғыдан үйлесіп, ұйымдасып келуімен қатар ол сөздер әліпбилік тәсілмен өз ішінен саралануы мүмкін. [10]

Сөздік кешенді сипат алуы тиіс. Әр тарау өз ішінен тақырыпшалар мен шағын тақырыптарға жіктелуі керек. Ондағы сөздер өзара функционалды – тақырыптық бірлікте болуы керек. Тақырыптық микрожүйе құрастыруда сол тақырыпқа сәйкес сөзжасам модельдері, сөзжасамдық ұяларда ескерілуі тиіс. Көпмағыналы сөздердің әрбір мағынасы түрлі тақырыптарда берілуі мүмкін. [10,173] Оқу материалын тақырыптық – тақырыптық жағдаяттық шеңберде топтастыра отырып, тақырыптық сөздік оқу мақсатында тілдегі сөз бірліктерін сипаттауда жүйелі де коммуникативті принциптердің өзара байланысына әсер етеді. Идеографиялық сөздікте түрлі сөз табына жататын сөздер ортақ мағынасына сәйкес бір семантикалық өріске жинақталуы мүмкін. [11,23]

Сөз қолданысында мағыналары жағынан бір – біріне жақын көптеген сөздердің арасынан іріктеліп алынады. Әрбір сөздің мағыналық мәні сөздердің көптеген кері пропорционалды қатынасында, сол мағыналық континуумның көпшілік, нақтылы ұзындыққа пропорционал, жиілікпен бүркелген бөлігінде жатады. Міне, Ф.Де Соссюрдің фундаменталды түрдегі лингвистикалық теорияларының бірі осы жолға негізделіп дамиды. «... Язык есть система все элементы которой образует целое... входя в состав системы, слово обречено не только значением, но еще главным образом значимостью. Значимость слово определяется не отношением к обозначаемому им объекту, а отношением к другим словам, их значением в данном языке. Отношение это дано в системе языка, оно порождено фактам участия в системе: значимость – функция системы; значимость – это значение языкового факта в системе данного языка» [12,170].

Осылайша, бір тілдегі сөзді басқа бір тілдегі сөзбен сәйкестендіру үшін, олардың әрқайсысының сәйкес жиілікте қандай орын алатындығын білу керек. Ал ол үшін жақсы идеографиялық сөздік қажет. Идеографиялық сөздіктер құрылымдық элементтер мен тіл аспектісінің шағын болуымен ерекшеленеді. Сөздіктің лексикалық қорын құрайтын сөздер сұрыпталады. Идеографиялық сөздіктерді түзуде сөздердің қолданыс жиілігі, парадигмалық және синтагмалық ерекшеліктері, лексикалық, морфологиялық, синтаксистік қасиеттері, сөзжасамдық қабілеті мен сөз тудырушылық мүмкіндігі, түрлі тақырыптық топтарда қолданылу ерекшелігі, сөздің коммуникативтік ерекшелігі ескеріледі. Лексикалық минимумды сұрыптау барысында тілдің жүйелілік және жүйеден тыс ерекшелігі, тілдік бірліктердің коммуникативті және әдістемелік мәніне ерекше назар аударылады. Сөздіктегі сөздердің сұрыпталуы, олардың мағынасының түсіндірілуі, мәліметтер жиынтығы – бәрі деп ортақ мақсат көздеуі керек. П.Н. Денисов орташа оқу түсіндірме сөздігі 10 – 12 мың сөзден тұруы керек те, ал үлкен сөздік 25 мыңнан аса сөзді қамтуы керек деп есептейді[7].

Лексикалық бірліктерді сұрыптауда оқушы осы сөздерді ғана білуі керек деген принципті көздемей, осы сөздерге сүйене отырып, сөздік қорын толықтыра түсуі, молайта түсуі қажет деген қағида басшылыққа алынуы керек. Идеографиялық сөздіктердің лексика – семантикалық топтардың берілуіне байланысты төмендегідей өзіндік ерекшеліктері бар:

- сөздіктің негізгі мақсаты – қазақ тілін оқыту міндетіне сәйкес тілдің лексика – семантикалық жүйесін (лексика – семантикалық топ жиынтығын) нақты бейнелеу; сол себепті сөздік негізгі лексика – семантикалық топтар мен олардың өзара иерархиялық байланысын қамти отырып, оқу мақсатына сәйкес лексика – семантикалық топтарды іріктейді;

- сөздерді лексика – семантикалық топтарға, идеографиялық сөздіктерге біріктіре отырып, тұтас бірліктер түзеді, онда сөздер, көп мағыналы сөздердің жекелеген мәндері тұтас дүниенің бөлшегі ретінде қызмет етіп, сөздік қор жүйелі түрде меңгеріледі;

- идеографиялық сөздіктер сөздерді жалпы ұғымдық компоненттері бойынша топтастыра отырып, қазақ тілінің өзіндік ерекшелігіне сәйкес жаңа ұғымдарды анықтауға, олардың өзара байланысын айқындауға мүмкіндік береді;

- сөздерді семантикалық негізде жүйелей отырып, идеографиялық сөздіктер адам жадында сөз бірліктерінің сақталу тәсілі мен сөз қолданыстың психологиялық ерекшеліктеріне сәйкес келетіндіктен, қажетті сөзді тез табуға мүмкіндік береді;

- лексика – семантикалық топтардың өзегі (доминанты мен жиі қолданылатын стилистикалық жағынан шектелген) анықтай отырып, идеографиялық сөздіктер оқушылардың лексика – семантикалық топ өзегінен шет мүшелеріне қарай материалды игеруін қамтамасыз етеді;

- сөздік анықтамаларында жиі қолданылатын сөздерді анықтай отырып, идеографиялық сөздіктер түсіндірме минимумдарды айқындайды, яғни басқа сөздердің мағынасын осы анықтауыш сөздерге сүйене отырып түсіндіруге жол ашады;

- идеографиялық сөздіктердің материалдары лексикалық жүйенің ерекшеліктерін молынан қамтиды, олардың инклюзивтілігін, яғни бір элементтердің басқа топтарға да ену мүмкіндігін тексереді;

– жекелеген сөздермен қатар лексика – семантикалық топтардың да өзара байланысын (бір лексика – семантикалық топтың басқа үлкен лексика – семантикалық топтарға, синонимдік қатарлардың лексика – семантикалық топтарға ену мүмкіндігін) тексереді;

–лексика – семантикалық топтарды сөздердің жай ғана тізбегі ретінде қарастырмай, олардың құрылымдық ұйымдасуын ашу, яғни лексика – семантикалық топтардың ішіндегі сөздерді мағынасы мен айырым белгілері бойынша қарама – қарсы қоя отырып, идеографиялық сөздіктерде сөздің семантикалық құрылымын жақсы меңгеруге , олардың басқа сөздермен тіркесу қабілетіне , сөздердің өзара жақын немесе қарама – қарсы мәнде жұмсалуына да ерекше назар аударылады.

Сөздік құрастыруда тіл үйретудің төмендегідей негізгі принциптері басшылыққа алынады:

а) коммуникативтілік принцип; тілдік материалдың ономастикалық бағытта сипатталуы (мағынадан тұлғаға қарай бағытталуы, оның тілдегі көрінісі), функционалдық жолдармен берілуі (ұқсас сөз тіркестері мен фразаларда);

ә) жүйелілік принципі; тілдік материалдың , сөздік қордың жүйелі ұйымдасуы [27,26].

Сөздік түрі сипатталу нысанына қарай анықталуы тиіс. Сөздердің белгілі бір тақырып төңірегінде топтасуы тілдік жүйе деңгейінде жүзеге асуы керек. Сөздер тақырып бойынша топтастырылған кезде лексика – семантикалық топтармен тығыз мағыналық байланыстағы тақырыптық – тілдік немесе тақырыптық – семантикалық топтары ескерілуі керек. Оған мысалдар Иісова Э.Ә. «Идеографиялық оқу сөздігінің тілдік жүйені меңгертудегі орны » атты кандидаттық диссертациясында кездеседі:

Жер бедерінің аттары

Адыр – бір – біріне ұштасып жатқан дөңестер мен белестер.

Мысалы: *Таудың бір етегі көрпедей созылып барып , адырға айналып кетеді. (Қ. Тойшықов)*

АДЫР – БҰДЫР – Тегіс емес ойлы – қырлы.

Мысалы: *Қоңыр топырақ аймағы жазық болып келеді де, оңтүстігі белеңді далаға , адыр – бұдырлы дөңестерге айналып кетеді (К.Баяндин . Топыра құнары)*

Адырлау – АДЫРЫ МОЛДАУ.

Мысалы: Ол ара жан – жағына еркін көрінетін адырлау жер еді. (С.Мұқанов . Аспаз.)

Адырлы – **Адыры мол.**

Мысалы: Жер қайсықан мал жатыр, Адырлы шыңды кемерде (О.Шипин. Екі дастан).

Адыр => адырлы -> адырлау

Адырмақ - > адырмақты

Адыр – бұдыр – адырлы – бұдырлы

Айдала – құла түз.

Мысалы: Асанның әйелі оянып, тысқа шықса, айдалаға қарай жортып бара жатқан бір қасқырды көзі шалды (З.Шишкин. Өмір тынысы.).

Аймақ - 1. Өлке, өңір, атырап.

Мысалы: Жауын - шашынның әр қарай болуы республикамыздың түрлі аймақтарында өсетін өсімдіктің құрамы мен түріне көп әсер етеді (Шопан серігі).

2. Айнала, маңай, төңірек .

Мысалы: Лагерь аймағы тікенек сыммен қоршалған (Қ. Исабеков, Ажал құрсауы).

Аймақ - > аймақты - > аймақтық

Асу – Таудың кісі аса алмайтын жері: белес

Мысалы, Қыста Қаратау асуларын қалың қар алып қалған шақта, бүкіл Созақ ауданы барлық дүниеден қатынасын үзіп, шарасыз болады (Алғы шептегі).

АТЫРАП – Бұл атырапта бұлт көрінбегелі және бір тамшы жаумағалы талай күн болды (М.Әуезов, Абай) .

АТЫЗ – **Егістік жердің тақта – тақта етіп, бөлініп жан – жағынан су ағып кетпестей ғып биіктеп қойған кішкене бөлшегі.**

Мысалы: Тұқымды мен атызды суға толтырып болған соң ғана ектім.(Ы.Жақаев, «Менің бақытым»).Атыз тарату (соғу).

Атыз жасау. Жер жырту, себу, тырмалау, атыз соғу,тыңайтқышпен қоректендіру ісін олар ұйымшылдықпен жүргізіп келеді.(7,127)

Енді дипломдық жұмыстың үшінші бөлігіне келсек, мұндағы сөздік алдыңғы бөлікке қарағанда күрделірек. Себебі мұнда сөздер кеңінен талқыланады. Бұл бөлік семантикалық өріс деп аталады. Семантикалық өрістің анықтамасы А.Салқынбайдың еңбегінде былай келтірілген: «Семантикалық өріс – бір мағына мен мазмұнның аясына топтасатын, болмыстың жақын, ұқсас, мәндес қасиеттері мен қызметін көрсететін тілдік бірліктердің жиынтығы» [6,63]

«Ата» сөзінің лексика-семантикалық өрісі

Тақырыптық топ:

Туыстық атаулары – Родственные отношения

Ата - дедушка

Әже – бабушка

- Әке – отец
 - Шеше – мать
 - Аға – брат
 - Апа - сестра
 - Іні – младший брат
 - Қарындас – сестра
 - Нағашы жұрт – родственники со стороны матери
 - Нағашы ата – отец матери
 - Нағашы әже – мать матери
 - Нағашы апа – сестра матери
 - Нағашы аға – брат матери
 - Нағашы тәте – тетя матери
 - Қайын жұрт – родственники со стороны мужа или жены
 - Қайын ата – отец мужа или жены
 - Қайын ене – теща, свекровь
 - Қайын аға – старший брат мужа
 - Қайын апа - старшая сестра мужа
 - Қайын іні – младший брат мужа
 - Қайын сіңлі – младшая сестра мужа
- Лексика-семантикалық топ:

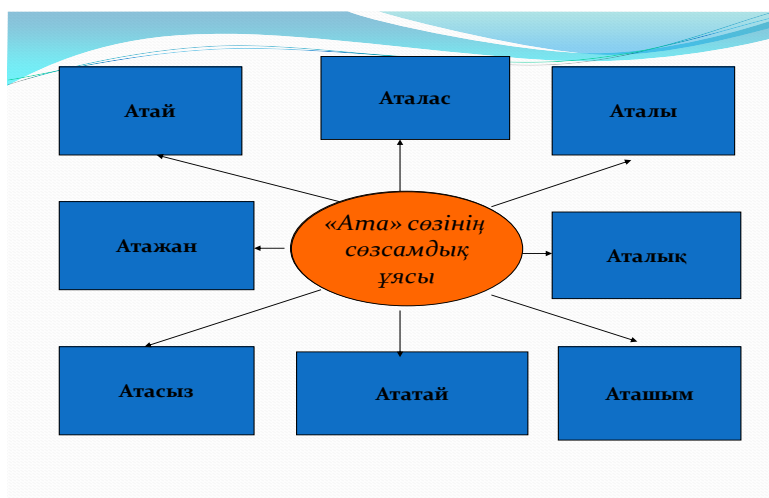
Ата, әже,әке, шеше, аға, апа, әпке, тәте, іні, сіңлі, қарындас, жеңге, жезде, келін, күйеу бала, балдыз, нағашы ата, нағашы әже, нағашы апа, нағашы аға, жиен, немере, шөбере, қайын ата, қайын ене, қайын аға, қайын апа, қайын іні, қайын сіңлі;

«Ата» сөзінің білдіретін мағыналары:

- 1.Әкенің әкесі – Отец отца, үлкен әке – старший в семье
- 2.Бір рудың ішіндегі адамдардың туыстық, қандастық тобы – род, племя
- 3.Нәсіл, тек, тұқым – потомства, род, раса

Ата сөзінің семасы:

- 1) Ата – ер адам – мужчина
- 2) Ата – жасы үлкен, қарт адам – взрослый, пожилой человек

Атай. Ата сөзінің құрметпен айтылуы – уважительная форма слово «дедушка»

Аталас. Ағайындас, туыстас – родственники

Аталы.Текті, өнегелі.Аталы сөз- ақылға қонымды сөз, тауып айтылған сөз – мудрое слово.

Аталық.1.биол.жабық тұқымды өсімдіктер гүлінің аталық жыныс жасушасы өсіп жетілетін бөлігі.2. Атаға тән ізгі қасиет.

Атасыз. Көргені жоқ, тексіз, үлгісіз – безродный, невоспитанный

Ататай. Эмоц.атаға жалыну, жалбарыну – умолять, упрашивать деда.

Ататек Шыққан негізі, арғы түбі -

Атажан. Атаны құрметпен айту, атеке -

Аташым. Эмоц.ата сөзінің ізетпен айтылуы -

Ата сөзіне қатысты мақал-мәтелдер

1. Атаға қарап ұл өсер,
Анаға қарап қыз өсер.
Дочь идет материнской дорогой,

- Сын идет отцовской дорогой.
2. Ата балаға сыншы.
Отец – судья своим детям.
 3. Ата көрген оқ жонар,
Ана көрген тон пішер
Ребенок, воспитанный отцом, пули отливает,
Ребенок воспитанный матерью, шубу кроит.
 4. Атаңа не қылсаң, алдыңа сол келер.
Как отблагодаришь отца, так отблагодарят дети тебя.
 5. Ата – бәйтерек , бала – жапырақ .
Отец – дерево могучее, дети – его листья. [21]

Уақыт – I. Мезгіл, мерзім.

II. филос. материяның үздіксіз дамуы мен объективті бір формасы.

2. ауысп. заман, дәуір. 3. сәт, кез, мезет.

«Уақыт» сөзінің лексика семантикалық тобы:

Ай – месяц; **бір ай** один месяц; **екі/үш ай** два/три месяца; **бірнеше ай** несколько месяцев; **осы айда** в этом месяце; **өткен айда** в прошлом месяце; **келесі айда** в этом месяце; **үш айдан соң** через три месяца; **екі ай өтті** прошло два месяца; **бір жылда он екі ай бар** в одном году двенадцать месяцев; **бір айда отыз күн бар** в одном месяце тридцать дней.

Апта – неделя; **бір апта** одна неделя; **екі апта** две недели; **бір аптада жеті күн бар** в неделе семь дней;

Бүгін – сегодня; бүгін нешесі? Какое сегодня число? Бүгін жетінші сәуір сегодня седьмое апреля;

Бүрсігүні – послезавтра; **апам бүрсігүні келеді** мама придет послезавтра.

Ғасыр – век; **жиырма бірінші ғасыр** двадцать первый век; **өткен ғасырда** в прошлом веке.

Ертең – завтра; **ертең мейрам** завтра праздник; **ертең кітапханаға барамыз** завтра пойдем в библиотеку.

Жеті – неделя.

Жыл – год; **Жаңа Жыл** Новый Год; **өткен жыл** прошлый год; **келесі жылы** в будущем году; **биылғы жылы** в этом году.

Кез – момент, время; случай; **бір кезде** в одно время; **сол кезде** в тот момент, **кез келгенде** при удобном случае.

Кезең – период; **алғашқы кезеңде** в начальный период.

Кеш – вечер; **кешкі сағат жетіде** в семь часов вчера;

Кешкі – вечерний

Күн – день, **бір күн** один день; **демалыс күн** выходной день; **бір күннен кейін** через день.

Күндіз – днем; **күндіз кітапханаға барамын** днем я пойду в библиотеку;

Минут – минута; **бір минут** одна минута.

Секунд – секунда; **бір секунд** одна секунда; **бір минутта алпыс секунд бар** в одной минуте шестьдесят секунд;

Тал түс – полдень; шілденің ыстық тал түсі жаркий июльский полдень;

Таңертең – утро; утор; таңертеңі сегізде в восемь часов утра.

Тәулік – сутки; екі тәуліктен кейін через двое суток;

Түн – ночь ; түн ортасы глубокая ночь;

Түс – полдень; ;

Ымырт – сумерки/вечерние/ ; ымырт жабылған кезде в сумерках.

«Уақыт» сөзіне байланысты айтылатын фразеологизмдер:

Көзді ашып жұмғанша – қазірде – глазом не успеешь моргнуть

Ала қыстай – в течение всей зимы. [20,22]

Ә дегенше – очень быстро

Ала жаздай – в течении всего лето, целое лето [20,21]

Түн баласына – всю ночь

Бір шай қайнатым уақыт – время, за которое закипает чай – немного спустя [20,58]

Жамбасы жерге тигенше – до самой смерти [28,72]

Жеті қараңғы түн – глубокая, поздняя ночь [20,81]

«Уақыт» сөзіне байланысты қолданылатын мақал – мәтелдер

1) Әр нәрсе өз уақытымен қызықты.

Всеу свое время

2) Адамды заманы билейді.

Время управляет поступками человека.

3) Жасы бір құрдас емес, заманы бір құрдас.

Не возраст сближает человека, а время.

4) Заманына қарай заңы , тоғайына қарай аңы.

По лесу звери, по времени законы.

5) Уақыт тас екеш тасты да тоздырады.

Время и камень точит.

6) Өткен күнді қуып жетпессің.

Вчерашний день и бегом не догонишь.

7) Әр нәрсе өз уақытымен қызықты.

Все интересно своим временем.

8) Кешегі күннен алыс жоқ, ертеңгі күннен жақын жоқ.

Ничто не дальше вчерашнего дня, ничто не ближе завтрашнего дня.

9) Әр адам өз заманының баласы.

Все люди дети своего времени .

10) Ештен кеш жақсы .

Лучше поздно, чем никогда.

11) Мезгіл жетсе мұз да ерір.

Придет время – и лед растает.

12) Ескіні есіңе алмай, жаңа жадыңа түспейді.

Не вспомянув прошлое, не уяснешь настоящее.

13) Адамды заманы билейді.

Поступками человека время управляет.

14) Әр айдың аты басқа.

У каждого месяца свое название. [21,135 – 136]

Сөздерді семантикалық өріске бөлгенде, біз тіл ұстарту мақсатын алдыға қойдық. Лексикографияда сөз мағынасын ашу мен сипаттау жолының мынадай аспектілері көрсетіліп жүр: бір топқа жататын сөздердің мағынасын бірдей үлгіде ашу; семантикалық жағынан өзара жақын сөздердің мағыналарын ашқанда, олардың ортақ және айырым мағыналарын жіктеп көрсету. Мұндай ұстаным сөздіктегі тілдік материалды нақты бір жүйеде беруге және сөз мағынасын жан-жақты, толық сипаттауға мүмкіндік береді. Лексикалық бірліктерді сұрыптауда оқырман осы сөздерді ғана білуі керек деген принципті көздемей, осы сөздерге сүйене отырып, сөздік қорын толықтыра түсуі, молайта түсуі қажет деген қағида басшылыққа алынуы керек. Өзге тілді азаматтар арасында қазақ тілін зерттеушілер болса, идеографиялық сөздіктің бұл түрі өте тиімді. Себебі, тіл үйренуші бұдан тек қана сөздер мен сөз тіркестерді ғана таппайды, мұнда мақал – мәтелдер мен фразеологизмдер де көрсетілген. Бұл оқушыға тілді жедел меңгеруіне көп септігін тигізеді.

Әдебиеттер:

1. Байниязова Ж. Қазақ лексикографиясы: біртүлді оқу сөздігін түзудің ғылыми негіздері.
2. Dubois J., Dubois C. Introduction a la lexicographie. – 1971. – Р ., 1971. 171с
3. Морковкин В.В. Основы теории учебной лексикографии:Электронное издание, 1990. 110 с
4. Букин И. Русско – киргизский и киргизско – русский словарь. Казань, 1889. 124 с
5. Апресян Ю.Д. Синонимия и синонимы// Вопросы языкознания . – 1969,- 337 с
6. Түсіпқалиева Р. Қазақ лексикографиясы: Екітілді шағын сөздіктердің құрылымы: фил. Ғыл. Канд. Автореф. – Алматы , 2007.24 б.
7. Иісова Э.Ә, «Идеографиялық оқу сөздігінің тілдік жүйені меңгертуегі орны», Қостанай 2011, 149
8. Исламова А. Шетел сөздерінің лексикографиялық деректерде берілу жолдары// Қ.А.Яссауи атындағы халықаралық қазақ – түрік университетінің хабаршысы
9. Мұсабаев Ф. Қазіргі қазақ тілі (лексика)// Қазақ тіл білімінің мәселелері . – Алматы : Арыс, 2008 .- 79 -203 бет
10. Саяхова. Л.Г. и др. Иллюстративный тематический словарь русского языка. – Москва: Рус.яз., 1989
11. Хасанов Ф. Семантикалық өріс // Ізденіс. Гуманитарлық ғылымдар сериясы. – 1996 . – N5. – 23-
12. Ф.де Соссюр. Курс общей лингвистики. – М., Едиториал. УРСС, 2004.272с
- 13.Казахско – русский, Русско – казахский словарь с грамматическим приложением для учащихся с русским языком обучения, Кокшетау, «Келешек – 2030» , 2009,187с
- 14.Школьный русско – казахский словарь, Алма – ата: Рауан,1990. – 320 с,
15. Ағылшынша – қазақша тақырыптық сөздік , «Ақараман» баспа үйі, Астана 2008, 295б
16. А.Қайырбекова: Қазақ тілі, Учебник для 3 класса общеобразовательной школы с русским языком обучения, Алматы «Атамұра» 2010, 239с
- Филология ғылымдарының кандидаты диссертациясы . Алматы, 2008 ,132б
17. Саяхова. Л.Г. и др. Иллюстративный тематический словарь русского языка. – Москва: Рус.яз., 1989

18. Юрьев А.Н. Тематический словарь разговорных и просторечных глаголов русского языка / Каз.Нац. ун – т им. Аль – Фараби . – Алматы: Қазақ университеті, 2003. – 173 с
19. Аяпбергенова К. Қазақ тіліндегі медицина лексикасының семантика тәсілімен оқытылуы// Абай атындағы ҚазҰПУ Хабаршысы. Педагогика ғылымдары сериясы – 2008. № 2.- 3 – 7 б
20. Қазақша – орысша фразеологиялық сөздік.Х.Қ.Қожахметова, Р.Е. Жайсақова, Ш.О.Қожахметова, // АЛМА – АТА «Мектеп» 1998, 220б
21. Қазақ мақал – мәтелдері/Казахские пословицы и поговорки, АЛМАТЫКІТАП 2007, 270 б
22. Жанұзақов Т. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, Алматы: «Дайк Пресс» 2008

References:

1. Benesova G. Kazakh lexicographica: scientific foundations of dictionary brld.
2. Dubois J., Dubois C. Introduction a la lexicographie. – 1971. – P ., 1971. 171с
3. Morkovkin V. V. Fundamentals of the theory of educational lexicography:the Electronic edition, 1990. 110 p.
4. I. Bukin Russian – Kyrgyz range and the Kirghiz – Russian dictionary. Kazan, 1889. 124 p.
5. Apresian Y. D. a Synonym and Synonymy// problems of linguistics . – 1969,- p. 337
6. R Tsepliaeva. Lexicographies in Kazakh: dictionaries the structure of the small Eld: Phil. Scientific. Cand. Avtoref. – Almaty , 2007.24.
7. E Isova.And, "dictionary of the language system Ideographically megareg", 2011 Kostanay, 149
8. A. Islamova. Data transfer path lexicographically foreign words//.And.Yasavi international Kazakh – Turkish University named after Shakarim
9. N Musabaev. Modern Russian language (vocabulary)// problems of linguistics . – Almaty : Arys, 2008 .- Page 79 -203
10. Sakova. L. G. etc. and Illustrative thematic dictionary of the Russian language. – Moscow: Rus.lang., 1989
11. Khasanov N. Semantic fields // the Search. Series of humanitarian Sciences. – 1996 . – N5. – 23
12. F. de Saussure. The course in General). – M., Editorial. URSS, с 2004.272
- 13.Kazakh – Russian, Russian – Kazakh dictionary for students with a grammar Supplement with Russian language of instruction, Kokshetau "KELESHEK – 2030" , с 2009,187
- 14.The school Russian – Kazakh dictionary, Alma – ATA: Rauan,1990. – 320 с,
15. The Anglo – Russian thematic dictionary , "Aarman Dom pechati, 2008 Astana, 295б
16. A. kairbekova: Kazakh language Textbook for 3rd grade of secondary schools with Russian language of instruction, Almaty Atara" 2010, 239с Candidate of philological Sciences, thesis . Almaty, 2008, 132
17. Sakova. L. G. etc. and Illustrative thematic dictionary of the Russian language. – Moscow: Rus.lang., 1989
18. And. Yuryev.N. Thematic dictionary of conversational and colloquial verbs of the Russian language / Rus.NAT. Univ they. Al – Farabi . – Almaty: Kazakh University, 2003. – 173 S.
19. Ayapbergenova K. the Teaching of medicine in the Russian language the way the semantics of the vocabulary// Bulletin KazNPU named after Abai. A series of pedagogical science– 2008. № 2.- 3 – 7 б
20. Kazakh – Russian phraseological dictionary.X. G. Kozhahmetova, R. E. Geisow, Kozhakhmetov S. O.// ALMATY, "Mektep", 1998, 220б
21. In Kazakh Proverbs and sayings/Proverbs and sayings in Kazakh, EKSMO 2007, 270 p.
22. T. Zhanuzakov. Explanatory dictionary of the Kazakh language, Almaty: dyke-Press, 2008

Автор туралы мәлімет

Мұханбетжанова А.Р. – А.Байтұрсынов атындағы Қостанай мемлекеттік университеті журналистика және коммуникациялық менеджмент кафедрасының оқытушысы, Байтұрсынов көшесі 47, 87145521649, 87758225404, e-mail: muhamedzhanova_90@mail.ru

Муханбетжанова А. Р. – преподаватель кафедры журналистики коммуникационного менеджмента Костанайского государственного университета имени А.Байтурсинова, ул. Байтурсинова 47, 87145521649, 87758225404, e-mail: muhamedzhanova_90@mail.ru

Muhanbetzhanova A.R - teacher of the department of journalism and communication management of Kostanay State University named after Akhmet Baytursynov. 87145521649, 87758225404, e-mail: muhamedzhanova_90@mail.ru

УДК 070(574)

СҰХБАТ ТУРАЛЫ СӨЗ

Мұқатов Н. - А.Байтұрсынов атындағы Қостанай мемлекеттік университетінің аға оқытушысы, филология ғылымдарының кандидаты.

Бұл ғылыми, зерттеу мақалада сұхбаттасу, әңгімелесу хақында сөз қозғалып тұр. Радио және теледидар саласында істеген кездегі біраз уақыт бойы мазалаған көкейтесті мәселелердің орайын тауып орынды сөз қозғалып тұр. Бұқаралық ақпарат құралдарын зерттеуші Қазақстандық ғалымдардың пайымды теориялық пікірлерін алға тарта отырып, республикалық, облыстық теледидар хабарларын жан жақты талданып отыр. Негізінен сұхбатты жоғары талап, кәсіби шеберлік деңгейінде жүргізу қызметіне тоқталады. Журналист, жазушылар Сұлтан Оразлин, Кемелбек Шаматаев, Дінәш Нұрмұханбетовтардың эфирден шебер сөйлеу мәдениетін, өзіндік өрелі көзқарастарын, тіл шеберліктерін, ойлау қабілеттерін сөз етеді. Сонымен бірге республика, облыс телеарналарында кездейсоқ адамдардың, әншілердің білек сыбана хабар жүргізе бастағанын, олардың дастархан басындағы әңгіме мен экрандағы сөзді мүлде шатастырғанын ашына айтады. Қазіргі таңда осы жанрэкраннан жиі көрінеді. Өзекті өртер өкініш сұхбат жүргізу барысында негізгі тақырыптың толық ашылмайтыны, сауал мен жауаптың өзара үндесіп, байланыспайтыны көрермен тарапынан сенімсіздік тудыратыны ғылыми еңбекте дұрыс көрсетілген.

Автор әзірленген материалдарға нақтылы, нанымды шолу жасап, жемісті жетістіктерін, сонымен қатар кейбір кемшілік тұстарын айқындап дәлелдейді. Турасын айту керек сұхбат туралы сөз бүгін де, ертең де, одан кейін де мағынасын жоймайтын тақырып. Аталған еңбектің жас журналистер үшін әдістемелік құрал ретінде атқаратын қызметі өте ауқымды.

Негізгі сөздер: әңгімелесу, радио және теледидар, ғылыми еңбек, әдістемелік құрал

СЛОВО ОБ ИНТЕРВЬЮ

Мукатов Н. - кандидат филологических наук, ст.преподаватель Костанайского государственного университета имени А.Байтұрсынова

В этой научно-исследовательской статье речь идет об интервью. Сделан обзор материалов, которые были опубликованы, прозвучали в печати, на радио и телевидении. Наряду с положительными характеристиками радио и телевидения показаны и недостатки за 50 лет журналистической работы. Ссылаясь на высказывания казахстанских ученых был сделан анализ материалов и передач республиканского и областного телевидения. В основном было уделено большое внимание написанию качественного интервью, отвечающие профессиональному мастерству журналиста. Рассматриваются особенности журналистов и писателей, как Султан Оразалин, Динаш Нурмуханбетов, Кемелбек Шаматаев, и др. Поднимается вопрос случайных ведущих программ телевидения, так называемых звезд казахской эстрады, которые не могут разобратся в особенностях разговорной речи и передачах с голубого экрана. Во многих случаях не находят равновесия вопросы и ответы. Зритель не всегда доверяет ведущему.

В статье в обзоре подготовленным телепередачам приводятся конкретные примеры, указывает на недостатки. Слово о интервью есть и сегодня, продолжится и завтра. Названный труд для молодых журналистов послужит как методическое пособие.

Ключевые слова: интервью, радио и телевидение, научный труд, методическое пособие

SPEECH ABOUT THE INTERVIEW

Mukatov N. – Candidate of Philological Sciences, senior teacher of A.Baitursynov Kostanay State University

The article is about the interview. The review of the materials published in newspapers, issued on the radio and television has been made. Along with the positive features of the radio and television for 50 years of time-being, the drawbacks are also indicated. With the reference to the statements of Kazakh scientists, the analysis of the materials and programmes of the Republican and local television was conducted. In general, most of the attention was paid to writing a quality interview, corresponding to professional masterpiece of a journalist. The article considers the peculiarities of journalists and writers, such as Sultan Orazalin, Dinash Hurmukhanbetov, Kemelbek Shamatayev and others. There is also an issue of so-called stars of Kazakh stage, who do not know the peculiarities of conversational speech in the context of TV

programmes. In many cases the questions and answers do not meet the equilibrium. The spectator does not always trust the show presenter.

The review of TV programmes prepared contains certain examples, indicates drawback. Speech about the interview exists today, and will continue to do so tomorrow. The above mentioned work will be the textbook of methodics for young journalists.

Keywords: interview, radio and television, scientific work, textbook of methodics

Журналистік қызметте тапжылмастан елу жыл жұмыс істеген тәжірибелі қаламгер ретінде көкейді өзекті жайлар ұдайы мазалайды. Сондай сәтте ылғи бір сүйініш, бір күйінішке тап боламын. Дәлірек, нақтырақ айтсам да еш артықшылығы жоқ. Бірінші сүйініш әріптестердің кәсіби шеберлік тұрғысынан әбден төселіп, жетіліп, өскендігі. Әсіресе бұқаралық ақпарат құралдарының ішіндегі ең қуатты, ең пәрмендісі радио және теледидардың заман ыңғайына бейімделген, қызмет көрсетуге өте лайықты жаңа техникалармен жан-жақты қарулануы. Екіншісіне де жеңіл желпі қарауға мүлде болмайды, бұл да аса маңызды. Неге екенін білмеймін, арнайы жарияланған жарлық, қабылданған шешім, шығарылған бұйрық болмаса да журналистикадағы басты-басты жанрлардың зымқайым, құрдымға кетіп, көзден ғайып боп жоғалуы. Қазіргі таңда өзіне тән жоғары талапқа сай оймақтай, отты, көркем очерктерді, ретті, риясыз сендіретін оқиғалы репортаждарды, кейіпкер бейнесін қаз-қалпында көз алдыға елестететін, шебер жазылған суреттемелерді, қоғамдағы жат әрекеттерді мінеп, сыннайтын, өткір тілді, нақтылы деректерге құрылған фелъетондарды пәлендей ұшырата бермейсіз. Мәселен радио, теледидардағы бағдарламалардың дені қоғамдық, әлеуметтік маңызға ие ақпараттар, сондай-ақ өзара әңгімелесу, ашық сұхбаттасу үлгісінде өзірленеді. Және бұл хабарлардың көпшілік бөлігін журналистикадан түк мағлұматы жоқ, сәл сөзге икемді, тіпті әнші, әртістердің шала – шарпы, жүйесіз, солғын жүргізетінін айтсақ, сапа хақында лебіз қозғаудың өзі ұят. Орнын толтыру өте қиын болып тұрған басты кемшілік әлгі жүргізуші сымақтардың дастархан басындағы әңгіме мен көгілдір экрандағы, эфирдегі әңгімені салыстырып, таразыламай, шатастырып алуында десек дұрыс шығар сірә.

Радио журналистика саласын зерттеуші ғалымдардың пікірінше “Әңгіме деген атаудың” арғы тегі баспасөзден басталған көрінеді. Бұл теледидар және радиода ауызекі сөйлеу, сұхбаттасу жанры ретінде берік қалыптасып, үлкен үгіт, нанымды насихаттың күшті құралына айналды. Қазақ халқының рухани көсемі Ахмет Байтұрсынұлының “Әдебиет танытқыш” деп аталатын кітабында “Сөзден жасап сөз шығару деген жұмыс әркімнің қолынан келе бермейді және шығарғандардың да сөздері бәрі бірдей жақсы бола бермейді” деп жазылған.

Газет, журналда еңбек ететін журналистердің деректі іздеу, табу қолдану тәсілдері мүлдем бөлек. Жұмыс барысында олар тіл стилистикасын сақтауға, сөзді, сөйлемді, ойды қайталамауға назар аударады. Сауалдарды, жауаптарды сауатты, сұлу, мәнді етіп жазып шығаруға баспасөз қызметкерлерінің уақыты әрқашан жеткілікті.

Радио, теледидардағы қазақ журналистері ең бірінші туған тілдің байлық қорынан нәрленгені жөн. Кейде хабар жүргізуші қанша талпынып, тер төгіп, шеберлігін жұмсаса да студияға келіп отырған адам тілге шорқақ болса тақырып толық игерілмейді әрі бағдарлама тұтастай дұзсыз, нәрсіз болуы әбден мүмкін. Осы жерде саясаттанушы Мұхит Асанбаевтың “Қазақ әдебиеті” газетінде 2013-жылы қыркүйек айының 27-жұлдызында жарық көрген “Дәстүр және жан азығы” деген мақаласы ойға оралады. Онда “Орысқұл дегеніміз орыс болайын десе түрі келмейтін, қазақ болайын десе тілі келмейтін дүбәрелер” деп жазылған екен. Дөп айтылған. Республиканың радио, теледидар хабарларына қатынасып, қазақша бағдарламаларда орысша сайрайтын қандастарды аударып, әлекке түсудің қаншалықты тиімді екенін түсіне алмай жүргеніміз өзекті өртейтін өкініш.

Филология ғылымдарының докторы, радиожурналистика саласын зерттеуші көрнекті ғалым Намазәлі Омашұлының “Күнделікті радио хабарлар бағдарламасында радио әңгімелесу, сұхбаттасу жиі пайдаланылады. Оның көтерер жүгі мол болғандықтан қойылатын талаптар да өзгеше: шебер сөйлеу, тіл құнарлылығы, айтар ойдың анықтығы, шын көңілден шыққан, тыңдаушысын бірден баурап алатын сыр сұхбат іспетті, еркін әңгіме болуы тиіс” деп жазған пайымдауын бірден қолдаймыз. Ал белгілі журналист, талантты қаламгер, баспасөз ардагері Сабыржан Шүкірұлы өзінің 2014-жылы Алматы қаласынан жарық көрген “Бекзат болмыс” кітабында “Сөз ізгілікке жұмсалса жақсылыққа бастайды, теріс пиғылға бағытталса жамандық шығады. Тіл мәдениеті көп мәнді, үлкен ұғым” деп ой түйеді. Қарымды қаламгердің шын ниеттен ағынан ақтарыла айтқан пайымдауы үнемі әріптестердің жадында жүруі тиіс.

Кәсіби шеберлік деңгейіндегі сұхбаттар бар әрине. Көрнекті қаламгерлер Шерхан Мұртаза мен Камал Смайыловтың ел, жер, адам, ұлт тағдыры хақында сөз қозғаған республикалық басты басылымдағы ой – пайымдары жас журналистер қауымына дәріс мектебінің кезекті сабағы іспетті. Қазақ теледидарында Сағат Әшімбаев жүргізген “Қарыз бен парыз” хабары жоғары кәсіби шеберлік тұрғысында дайындалуымен әрі тағылымы терең мәселелерді түбірінен түртіп, қозғауымен ерекшеленді. Жазушы Ақселеу Сейдімбек пен әнші Жәнібек Кәрменовтың экран ажарын ашып берген халық саздары жайлы циклдық хабарларын кім ұмытар. Бұл бағдарлама мәтінінен, режиссер шешімінен, экранға берілу үлгісінен қанша үңілсеңіз де титтей мін таппайсыз. Жүргізуші де, хабарға қатынасушы

табиғи талант иесі де сауал мен жауаптың ең озық үлгісін көрсетеді. Жәнібектің жүрек түкпіріне тез жайғасатын әуезді әнінің құдіреті тіпті ғажап. Сирек болса да бұл хабар кейде теледидардың алтын қорындағы құнды қазына есебінде қайталанып беріледі. Көркемдік дәрежесі күшті, мазмұны мағыналы осы хабарды әлі де көре беруге ынталымын. Белгілі журналистер, ақын жазушылар Сұлтан Оразалиннің, Кемелбек Шаматаевтың, Дінәш Нұрмұханбетовтың, Дүйсенбек Қанатбаевтың ақсақал ақын жазушылар, ұлы Абайдың қара сөздері туралы әзірлеген сұхбаттары кезінде радио тыңдармандары, теледидар көрермендері тараптарынан жоғары бағаланғанын жақсы білеміз.

Алдымен Сұлтан мырзаның журналистика саласындағы, шығармашылық бағыттағы іркіліссіз ізденісі хақында айтайықшы. Теледидар редакциясы нұсқау берді ме, әлде автордың өз жобасы ма, қалай десек те саликалы сұхбаттар жүйелі жоспарланып, экран ажарын ашқанында әрине, дау жоқ. Журналист Оразалин қазақ қаламгерлерінің денімен көзі тірісінде сұхбат құрып қалуға бекем бел буған. Және ол мақсат-мүддесі толық орындалғанына алтын қордағы маңызды теледидар хабарлары куә. Сұлтан Оразалин талантты жазушылар Ғабиден Мұстафин, Тахауи Ахтанов, Ілияс Есенберлиндермен асқақ Алатаудың таңғажайып табиғаты, ақ қайыңдар арасында ашық түрде сырласады. Ең басты ерекшелігі журналист көркем сөз шеберлерінің жарық көрген кітаптарын, шығармаларының аттарын, көтерген тақырыптарын жіпке тізіп шығудан мүлде аулақ. Оның есесіне тәңірдің өзі асқан таланты сыйлаған жазушылардың жан дүниелеріне тереңірек үңіледі. Жазу тәсіліндегі ішкі құпия құлыптарының кілтін табады. Жаттанды сауалдардан қашуға тырысады. Сөйтіп, көрермен қауым көбірек білгісі келген жайларды ақтарады. Былайша айтқанда осы сұхбаттар арқылы жұртшылық халықтың зор ризашылығына бөленген кітап авторларының жан сарайларын еркін аралағандай ғажайып күй кешеді. Шынымызды айтайық осы бағдарламалар экраннан неше мәрте қайталанып берілсе де ешкім тамашалаудан жалықпайды. Бұл кәсіби тұрғыдан қарағанда сұхбат жүргізудің озық үлгісі деуге әбден болады.

Қазақтың бас ақыны Абай Құнанбаев мұралары алтыннан асыл қазына, яны түгелдей зерттеп, зерделеп болдық деуге ешқандай хақымыз жоқ. Қазақ радиосы бұдан біраз жылдар бұрын осы біртуар жанның, ақиық ақынның қара сөздерін кеңінен насихаттау бағытында ерекше сүйсінерліктей шығармашылық жұмыс жасады. Әсіресе талантты журналист Кемелбек Шаматаев қиындығы жеткілікті, жауапкершілігі өте үлкен іске батыл барды. Қаламгер алып Абай кітаптарын күнде қолтықтап жүріп, әр сөйлемдерінен нақтылы мысал келтіріп, өзі автор ретінде шешіле сөйлесе де жарасар еді. Бірақ автор ондай әрекетпен айналыспады. Журналист ойы ұшқыр, қиялы қанатты мамандықтың иесі емес пе? Шаматаев шабыт шалқарында шалқи жүзіп өзінше өрнек тапты. Кезекті хабарларға филология ғылымдарының докторларын, кандидаттарды, тілжанашырларын, ақындарды, жазушыларды, әдебиет танушыларды шақыра отырып Абайдың қара сөздерін шетінен тереңнен талдады. Және жеңіл, желпі емес, берік, сенімді идея тұрғысынан. Ұлы Абай сөздерінде айтылған ойларды қазіргі заманның кескін келбеті, көріністерімен саликалы сабақтастырды. Киелі сөзді қадірлей білетін әрбір радиотыңдаушы бұл хабарларға зор ынта ықыласпен құлақтарын тосты. Редакцияның лездемелерінде жоғарғы бағаға ие болған циклды хабарлардың авторы, журналист К. Шаматаев Қазақстан Журналистер Одағы сыйлығының иегері атанды.

Торғай облыстық радиосында жетпісінші жылдары қызмет істеп жүрген кезімде журналистиканың барлық жанрларына қалам тарттым. Аудан, кеңшар, мекеме, кәсіпорын басшыларының талайымен және озат дәрігер, озат ұстаз, озат құрылысшы, озат кеңші және басқа да мамандық иелерімен сұхбаттарды жүргіздім. Тәуір бағаланды. Сол жылдары облыстық радионың қазақ редакциясын журналист, жазушы Қойшығара Салғараұлы басқарды. Солғын сұхбаттары үшін Мырзабек есімді әріптеске жиі ескерту жасағанына сан мәрте куә болдым. Редакция жетекшісі эфирге әзірленген сапалы, мазмұнды хабарларға ғана қолын қойып рұқсат етті. Нашарларына үңіле шүйлікті. Бір жолы бас редактор журналист Мырзабектің құрылыс мекемесі басшысымен жүргізген сұхбатын ұнатпады. Қызыл қаламмен сызды- ай келіп. Ойлан, дұрыстап жаз, мәнерлі сөйлеуге тырыс деп материалды авторға қайтарды. Ақыры әрі қиналып, бері қиналып құрылыстағы озат бригадирмен қайтадан сұхбат құрды. Бұл хабары алдыңғыға қарағанда мазмұнды әзірленді. Сауалдары да жүйелі. Содан соң радио журналист сұхбат жүргізуге барарда көп толғанып, көп әзірленіп, деректерін реттеп, сөйлеушімен сан мәрте дайындық жүргізіп барып сұхбатты үн таспаға жазуға дағдыланды.

Сұхбат тікелей эфир арқылы да жүргізіледі. Бұл өте жауапты жұмыс. Аталған хабарды экранға шығару үшін кәсіби шеберлік міндетті түрде қажет. Экран, эфирден айтылған сөз қос қанатты құс сияқты ұшып кетеді. Ешқашан ұстай алмайсың. Сондықтан хабар жүргізуші экранда, эфирде өзін салмақты ұстап, асып саспай, байыпты сөйлеп, әр сөзге, сөйлемге немқұрайлы қарауға болмайтынын сезінгені жөн. Сонда ғана бағдарлама көркем әзірленеді әрі тыңдаушы, көрермендер асқан ризашылық ілтипатқа бөленеді. Жалпы алдын ала бейне, үн таспаға жазылған материалдарға қарағанда тікелей эфир, экраннан хабар жүргізу әлдеқайда жауапты және қызық.

Сұхбатқа ат үсті қарау әбестік. Кез келген журналист қызметіне кіріспес бұрын хабардың қай жанрға жататынын айқындап, оған қойылатын негізгі талапты ұмытпауы керек. Яғни бағдарламаны әзірлеу барысында оның қоғамдық, әлеуметтік маңызы бірінші кезекте назарда ұсталынса іс оңға басқаны дей беріңіз. Туған тілді еркін меңгеру, деректердің дәлдігі, нақтылығы, тақырыптың таяз бол-

мауы, толық ашылуы, сауалдардың сауатты, мәдениетті қойылуы басты шарт. Осы жерде Қостанай облыстық ішкі істер басқармасының бастығы, милиция генерал-майоры Қайрат Дүйсенбиннің қынжыла, қинала айтқан әңгімесі ойыма оралып отыр. Бірде басшының қызмет бөлмесіне Қостанай теледидарының журналисі бас сұғып, сұхбат алмақшы бопты. Генерал столының үстіне микрофонды қойып, өзіңіз жарты сағаттай сөйлесеңіз жетеді деген көрінеді әлгі тілші. Сұрақ қоймайсыз ба депті басшы. Айта беріңіз, сауалды артынан монтаж кезінде қосамын ғой десе керек. Өйтіп-бүйтіп екеуі шаруаны тындырыпты. Журналистке, сұхбатқа қойылатын талап деңгейінен зер салсақ, дәл осы үлгіде хабар әзірлеу әлсіздікті, дәрменсіздікті, қабілетсіздікті танытатынын анық байқаймыз.

Республикалық телеарналардағы саңырауқұлақтай қаптаған әншілер жүргізетін хабарлардағы сұхбаттарға көңіл толмайды. Жергілікті “Қазақстан-Қостанай”, “Алау” телеарналарының кей хабарлары кемшіліктен арыла алмай жүр. Сұхбатқа алынған тақырып толық ашылмайды. Сұрақ пен жауап арнасында берік байланыс жоқ. Жалпы көрермен сұхбат арқылы белгілі бір кейіпкердің ішкі жан дүниесі іс әрекетімен, ұжым, кәсіпорындардың нарық кезеңіндегі тынысымен, сондай-ақ тұтастай тәуелсіз мемлекеттің, президенттің жүргізіп отырған салмақты саясатымен жан-жақты танысады, өзінің рухани азығын байыта түседі. Және бір мәселені ақиқат мінбесінен айта кетсек, тәжірибелі журналистке де, жас тілшіге де қойылатын талап бірдей, ортақ. Яғни кім автор болса да эфирге мәтіні мағыналы, ойы анық, идеясы түсінікті хабарлар бірден жолдама алуға тиіс.

Қазір жұртшылық ақпаратқа зәру емес. Ол ағыл-тегіл тасқындап, уақыт ырғағында келіп жатыр. Сауатты тыңдаушы, көрермендер де баршылық. Соған сәйкес эфир, экранға әзірленген сұхбат авторлары ең бастысы жұртты жалықтырып алмауға әрекеттенгені абзал. Яғни алғашқы минут, алғашқы сөйлем, алғашқы ойлардан бастап бұхара халықты өзіне баурауы заңды құбылысқа айналғаны жөн. “Сөз-ақылдың ажары, тілдің көркі” демекші, газет, журналда жарияланған, радио теледидарда эфир, экраннан берілген салиқалы, салмақты сұхбаттар арқылы айтар ойларды айшықты, жүйелі жеткізіп, халыққа ештеңеге теңдесі жоқ рухани ләззат сыйлай білейік

Әдебиеттер:

1. А. Байтұрсынов. “Әдебиет танытқыш”, Алматы, “Атамұра” 2003 жыл
2. Н. Омашұлы. “Белестер”. Алматы, “Қазақ университеті” 1999 жыл
3. С. Шүкірұлы “Бекзат болмыс”. Алматы 2014, “Руханият” баспасы
4. М. Асанбаев. “Қазақ әдебиеті” газеті, “Дәстүр және жан азығы” 2013 жыл 27 қыркүйек

References:

1. A. Baitursynov. “Әdebiет tanitqish”_Almati_ “Atamұra” 2003 jil
2. N. Omashyly. “Belester”. Almati_ “Қазақ universitieti” 1999 jil
3. S. Shykyryly “Bekzat bolmis”. Almati 2014_ “Ruhaniyat” baspasi
4. M. Asanbaev. “Қазақ әdebiетi” gazeti_ “Dәstyr jәne jan azifi” 2013 jil 27 qirkyiek

Сведения об авторе

Нағашыбай Мұқатов - А. Байтұрсынов атындағы Қостанай мемлекеттік университетінің аға оқытушысы, филология ғылымдарының кандидаты, Қостанай қ., Байтұрсынов көшесі 47.

Нағашыбай Мукатов - кандидат филологических наук, ст. преподаватель Костанайского государственного университета имени А. Байтурсынова, г. Костанай, ул. Байтурсынова 47

Nagishbay Mukatov – Candidate of Philological Sciences, senior teacher of A. Baitursynov Kostanay State University

УДК 821.111

ЖАНР МЕМУАРОВ И РОМАН ДЭВИДА МИТЧЕЛЛА «ОБЛАЧНЫЙ АТЛАС»

Самамбет М.К. – к.ф.н., профессор, Костанайский государственный университет им. А. Байтурсынова

Самамбет М.М. – магистрант, Костанайский государственный университет им. А. Байтурсынова

Дэвид Митчелл - современный английский писатель-постмодернист, автор нескольких романов. Одним из самых интересных романов является «Облачный атлас», написанный в 2004 году и включенный в шорт-лист Букеровской премии. Статья посвящена анализу четвертой части романа «Облачный атлас», которая называется «Страшный Суд Тимоти Кавендиша».

Характерной особенностью композиции романа является симметричность ее пространственной организации, что выражается в том, что первые пять истории романа повторяются после шестой истории, но уже в обратном порядке, т.е. первая история от начала романа имеет продолжение как первая от конца.

Жанровым своеобразием этой части романа является использование и совмещение автором жанра мемуаров и плутовского романа, имеющих давние традиции в истории английской литературы. Форма мемуаров не потеряла своей привлекательности и в наши дни. Еще один известный английский писатель индийского происхождения Салман Рушди также назвал свой последний объемный труд «Джозеф Антон» мемуарами.

В своих произведениях Дэвид Митчелл выражает свое критическое отношение не прямо, он не навязывает свою точку зрения, размышляя о вопросах, касающихся человеческих качеств и взаимоотношений с другими, автор не выступает как моралист.

Ключевые слова: постмодернизм, мемуары, жанр плутовского романа, пикаро.

МЕМУАРЛАР (ЕСТЕЛІКТЕР) ЖАНРЫ ЖӘНЕ ДЭВИД МИТЧЕЛЛДІҢ «БҰЛТ АТЛАСЫ» РОМАНЫ

Сәмәмбет М.Қ. – ф.ғ.к., профессор, Ахмет Байтұрсынов атындағы Қостанай мемлекеттік университеті

Сәмәмбет М.М. – магистрант, Ахмет Байтұрсынов атындағы Қостанай мемлекеттік университеті

Дэвид Митчел – заманауи ағылшын постмодернист – жазушы, бірнеше романдар авторы. Оның «Бұлт атласы» шығармасы ең қызықты 2004 жылы жазылған романдардың арасында Букер сыйлығының шорт-лист тізіміне кіргізілген. Бұл мақала романның «Тимоти Кавендиштің қатаң соты» деп аталатын төртінші бөлімін талдауына арналған.

Романның құрылымының ерекшелігі оның кеңістіктік құрылымы симметриялық ерекше қасиеті: яғни, бірінші бес оқиғаның алтыншы оқиғадан кейін кері ретте болатындығы, яғни романның бірінші оқиғасы соңғы оқиғаның жалғасы болып келетіндігі есептеледі.

Романның бұл бөлімінің жанрлық өзгешелігі болып романдағы ағылшын әдебиетіндегі көне дәстүрі қалыптасқан алаяқтық роман мен мемуардың біте қайнаса келуі болып есептеледі. Мемуар жанры осы кездерде де қызығушылығын жоғалтады. Тағы бір белгілі үнділік қаны бар ағылшын жазушысы Салман Рушди өзінің соңғы «Джозеф Антон» атты үлкен еңбегін мемуар деп атады.

Өзінің романдарында Дэвид Митчел өзінің сыни көзқарасын оқырманға тіке жеткізбей, адами қасиеттер мен басқалармен қарым – қатынас жайында ой қозғайды. Өзін моралист ретінде көрсетпейді.

Негізгі ұғымдар: постмодернизм, мемуарлар, естеліктер, айлакерлік романы, пикаро.

THE GENRE OF MEMOIRS AND DAVID MITCHELL'S NOVEL «CLOUD ATLAS»

Samambet M.K. – Candidate of Philology, professor, A. Baitursynov Kostanai state University

Samambet M.M. – postgraduate student, A. Baitursynov Kostanai state University

David Mitchell – contemporary English post-modernist writer, the author of several novels. One of the most interesting novels is «Cloud Atlas» published in 2004 and included into the short-list of Booker prize.

The article is dedicated to the analysis of the fourth part of the novel «The Ghastly Ordeal of Timothy Cavendish».

The characteristic feature of the composition of the novel is symmetry of spatial organization, i.e. the five stories of the novel happen again after the sixth story in the reverse sequence – the first story of the beginning of the novel has the continuation as the first from the end.

The peculiarity of this part is the resort to and combination of the genre of memoirs and the picaresque novel which have a long tradition of usage in English literature. The form of memoirs is still popular nowadays. A famous English writer of Indian origin Salman Rushdie called his last solid book «Joseph Anton» memoirs

In his books David Mitchell doesn't express his critical attitude directly, he doesn't impose his own point of view; while pondering over questions concerning human qualities and interrelations with others the author doesn't appear as a moralist.

Key words: postmodernism, memoirs, picaresque novel, picaero.

Роман английского писателя-постмодерниста Дэвида Митчелла «Облачный атлас» состоит из одиннадцати частей, в которых идет повествование о шести историях. [1] [2] Это 6 разных по жанру,

настроению и стилю повествования историй, как будто бы написанных в разные временные отрезки и абсолютно разными авторами.

История «Страшный Суд Тимоти Кавендиша» является четвертой, и восьмой по счету от начала, т.е. четвертой от начала и четвертой от конца [1, 189-240, 483-530]. Для романа характерны следующие черты:

- симметричность пространственной организации,
- зеркальное расположение его частей,
- его многоуровневое строение, когда каждая из частей заканчивается на самом кульминационном моменте, когда герой предыдущей истории вдруг появляется в последующей, что делает книгу завораживающей и увлекательной.

Четвёртую историю «The Ghastly Ordeal of Timothy Cavendish» «Страшный Суд Тимоти Кавендиша» сам рассказчик, Тимоти Кавендиш, считает мемуарами. [1, 193]. Главный герой, Тимоти Кавендиш, лондонский издатель повествует о своих злоключениях, свалившихся на его голову, после того, как бывший начальник полиции Дермот Хоггинс, чью книгу «Удар кастетом» он редактировал и издал, выбросил с двенадцатого этажа написавшего нелестную рецензию литературного критика Феликса Финча. Убийство рецензента вызвало повышенный интерес к автору Дермоту Хоггинсу, к его книге, ее покупали и неонацисты, и домохозяйки, все. Автор книги, Дермот «Кастет» Хоггинс, был осужден. Однако интерес к его книге возрос, «Удар кастетом» возглавил список бестселлеров. Вырос тираж книги. Тимоти Кавендиш стал популярен, пошли в гору его финансовые дела, его чествовали на Франкфуртской книжной ярмарке те, кто до того останавливался в его присутствии, только чтобы «соскрести» его, Тимоти Кавендиша, со своих туфель «At the Frankfurt Book love-in I was feted by people who until then had never so much as paused to scrape me off their shoes» [2]. А американские издатели купились на зацепку «the Limey-Aristo-Gets-Comeuppance-from-Downtrodden-Gaelic-Son hook» [2] – «попранный-кельт-восстав-покарал-чванного-англосакса» [1, 200] и первоначальная цена на книгу возросла до головокружительных высот. Тимоти Кавендиш иронично рассказывает о своем финансовом взлете, о том, как он пошел в гору, о том, как он напечатал визитные карточки: «Кавендиш-Редукс, Издательство передовой беллетристики», которые и стали красной тряпкой, которой он размахивал перед Быком Судьбы. Он не был готов к встрече с неприятностями в облике братьев приговоренного к пятнадцати годам строгого режима Хоггинса.

Не имея денег, он обращается к своему брату Денхольму за помощью. Тот отказывается одолжить деньги и предлагает уехать из Лондона. Он говорит о местечке, где его брат мог «залечь на какое-то время». Тимоти ничего не оставалось, как принять предложение брата, он едет туда, думая, что он будет жить в отеле, но попадает в дом престарелых, откуда он безуспешно старается выбраться.

Мемуары – это один из давно известных и популярных жанров [3, с.316-317], [4, р.263], [5, р.60-61], [6, р.617-618], [7, р.637-638]. Мемуарами разные исследователи называют и автобиографические произведения. Различие между мемуарами и автобиографиями определяется следующим образом: на чем сделан больший акцент. Мемуары выдвигают на первый план не самого автора, а другие личности, действия, исторические события. Автобиография акцентирует внимание на самом авторе, его жизни, чувствах и переживаниях, его роли в обществе [5, р.60-61]. Другие разграничивают их и считают, что мемуары и автобиографии – это совершенно разные жанры [4, р.263].

Суммируя разные точки зрения, можно считать, что мемуары – это записки, воспоминания человека, повествующего:

- а) о событиях, участником которых он был, или о которых он знает от очевидцев, свидетелей;
- б) о людях, которых автор знал;
- в) воспоминания о собственной жизни.

Важная особенность мемуаров – их претензия на достоверное воссоздание имевшего место события или правдивую характеристику людей. Мемуары могут иметь некоторое сходство с автобиографией, но полного равенства между ними нет. Автор мемуаров ставит целью осмыслить исторический контекст собственной жизни и описывает события своей жизни как часть общего исторического процесса. Для мемуаров характерна субъективность. Автор описывает как события внешние, так и свою внутреннюю жизнь, думы, переживания, чувства. Наряду с важными событиями мемуарист описывает и малозначительные факты своей жизни. Он нередко старается показать себя с лучшей стороны, ему не везет.

Таковым был и Тимоти Кавендиш. Он уже немолод, его покинула жена, с точки зрения брата он паршивая овца. Мемуары Кавендиша в целом традиционны, но, справедливости ради, надо сказать, что любой жанр литературы – это живая постоянно развивающаяся категория, что жанр мемуаров эволюционирует. Для этих мемуаров характерна самоирония автора: он описывает нелепые ситуации, в которые попадает. Первая была связана с тем случаем, когда он, возмущенный гражданин Тим Кавендиш, чье английское чувство благополучия было покороблено тем, что три молодые девицы выбросили обертки эскимо на землю, и он сделал им замечание. Все это окончилось тем, что он тут же «ощутил вкус крови» и его «sixtysomething wrist was winched back

through ninety degrees of agony» [2] - «шестидесяти-с-чем-то-летнее запястье было задрано назад под углом в девяносто градусов страдания» и он услышал «a pick 'n' mix of obscenities ancient and modern» [2] – «импровизированный коллаж из непристойностей старинных и современных». Заявить в полицию он постеснялся, так как посчитал, что он станет объектом язвительного смеха, если расскажет о том, как с ним разделались и ограбили три «three prepubescent lollipop girls» [2] – «неполовозрелые пигалицы-сладкоежки» [1, с.192]. Наоборот, он сказал, что его ограбили «my muggers were five louts with swastikas shaved onto their skulls» [2] – «пятеро здоровяков с выбритыми на черепах свастиками. [1, с.192].

Изображение характеров и событий в четвертой части романа окрашено особым, ироничным отношением автора. Юмор Тимоти направлен на самого себя.

Братья Дермот «Кастет» Хоггинса нагрянули к Кавендишу и потребовали от него пятьдесят тысяч фунтов. Тимоти Кавендиш, чьи дела до этого шли плохо и долги, которые он задолжал прежде, не оставили ему денег. Его слова не оказали никакого воздействия на братьев Хоггинса, они его избили и, когда он упомянул о законе, один из братьев спросил его «Will the law help a man of your years bounce back from multiple spinal fractures, Timothy?» [2] – «Поможет ли закон такому старику, как вы, Тимоти, подняться после множественных переломов позвоночника?» [1, с.204]. Тимоти Кавендиш описывает где, как, при каких обстоятельствах нашли его лондонские ирландцы, братья Хоггинса. Описание смешной нелепой ситуации, в которую попал герой – отличительная черта ситуативного юмора. Иногда даже нейтральное описание такой ситуации производит юмористический эффект, автор усиливает его, используя эмоционально и экспрессивно окрашенные слова, особенно принадлежащие разговорному стилю. Английский юмор, как видно из описанных обстоятельств, часто основан не на комической ситуации, а на легкой иронии и самоиронии.

Определяющими чертами национального феномена юмора является склонность англичан к игре слов, лимерику, нонсенсу. В английском языке есть фразеологизм «golden goose», что означает «курица, несущая золотые яйца». В тексте романа Тимоти Кавендиш говорит, что у него есть «Exclusive rights to this platinum goose with a bad case of the trots» [2], переведенное как «исключительные права на платиновую гусыню, которая не переставала нестись» [1, с.200]. Здесь проведена замена слова «золотая» на «платиновая», ведь платина ценится дороже золота. Ирония заключается во фразе «a bad case of the trots»; одно из значений слова «trots» – «понос». Понятийное несоответствие выражено здесь нарушением привычных сочетаний слов, эффектом обманутого ожидания, такими тропами и фигурами речи, как комические сравнения, оксюморон, гипербола. «Money entered my cavernously empty accounts like the North Sea through a Dutch dike» [2], «Деньги хлынули на мои пустые счета, словно Северное море, одолевшее голландские дамбы» [1, с.200-201]. В английском языке существует слово «cavernous» – «пещеристый; имеющий пустоты», т.е. герой полагает, что счета его не пополнятся, что видно из дальнейших событий, когда братья требуют от него денег. Еще одна национальная особенность английского юмора заключается в том, что смысл юмора содержится в подтексте и предполагает наличие способности к пониманию этого подтекста у читателя.

Свое часто благодушное состояние Тимоти Кавендиш объясняет «шаблы 1983 года из виноградики Дюрюзуа, магическому снадобью, растворяющему наши несметные трагедии, обращая их в простые недоразумения» [1, с.191], его знакомству «Guy the Guy introduced me to a cocktail called Ground Control to Major Tom» [2] – «с коктейлем под названием «ЦУП – майору Тому» [1, с.194]. Через год, когда казалось, что его дела пошли гору, к нему домой наведались ночные посетители, как раз в тот момент, когда он как обычно с тех пор, когда его покинула мадам X, сидел в туалете. «...So my porcelain throne has long been my de facto office seat. A decent Cognac sits under the ball-gowned lavatory-roll cover, and I leave the door open so I can hear the kitchen radio» [2] – «...Мой фаянсовый трон долгое время де-факто являлся моим офисным креслом. Под округлым футляром с рулоном туалетной бумаги стоит бутылка приличного коньяка, а дверь я оставляю открытой, чтобы слышать радио с кухни». [1, с.202]. Предложение «A venerable coach arrived three Scotches later» [2] – «Почтенного возраста вагон подали тремя скотчами позже» [1, с.220] также характеризует Кавендиша не самым замечательным образом. Отличительное свойство мемуаров Кавендиша в их ироничности, самоиронии, утрированных физических характеристиках, которые играют в тексте главенствующую роль

Пространственно – временная организации мемуаров Англия наших дней. Автор романа хронологически точен, но при этом он не говорит прямо о времени; о времени действия сказано вскользь: «Four decades later the beams of headlights from executive cars in the station car park lit up a freak plague of daddy longlegs, and one fugitive publishing gentleman in a flapping raincoat striding around a field now lying fallow for EU subsidies» [2] – «Сорок лет спустя лучи прожекторов служебных машин на пристанционной стоянке высвечивали причудливое шествие на казнь вдоль поля, лежащего под паром в ожидании субсидий Евросоюза, вереницы длинноногих дядюшек и одного спасающегося бегством издателя в хлопающем на ветру плаще» [1, с.215]. Когда ночью его дверь слетела с петель, он подумал об Аль-Каеде. Не совсем ясно отношение Кавендиша к телевидению, но время действия

определено как более позднее, чем в «Периодах полураспада»: «My television died the night George Bush II snatched the throne» [2] – «Мой телевизор сдох в ту ночь, когда Джордж Буш II захватил трон...» [1, с.221]. В «Периодах полураспада» автор также не называет время действия. Об этом можно догадываться в связи с упоминанием имен политических деятелей (Никсона, Спино, Гувера), музыкантов, названий песен, групп. Но ведь жизнь человека может быть и долгой. Точное время действия этой истории может быть выяснено из разговора Луизы Рей с Хестер Ван Зандт в лагере протестующих против строительства АЭС на острове Суоннеке, когда последняя говорит: «Nineteen seventy-five is nowhere near 1968» [2] – «Семьдесят пятый не идет ни в какое сравнение с шестьдесят восьмым» [1, с.164]. Шестьдесят восьмой год – год протестного молодежного движения. В традиционных мемуарах всегда дается точное время, точная дата.

Жанр мемуаров отличается от жанров первых трех историй. Однако и эта четвертая история при всем ее жанровом несходстве с первыми тремя историями, несмотря на пространственно-временное различие описываемых событий, содержательное отличие частей и действующих лиц, они имеют нечто общее, что их сближает. В день, когда он должен быть принести пятьдесят тысяч фунтов братьям осужденного Хоггинса, среди рекламной макулатуры, счетов и других разных бумаг оказалось бандероль с рукописью, озаглавленной «Периоды полураспада» с подзаголовком «Первое расследование Луизы Рей». Кавендишу заглавие не понравилось, для беллетристики, он посчитал, такое заглавие паршивым, а подзаголовок никудашным. На пути в «Дом Авроры», который, по его мнению, был отелем, где он мог спрятаться от братьев-гангстеров, он читает рукопись. Пролистав несколько страниц, он приходит к мысли, что автор «вычурно умная»; он обратил внимание на малый размер глав: «She had written it in neat little chapteroids, doubtless with one eye on the Hollywood screenplay» [2] – «Она разбила ее на аккуратные маленькие главки, явно имея в виду сценарий для Голливуда» [1, с.214]. В следующей истории «Оризон Сонми-451» героиня Сонми-451 смотрит старый фильм «Страшный Суд Тимоти Кавендиша».

Очень четко определить жанр «Страшного суда Тимоти Кавендиша» трудно, если рассмотреть обе половинки истории. Вся история Тимоти Кавендиша это своеобразный плутовской роман. Главный герой выиграл джекпот на гангстерской автобиографии «Удар кастетом», стал вхож во все клубы, куда раньше его впускали только при условии, что кто-либо из членов клуба поручится за него, далее скрывается от кредиторов, обращается за помощью к брату, попадает в старческий дом, попадает в разные переделки и в конце ему удается вырваться и закончить свое повествование.

Плутовской или пикарескный роман впервые появился в Англии в 1594 году. Изначально он возник в испанской литературе и повествует пикарескный роман о похождениях пикаро – пройдохи, авантюриста, выходца из низов, обедневшего дворянина. [4, р.330-331], [7, р.762-763], [5, р.435-436], [6, р.761-762]. Тимоти Кавендиш полностью подходит по своим характеристикам под пикаро.

Большой вклад в развитие этого жанра внесли своими романами такие выдающиеся авторы как Даниэль Дефо «Удачи и несчастья Молль Флендерс» [7, р.262-263], Тобайас Смоллетт «Приключения Родерика Рэндома» [7, р.915-916], Генри Филдинг «История Тома Джонса, найденыша» [7, р.747-748].

Повествование в пикарескном романе ведет сам пикаро, в данном случае Тимоти Кавендиш. Содержание этого жанра представляет хронологическое изложение отдельных эпизодов из жизни героя-мошенника. В романах этого жанра автор сочувственно изображает героя, нередкие неблагоприятные поступки пикаро объясняются необходимостью выжить в жестоком, равнодушном и часто враждебном мире. Читатель относится к нему с участием, состраданием и часто ставит себя на его место, даже когда жертвами пикаро становятся не только такие же, как он, мошенники, но и нормальные порядочные люди.

Литература:

1. Митчелл Дэвид. Облачный атлас: Роман / Дэвид Митчелл; [пер.с англ. Г. Яропольского]. – М.: Эксмо; СПб.; Домино, 2013. – 704с.
2. Mitchell David. Cloud Atlas - royallib.ru
3. Литературный энциклопедический словарь. Под общей редакцией В.М.Кожевникова и П.А.Николаева. М., 1987, 751 с.
4. Holman C.Hugh. A Handbook to Literature/ Fourth edition. Indianapolis, 1981, 537 pp.
5. Dictionary of World Literature. Criticism–Forms–Technique. Edited by Joseph T. Shipley. The Philological Library. N.Y. 633 pp.
6. Benet's Reader's Encyclopedia. Harper & Row, Publishers, New York, London, 1987,1091pp.
7. The Oxford Companion to English Literature. Fifth edition. Edited by Margaret Drabble. Oxford University Press, 1985, 1055 pp.

References:

1. Митчелл Дэвид. Облачный атлас: Роман / Дэвид Митчелл; [пер.с англ. Г. Яропольского]. – М.: Эксмо; СПб.; Домино, 2013. – 704с.
2. Mitchell David. Cloud Atlas - royallib.ru

3. Литературный энциклопедический словарь. Под общей редакцией В.М.Кожевникова и П.А.Николаева. М., 1987, 751 с.
4. Holman C.Hugh. A Handbook to Literature/ Fourth edition. Indianapolis, 1981, 537 pp.
5. Dictionary of World Literature. Criticism—Forms—Technique. Edited by Joseph T. Shipley. The Philological Library. N.Y. 633 pp.
6. Benet's Reader's Encyclopedia. HARPER & ROW, PUBLISHERS, 1987, 1091 pp.
7. The Oxford Companion to English Literature. Fifth edition. Edited by Margaret Drabble. Oxford University Press, 1985, 1055 pp.

Сведения об авторах

Самамбет Мансия Калмагамбетқызы – профессор Кафедры иностранной филологии Костанайского государственного университета им. А.Байтұрсынова, кандидат филологических наук, г. Костанай, ул. Баймагамбетова, 168, кв.68, тел. 87058420208, e-mail: msamambet47@mail.ru

Самамбет Мансия Муратқызы – магистрант Костанайского государственного университета им. А.Байтұрсынова, г. Костанай, ул. Баймагамбетова, 168 кв.68, тел. 87058323207, e-mail: msamambet@gmail.com

Сәмәмбет Мәнсия Қалмағамбетқызы – Ахмет Байтұрсынов атындағы Қостанай мемлекеттік университеті шетел филологиясы кафедрасының профессоры, филология ғылымдарының кандидаты, Қостанай қ., Баймағамбетов к., 168, 68 пәтер, тел. 87058420208, e-mail: msamambet47@mail.ru

Сәмәмбет Мәнсия Мұратқызы – Ахмет Байтұрсынов атындағы Қостанай мемлекеттік университетінің магистранты, Қостанай қ., Баймағамбетов к., 168, 68 пәтер, тел. 87058323207, e-mail: msamambet@gmail.com

Samambet Mansiya Kalmagambetkyzy – professor of the Foreign Philology Department at A.Baitursynov Kostanai state University, Candidate of Philology, Kostanai, Baimagambetov St. 168, ap.68, tel. 87058420208, e-mail: msamambet47@mail.ru

Samambet Mansiya Muratkyzy – postgraduate student of A. Baitursynov Kostanai state University, Kostanai, Baimagambetov St. 168, ap.68, tel. 87058323207, e-mail: msamambet@gmail.com

УДК 821.111

ЖАНРОВАЯ УНИКАЛЬНОСТЬ ПЯТОЙ ИСТОРИИ РОМАНА ДЭВИДА МИТЧЕЛЛА «ОБЛАЧНЫЙ АТЛАС»

Самамбет М.К. – к.ф.н., профессор, Костанайский государственный университет им. А.Байтұрсынова

Самамбет М.М. – магистрант, Костанайский государственный университет им. А.Байтұрсынова

Дэвид Митчелл – представитель младшего поколения современной английской постмодернистской литературы, автор романа «Облачный атлас», который отличается глубоким философским и социальным содержанием. На протяжении всего произведения автор вместе со своими героями показывает проблемы цивилизаций: рабство в абсолютно разных его проявлениях, жажда бесконтрольной власти сильных над слабыми. В противовес им в романе также показаны такие положительные качества как истинная человечность, человеколюбие, гуманизм.

Данная статья посвящена анализу жанровой уникальности пятой истории «Облачного атласа». Автор переносит читателя в будущее, действие происходит в Ни-Со-Копросе, антиутопическом футуристическом государстве, которое развилось, судя по многочисленному использованию географических названий, специфических слов и терминов, имен, из бывшей Кореи и постепенно стало тоталитарным государством, взявшим за основу корпоративную культуру.

Формальная характеристика этой истории – интервью между «фариканткой» и «архивариусом», записывающим её историю на прибор, называемый оризоном. В содержательном плане – это антиутопия, дистопия, в которой действие происходит в будущем, когда создаются люди-клоны. Одна из них – прислуга-клон Сонми-451, которая стала фабриканткой, запущенной в эксперимент по интеллектуальному развитию до уровня «чистокровной», т.е. обычной, рожденной женщиной. Клоны были модифицированы только для выполнения разных видов неумственной работы.

Ключевые слова: постмодернизм, постмодернистская игра, жанр, интервью, антиутопия, дистопия, киберпанк.

ДЭВИД МИТЧЕЛЛДІҢ «БҰЛТ АТЛАСЫ» РОМАНЫНЫҢ БЕСІНШІ ӨҢГІМЕСІНІҢ ЖАНРЛЫҚ ӨЗГЕШЕЛІГІ

Сәмәмбет М.Қ. – ф.ғ.к., профессор, Ахмет Байтұрсынов атындағы Қостанай мемлекеттік университеті

Сәмәмбет М.М. – магистрант, Ахмет Байтұрсынов атындағы Қостанай мемлекеттік университеті

Дэвид Митчелл – заманауи ағылшын постмодернисттік әдебиетінің төменгі буынның өкілі, терең философиялық және әлеуметтік мазмұнымен ерекшеленетін «Бұлт атласы» романының авторы. Шығармадағы оқиғаларда автор өзінің оқырмандарына өркениеттің ауыр мәселелерін көрсетеді: құлдықтың әр түрлі жақтардан іске асуы, күштілердің әлсіздерге деген шексіз басымдылықты қалау. Осы мәселелерге қарама – қайшы шынайы адамгершілік, адамды сүю және гуманизм сияқты жақсы қасиеттер көрсетілген.

Берілген мақала «Бұлт атласы» романының бесінші оқиғасының жанрлық ерекшелігін зерттеуге арналған. Автор оқырманды болашаққа жетелейді, оқиға толып жатқан географиялық атауларды, арнайы терминдер мен есімдерді қолданғанға қарағанда Корея елінен тоталитарлы мемлекетке айналып, негіз ретінде корпоративті мәдениетті қабылдаған Ни-Со-Копрос атты футуристикалық антиутопиялық мемлекетте жүреді.

Ресми түрде, оқиғаның сипаттамасы бұл – «фабрикант» қызбен «архивариус» арасындағы сұхбат ретінде жүреді, «архивариус» қыздың оқиғасын оризон атты құрылғыға жазады. Құрылымдық жағынан бұл – болашақта, клон – адамдар пайда болып жатқанда іске асатын антиутопия, дистопия. Солардың бірі – Сонми-451 атты клон – қызметші, кәдімгі әйел қалпына дейін дамыған, «таза қанды» интеллектуалды дамыту деңгейіне жеткен фабрикант. Клондар тек ақыл – ойды қажет етпейтін жұмыстар жасау үшін түрлендірілген.

Дэвид Митчелл өзінің критикалық көзқарасын оқырманға тікелей көрсетпейді, ол моралист ретінде сөйлемейді, ол саяси, ғылыми және экологиялық сұрақтар жайында ой қозғайды.

Негізгі ұғымдар: постмодернизм, постмодернисттік ойын, жанр, сұхбат, антиутопия, дистопия, киберпанк.

THE GENRE UNIQUENESS OF THE FIFTH STORY OF DAVID MITCHELL'S NOVEL «CLOUD ATLAS»

Samambet M.K. – Candidate of Philology, professor, A. Baitursynov Kostanai state University

Samambet M.M. – postgraduate student, A. Baitursynov Kostanai state University

David Mitchell, a representative of the young generation of contemporary English post-modernist literature, is the author of the novel «Cloud Atlas». The novel contains philosophic and social matters. Throughout the whole novel the author together with his heroes shows the problems of civilization such as slavery in different manifestations, uncontrolled lust for power of the great ones of this world over the weak. In contrast to them such positive merits as humaneness and humanity are also presented.

This article is dedicated to the analysis of the fifth story's genre uniqueness. The author takes the reader to the future; the action is set in Nea So Copros, an anti-utopian, futuristic state, which developed, judging by a number of cyberpunkographic names, specific words, terms and names, in former Korea and became an totalitarian state with the corporative culture basis.

The article shows the uniqueness of the fifth story of the novel by David Mitchell «Cloud Atlas». Formally it is an interview, from the point of view of content it is anti-utopia, the action of which takes place in future when clones (fabricants) are created. One of them is a fabricant-servant Sonmi-451 who was included in the intellectual development experiment to the level of purebloods. Clones were modified for non-mental jobs only.

Key words: postmodernism, postmodernist discourse, genre, interview, anti-utopia, distopia, cyberpunk

Пятая история в интеллектуальном бестселлере романе Дэвида Митчелла «Облачный атлас» называется «Оризон Сонми-451»[1, 241-328, 427-482]. Это интервью, которое Архивист берет у Сонми-451. Интервью – это публицистический жанр в форме вопросов и ответов. Интервью в широком смысле – разговор между людьми, двумя и более, в рамках которого задаются вопросы и даются ответ на них. Слово «интервью» «interview» английского происхождения и означает «a meeting

of people face to face, especially for a conversation between a journalist or radio or television presenter and a person of public interest, used as the basis of a broadcast or publication». В словаре иностранных слов это определение передано; «Интервью – предназначенная для распространения в печати, по радио, телевидению беседа в форме вопросов и ответов» [2, с.202]. Подобное определение дано и в словаре С.И.Ожегова. Особенностью интервью является неравноправие участников, то есть всегда есть интервьюер, который только задает вопросы, и интервьюируемый, чей ответ может растянуться на целую главу. В данном случае – это архивист и Сонми-451, вознесенная фабрикантка.

Интервью может быть разных видов. В романе «Облачный атлас» его можно определить как интервью-расследование и портретное интервью. Цель интервью-расследования – получить важную информацию, для нее характерна психологичность. Портретное интервью ставит целью показать яркую индивидуальность интервьюируемого человека. «Оризон Сонми-451» сочетает оба вида интервью.

Особенностью пятой истории «Облачного атласа» является ее жанровая уникальность. Ее формальная характеристика – интервью, в содержательном плане – антиутопия, дистопия. «Оризон Сонми-451» написан в жанре научно-фантастической антиутопии будущего. В настоящее время жанры, включающие антиутопии, фантастику, описывающие технологическое развитие и перемены в социальном устройстве, называют киберпанком. Впервые это слово было придумано американским писателем-фантастом Брюсом Бетке, который дебютировал в 1983 году рассказом под таким названием. [3] [4]

К сегодняшнему дню сформировавшийся киберпанк технически точен и описывает постиндустриальное утопическое будущее Земли, использование технологий в негуманных целях, высокое технологическое развитие зачастую соседствует с глубоким социальным расслоением, нищетой, бесправием. Герой киберпанка обычно маргинал, отчужденный одиночка, который живет на краю общества в преимущественно утопическом будущем, где в повседневную жизнь стремительно врываются технологические перемены. Сюжетом киберпанковских произведений часто становится борьба маргинала с могущественными корпорациями.

Действие в этой истории, как и в киберпанковских произведениях, происходит в будущем. Главная героиня «фабрикантка» Сонми-451, клон, которая принадлежит корпорации Папы Сонга. Вся история представлена как интервью, которое, по мнению архивиста, будет оценено историками грядущих поколений и будет записано оризоном: запишет и ее изображение и ее слова. Сонми-451 по какой-то причине находится в заключении, под стражей; архивист напоминает ей, что это не допрос и не суд.

Интересно и заглавие этой части. Слово «orison» согласно оксфордскому словарю означает «молитва» и имеет помету «молитва». Среднеанглийский язык заимствовал это слово из французского «oreison», во французский язык оно пришло из латинского «oratio(n-)», что означает «речь». В английской литературе оно использовано У.Шекспиром в трагедии «Гамлет», когда в своем известном монологе принц Датский обращается к Офелии к словам:

«The fair Ophelia! – Nymph, in thy orisons
Be all my sins remember'd» [5, p.380]

Это слово переведено на русский язык:

Б. Пастернаком «Офелия! О радость! Помяни

Мои грехи в своих молитвах, нимфа»

П. Гнедичем «Прелестная Офелия, о нимфа –

В своих святых молитвах помяни»

М. Лозинским «Офелия? – В твоих молитвах, нимфа,

Да вспомнятся мои грехи».

Фраза из романа Анна Радклифф «Remember me in your orisons» переведена «Поминайте меня в своих молитвах».

Дэвид Митчелл недаром использовал это устаревшее архаичное слово: действие пятой истории происходит в будущем, а то, что Сонми смотрит понравившийся ей фильм, созданный в 21 веке, различные гаджеты и многое другое, относящееся к 20 и 21 векам, для нее это самая настоящая архаика. Кроме того, рассказ Сонми – это исповедь, молитва перед архивистом.

Сонми – девушка клон, поэтому она идет под именем Сонми-451. Ее называют вознесенная фабрикантка «*ascending fabricant*», так как она отличается от других фабриканток, она переросла в интеллектуальном плане, так как она стала объектом некоего эксперимента.

Архивист-интервьюер сообщает Сонми-451, что он обычно просит интервьюируемых узников рассказать о своих самых ранних воспоминаниях, чтобы «*to provide a context for corpocratic historians of the future*» [6] – «обеспечить контекст для корпоративных историков будущего» [1, с.243]. Сонми-451 кажется растерянной, она говорит, что у фабриканток нет самых ранних воспоминаний, что все двадцатичетырехчасовые циклы у Папы Сонга были так же одинаковы, как и блюда, которые они подавали.

Действие происходит в Ни-Со-Копросе (Nea So Copros) стране, которая образовалась из современной Кореи. На это указывают многочисленные упоминания слов «чучхе, Чхонмё-плаза (Chongmyo Plaza), Канвондо (Kangwon-Do), Кванджу (Kwangju), Хвамдонгиль (Huamdonggil)». «Чучхе» – корейское слово, в котором «чу» означает хозяин, а «чхе» – тело, сущность. Смысл слова «*the Juche*» «чучхе» – ситуация, когда человек является хозяином и себя самого, и всего окружающего мира. В настоящее время это – государственная идеология КНДР, разработанная её основателем Ким Ир Сенем и давшая идеологическое обоснование его личной власти и власти его преемников. Часто употребляются словосочетания «Имманентный председатель» (Immanent Chairman), «*the Beloved Chairman*» «Возлюбленный председатель» – намек на реальное историческое лицо. «Чхонмё» – название современного корейского боевого искусства. Буквальное значение слова – «путь Небесного Кота», оно связано с легендой о Небесном или Нефритовом Коте, посланном на землю для того, чтобы уничтожить мышей-оборотней, которые принимали человеческий облик и губили людей. Ресторация, в которой разворачивается действие, находится под площадью Чхонмё-плаза. Автор не без причины дал такое название площади. В Ни-Со-Копросе есть две группы жителей; одна их обеспокоена тем, что вторая группа может их погубить, есть аболиционисты. Канвондо, Кванджу, Тэмосан, Сеул, Пусан – реальные топонимы.

Ни-Со-Копрос – тоталитарное государство, основу которого составляет корпоративная культура. Жители Ни-Со-Копроса делятся на «purebloods» - «чистокровных» и «fabricants»-«фабрикантов» от слова «fabricate», что значит «создавать, изобретать». «Чистокровные» – люди, появившиеся на свет естественным путем, то есть рожденные женщиной. «Фабриканты» - искусственно выращенные из маточного материала генномодифицированные клоны. «Ни у кого из нас не было ни матери, ни отца – один только Папа Сонг, наш корпоративный Логоман» говорит Сонми-451. Они работают по девятнадцать часов в качестве прислуги в ресторации Папы Сонга на «минус двенадцатом этаже под площадью Чхонмё-Плаза» [1, с.244] под герметичным куполом и проводят там по двенадцать лет, ни разу не смея выйти наружу за все это время. Перед сном фабрикантки принимают по упаковке Мыла «Soapsac»; в ноль сорок пять снотворное оказывает действие. Им неведомо чувство времени: «we were aware of passing years by annual stars added to our collars, and by the Star Sermon on New Year's Matins. We had only one long-term future: Xultation» [6] – «мы осознавали проходящие годы благодаря звездочкам, ежегодно добавляемым на наши ошейники, и Звездной Проповеди на Новогодней Заутрене. У нас было лишь одно долгосрочное будущее: Экзальтация». [1, с.247]. Они видели сны, как после получения двенадцати звездочек, они прибудут, как было обещано, на Гавайи, омываемых бирюзовыми волнами и наслаждаться жизнью на Экзальтации (Xultation). Корпорация Папы Сонга была построена на рабстве, хотя считалось, что такового в Ни-Со-Копросе нет и слово «рабство» в стране не было санкционировано. Отдыхать фабрикантки не могли, это была привилегия только чистокровных. Срок служения фабриканток был определен в двенадцать лет, однако в корпорации поощрялось доноительство и та, что донесла на кого-либо из других рабынь, получала звездочку, которую снимали у нарушительницы.

Сонми-451 стала второй фабриканткой, запущенной в эксперимент по ее интеллектуальному развитию до уровня «чистокровной». Эксперимент получил название «вознесение». Клоны-фабрикантки были модифицированы только для выполнения разных видов неумственной работы, их словарный состав был очень беден. Они испытывали затруднения при составлении предложения из нескольких слов. При этом у них не было и желания узнать что-то другое; мыло, которое они принимали, содержало амнезиды, разработанные для подавления любопытства. В начале эксперимента Сонми испытала много оскорблений и унижений со стороны аспиранта, в лабораторию которого она поступила. В этой лаборатории она встретила фабриканта-катастрофника, который научил ее читать и при этом предупредил, чтобы она, «черпая знания, никогда не попадалась на глаза чистокровным, потому что уже вид этого их пугает, а испуганный чистокровный способен на что угодно» [1, с.288]. Вскоре она освоила пользование гаджетом, окончила виртуальную, а затем среднюю школу. В отсутствие ленивого чиновного аспиранта, чьей диссертационной фабриканткой она являлась, по ее словам произошло следующее: «My mind traveled the length, breadth, and depth of our culture. I devoured the twelve seminals: Jong II's *Seven Dialects*; Prime Chairman's *Founding of Nea So Copros*; Admiral Yeng's *History of the Skirmishes*; you know the list. Indices in an uncensored *Commentaries* led me to pre-Skirmish thinkers. The library refused many downloads, of course, but I succeeded with two Optimists translated from the Late English, Orwell and Huxley; and Washington's *Satires on Democracy*.» [6] – «Мой разум путешествовал по всем измерениям нашей культуры – в длину, в ширину и в глубину. Я поглотила двенадцать основополагающих книг – «Семь диалектов» Чен Ира, «Основание Ни-Со-Копроса» Первого Председателя, «Историю Столкновений» Адмирала Йена; ну, вы знаете список. Индексы в не подвергавшихся цензуре «Комментариях» привели меня к тем мыслителям, что жили до Столкновений. Библиотека, разумеется, отказывала во многих загрузках, но мне улыбнулась удача с двумя Оптимистами, переведенными с позднеанглийского, Оруэллом и Хаксли, а также с «Сатирами на демократию» Вашингтона». [1, с.293]. После последней пьяной выходки аспиранта она была переведена на Факультет Единодушия, там выяснилось, что Сонми проявляла жадное любопытство

к познанию разных культур, разных эпох, прочитала «Сказание о Гильгамеше», «Воспоминания» Иренео Фунеса, «Упадок и разрушение» Гиббона», что вызвало уважительный интерес со стороны профессора Мефи и вскоре она стала студенткой корпоративного университета, где опять встретила недружелюбное отношение чистокровных студентов и недостаточно корректное отношение со стороны некоторых лекторов. Сонми настолько выросла в интеллектуальном плане, что часто думает: «What was knowledge for, I would ask myself, if I could not use it to better my existence? How would I fit in on Xultation nine years and nine stars later with my superior knowledge? Could amnesiads erase the knowledge I had acquired? Did I want that to happen? Would I be happier?» [6] – «Для чего нужны знания, часто спрашивала я себя, если я не могу использовать их для улучшения своего существования? Как, девятью годами и девятью звездочками позже, впишусь я со своими превосходными знаниями в жизнь на Экзальтации? Могут ли амнезиды стереть те знания, что я приобрела? Хочу ли я, чтобы это случилось? Буду ли я счастливее?» [1, с.311-312]. Новый аспирант Единодушия Хэ-Чжу-Им, разговаривая с ней, волнуется. Он говорит, что мисс Сонми, так он к ней обращается, выглядит как любая Сонми в любой старой ресторации, но когда открывает рот, становится доктором философии.

Во время семинара по Томасу Пейну Сонми сказала, что ее любознательность умирает и что только «reading not being knowledge, about knowledge without experience being food without sustenance» – «чтение не приносит подлинных знаний, что знания без опыта представляют собой еду без питательности» [1, с. 312]. Профессор Мефи решает после этого, что Сонми необходимо выходить наружу. Это была новая ступень в развитии фабрикантки. Она открывает для себя реальный мир: совершает экскурсии в мегаполисе, посещает ресторацию Папы Сонга, испытывает полное разочарование от увиденного, понимает, что Папа Сонг был всего лишь игрой света. Часто ее принимают за чистокровную.

Оказалось, что у Хэ-Чжу-Има была страсть к запретным картинам прошлого – диснеям. Диснеи, объясняет Сонми, в прошлом, эпоху Столкновений, назывались фильмами. Хэ-Чжу-Им раздобыл для Сонми один из самых великих фильмов. Это была плутовская картина под названием «*The Ghastly Ordeal of Timothy Cavendish, made before the foundation of Nea So Copros, in a long-deadlanded province of the European democracy*» [6] – «Страшный Суд Тимоти Кавендиша», снятая «до основания Ни-Со-Копроса, в некоей провинции бесплодной европейской демократии, давно захваченной мертвыми землями». [1, с.326].

Фильм «Страшный Суд Тимоти Кавендиша» заинтересовал Сонми: «Whatever the reason, I was engrossed. The past is a world both indescribably different from and yet subtly similar to Nea So Copros. People sagged and uglified as they aged in those days: no dewdrugs. Elderly purebloods waited to die in prisons for the senile: no fixed-term life spans, no euthanasium. Dollars circulated as little sheets of paper and the only fabricants were sickly livestock. However, corpocracy was emerging and social strata was demarked, based on dollars and, curiously, the quantity of melanin in one's skin.» [6] – «Прошлое неопишимо отлично от эпохи Ни-Со-Копроса, однако неуловимо на нее похоже. Люди в те дни с возрастом увядали и делались некрасивыми: таблеток свежести не существовало. Престарелые чистокровные ожидали смерти в тюрьмах для слабоумных: не было ни фиксированных сроков жизни, ни пунктов эвтаназии. Доллары имели хождение в виде маленьких листков бумаги. Всю грязную работу чистокровные выполняли сами: единственных фабрикантов можно было встретить среди чахлого домашнего скота. Однако корпорация уже зарождалась: выделялись социальные слои, основанные на долларах и, как ни странно это звучит, на количестве темного пигмента в коже» (с.327). Это довольно мрачное восприятие прошлого с точки зрения Сонми, представительницы будущего. Жизнь в доме для престарелых была описана в четвертой истории, но описание прошлого в пятой истории производит особо гнетущее впечатление.

В будущем оказалось, что «With such an upstrata father, study was a mere formality» [6] - «при таком высокопоставленном отце учение становится просто формальностью» (288) и что можно было получить докторскую степень «By paying an academic agent to collate his thesis from the agent's own sources. A common practice. The ascension neurochemicals were preformulated for him, with yields and conclusions» [6] – «Путем уплаты академическому агенту за предоставление ему диссертации из собственных источников этого агента. Общепринятая практика у абитуриентов из чиновных слоев. Нервно-химические параметры вознесения были заранее для него сформулированы, вместе с выводами и заключениями» (1, с. 288). Описание получения образования и высоких степеней, описанное Сонми, очень похоже на современную ситуацию во многих странах.

В соответствии с действительностью через восприятие Сонми автором также показано, как добываются научные материалы: «Boom-Sook's thesis jockey sourced his supply of psychogenomics theses from an obscure tech institute in Baikal. The original author of my x-postgrad's work was a production zone immigrant named Yusouf Suleiman. Xtremists were killing genomicists in Siberia at that time, and Suleiman and three of his professors were blown up by a car bomb. Baikal being Baikal, Suleiman's research languished in obscurity for ten years until it was sold on» [6] – «Поставщику диссертации Бум-Сука повезло с источниками – он черпал психогеномические работы в малоизвестном техническом институте на Байкале. Подлинным автором диссертации бывшего моего аспиранта был

иммигрант из промышленной зоны по имени Юсуф Сулейман. В то время экстремисты убивали геномистов в Сибири, и Сулеймана вместе с тремя его профессорами взорвали бомбой, подложенной в автомобиль. Байкал есть Байкал, и исследование Сулеймана десять лет прозябало в неизвестности, пока его не удалось продать» (1, с.306-307). История знает много примеров, когда даже крупные научные открытия одной страны по разным причинам «уплывали» за рубеж.

Размышления Сонми «Well, the Juche's stance on historical discourse is riddled with inconsistencies. On the one hand, if historical discourse were permitted, the downstrata could access a bank of human xperience that would rival, and sometimes contradict, that taught by Media» [6] – «Почему у Чучхе под таким запретом исторический дискурс? Не из-за того ли, что, будь обозрение истории разрешено, представители низших слоев смогли бы получить доступ к банку человеческого опыта, который соперничал бы с Масс-медиа, а порой и вовсе ей бы противоречил?» (1, с.326) , также характеристики «бесплодная европейская демократия», «мертвые земли» и другие свидетельствуют и о критическом восприятии самим автором многих негативных, ошибочных, ложных, преступных явлениях современности. Отличительной чертой критического отношения Митчелла является не-прямое выражение своей оценки, он не навязывает свою точку зрения, он, в отличие от авторов прошлых веков, не дидактичен, не морализирует. Очень тонко, ненавязчиво он, через своих героев, высказывает свое суждение о качествах, характере происходящего. Здесь есть размышления о политических, научных, экологических вопросах, критика, касающаяся человеческих качеств и взаимоотношений с другими.

Эта часть не похожа на предыдущие. Это фантастика, абсолютное разнообразное содержание пяти частей романа Митчелла, отсутствие одних и тех же персонажей, неодинаковый хронотоп, но все же между ними всегда есть связующая нить. Финал первой части «Оризона Сонми-451» продемонстрировал связь с предыдущей историей «Страшный Суд Тимоти Кавендиша», которая представлена уже снятым в начале двадцать первого века фильмом, оказавшим яркое, незабываемое впечатление на Сонми.

Литература:

1. Митчелл Дэвид. Облачный атлас: Роман / Дэвид Митчелл; [пер.с англ. Г. Яропольского]. – М.: Эксмо; СПб.; Домино, 2013. – 704с.
2. Словарь иностранных слов. – 16-е изд., испр. – М.: Рус. Яз., 1988 – 624с.
3. Dani Cavallaro. Cyberpunk and Cyberculture: Science Fiction and the Work of William Gibson. Continuum International Publishing Group, 2000.
4. The Etymology of «Cyberpunk»
5. The Complete Works of William Shakespeare/ Geddes and Grosset. 2002
6. Mitchell David. Cloud Atlas - royallib.ru

References:

1. Митчелл Дэвид. Облачный атлас: Роман / Дэвид Митчелл; [пер.с англ. Г. Яропольского]. – М.: Эксмо; СПб.; Домино, 2013. – 704с.
2. Словарь иностранных слов. – 16-е изд., испр. – М.: Рус. Яз., 1988 – 624с.
3. Dani Cavallaro. Cyberpunk and Cyberculture: Science Fiction and the Work of William Gibson. Continuum International Publishing Group, 2000. —
4. The Etymology of «Cyberpunk»
5. The Complete Works of William Shakespeare/ Geddes and Grosset. 2002
6. Mitchell David. Cloud Atlas - royallib.ru

Сведения об авторах

Самамбет Мансия Калмагамбетқызы – профессор кафедры иностранной филологии Костанайского государственного университета им. А.Байтұрсынова, кандидат филологических наук, г. Костанай, ул. Баймағамбетова, 168, кв.68, тел. 87058420208, e-mail: msamambet47@mail.ru

Самамбет Мансия Муратқызы - магистрант Костанайского государственного университета им. А.Байтұрсынова, г. Костанай, ул. Баймағамбетова, 168 кв.68, тел. 87058323207, e-mail: msamambet@gmail.com

Сәмәмбет Мәнсия Қалмағамбетқызы – Ахмет Байтұрсынов атындағы Қостанай мемлекеттік университеті шетел филологиясы кафедрасының профессоры, филология ғылымдарының кандидаты, Қостанай қ., Баймағамбетов к., 168, 68 пәтер, тел. 87058420208, e-mail: msamambet47@mail.ru

Сәмәмбет Мәнсия Мұратқызы - Ахмет Байтұрсынов атындағы Қостанай мемлекеттік университетінің магистранты, Қостанай қ., Баймағамбетов к., 168, 68 пәтер, тел. 87058323207, e-mail: msamambet@gmail.com

Samambet Mansiya Kalmagambetkyz - professor of the Foreign Philology Department at A.Baitursynov Kostanai state University, Candidate of Philology, Kostanai, Baimagambetov St. 168, ap.68, tel. 87058420208, e-mail: msamambet47@mail.ru

Samambet Mansiya Muratkyz - postgraduate student of A. Baitursynov Kostanai state University, Kostanai, Baimagambetov St. 168, ap.68, tel. 87058323207, e-mail: msamambet@gmail.com

УДК 821.111

ЖАНР ПОСТАПОКАЛИПТИКИ И ТЕМАТИЧЕСКОЕ И КОМПОЗИЦИОННОЕ СВОЕОБРАЗИЕ РОМАНА ДЭВИДА МИТЧЕЛЛА «ОБЛАЧНЫЙ АТЛАС»

Самамбет М.К. – к.ф.н., профессор, Костанайский государственный университет им. А.Байтұрсынова

Самамбет М.М. – магистрант, Костанайский государственный университет им. А.Байтұрсынова

Дэвид Митчелл – талантливый английский писатель-постмодернист, третьим романом которого является «Облачный атлас». Это произведение позиционируется на современном этапе как интеллектуальный бестселлер, в котором автор демонстрирует чудеса писательского мастерства. Роман имеет необычную структуру, автор, как это характерно для постмодернизма, ведет своеобразную игру с читателем. Постмодернистская игра в романе Митчелла реализуется на нескольких уровнях. В первую очередь, это игра с формой и жанрами. Митчелл пишет не одну книгу, а шесть, воплощая один и тот же мотив в канонах того или иного литературного жанра. Причем подает истории различными формами – как дневник, как переписку, как интервью, мемуары, как фантастический рассказ, действие которого происходит после апокалипсиса.

В статье показано тематическое и композиционное своеобразие романа Дэвида Митчелла «Облачный атлас» и проведен анализ шестой последней истории романа. Эта история является центральной, ее можно назвать осью, по разным сторонам которой располагаются остальные пять истории.

Автор использует жанр постапокалиптики, жанр научной фантастики, действие которой разворачивается после апокалипсиса, могущего иметь разные формы.

Ключевые слова: постмодернизм, постмодернистская игра, жанр, композиция, апокалипсис, постапокалипсис.

ПОСТАПОКАЛИПТИКА ЖАНРЫ ЖӘНЕ ДЭВИД МИТЧЕЛЛДІҢ «БҰЛТ АТЛАСЫ» РОМАНЫНЫҢ ТАҚЫРЫПТЫҚ ЖӘНЕ КОМПОЗИЦИЯЛЫҚ ЕРЕКШІЛІГІ

Сәмәмбет М.Қ. – ф.ғ.к., профессор, Ахмет Байтұрсынов атындағы Қостанай мемлекеттік университеті

Сәмәмбет М.М. – магистрант, Ахмет Байтұрсынов атындағы Қостанай мемлекеттік университеті

Дэвид Митчелл – талантты ағылшын постмодернист – жазушы, «Бұлт атласы» романының авторы. Заманауи сатыда бұл шығарма автор жазушылық шеберліктің ғажайып қырларын көрсететін интеллектуалды бестселлер ретінде қабылданады. Романның құрылымы әдеттен тыс, автор, постмодернизмге тән оқырманмен өзіндік бір ойын жүргізеді. Митчеллдің романында постмодернистік ойын бірнеше деңгейде іске асады. Ең алдымен, бұл форма және жанрмен ойын. Митчелл бір емес, алты кітапты бір себепті бірнеше әдеби жанрлар арқылы іске асырып жазады. Соған қарамастан оқиғаны әр түрлі формалармен – ақыр заманнан кейін болып жатқан іс – әрекеттерді күнделік, хат жазысу, сұхбаттасу, мемуарлар, фантастикалық әңгіме ретінде береді.

Мақалада Дэвид Митчеллдің «Бұлт атласы» романының өзіндік тақырыбы мен құрылымы және соңғы алтыншы оқиғаның талдауы берілген. Бұл оқиға басты болып келеді, бұны, қалған бес оқиға жан – жағынан қоршаған ось деп атаса да болады.

Автор постапокалиптика, яғни ғылыми фантастика жанрын қолданады, іс – әрекет ақыр заманнан кейін жүзеге асады.

Негізгі ұғымдар: постмодернизм, постмодернистік ойын, жанр, құрылым, апокалипсис (ақыр

заман), постапокалипсис (ақыр заманнан кейінгі). ақыр заман, постапокалипсис.

THE POST-APOCALYPTIC GENRE AND THEMATIC AND COMPOSITIONAL PECULIARITIES OF DAVID MITCHELL'S NOVEL «CLOUD ATLAS»

Samambet M.K. – Candidate of Philology, professor, A. Baitursynov Kostanai state University

Samambet M.M. – postgraduate student, A. Baitursynov Kostanai state University

David Mitchell – a talented English post-modernist writer the third novel of whom is «Cloud Atlas». At the present moment this book is positioned as an intellectual bestseller, in which the author exhibits his mastery as a writer. The novel has an unusual structure; the author, as it is characteristic of postmodernism, gets into a peculiar game with the reader. Postmodernist game in the novel by David Mitchell is realized at different levels. First of all, this is connected with the form and genres. Mitchell's book is not one story only. There are six stories which have a recurrent theme throughout different genres of the literary composition. The six stories are presented in different forms as a diary, as correspondence, as interview, memoirs and a fantastic story, the action of which takes place in post-apocalypse.

The article shows thematic and compositional peculiarities of the novel by David Mitchell «Cloud Atlas» and it is also dedicated to the analysis of the fourth part. This story is the central one, it is a kind of axis around which the remaining stories are situated

The author uses the genre of post-apocalyptic literature, the genre of science fiction in which the action takes place after apocalypse that may have different forms

Key words: postmodernism, postmodernist discourse, genre, composition, apocalypse, post-apocalypse

Шестая история романа «Sloosha's Crossin' An' Ev'rythin' After» «Переправа возле Слуши и все остальное» повествует о далеком постапокалиптическом времени. Место действия Большой остров на Га-Уае. Жанр истории можно определить как постапокалиптический.

Постапокалиптика – жанр научной фантастики, действие которой разворачивается после апокалипсиса, могущей иметь разные формы, например, глобальная катастрофа [1, р.30] [2, р. 34] [3, р. 40]. В этом романе апокалипсис обозначен словом «the «Fall» – Падение.

Жанр возник в английской литературе давно; еще 1826 Мэри Шелли написала роман «Последний человек»; классическим постапокалиптическим произведением считается роман Ричарда Джеффериса «После Лондона», Герберт Уэллс известен своей книгой «Война в воздухе» [2, р. 1055-56].

Роман Мэри Шелли повествует о мире будущего, пораженном эпидемией. В свое время роман не был принят, забыт и интерес был проявлен только во второй половине XX столетия [2, р. 894].

В романе Ричарда Джеффериса «После Лондона», написанном в 1885 году, действие происходит через тысячу лет после катастрофы, и начинается период варварства [2, р. 506].

Научно-фантастический роман Герберта Уэллса «Война в воздухе», опубликованный в 1908 году, предсказал возможность мировой войны, воздушных боев и бомбардировок городов [2, р. 1055-56].

Современная английская литература внесла свой вклад в дальнейшее развитие этого жанра. Не в стороне оказался и Дэвид Митчелл, также создавший свой вариант постапокалиптического произведения в шестой части романа «Облачный атлас» [4, с.329-426].

Роман «Облачный атлас» был написан в 2004 году [4] [5]. Он состоит из следующих частей:

1. Тихоокеанский дневник Адама Юинга
2. Письма из Зедельгема
3. Периоды полураспада: Первое расследование Луизы Рей
4. Страшный Суд Тимоти Кавендиша
5. Орizon Сонми-451
6. Переправа возле Слуши и все остальное Орizon Сонми-451
7. Орizon Сонми-451
8. Страшный Суд Тимоти Кавендиша
9. Периоды полураспада: Первое расследование Луизы Рей
10. Письма из Зедельгема
11. Тихоокеанский дневник Адама Юинга

Как видно, первые пять историй повторяются, первая имеет продолжение в одиннадцатой, вторая в десятой, третья в девятой, четвертая в восьмой, пятая в седьмой и только шестая история, занимающая в композиции романа центральное положение, не имеет продолжения. Время действия имеет следующую направленность – действие начинается в прошлом, движется к настоящему, описывает будущее и идет в обратном порядке – будущее, настоящее, прошлое. Роман имеет своеобразную рамочную композицию.

Связь между историями романа идет через главных героев каждой из последующих историй, которые каким-нибудь образом связаны с главным героем предыдущей истории. Эти главные действующие лица – американский нотариус Адам Юинг, чей дневник читает молодой композитор Фробисер, чьи письма к другу читает журналистка Луиза Рей, чью книгу читает издатель Тимоти Кавендиш, фильм по чьей книге поставлен смотрит клон Сонми, чей горизонт оказывается в руках козопаса Закри.

Главный герой этой истории козопас Закри, рассказывающий о временах своей юности. Время действия далекое будущее народов Долины, которые пережили какую-то глобальную катастрофу, вернулись к родоплеменному строю и языческим божествам. «Valleysmen only had one god an' her name it was Sonmi... She lived 'mongst us, minderin' the Nine Folded Valleys. Most times we cudn't see her, times was she was seen, an old crone with a stick, tho' I sumtimes seen her as a shimm'rin' girl. Sonmi helped sick uns, fixed busted luck, an' when a truesome'n'civ'lized Valleysman died she'd take his soul an' lead it back into a womb somewhere in the Valleys.» [5] – «У людей Долин есть то'ко один бог — богиня, к'тую зовут Сонми... Она жила среди нас, присматривая за Девятью Долинами. Большую часть времени мы ее не видели, временами она была видима, такая морщинистая старуха с клюкой, но иногда она представала п'редо мной в виде мерцающей де'ушки. Сонми помогала больным, исправляла испортившуюся удачу, а г'да умирал кто-то верный-цив'лизованный, она брала его душу и вела ее обратно в чью-то матку где-ни'удь в Долинах.» – говорит Старый Закри [4, с.338]. Жизнь людей Долины очень примитивна, очень короток их срок жизни, старому Закри всего-навсего 49 лет. «Now you people're lookin' at a wrinkly buggah, mukelung's nibblin' my breath away, an' I won't be seein' many more winters out, nay, nay, I know it. I'm shoutin' back more'n forty long years at myself, yay, at Zachry the Niner, Oy, list'n! Times are you're weak 'gainst the world!» [5] – «Теперь вот вы смотрите на морщинистого хмыря, легкие у меня опрели, и эт' потихоньку отбирает у меня дыхание, так шо немного еще зим я увижу снаружи, не, не, я эт' знаю. Кричу вот через больш' чем сорок лет себе самому, Закри-Девятилетке, Эй, слушай! Времена теперь такие, шо ты слаб против мира!» [4, с.335]. На Большом острове остались артефакты погибшей цивилизации: «The school'ry room was touched with the holy myst'ry o' the Civ'lize Days. Ev'ry book in the Valleys sat on them shelves, saggy'n'wormy they was gettin' but, yay, they was books an' words o' knowin'! A ball o' the world there was too. If Hole World is a giant big ball, I din't und'stand why people don't fall off it an' I still don't.» [5] – «Комната школьной была тронута этой святой тайной Цив'лизованных Дней. Все книги, найденные в Долинах, стояли там на полках, делалис' они истрепанными-изъеденными, ей, но эт' были книги и слова знанья! Еще там был шар мира. Если Весь Мир был огромным-большим шаром, я не п'нимал, поч'му люди с него не падают, и до сих пор не понимаю.» [4, с.341].

Кроме выживших после Падения мирных фермеров есть еще враждебное им варварское племя раскрашенных дикарей Конов. Дважды в год, в середине весны и осени, когда день и ночь одинаково долгие к ним заходит Корабль Предвидящих. Корабль не имел ни весел, ни парусов, им «двигала смекалка Древних» [4, с.343]. Племя, которое жило на Корабле, называлось Предвидящими и прибыли они с острова Предвидения. Предвидящие отличались от людей Долин «Shipwomen too was man-some, see, their hair was sheared, not braided like Valleyswomen, an' they was wirier'n'strong. Their skins was healthy'n'smooth without a speck o' the scabbin', but brewy-brown'n'black they was all of 'em, an' they looked more alike'n other people what you see on Big I» [5] – «К'рабельные женщины очень походили на мужчин, вишь, волосы у них были острижены, а не заплетены, шо у женщин Долин, и были они жилистыми-сильными. У каждого из них была здоровая-гладкая кожа, без единого пятнышка парши, но все они были коричневыми-черными и больше походили друг на друга, чем другие люди, к'рых видишь на Большом острове.» [4, с.343]. Когда Закри исполнилось шестнадцать лет на Большой остров прибыла Предвидящая по имени Мероним. Волею случая она поселилась в жилище Закри, который невзлюбил ее. Толпы посетителей стали приходит к ним домой, чтобы посмотреть на Мероним, и задавали ей различные вопросы. Их интересовало многое и в особенности, что приводило в движение Корабль Предвидящих. Они впервые услышали слова «термоядерный двигатель»; что эти слова значили, они не поняли, но не просили объяснить, чтобы не выглядеть варварами или тупицами. Когда они узнали, что ей пятьдесят лет, они были потрясены. Это показалось им пугающим и неестественным: «Norm'ly by forty we're prayin' Sonmi to put us out o' misery an' reborn us quick in a new body» [5] – «Обычно к сорока мы умоляем Сонми избавить нас от мучений и поскорее родить снова в новом теле» [4, с.350].

Мероним живет среди них, как и все они, помогает, выполняет разную работу, старается узнать все о жителях острова, их обычаях, образе жизни. Закри это не нравится, он шпионит за ней, однажды он роется в ее вещах и обнаруживает там серебристое яйцо, в котором он увидел девушку-призрак. Затем в яйце появился Предвидящий и сказал, что это яйцо называется «orison» - «горизонт». Неприязнь Закри к Мероним прошла, когда, благодаря ее бирюзовому снадобью, сестренка Закри выздоровела после смертельного укуса рыбы-скорпиона.

Мероним решила подняться на вершину Мауна-Кеа, опасное, запретное место. Все предостерегали ее от этой затеи, советовали держаться подальше от обиталища Старого Джорджи, охотника за душами людей. Но Мероним объяснила, что восхождение на вершину необходимо для состав-

ления нужной карты. После случая с выздоровлением сестренки Закри решил помогать Мероним. Подъем был труден, пребывание наверху не менее легким. За оградой, о которой рассказывалось в предании о Трумене Нейпере, оказались храмы. И Закри, и Мероним были изумлены от увиденного. Это была древняя обсерватория, с «mighty tube wider'n a man an' longer'n five what Meronym named a *radio tel'scope* what was, she said, the furthest-seein' eye Old Uns ever made.» [5] – «могучей трубой, к'торая была больш' человеческого роста в ширину и больш' пяти в длину и к'торую Мероним назвала радиотел'скопом, сказав, шо это был самый дальнзоркий глаз, изготовленный Древними.» [4, с.381]. Это были остатки былой цивилизации. На вопрос Закри, кто учинил Падение, Мероним ответила, что Смекалка Древних могла справиться с болезнями, расстояниями, совершала различные чудеса, но не могла справиться с жадой, живущей в людских сердцах, с жадой большего. «*Old Uns'd got ev'rythin'. Oh, more gear, more food, faster speeds, longer lifes, easier lifes, more power, yay. Now the Hole World is big, but it weren't big 'nuff for that hunger what made Old Uns rip out the skies an' boil up the seas an' poison soil with crazed atoms an' donkey 'bout with rotted seeds so new plagues was borned an' babbits was freak-birtherd . Fin'ly, bit'ly, then quicksharp, states busted into bar'bric tribes an' the Civ'lize Days ended, 'cept for a few folds'n'pockets here'n'there, where its last embers glimmer*» [5] – «У Древних было все! О, большего добра, более вкусной еды, более быстрых скоростей, более долгих жизней, да и более легких... в общем, большей власти, ей. Вишь, Целый Мир, он велик, но он не был достаточно велик для той жажды, к'торая заставляла Древних испарывать небеса, кипятить моря, отравлять почву взбесившимися атомами и возиться со сгнившими семенами, как шо появлялис' новые болезни и бебени рождалис' уродцами. В конце концов государства, сначала постепенно, затем быстро-резко, превратилас' в варварские племена, и дни Цив'лизации окончилис', кроме нескольких складок-кармашков там и сям, где мерцали ее последние угольки.» [4, с.376-77].

Мероним шокирует Закри, рассказав ему, что богиня Сонми на самом деле была человеком, и показывает ему «оризон» – необычное устройство, позволяющее увидеть и услышать Сонми. После возвращения Закри и Мероним с Мауна-Кеа, Долина переживает нападение дикарей Конов, многие были убиты, оставшиеся в живых угнаны в рабство. Закри думает, что дикари сильнее Цивилизованных, на что Мероним отвечает, что большие количества сильнее малых и что смекалка дает преимущества на протяжении многих лет. Закри – простой козопас, но он думающий, ищущий ответа на волнующие его вопросы человек. Мероним разъясняет ему, что «*Civ'lizeds ain't divvied by tribes or b'liefs or mountain ranges, nay, ev'ry human is both, yay. Old Uns'd got the Smart o' gods but the savagery o' jackals an' that's what tripped the Fall. Some savages what I knowed got a beaustome Civ'lized heart beatin' in their ribs. Maybe some Kona. Not 'nuff to say-so their hole tribe, but who knows one day? One day*» [5] – «дикари и Цив'лизованные не разделяются по племенам, аль верованиям, аль горным хребтам, не, каждый человек является и тем, и другим, ей. У Древних была Смекалка богов, но было и дикарство шакалов, шо и привело к Падению. У некоторых дикарей, к'торых я знала, билос' в ребрах прекрасное Цив'лизованное сердце. Такие, может, есть и средь Конов. Их недоста'чно, шоб повелевать всему племени, но, кто знает, может, однажды? Однажды.» [4, с.418-19].

Закри и Мероним с трудом удается бежать с острова.

В заключение сын Закри говорит, что часть невероятной истории, которую рассказал отец, может быть правдой, так как ему достался «оризон» Сонми, которую он часто смотрит, хотя и не понимает её языка.

«Облачный атлас» – роман об истории мира в шести разноплановых, но ладно скроенных друг с другом актов, в котором изображена мозаика цивилизации, живущей по ницшеанскому принципу «сильный бьет слабого», цивилизации, одержимой жадой прогресса и «Смекалки», живущей лишь желанием – получить, потребить, завладеть. Цивилизации катиться в никуда. Здесь Сильные порабощают Слабых, Большинство – Меньшинства, Дикари – Цивилизацию. Здесь борются за равенство – и их распинают. И этот мир отчаянно несется к собственному уничтожению. Первая история – притча о порабощении мирных мариори воинственным племенем маори. Это начало мотив, который будет повторяться, развиваться и видоизменяться.

Своей кульминации он достигнет в истории Сонми, где воплощением порабощения станет Ни-Со-Копрос, чудовищное государство. Мотив порабощения повторится в постапокалиптическом рассказе Закри, где варварское племя раскрашенных дикарей Конов порабощает и уничтожает мирное племя Долины.

«Облачный атлас» – роман о противостоянии героев. Луиза Рей борется с Приморской корпорацией, Сонми-451 сталкивается с корпоратией, от которой «так и разит разложением и слабумием» (448). Несвобода воплощается в разных формах. Для Кавендиша она оказалась заточением в доме престарелых, для Фробишера – отсутствием денег и необходимостью продавать свой талант. Несвобода, поправная невиновность мира, персонифицировалась в эпизодах изнасилования ребенка, описанная в дневнике Адама Юинга и рассказе Закри.

«Облачный атлас» – интеллектуальное произведение в занимательных формах беллетристики. Шесть разножанровых историй, которые переплетаясь между собой, перетекают из одной в другую. Это – по-постмодернистски. В одном из писем Фробишер говорит о Еве, дочери Эйрсов,

помогающей девочке с кошачьей колыбелькой. «Колыбель для кошки» – игра, при которой нитка или тонкая веревочка, надетая на пальцы играющих, складывается в различные узоры. У известного американского писателя-постмодерниста Курта Воннегута есть роман под таким названием. Так роман «Облачный атлас» тоже есть колыбель для кошки, спутанный моток одной цельной нити, чтобы распутать которую, надо приложить интеллектуальные усилия.

Путешествуя из прошлого в настоящее, а затем добираясь до недалекого, а потом очень далекого будущего вместе с героями книги, читатель «Облачного атласа» знакомится и с разными «вариантами» английского языка, с новым его словарным составом. В мире Сонми обувь называется найки, компьютер – сони, настенные часы – ролексом, кинофильм – диснеем. Необычно передана речь Закри, есть интересные языковые находки, передающие особенности речи героя далекого будущего.

Каждая из шести историй романа написана разным языком. В каждой истории чувствуется дух времени, в котором она происходит и энергия того человека, о котором она написана. Привлекает внимание заглавие «Облачный атлас». Атласы есть разные, но нет атласа облаков; за облаками невозможно уследить, они постоянно в движении. Изначально так называлось музыкальное произведение японского композитора, затем опус Фробисера. Еще одно любимое слово автора романа – секстет, не только как музыкальный термин, но и как слова будущего: Канун Секстета – канун Нового года праздника, Секстетные каникулы.

«Облачный атлас» – невероятная симфония, идеальное созвучие шести инструментов, шести судеб. Но главная особенность сюжета романа заключается в том, что совпадают основные точки развития жизненного пути разных людей, происходит непрерывающийся повтор душевных метаний и озарение идеей Вечного возвращения. Каждый из этих людей мечтал что-то изменить. Каждый из них постепенно вносил свою лепту в изменение мира, а следующий принимал эстафету и продолжал это дело. И пока дело не было завершено, душа эта вновь и вновь перерождалась, чтобы менять и менять что-то вокруг. Таким образом, роман, проведя читателя по целой цепочке повторений, и сам возвращается на исходную, подчеркивая цикличность всего происходящего.

Литература:

1. Holman C.Hugh. A Handbook to Literature/ Fourth edition. Indianapolis, 1981, 537 pp.
2. The Oxford Companion to English Literature. Fifth edition. Edited by Margaret Drabble. Oxford University Press, 1985, 1055 pp.
3. Dictionary of World Literature. Criticism–Forms–Technique. Edited by Joseph T. Shipley. The Philological Library. N.Y. 633 pp.
4. Митчелл Дэвид. Облачный атлас: Роман / Дэвид Митчелл; [пер.с англ. Г. Яропольского]. – М.: Эксмо; СПб.; Домино, 2013. – 704с.
5. Mitchell David. Cloud Atlas - royallib.ru

References:

1. Holman C.Hugh. A Handbook to Literature/ Fourth edition. Indianapolis, 1981, 537 pp.
2. The Oxford Companion to English Literature. Fifth edition. Edited by Margaret Drabble. Oxford University Press, 1985, 1055 pp.
3. Dictionary of World Literature. Criticism–Forms–Technique. Edited by Joseph T. Shipley. The Philological Library. N.Y. 633 pp.
4. Митчелл Дэвид. Облачный атлас: Роман / Дэвид Митчелл; [пер.с англ. Г. Яропольского]. – М.: Эксмо; СПб.; Домино, 2013. – 704с.
5. Mitchell David. Cloud Atlas - royallib.r

Сведения об авторах

Самамбет Мансия Калмагамбетқызы – профессор кафедры иностранной филологии Костанайского государственного университета им. А.Байтұрсынова, кандидат филологических наук, г. Костанай, ул. Баймагамбетова, 168, кв.68, тел. 87058420208, e-mail: msamambet47@mail.ru

Самамбет Мансия Муратқызы - магистрант Костанайского государственного университета им. А.Байтұрсынова, г. Костанай, ул. Баймагамбетова, 168 кв.68, тел. 87058323207, e-mail: msamambet@gmail.com

Сәмәмбет Мәнсия Қалмағамбетқызы – Ахмет Байтұрсынов атындағы Қостанай мемлекеттік университеті шетел филологиясы кафедрасының профессоры, филология ғылымдарының кандидаты, Қостанай қ., Баймағамбетов к., 168, 68 пәтер, тел. 87058420208, e-mail: msamambet47@mail.ru

Сәмәмбет Мәнсия Мұратқызы - Ахмет Байтұрсынов атындағы Қостанай мемлекеттік университетінің магистранты, Қостанай қ., Баймағамбетов к., 168, 68 пәтер, тел. 87058323207, e-mail: msamambet@gmail.com

Samambet Mansiya Kalmagambetkyzy - professor of the Foreign Philology Department at A. Baitursynov Kostanai state University, Candidate of Philology, Kostanai, Baimagambetov St. 168, ap.68, tel. 87058420208, e-mail: msamambet47@mail.ru

Samambet Mansiya Muratkyzy - postgraduate student of A. Baitursynov Kostanai state University, Kostanai, Baimagambetov St. 168, ap.68, tel. 87058323207, e-mail: msamambet@gmail.com

УДК 82-91(574)

ДӘСТҮРЛІ АЙТЫС ӨНЕРІ ЖӘНЕ ОНЫҢ ЗЕРТТЕЛУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Тасмағамбетова З.Ж. – филология магистрі, тіл және әдебиет теориясы кафедрасының аға оқытушысы, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай мемлекеттік университеті

Ауыз әдебиеті мен жазба әдебиеттің айырым белгісі хатқа түскен, тасқа басылған сөз фактісінде емес, шығарманың, туындының жазылу стилінде, дәстүр үрдісінде, жанрлық өзгешелігінде жатыр.

Сол өзгешеліктердің бірі - XIX ғасырдағы ақындар айтысы, жалпы айтыс өнері. Айтыс өлең фольклористикада, әдебиеттану ғылымында Шоқан дәуірінен бері зерттеліп келеді. Ұзақ уақыттар бойы әдебиетіміздің көп асыл мұрасы сияқты айтыс ауыз әдебиетінің еншісі есебінде зерттелді. Бірте-бірте зерттеу проблемалары күрделеніп, ауқым аймағы кеңі түсті. Жекеленген зерттеушілер XIX ғасырдағы ақындар айтысының табиғатындағы дәстүрлі айтыс өлеңмен туыс тұсты да, оның өзіндік белгілерін де аша сөйлеуге ауысты. Осы айырым, ажырату тұсында XIX ғасырдың айтысында атап айтар, айқын өзгешеліктер, әрине аз емес.

Жұмыстың мақсаты - айтыстың дәстүрлі сипатына қарай, мазмұн, мәніне, орындалу орны, мақсатына қарай түрға бөлінуінде айтыстың табиғатын зерттейтіндердің көзқарасын зерделеу, олардың бір-бірінен айырмашылығын айқындау.

Зерттеудің міндеті - айтыс өнерінің пайда болуы, даму тарихы, ежелгі түрлерін қарастыру, сондай-ақ, бұл өнер түрінің зерттелуі, айтыс өлеңдерінің түрлі ғалымдар жасаған классификацияларын қарастыру.

Негізгі ұғымдар: айтыс, өнер түрі, ерекшелік, ақын, айтыс үлгілері.

ТРАДИЦИОННОЕ ИСКУССТВО АЙТЫС И ПРОБЛЕМЫ ЕГО ИССЛЕДОВАНИЯ

Тасмағамбетова З.Ж. – магистр филологии, старший преподаватель кафедры теории языка и литературы, Костанайский государственный университет имени А. Байтұрсынова

Основы различия устной литературы от письменной не только в способах его передачи, но и в стиле создания, традиционном процессе, жанровых особенностях произведения.

Одна из этих особенностей – айтыс акынов или искусство айтыс в целом, получивший широкое распространение в XIX веке. Айтыс стал объектом исследования фольклористики, литературоведения еще со времен Шокана. Долгое время как и многие литературные достояния айтыс исследовали как одну из частей устного народного творчества. Но со временем круг проблем стал расширяться. Отдельные исследователи перешли к обсуждению общих свойств и особенностей айтыса акынов XIX века и традиционного айтыса. В связи с этим стоит отметить, что в айтысе XIX века немало существенных различий и своеобразных особенностей.

Цель работы – изучить взгляды исследователей, рассматривающих природу айтыса с точки зрения традиционной характеристики, содержания, значения, места исполнения, цели и определить их различия.

Задача исследования – рассмотреть историю возникновения, развития, древние виды искусства айтыс, а также изучить проблемы исследования и классификации различных ученых относительно данного вида искусства.

Ключевые слова: айтыс, вид искусства, особенности, акын, образцы айтыса

TRADITIONAL ARTS AITYS AND PROBLEMS OF ITS RESEARCH

Tasmagambetova Z.Zh. - master of Philology, senior teacher of theory of language and literature, Kostanai state university named after A. Baitursynov

Fundamentals of differences of oral literature on written not only in how it is transmitted, but also in the style of creation, the traditional process of genre features of the product.

One of these features - aitys akyns aitys or art in general, has been widely used in the nineteenth century. Aitys became the object of study of folklore, literary criticism ever since the shock. For a long time, like many literary heritage aitys examined as one part of folklore. But over time, the range of problems has expanded. Some researchers have moved to a discussion of the general properties and characteristics aitys akyns nineteenth century and the traditional aitys. In this regard, it is worth noting that in the nineteenth century aitys many significant differences and distinctive features.

Objective - to study the views of researchers, considering the nature of aitys in terms of traditional characteristics, content, value, place of performance, goals, and determine their differences.

The research problem - to consider the emergence of the story of the ancient arts aitys, and explore the problems of research and classification of different scientists on this art form.

Keywords: aitys, an art form, especially akin, aitys samples

Айтыс – қазақтың ауызекі әдеби-музыкалық өнерінің көлемді және аса құнды салаларының бірі. Ол – суырып салма ақындық өнерінің жемісі боп табылады. Айтыста халықтың әдет-ғұрпы, тұрмыс-салты, дүниетанымы, эстетикалық, рухани, философиялық және әлеуметтік көзқарасы, қалыптасу тарихтары байқалады. Ең алғаш тұрмыс-салт жырлары «Жар-жар» мен «Бәдіктен» бастау алып, сан алуан асу-кезеңдерден өтіп кемелдене жетілген айтыстың алғашқы үлгілері көпке ортақ жаттанды өлеңдерден тұрса, кейінірек өз жанынан шығарып айтылатын суырыпсалмалық сипаты басым болып отырады. Айтыстың көтерілетін тақырыптары сан алуан. Егер де айтыстың ең ежелгі түрі – «Бәдік» айтыстың негізінде адам баласының табиғатқа әсер ету мақсаты жатса, кейіннен айтыстың кемеліне толған ең күрделі түрі – ақындар айтысының тақырыптары әлденеше тарау болып, бұтақталып кетеді және сол бұтақтардың бәрі халықтың өмір-тұрмысын жан-жақты көрсетіп, барынша толық бейнелейді. Бәдік айтысынан басқа қайымдасу, жануарлар мен адамның айтысы, ақ айтыс, сүре айтыс, жұмбақ айтыс сияқты айтыс түрлері қалыптасты [1, 28 б.] .

Айтыс қазақ даласында негізінен XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап айрықша кең өріс алып, мол серпінімен дамыды. Бұған сол тұстағы қазақтың көшпелі өмірі мен әдет-ғұрып, салт- дәстүрі басты себеп болды. Оны тудырған да, дамытқан да ақындар болған. Бұл өнер түрі қазаққа ағайындас, тұрмыс-тіршілігі, шаруашылығы, қоғамдық өмірі ұқсас келетін қырғыз, түркімен, қарақалпақ халықтарында да кездеседі. Айтыстың басты ерекшелігі – оның суырыпсалмалы түрде орындалуы.

Айтыс қай кезеңдерде де филолог, фольклортанушы және саяхатшылардың назарынан тыс қалмады. Оның әр түрлі үлгілерін қазақ арасынан XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап В. Радлов, Ш. Нұрмағамбетұлы, Т. Сейдалин, С. Жантөрин, Ж. Шайхысламов, Ә. Диваев, С. Сейфуллин және т.б. жинап, жарыққа шығарса, солармен қатар, құнды ойлар мен деректер А. Васильев, А. Левшин, Ш. Уәлиханов, А. Янушкевич, А. Байтұрсынов, М. Әуезов, С. Мұқанов, Е. Ысмайылов, Қ. Жұмалиев, З. Ахметов, С. Қирабаев, М. Мырзахметов, С. Қасқабасов, М. Жармұхамедұлы және т.б. жұмыстарында орын алады.

Соңғы деректер бойынша қазақ халқының айтыс өлеңдерін екіге бөліп, біріншісін – тұрмыс-салт айтысы, оның ішінде а) Бәдік; ә) «Жар-жар»; б) Қыз бен жігіт айтыстары; в) Қағысулар деп сараласа, екіншісін – Ақындар айтысы деп белгілеп, оны а) Дін; ә) Жұмбақ; б) Жазба айтыс деп топтаған. Кезінде М. Әуезовтің «қазақ ауыз әдебиетінде айтыстың көне түрі бірнеше адам қосылып орындалатын ғұрыптық әндерден басталып, ақындар айтысына ұласты», - деген пікірі осыған дәлел [2, 34 б.] .

«Айтыс» - қазақтың байырғы төл сөзі, ежелден айтысу, сөз жарысы, өнер бәсекесі ұғымында қолданып келген. Екі адамның бетпе-бет келіп өнер жарыстырып бәсекеге түсуі сөз арқылы да, белгілі бір аспапта кезектесіп күй тартысумен де, қолма-қол шығарып айтылатын өлеңмен болуы да мүмкін. Мұның бәрі «қиыннан қиыстыратын» кәнігі шеберлік, алғырлық пен тапқырлықты керек етеді. Ерте заманнан ақ «өнер алды қызыл тіл» деп сөз қадірін қадір тұтып қазақ халқы жалпы әдеби мұраға, оның ішінде айшықты сөз өрнегі ақындар айтысына ерекше мән беріп, соны өзінің рухани өмірінің жарқын көрінісі ретінде ұрпақтан-ұрпаққа жалғастырып отырған. Ақындар айтысының бәрі дерлік жұрт бас қосқан ойын-сауық, үлкен жиын, ас-тойларда өтетін болған. Шаршы топта бәсеке сайысына түскен екі ақынның сөзін сарапқа салып, әділ төрелік айтушы да көпшілік, сөз мәнісін білетін көшелі би, абыройлы ақсақалдар. Сол себепті екі жақ тапқырлықпен тауып айтқан уәжді де аталы сөзін мойындамауға немесе билікті көрер көзге бұрып айтуға ешбір қақы жоқ. Екі жақта «сөз тапқанға қолқа жоқ», «аталы сөзге арсыз жауап қайтарады» деген ұлағатты принципті ұстанады.

Аталмыш өнер түрі халықтың жиналған жерінде өткізіліп, қандай тақырыпта болатындығы сол айтыс үстінде анықталған. Сондықтан әр айтыскер қарсыласын қалай болса жеңу, неден сүріндіру амалын ойластырып, соған қамданып келді. Әдетте, айтыста көптеген мәселелер көтеріліп, бір тақырыптан екіншісіне ауысып отырады.

Ақындар жекпе-жек ұрысқа шыққан батырлардай бір-біріне күш көрсетіп, өздерінің мықтылығын айтып, қорқыта сөйлейді. Өз жерінің, елінің шыққан ортасының кереметтігін жырлайды. Әрине, жеңу мақсатын көздеп келген ақын басқасының мін-кемшіліктерін тізе жырлайды.

Айтыс түйіні – шындық. Қандай жүйрік, желқабыз, тапқыр ақын болса да шындықтан жалтарып құтылып кете алмаған, оның бәрі де тек шындықпен суарылған аталы сөзге тоқтап бас иетін болған. Бұл тартпас уәж, шындыққа құрылған бір ауыз сөздің жеме-жемде айтыс тағдырын шешіп кететіні де осыдан. Бұл сипаттарымен айтыс шешендік сөздерді еске салады.

Айтыс өлеңдерін сан ғасыр өтсе де ұмытпай жадында сақтап, біздің дәуірімізге жеткізуі, біріншіден, ақындардың талантын қадір тұтуы болса, екіншіден, сол ел, ру мәртебесін қорғаған ақындардың өлең-жырларын кейінгі ұрпақтың көкейіне ұялатып, олардың патриоттық сезімін оятудың құралы деп санаған. Айтыс ақындардың тапқырлықты, білімдарлықты, өмір тануда сергек сезімталдықты және өзгеге ұқсамас өзіндік ерекшелігін талап еткен. Айтыстың шешендік сөз сайысы, тәрбие мектебі тапқырлықтың тұғыры болып ерекше бағаланады. Ертеде өткен ақындар айтысының дүлділі Біржан мен Сараны, Кемпірбай мен Шөжені, Жанақ пен Орынбайды, Әсет пен Рысжанды, Жамбыл мен Құлманбетті және т.б. рулы елдің ар – намысын қорғаушылар дейді.

Айтыс – көшпелі өмір кешкен елдердің бәріне тән өнер, бірақ ол бірінде аз, енді бірінде мейлінше мол дамыған. Бұл кездегі жазу-сызудың жоқтығынан, ауызекі дәстүрінің мейлінше кең етек алуынан туған қажеттілік еді. Айталық, өмір салты мен әдет-ғұрып, салт-санасы бізбен егіз кешегі көшпелі қырғыз, қарақалпақ алтай елдерінде де айтыс өнері болған, алайда бұл жанр оларда дәл біздегідей жетіліп, кемелдене қоймаған.

Қазақ әдебиетінің қайталанбас хас ерекшеліктері аз емес. Осы орайда ауыз әдебиеті үлгілерінің кемел жазба әдебиетке ойысу, ұласу үрдісін тану, табу, ғылыми негізден айқындап көрсету - әлемдік әдебиеттануда тек қазақ әдебиетінің теориялық тарихының ғана еншісі болып көрінеді.

Қазақ әдебиетінің тарихындағы фольклор дәстүрі әдебиеттану ғылымында бастапқы кезеңнен гөрі ауқымды зерттеулерге ұласып отыр. Мұның мәні – қазақ әдебиет тарихының сарқылмайтын, таусылмайтын көркемдік негіздерден құйылған шығармашылық өзгеше жаратылыс сырында.

Ауыз әдебиет, жазба әдебиеттің айырым белгісі хатқа түскен, тасқа басылған сөз фактісінде емес, шығарманың, туындының жазылу стилінде, дәстүр үрдісінде, жанрлық өзгешелігінде жатыр.

Сол өзгешеліктердің бірі - XIX ғасырдағы ақындар айтысы, жалпы айтыс өнері. Айтыс өлең фольклористикада, әдебиеттану ғылымында Шоқан дәуірінен бері зерттеліп келеді. Ұзақ уақыттар бойы әдебиетіміздің көп асыл мұрасы сияқты айтыс ауыз әдебиетінің еншісі есебінде зерттелді. Бірте-бірте зерттеу проблемалары күрделеніп, ауқым аймағы кеңі түсті. Жекеленген зерттеушілер XIX ғасырдағы ақындар айтысының табиғатындағы дәстүрлі айтыс өлеңмен туыс тұсты да, оның өзіндік белгілерін де аша сөйлеуге ауысты. Осы айырым, ажырату тұсында XIX ғасырдың айтысында атап айтар, айқын өзгешеліктер, әрине аз емес.

Айтыстың дәстүрлі сипатына қарай, мазмұн, мәніне, орындалу орны, мақсатына қарай түрге бөлінуінде айтыстың табиғатын зерттейтіндердің бәрінің көзқарасы бірдей емес. Әрине, олай болуы мүмкін де емес.

Осы орайда А.Байтұрсынұлының айтыс жайлы тұжырымдары XIX ғасыр айтысының табиғатын тануда таптырмайтын өлшем үлгісі. А.Байтұрсынұлы XX ғасыр басындағы айтыс күйінен «Жазу жайылған сайын айтыс өлең азайып, құруға бет алып барады» деп хабар береді. Бұл түйін - айтыстың, дара ақындар айтысының аса жанданған әдеби үлгі, жаңа көркемдік арна екендігін айғақтай түсетін түйін.

Мұхтар Әуезов «Әдебиет тарихында» қазақ әдебиеті үлгілерін қарастырудың негізін салды. Әдебиетті ауызша әдебиет, жазба әдебиет деген үлкен екі салаға бөліп, ауызша әдебиеттің жазбаша әдебиеттен айырмашылығын атап көрсетіп берді. Оның арғы-бергі әдебиет үлгілеріне қатысын көрсетті [2, 44 б.].

Ә.Қоңыратбаев XIX ғасырда туған айтыс поэзиясын беске бөледі. Ілгеріде айтысты зерттеушілер әдет-ғұрып, қайым, жұмбақ, діни, ақындар немесе бәдік жар-жар, мал мен адам, өлі мен тірі, салт, қыз бен жігіт, ру, совет дәуіріндегі деп жіктегенін, М.Жармұхамедов еңбегінде айтыстың он төрт түрі бар деп көрсетілгенін ескертіп айтады.

М.Жармұхамедов айтыстағы ақындық тәсілге, айтыстың дәстүрлі сипаттарына кең тоқталады. Қазақ айтыстарының жанрлық табиғатын белгілейтін басты ерекшелігінің бірі деп, белгілі бір айтыстың қайта жырлануда өсіп, түсіндірме қосыла отыратындығын айта отырып, оған «Бақтыбай мен Мәйке қыздың айтысын» мысалға келтіреді. Сондай-ақ ғалым айтыстың мұндай түрлері «Мансұр мен Дәме», «Түбек пен Қарқабат», «Біржан мен Сара», «Ыбырай мен Доскей», «Әсет пен Ырысжан» айтыстарында көп кездесетіндігін айтады.

Ал, Сыдықов болса, XIX ғасырдағы ақындардың дәстүрлі айтыс өнеріндегі өзіндік өрнегіне тоқтала отырып, айтыстың жанрлық, даралық сипаттарын айқындай түсер толғамдар жасады. Оған сөз жүйріктері Абыл, Нұрым, Қашаған сынды ақындардың айтыстарын мысал етті [3, 143 б.].

Темірхан Тебегенов әдеби шығармашылық жөнінен зерттеуде ақындар айтысын үш түрге бөліп қарастырады: 1) Мұсылмандық ағартушылық айтыстар; 2) Еларалық-ұлттаралық айтыстар; 3) Жазбаша айтыстар [4, 25 б.].

Жалпы, айтысты зерттеушілер XIX ғасырдағы айтыс үлгілерін, сипаттау қисындарын әлі де жан-жақты ойластыра, тереңдете қарастыру керектігін айтады.

Қазақтың төл мұрасы – айтыс жанры бойынша үлкенді-кішілі зерттеулер жасағап, еңбектер жазған С. Мұқанов, М. Әуезов, Қ. Жұмалиев, Е.Исмайылов сынды зерттеушілеріміздің айтуынша, айтыс – екі адамның өзара сөз қағыстыруы, сөзбен тартысуы, жарысуы, дауласуы, сынасып-мінесуі, өнер салыстыруы сияқты ұғымдардың жиынтығын қамтиды. Айтыс екі түрде, яғни сөз түрінде және өлең түрінде кездеседі. Қазақ әдебиетінде, жалпы әдебиет көлемінде өсіп-өрбуге, әдебиет жанры ретінде қарастырылатыны да – өлең түрі болып табылады.

Айтыс өлеңдерін, әдебиеттік жағынан қарастырғанда, мазмұны мен тақырыбына қарай екі түрге бөліп қарастыруға болады. Оның біріншісі – қазақ халқының тұрмыс-тіршілігіне, салт-санасына, әдет-ғұрпына қарай бөлінеді. Ал, екіншісі – ақындардың шын мәніндегі өзара айтысы. Қазақ айтысының күрделі де қомақты бөлігін осы айтыс түрі құрайды.

Алғашқы үлгідегі айтыс өлеңдері халқымыздың тұрмыс-салты мен әдет-ғұрпына сай туындаған. Ол міндетті түрде халықтың жиналған жерінде, яғни той-тамаша, ойын-сауық үстінде шығарылатын болған және оны шығарушы ақындар болған. Бұл айтыстардың өзіндік ерекшелігі болған, себебі, ол жалпы айтыс өлеңдерінің алғашқы, бастапқы үлгісі болып табылады. Бастапқыда ол ойын-сауық ретінде жиналған халықтың көңілін көтеру, күлдірту мақсатынан туындаған. Өлең құрылысы жұрттың жаттап алып айта беруіне ыңғайлы болған. Айтыстың мұндай түрінде, нағыз ақындар айтысының үлгісіндегідей, тың тақырып, күрделі де көкейкесті әңгімелер, көкіректі жарып шыққан ой түйіндері мүлдем кездеспейді, керісінше, жеңіл-желпі сөз, әзіл-оспақ, ойын түрінде болып келеді. Тағы бір ерекшелігі – бұл айтыста халықтың тұрмыс-тіршілігі, салт-санасы, әдет-ғұрпына байланысты туған өртүрлі ұғымдар мен түсініктері біте қайнасқан.

Әрине, бұны сол кездегі халықтың тұрмыс-тіршілігіне, салт-санасына, әдет-ғұрпына байланысты туған айтыстың кемшілігі деп қарастырмау керек. Керісінше, ол – айтыс өлеңдерінің дүниеге қалай келіп, өзінің алғашқы қалыптасу барысында нендей тақырыпқа тоқталып, нені сөз еткендігі жайында аңғартып, мағлұмат беретін басты ерекшелігі деп қарастыру керек. Айтыстың дәп осы түрін - жалпы айтыс өнерінің әдебиеттен алар орнын көрсетіп, ақындар айтысының өніп, өрбіп шығуына себеп болған, үлкен жанр ретінде танылудың негізін қалаушысы, бастамасы болған түйткі ретінде бағалау қажет.

Айтыстың бұл түрін мазмұнына қарай бірнеше салаға бөліп қарастыруға болады. Олар: «жар-жар», «бәдік айтысы», «қыз бен жігіт айтысы», «дін айтысы», «жұмбақ айтысы» деген бастапқы тақырыптарға бөлінеді. Мұндағы «жар-жар» мен «бәдік айтысы» айтыс өлеңдерінің ішіндегі ең көне, ескі үлгілері қатарында болып саналады [1, 58 б.].

Қалған «қыз бен жігіт айтысы», «дін айтысы», «жұмбақ айтысы» болып саналатын айтыс түрлері халықтың жиналған жерінде жұртты көңілдендіру, сергіту, ән мен жыр қызығына толтыру мақсатында көбірек қолданылған айтыс түрлері болса керек .

«Қыз бен жігіт айтысы» ақын жігіт пен ақын қыздың арасындағы сөз жарысы болып, оны шығарушы да, айтушы да сол қыздар мен жігіттер болғандықтан, халық оны осылай атап кеткен. Бұл айтыс әдеттегідей амандасудан басталып, әдемі қалжың, жарасымды әзіл-оспақ, елді күлдіруге тұрарлықтай күлдіргі жайттарға ұласып отырған. Айтыс барысында қыз бен жігіттің бір-біріне айтылған міні неғұрлым көңілді, құлаққа қонымды болғандықтан, қарсыласының намысына тиіп, ашу-ызасын шақырмаған. Қарсыласын жеңу үшін оның мінін көбірек тауып, сынауға тырысқанмен, ол мін мұқату, әшкерә ету, бетін қайырып тастау мақсатымен айтылмаған. Ол керемет әзіл өрнегімен көмкерілген «мін айту» болған. Мысалы, қыз қарсыласының өсіп кеткен сақалына мін тағу арқылы оны ұялтуды емес, дәйім жұртты қыран күлкіге кенеп, жігіттің осы әзілге жөнді жауап қайтара алмай, тосылып қалар-ау деген мақсатпен:

Қызға барған ел білсін атағыңды,
Түзетіп ки мұнан соң шапаныңды.
Қыздан көңілі қалмаған қу көкірек,
Қырғызсаңшы бір қап жүн сақалыңды...
Сақалыңды айнаға көрші қарап,
Ту құйрықтан маңызды төрт-бес қадақ.
Ауылыңдағы бақалға күзеп сатсаң,
Алты сабын береді, жеті тарақ, -

деп келтірсе, жігіт оған лайықты жауап ретінде халықтың «Сөздің көркі – мақал, адамның көркі - сақал» деген мақалын қолданады және өз тарапынан қыз бойындағы титтей де мінін іздеп табуға тырысады.

Айтыс - кейде осындай сөз сайысына түскен қыз бен жігіттің бір-біріне деген ықыластары болса, сол лебіздерін, іштегі көңіл сырларын айтып қалуға да үлкен мүмкіндік берген (түсінбегендері әзіл түрінде қарап, түсіне білгендері астарлап болса да жауап қайыра білген). Ерте заман айтысына үңіле қарасақ, ондағы ақындар тек өз ойларынан шығарған шумақтарды ғана емес, сол тұстағы халық өлеңдерін де пайдаланып, әнге қосып отырған. Кейде ол қайырма түрінде келсе, кейде тіпті екі ақын да (қыз бен жігіт) өлең шумақтарының алдыңғы екі жолын қайталап, ал өздерінің негізгі ойларын

кейінгі екі шумаққа сидырып отырған. Олар көбінесе жатталуға жеңіл, тілге орамды, құрылысы он бір буынды өлең түрінде кездеседі.

Жинақтай айтсақ, «қыз бен жігіт айтысы» халықтың ойын-сауық, салтанатына байланысты туындап, қазақ ауыз әдебиетіндегі «айтыс» жанрының бастапқы үлгілерінің бірін құрап, кейінгі үлкен «айтыстың» негізін салуға себепші болған қомақты жанрдың бірі.

Қазақ даласына ислам діні таралғаннан бастап, (тарихтағы келтірілген деректер бойынша XVII ғ. бері) қожа – молдалар, басқа да дін иелері ислам дінін уағыздап, үгіт-насихат жасау үшін поэзияның қосар үлесі мол екендігін біліп, оны тікелей пайдалануға кіріскен. Осы мақсатпен әсіресе айтысты көбірек пайдаланған. Міне осылай «дін айтысы» пайда болған. Әрине ол қайсы бір ақынға келіп «дін» туралы айтысасындар деп қолқа салу емес, ол үшін алдын-ала өздері жалдамалы ақындарға уағыз айтып, көпшілікке ақын тілі арқылы діни үгіт – насихат жүргізіп отырған. Олар жұрттың жиналған жеріне үгіт-насихатты тереңірек жүргізу үшін екі ақынға да алдын-ала дін жайында не айтуды, кімдер туралы және қалай айтудың үлгілерін тапсырып қойған. Міне, осындай «саясаттың» негізінде діни тақырыптық айтыс түрі туған [2, 56 б.].

Айтыстың бұл түрі екі ақынның сөз жарысынан гөрі бір-біріне берген сұрау-жауабына көбірек келеді. Айтыстың аты айтып тұрғандай, оның негізгі тақырыбы - дін жайындағы әңгімелер, үгіттер болады. Жиналған барша халықты дін жолына түсіру, діни ұғымдарға иландыру, діни наным – сенімдерді ұстануға жетелеу, үйрету сияқты мақсаттарды көздеген. Бәріне тек бір ғана жаратушы ие «Алла тағаланың» күшіне сену, намаз оқу, ораза ұстау, құран жолымен жүру, пітір-садақа беріп тұру керектігі және тек осыны ұстанған адамдар ғана «жұмақ төрінен» орын алатынын, ал бұған қарсылық білдіріп, сенімсіздік артқан «дінбезерлерді» «тозақ» оты күтіп тұратындығын сөз ететін болған. Қарапайым халыққа жай сөзбен үгіт жүргізгеннен гөрі, олардың сүйікті поэзиясын қолдану қожа-молдалар үшін дін насихатының құралы ретіндегі бірден-бір таптырмас жол екендігі байқалады.

Қазақтың айтыс өлеңдеріне дін айтысы елеулі үлес қосып, оның қалыптасуы мен дамуына ықпалын тигізе қоймаған. Бұл тек айтыс жанрының алғашқы үлгілерінің қатарындағы бірі болып табылады. Өлеңдік құрылысына келер болсақ, дін айтысы айтыстардың үздік шыққан тобына жатпайтын, тіпті айтыскерлердің аса қызығушылығын тудырып, жандандырар тақырып болып табылмайтын, тек дін тақырыбының аясында ғана сөз қозғалатын бірыңғай, қара дүрсінді өлең түрінде кездеседі.

Халқымыздың тұрмыс-салты мен әдет-ғұрпына сай туындаған айтыс өлеңдерінің тағы бір түрі – жұмбақ айтысы.

Ақынның тапқырлығы мен білгірлігіне тікелей байланысты айтыстың бұл түрі айтыс өлеңдерінің ішіндегі ең күрделі, қиындау түрі десе болады. Осы себепке байланысты ақынның тек суырып салма болуы ғана емес, оның үстіне ол өте тапқыр, көп нәрселерден хабардар, білімді, тез ойлап, табан асты жауап беруге дайын болуы шарт.

«Жұмбақ айтысының» қатысушылары жұмбақ қылып жасыратын нәрселерін адамзатқа таныс, деректі заттардан алып, сондай-ақ екі затты бір-бірімен салыстыра білу арқылы жұмбақ шығарған. Дәлірек айтқанда, жұмбақ қылып жасыру аясына кіретін тақырыптар көлемі – жаратылыс дүниесі, аспан әлемі, жан-жануарлар, хайуанаттар, адам және адамның еңбегі мен кәсіп құралы, өнер, табиғат, ілім-білім болған.

Жоғарыда айтып өткен айтыстың қиындығының салдарынан ба, айтыстың басқа түрінен гөрі «жұмбақ айтысына» қатысушы ақындар аз болса керек. Мұның өзі «жұмбақ айтысындағы» айтыскердің аса тапқыр, білімді болуын талап ететіндігінің тағы бір айғағы [3, 47 б.].

Қалай болғанда да қазақ халқы мұндай айтыскерлерден де кенде емес. Олардың қатарында Нұржан, Рысжан, Әсет, Шөкей, Сапарғали, Күңбала т.б. сынды айтыскерлеріміздің аттарын атауға болады. Бұлар айтыстың талабына сай – білгір ұшқыр ойлы, суырып салма, тапқыр айтыскерлер.

«Жұмбақ айтысы» өз дәуіріндегі айтыстардың ішінде мәні зор, салмақты айтыс болған. Оның басқа айтыстан ерекшелігі, ол өз айтыскерін көп білуге, ізденуге, жан-жақтылыққа талпындырған. Ал бұл жастардың (тек айтыскерлер емес) білімге деген құштарлығын оятуға, білімді болуға жетелеген.

Қорыта айтқанда, қазақ халқының тұрмыс-тіршілігі, салт-дәстүрі мен әдет-ғұрпына байланысты туған айтыс өлеңдерінің қай-қайсы болмасын, олар кейінгі туған үлкен айтыстардың, нақтырақ, ақындар айтысының бастамасы, негізгі тірегі, ұйытқысы болып табылатыны хақ.

Әдебиет:

1. Ә.Қоңыратбаев. Қазақ фольклорының тарихы. - Алматы, 1991. - 285 б.
2. Мұхтар Әуезов энциклопедиясы – Алматы, 2011. - 234 б.
3. Сыдықов Қ. Ақын жыраулар. – Алматы, 2004. - 132 б.
4. Т.Тебегенов. Халық аңыздары шығармаларындағы әдебиет пен фольклор дәстүрі. – Алматы, 2001. - 156 б.

References:

1. A. Koniratbaev. Kazak folklorinin tarikhhi. – Almaty, 1991. – 285 b.
2. Mukhtar Auezov enciklopediası - Almaty, 2011. – 234 b.

3. Sidikov K. Akin giraurar. - Almaty, 2004. – 132 b.

4. T.Tebergenov. Khalik anisdari schiarmalarindai adebiet pen folklore dasturi. – Almaty, 2001. – 156 b.

Автор туралы мәлімет

Тасмағамбетова З.Ж. – филология магистрі, тіл және әдебиет теориясы кафедрасының аға оқытушысы, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай мемлекеттік университеті, Қостанай қ., Байтұрсынов к-сі, 47; тел. 87755175197; e-mail: zinattas@mail.ru

Тасмағамбетова З.Ж. – магистр филологии, старший преподаватель кафедры теории языка и литературы, Костанайский государственный университет имени А. Байтурсынова, г. Костанай, ул. Байтурсынова 47, тел. 87755175197; e-mail: zinattas@mail.ru

Tasmagambetova Z.Zh. - master of Philology, senior teacher of theory of language and literature, Kostanai state university named after A. Baitursynov, Kostanai city, Baitursynov Street 47, tel. 87755175197; e-mail: zinattas@mail.ru

УДК 81'276.6

О ПРОБЛЕМАХ ПРЕПОДАВАНИЯ ДИСЦИПЛИНЫ «ПРОФЕССИОНАЛЬНЫЙ РУССКИЙ ЯЗЫК»

Тошоманова Д.О. – старший преподаватель, Костанайский государственный университет имени А. Байтурсынова

В статье рассматриваются проблемы преподавания профессионального русского языка в группах с казахским языком обучения; описаны принципы отбора текстов для эффективного обучения профессионально-ориентированному языку. Современному казахстанскому рынку труда требуются конкурентоспособные и мобильные специалисты, обладающие как узкоспециальными, так и универсальными компетенциями, владеющие тремя языками. Стремление Казахстана к интеграции в мировое политическое, экономическое и культурное пространство обуславливает актуальность полиязычного образования, что стало одной из основных задач высшего казахстанского образования. В связи с этим в 2011 году в соответствии с государственным общеобязательным стандартом бакалавриата в типовые учебные планы введены дисциплины «Профессиональный русский язык» (для групп с казахским языком обучения), «Профессиональный казахский язык» (для групп с русским языком обучения), «Профессионально-ориентированный иностранный язык», в преподавании которых требуются новые подходы. Дисциплина «Профессиональный русский язык» занимает особое место в подготовке конкурентоспособного специалиста. Настоящая статья посвящена месту дисциплины «Профессиональный русский язык» в подготовке будущих специалистов, а также проблемам, с которыми сталкиваются преподаватели при обучении данной дисциплине.

Ключевые слова: профессиональный русский язык, речевая деятельность, термины, профессиональная речь, профессионально ориентированный текст.

«КӘСІБИ ОРЫС ТІЛІ» ПӘНІНІҢ МӘСЕЛЕР ТУРАЛЫ

Тошоманова Д.О. – А. Байтұрсынов атындағы Қостанай мемлекеттік университетінің аға оқытушысы

Мақалада қазақ тілінде білім алатын топтарда кәсіби орыс тілін оқыту мәселелері қарастырылады; кәсіби – бағытталған тілді тиімді үйрету үшін мәтіндерді сұрыптау қағидалары сипатталады. Заманауи қазақстандық еңбек нарығына үш тілді меңгерген, мамандандырылған және әмбебап құзыреттерге ие бәсекеге қабілетті және мобильді мамандар қажет. Қазақстанның әлемдік саяси, экономикалық және мәдени кеңістікке интеграциялануға ұмтылысы көптілді білім беру өзектілігін негіздейді және де бұл жоғары қазақстандық білім берудің басты міндеті болып отыр. Осы орайда 2011 жылы бакалавриаттың мемлекеттік жалпыға міндетті стандартына сәйкес үлгілік оқу жоспарларына оқытудың жаңа жолдарын талап ететін «Кәсіби орыс тілі» (қазақ тілінде білім алатын топтар үшін), «Кәсіби қазақ тілі» (орыс тілінде білім алатын топтар үшін), «Кәсіби-бағытталған шет тілі» пәндері енгізілді. «Кәсіби орыс тілі» пәні бәсекеге қабілетті маманды дайындауда ерекше орын алады. Бұл мақала «Кәсіби орыс тілі» пәнінің болашақ мамандарды

даярлаудағы орнына, сондай-ақ осы пәнді жүргізген кездегі оқытушылар тап болатын қиындықтарға арналған.

Кілт сөздер: кәсіби орыс тілі, тілдік қызмет, терминдер, кәсіби тіл, кәсіби бағытталған мәтін.

ABOUT THE PROBLEMS OF TEACHING OF DISCIPLINE «PROFESSIONAL RUSSIAN»

Toshomanova D.O. – Senior Lecturer, Kostanay state university after A. Baitursynov

This article discusses some problems of teaching of professional Russian language in groups with Kazakh language teaching, describes the principles of selection of texts for effectively teaching professionally-oriented language. Competitive and mobile specialists are required the modern Kazakhstan labour-market, possessing the both strictly specialized and universal competences, owning three languages. Aspiring of Kazakhstan to integration in outer political, economic and cultural space stipulates actuality of 99ultilanguage education, that became one of basic tasks of higher Kazakhstan education. In this connection in 2011 in accordance with the state obligatory standard of bachelor studies in model curricula disciplines are entered «Professional Russian» (for groups with Kazakh of educating), «Professional Kazakh» (for groups with Russian of educating), «Professionally-oriented foreign language», new approaches are required in teaching of that. Discipline «Professional Russian» occupies the special place in preparation of competitive specialist. The real article is sanctified to the place of discipline «Professional Russian» in preparation of future specialists, and also to the problems into that teachers run at educating to this discipline.

Keywords: professional Russian language, speech activity, terms, professional speech, professionally oriented text.

Сегодня в обществе усилена потребность в высококвалифицированных кадрах с прочными знаниями, уважительно относящихся к своему делу, ориентирующихся на профессионально значимые и культурные ценности. Современному казахстанскому рынку труда требуются конкурентоспособные и мобильные специалисты, обладающие как узкоспециальными, так и универсальными компетенциями, владеющие тремя языками. Проблема профессионально-ориентированного обучения признается в настоящее время приоритетным направлением в обновлении и развитии системы образования. Стремление Казахстана к интеграции в мировое политическое, экономическое и культурное пространство обуславливает актуальность полиязычного образования, что стало одной из основных задач высшего казахстанского образования. В связи с этим в 2011 году в соответствии с государственным общеобязательным стандартом бакалавриата в типовые учебные планы введены дисциплины «Профессиональный русский язык» (для групп с казахским языком обучения), «Профессиональный казахский язык» (для групп с русским языком обучения), «Профессионально-ориентированный иностранный язык», в преподавании которых требуются новые подходы. При обучении русскому языку на основе программы Государственного стандарта МОН РК ставится цель – формирование у будущих специалистов коммуникативной компетенции – способности решать лингвистическими средствами реальные коммуникативные задачи в конкретных речевых ситуациях научной сферы, формирование межкультурно-коммуникативной компетенции студентов в процессе образования.

Настоящая статья посвящена месту дисциплины «Профессиональный русский язык» в подготовке будущих специалистов, а также проблемам, с которыми сталкиваются преподаватели при обучении данной дисциплине. Дисциплина «Профессиональный русский язык» является обязательной базовой дисциплиной, объемом 2 кредита для всех специальностей бакалавриата с казахским языком обучения. Пререквизит данной дисциплины – «Русский язык», который относится к дисциплинам обязательного общеобразовательного цикла.

Дисциплина «Профессиональный русский язык» занимает особое место в подготовке конкурентоспособного специалиста. Изучение профессионального русского языка в группах с казахским языком обучения дает студенту возможность в будущем осуществлять компетентное профессиональное общение и быстро адаптироваться в условиях динамичности рынка труда.

Термин «профессионально-ориентированное обучение» употребляется для обозначения процесса преподавания русского языка в неязыковом вузе, ориентированного на чтение литературы по специальности, изучение профессиональной лексики и терминологии, на общение в сфере профессиональной деятельности. Современный профессионально-ориентированный подход к обучению русского языка предполагает формирование у студентов способности общения в конкретных профессиональных, деловых, научных сферах и ситуациях с учетом особенностей профессионального мышления, при организации мотивационно-побудительной и ориентировочно-исследовательской деятельности. Все эти задачи и цели помогает реализовать дисциплина «Профессиональный русский язык».

Учебный курс «Профессиональный русский язык» занимает одно из важных мест в подготовке будущих специалистов различных направлений. Курс носит коммуникативно-направленный и профессионально-ориентированный характер, а его задачи определяются потребностями специалистов соответствующего профиля в профессиональной деятельности. Основные задачи изучения дисциплины «Профессиональный русский язык»:

- обучение студентов теоретическому и практическому владению профессиональными терминами и языком специальности для активного применения русского языка, как в повседневном, так и в профессиональном общении;
- вооружить студентов знаниями по рациональному и эффективному квалифицированному общению в различных условиях и ситуациях производственной и другой трудовой деятельности;
- обучить умениям квалифицированно вести деловые переговоры и беседы;
- обучить профессионально-квалифицированному восприятию чужой речи;
- обучить правилам составления публичного монологического выступления на профессиональном уровне;
- обучить правилам составления текстов научного характера, требуемых в ходе профессиональной деятельности;
- обучить правилам этики и этикета в профессиональном общении.

С первых дней обучения в вузе студентам приходится усваивать значительное количество новых терминологических слов, специфических оборотов и словосочетаний научной речи. Задача преподавателя профессионального русского языка – помочь учащимся овладеть языком учебника по специальности, научной лексикой в целом.

Профессиональная направленность деятельности, во-первых, требует интеграции дисциплины «Русский язык» с профилирующими дисциплинами; во-вторых, ставит перед преподавателем задачу научить будущего специалиста на основе межпредметных связей использовать язык как средство систематического пополнения своих профессиональных знаний, формирования профессиональных умений и навыков

Особую актуальность приобретает профессионально-ориентированный подход к обучению русского языка учащихся национальных групп. Именно в группах с государственным языком обучения дисциплина «Профессиональный русский язык» является не только объектом усвоения, базовой дисциплиной, но и средством развития навыков говорения, письма, чтения на русском языке как для студентов, уже владеющих русским языком, так и для студентов, плохо понимающих данный язык.

Обучение студентов дисциплине «Профессиональный русский язык» должно быть ориентировано на профессиональную сферу. Под профессионально-ориентированным понимается обучение, основанное на учете потребностей студентов в изучении иностранного языка, диктуемого особенностями будущей профессии или специальности [1, с.4]. На первый план перед преподавателями профессионального русского языка выдвигается задача овладения студентом национальной аудитории языком будущей специальности. Современный профессионально ориентированный подход к обучению языку предполагает формирование у студентов способности осуществлять профессиональные контакты на русском языке в конкретных профессиональных, деловых, научных сферах и ситуациях. Такое общение может происходить как в официальной, так и в неофициальной формах, в ходе индивидуальных и групповых контактов, в виде выступлений на конференциях, при обсуждении договоров, проектов, составлении деловых писем [2, с. 6].

Основной упор в преподавании ПРЯ необходимо делать на профессионально-ориентированные тексты. Теоретические темы занятий были всегда связаны с практическим применением знаний и навыков студентов посредством текстов. Вместе с тем работа с текстами по специальности на занятиях по русскому языку способствует активному включению студентов в учебно-профессиональную деятельность, знакомству с лексико-грамматическим и понятийным аппаратом языка их будущей специальности. Поэтому специально разработанные и применяемые для овладения языком специальности тексты могут служить эффективным средством обучения. Так, в ходе преподавания дисциплины для работы мною были подобраны следующие тексты: «Морфологический состав мяса», «Некоторые проблемы ветеринарной медицины», «Экологическая биотехнология», «Ветеринарно-санитарная экспертиза» и др. В текстах даны задания, связанные с теоретической темой занятия и рекомендованные для самостоятельной работы обучающихся. Профессионально-ориентированные тексты вводят новую информацию, расширяют и углубляют знания студентов в области своей будущей специальности.

Вся работа на занятиях по ПРЯ в казахских группах сводится к усвоению, прежде всего, терминологического минимума в рамках данной темы, совершенствованию речевых навыков. Каждая тема разрабатывалась по определенной системе. Каждая тема-занятие разработана по методике структурно-семантического и смысло-лингвистического анализа научного текста и состоит из разделов: *активная лексика, система предтекстовых и притекстовых заданий, текст, после-*

текстовые задания. Тексты предваряются списком *терминологического минимума*. Этот список содержит слова и словосочетания в основном терминологического характера. Активная лексика предназначена для обязательного усвоения студентами.

Предтекстовые включают упражнения: а) на узнавание терминологической лексики; б) поиск групп однокоренных слов, определение значения слова на основе частей сложных слов; в) на установление синонимических и антонимических связей слов; г) на определение значений незнакомых слов по контексту; д) на лексико-грамматическую сочетаемость изучаемых языковых единиц.

Притекстовые задания с различными целевыми установками призваны помочь студентам сориентироваться в смысловой организации текста. Например:

- Определите тему и идею текста.
- Найдите ключевые слова в тексте, объясните их значение.
- Выпишите общенаучную лексику и термины.
- Составьте вопросы к тексту.
- Составьте предложения со словами...
- Перескажите текст и др.

Однако, усваивая тексты по специальности, студенты испытывают определенные затруднения в нахождении и вычленении всех содержательных блоков текста; в самостоятельном определении структурно-семантической устроенности и коммуникативной направленности текста; в вычленении вступления, основной части и заключения текста; определении в содержательных блоках главной, дополнительной и избыточной информации; нахождении в текстах необходимой информации для иллюстрации своего высказывания, приведения аргументов, контраргументов и т.д.

В процессе обучения студентов профессиональному русскому языку преподаватель сталкивается с рядом трудностей.

Во-первых, возникает трудность при отборе текстов и заданий. Одно из необходимых условий для успешного преподавания дисциплины «Профессиональный русский язык» - постоянная межпредметная связь, интеграция данной дисциплины с профилирующими дисциплинами специальности. В качестве основного инструмента в профессионально направленном обучении русскому языку выступают профессиональные тексты; текст по специальности служит эффективным средством обучения профессиональной лексике. Конечно, это дополнительная нагрузка для преподавателя-русоведа: подбор специальных текстов по специальности, по профилю факультета, изучение специальной лексики, в особенности узкоспециальных терминов, составление словарей; данные виды работ должны вести не сами по себе обособленно, а совместно, в сотрудничестве с преподавателем-предметником. Именно в этом заключается основная цель совместного обучения будущего специалиста, что и будет соответствовать потребностям обучающихся и, как следствие, будет повышаться эффективность занятий по профессиональному русскому языку [3, с. 4].

Таким образом, для преподавателей профессионального русского языка актуальной на сегодняшний день является проблема отбора текстового материала. При отборе текстового материала для обучения студентов профессиональному русскому языку важно соблюдать принципы доступности (не перегружать текст узкоспециальными терминами и сложными (грамматическими конструкциями), разнообразия (использовать тексты по специальности разных стилей и жанров), актуальности, профессиональной ориентированности (информация должна быть значимой в будущей профессиональной деятельности, содержать термины), наглядности (наличие диаграмм, презентаций, схем и т.п.). Соблюдение данных принципов при подготовке профессионально ориентированного текста к занятию станет залогом его оптимальной адаптации в группах с казахским языком обучения.

Во-вторых, разный уровень подготовки студентов, являющийся результатом стечения различных субъективных и объективных факторов (место обучения, тип школы, особенности региона, физиологические и психологические особенности обучающегося, качество обучения, нехватка учителей и др.) [3, с. 4]. Неоднородная языковая подготовка студентов проявляется в следующем: студенты, хорошо и отлично владеющие как устной, так и письменной речью; студенты, удовлетворительно владеющие устной, но хорошо письменной речью; студенты, хорошо владеющие устной, но удовлетворительно письменной речью; студенты, слабо владеющие и устной, и письменной речью. Таким образом, разноуровневая языковая подготовка в академических группах замедляет общий процесс изучения профессионального русского языка в группах с казахским языком обучения.

В-третьих, недостаточное количество учебной и учебно-методической литературы по дисциплине, в том числе сборников упражнений и терминологических словарей. От уровня усвоения студентами основных понятий специальных дисциплин зависит грамотное овладение терминологией на русском языке и, наоборот, активизация терминологической лексики на занятиях профессионального русского языка способствует укреплению базовых понятий профилирующих дисциплин. Для лучшего понимания учебно-научного, научно-технического текста студентами затрачивается немало времени на перевод терминов и терминосочетаний [4, с. 2]. Следовательно, существует необхо-

димось разработки двуязычных терминологических словарей, сборников практических заданий по дисциплине «Профессиональный русский язык» для каждой специальности.

В-четвертых, несоответствие рабочей программы по дисциплине уровню знаний студентов.

В-пятых, разрыв между изучением дисциплины «Русский язык» на 1 курсе и «Профессиональный русский язык» на 3 курсе.

Таким образом, для повышения уровня коммуникативной и профессиональной компетенции будущих специалистов при составлении рабочей учебной программы, отборе текстов и заданий по дисциплине «Профессиональный русский язык» использовать межпредметные связи с профилирующими дисциплинами по специальности, при формировании групп по изучению профессионального русского языка необходимо учитывать языковую подготовку студентов.

Современному обществу важно, чтобы сегодняшний выпускник был профессионально успешным и мобильным, умеющим строить свою собственную карьеру, работать в условиях жесткой конкуренции на отечественном и мировом рынках и активно содействовать благополучному развитию всего общества, а значит, он должен владеть всеми коммуникативными профессиональными компетенциями. Какой бы способ и систему не избрал преподаватель в обучении студентов профессиональному русскому языку, от него, в любом случае, требуется владение определенными знаниями в данной профессиональной области, желание усовершенствовать процесс преподавания, заинтересованность в практическом применении студентами знаний, как в области языка, так и в профессиональной сфере, профессионализм, творческий подход к осуществлению учебного процесса.

Литература:

1. Образцов П.И. Профессионально-ориентированное обучение русскому языку на неязыковых факультетах вузов: Учебное пособие / П.И. Образцов, О.Ю. Иванова / Под ред. П.И. Образцова. – Ор.: ОГУ, 2005. – 114 с.

2. Абилдабекова Ф.К. Профессионально-ориентированное обучение языку студентов медколледжа. [Электронный ресурс] Режим доступа <http://repository.enu.kz/bitstream/handle/123456789/3873/abil.pdf>

3. Туманова А.Б. Уровневое обучение профессиональному русскому языку в вузе: постановка проблемы и пути решения. – G-Global. Программа развития целей тысячелетия. Категория: Образование и наука. – 03.06.2015.

4. Битимбаева Ж.К. Составление учебного терминологического словаря в рамках компетентностного подхода в профессиональном обучении. - VII ежегодная научно-методическая конференция «Инновации в образовании: ориентиры и тенденции». - Алматы: АПН, 2015.

5. Барабанова Г.В. Структура учебного цикла при обучении профессионально-ориентированному чтению студентов неязыкового вуза // Вестник Харьковского национального университета. - 2010. - № 12. - С. 36-41.

References:

1. Obrazcov P.I. Professionally-oriented teaching Russian language in thenon-language faculties of high schools. – Or.: OGU, 2005. – 114 p.

2. Abildabekova F.K. Professionally-oriented language training of medical college students. [Electronic resource] Access mode <http://repository.enu.kz/bitstream/handle/123456789/3873/abil.pdf>

3. Tumanova A.B. Level vocational training to Russian in high school: the statement of the problem and solutions. - G-Global. Millennium Development Goals program. Category: Education and Science. – 03.06.2015.

4. Bitimbaeva Zh.K. Curriculum terminological dictionary as part of the competency approach in vocational training. - VII annual scientific-methodical conference "Innovations in education: benchmarks and trends." - Almaty: ALP 2015.

5. Barabanova G.V. The structure of the training cycle at training professional-focused reading of students of not language high school. // Bulletin of Kharkiv National University. - 2010. - № 12. - P. 36-41.

Сведения об авторе:

Тошоманова Динара Оразалиевна – старший преподаватель кафедры теории языков и литературы Костанайского государственного университета имени А. Байтұрсынова, г. Костанай, ул. Байтұрсынова, 47, тел. 87071130684, e-mail: toshomanovad@mail.ru

Тошоманова Динара Оразалиевна – А. Байтұрсынов атындағы Қостанай мемлекеттік университеті тіл және әдебиет кафедрасының аға оқытушысы, Қостанай қ., Байтұрсынов көшесі, тел. 87071130684, e-mail: toshomanovad@mail.ru

Toshomanova Dinara Orazalievna – Senior Lecturer of department Theory of Languages and Literature, Kostanay State University named after A. Baitursynov, Kostanai, Baitursynov st. 47, tel. 87071130684, e-mail: toshomanovad@mail.ru

УДК 821.512.122

ОСПАНХАН ӘУБӘКІРОВТІҢ СЫҚАҚ ӨЛЕҢДЕРІНДЕГІ ДӘСТҮР ЖАЛҒАСТЫҒЫ МЕН ЖАҢАШЫЛДЫҚ

Тасмағамбетова З.Ж. – филология магистрі, тіл және әдебиет теориясы кафедрасының аға оқытушысы, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай мемлекеттік университеті

Қазақ сатирасының тарихындағы қайталанбас сирек талант О. Әубәкіров әдебиетімізге өткен ғасырдың алпысыншы жылдарының басында қосылып, өмірінің ақырына дейін ширек ғасыр өнімді шығармашылық еңбек етіп, халқына уытты сатирасымен кең танымал болды. Ол сатираның поэзия саласында да, проза мен драматургияда да көптеген туындылар берді, балаларға арнап бірнеше, жинақтар шығарды, әлем әдебиетінің көрнекті өкілдерінің шығармаларын қазақ тіліне аударды.

Жұмыстың мақсаты – О. Әубәкіровтің сатиралық шығармаларын тұтас және жан-жақты зерттеп, идеялық-көркемдік болмысын, қаламгерлік өзіне тән ерекшелігін, дәстүр мен жаңашылдықты тексеру арқылы әзіл-сықақшылық шеберлігін байыптау.

Зерттеудің міндеті - О. Әубәкіров сатирасындағы ауыз әдебиеті мен ақын-жазушылар шығармашылығы дәстүрінің көрінісін зерттеу; қаламгер шығармашылығының көркемдік-эстетикалық ерекшеліктерін, ондағы күлкі феномендерін, қоғамдық мәні мен маңызын байыптау; сықақшының шығармашылық ізденісінің ұлттық-тарихи және әлемдік әдеби арналармен байланысын байыптау. О. Әубәкіров шығармаларының поэтикалық-көркемдік сипатын зерделеу, тілдік-стильдік ерекшеліктерін анықтау, әдебиетіміздегі сатиралық дәстүр жалғастығы мен қаламгердің жаңашылдық қырларын пайымдау.

Негізгі ұғымдар: сатира, поэзия, дәстүр жалғастығы, жаңашылдық, әдебиет, күлкі, әзіл, әжуа, сатиралық образ, шығармашылық.

ПРЕЕМСТВЕННОСТЬ ТРАДИЦИЙ И НОВАТОРСТВО В САТИРИЧЕСКИХ СТИХОТВОРЕНИЯХ ОСПАНХАНА АУБАКИРОВА

Тасмағамбетова З.Ж. – магистр филологии, старший преподаватель кафедры теории языка и литературы, Костанайский государственный университет имени А. Байтұрсынова

Неповторимый талант в истории казахской сатиры О. Аубакиров пришел в литературу в начале шестидесятих годов прошлого века и благодаря своей обличающей сатире и плодотворному творческому труду завоевал признательность народа. Он написал много сатирических произведений поэтического, прозаического и драматургического жанра, а также перевел произведения известных представителей мировой литературы на казахский язык.

Цель работы – всесторонне изучить сатирические произведения О. Аубакирова, раскрыть их идейно-художественное своеобразие, а также через преемственность традиций и новаторство показать юмористическо - сатирическое мастерство писателя.

Задача исследования – изучить проявления преемственности традиций устного народного творчества и творчества поэтов и писателей в сатире О.Аубакирова; проследить художественно-эстетические особенности творчества писателя и его феноменов смеха, проанализировать связь творческого поиска сатирика с национально-историческими и мировыми литературными течениями. А также исследовать поэтико-художественные характеристики произведений О. Аубакирова, определить языковые-стилистические особенности, всесторонне изучить преемственность сатирических традиции в литературе и грани новаторства писателя.

Ключевые слова: сатира, поэзия, преемственность традиций, новаторство, литература, смех, ирония, сарказм, сатирический образ, творчество.

CONTINUITY OF THE TRADITION AND INNOVATION IN A SATIRICAL POEM OSPAHANA AUBAKIROVA

Tasmagambetova Z.Zh. - master of Philology, senior teacher of theory of language and literature, Kostanai state university named after A. Baitursynov

The unique talent in the history of the Kazakh satire O. Aubakirov came into literature in the early sixties of the last century, and thanks to its revelatory satire and fruitful creative work won the gratitude of the people. He wrote many satirical works of poetry, prose and drama genre, and also translated works by prominent representatives of the world literature into the Kazakh language.

Purpose - to comprehensively study the satirical works of A. Aubakirova to reveal their ideological and artistic originality, as well as through the continuity of tradition and innovation show yumoristicheko-satirical skill of the writer.

The research problem - to examine manifestations of the continuity of the traditions of folklore and works of poets and writers in the satire O.Aubakiova; trace the artistic and aesthetic features of the writer and his laughter phenomena, analyze the relationship of creativity satirist with the national historic and world literary currents. And also explore poetic and artistic characteristics of the works of O. Aubakirova determine linguistic-stylistic features, comprehensive study of the continuity of the satirical tradition in literature and the writer faces of innovation.

Keyword: satire, poetry, the continuity of tradition, innovation, literature, laughter, irony, sarcasm, satire image creation.

Халық ауыз әдебиетіндегі желісі үзілмей келе жатқан сатиралық, юморлық дәстүрлер сан ғасырлар бойы шешендер мен көсемдер, жыраулар мен ақындар, сал-серілер арқылы дамып, өлмес мұра болып ұрпақтан-ұрпаққа жеткені белгілі. Халық қуанышымен бірге қуанып, қайғысымен қатар қайғырған ұлы ақындар қанаушылардың қатыгездігі мен зорлығын, ел ішіндегі алаяқтар мен азғын-қулардың кемшіліктерін бетіне басып, ұлы да зәрлі сөздерін арнаған. Ел ішіндегі есті сөздерді естіп, күлкілі әңгіме, өлеңдерді көңіліне түйіп өскен зерек бала қаршадайынан Жамбыл мен Сүйінбай аталарының өжетте отты жырларын жаттап жүріп жетіледі.

Қазақ әдебиетіне 1960 жылдары қосылып, сатираның дамуына зор үлес қосқан О. Әубәкіров бұл салада ширек ғасыр үзбей еңбектеніп, өзінің өлмес туындыларын жазды. Оның әзіл-сықақ шығармалары – қай елдің де өрелі әзілкеш-сықақшыларының туындыларымен теңесе алатындай, идеялық-көркемдік тұрғыдан аса құнды еңбектер жазды. Сықақ сүйер оқырманды өзіндік қолтаңбасымен, өзіне тән жазу мәнерімен, қуатты да уытты тілімен елең еткізіп, көптеген жинақтар берген Оспанхан барлық жанрда сатиралық шығармалар жазып, поэзияда, прозада, комедияда мол мұра қалдырды. Мұнымен ғана шектелмей, әлемдік танымал сатириктердің шығармаларын аударуға да ден қойып, сонымен қатар балаларға арнап көптеген өлең, әңгіме, жұмбақ-жаңылтпаш, ертегілер, оған қоса ондаған ән-өлеңдер туғызуы қаламгердің жан-жақты талантын, қалам қуатын танытса керек. Осының бәрінде жазушының ел мүддесі, халық болашағы, оның рухани тазалығы үшін ойлы күлкінің күшін пайдаланғаны, сатира мен юморды орынды қару еткені анық.

Әдебиетке тұңғыш қадамы өлеңмен басталған О. Әубәкіровтің алғашқы сатиралық туындылары өлеңмен жазылды. “Қазақстан пионері” газетінде, “Ара” журналында, Қазақ теледидарында қызметте жүрген кезінде газет-журналдарға балаларға арналған өлеңдерімен қатар сатиралық өлеңдері де жиі жарияланып тұрды. Кейін ақынның сатиралық өлеңдері топтастырылып, бірнеше жинақтарға енді. Ақынның сатиралық өлеңдері ең алғаш “Жасыратын не бар?” деген атпен 1963 жылы басылып шығып, оқырманға сатирик ақын ретінде танылды.

О. Әубәкіров сатирасының негізгі тақырыбы – адамгершілік, мораль тәрбие мәселесі. Негізінен, адамдардың мінез-құлқындағы, іс-әрекетіндегі, тұрмыс-тіршілік, өмір салтындағы міндерді, ұнамсыз мінез-қылықтарды сықақтайды. Олар әсіресе маскүнемдік, өсекшілдік, күншілдік, арызқойлық, жағымпаздық, тоғышарлық, жемқорлық, мәдениетсіздік, бөспелік, бұзақылық, көзбояушылық сияқты күнделікті тұрмыста, әр ортада жиі кездесіп қалатын типтік кемшіліктер, бағзы заманнан сын тоқпағына ілініп, талай сықақшылардың объектісі болған жайлар.

Қай суреткер болмасын өзіне дейінгі мұрадан сусындап өседі. Ілкіден келе жатқан озық дәстүрлердің қаламгер шығармашылығына жүйелі әсері болары сөзсіз. Солардың арқасында жазушы шығармашылық жолын анықтап, суреткерлік өрісін кеңейтеді. Дәстүрден үйрене отырып, оны дамытады, тың ізденістерге барып, жаңаны табады. Әдебиеттегі өз қолтаңбасын қалдырып, жаңа нышан, соны сипаттарымен өзі де дәстүрдің жалғастығына ұласып, келер буынға үлгі қалдырады. Бұл – даму заңдылығы. Өнердегі үндестік, әдеби буындар арасындағы алтын көпір осылайша жалғасын тауып, өміршеңдігін айғақтайды.

“Дәстүр мен жаңашылдық дейтін проблема кең мағынасында философиялық проблема. Себебі бұл дүние жүзіндегі барлық даму атаулының тетігі. Мұнсыз өсу, өрбу, өзгеру жоқ. Онсыз өмір жоқ, - дейді академик М.Қаратаев. - Ол бұрынғы мен бүгінгінің, көне мен жаңаның аралығындағы табиғи жалғастық құбылыстарының заңдылығы, философия тілімен айтсақ, дәстүр мен жаңашылдық дейтін проблеманың қарастыратын заңдылығы” [1,4].

О. Әубәкіров те өзінен бұрынғылардың өлең-жырларынан сусындап өсті, олардан үлгі алды. Озық дәстүрлерге табан тірей отырып, тың түр тауып, жаңа ізге түсті. Халықтық тіл құнарын бойына сіңіріп, Абай мен Жамбыл секілді ұлылардың мұрасын жаттап өскен Оспанхан олардан өнеге де таба білді.

Ауыз әдебиетінен жақсы үйренген Оспанхан өз шығармаларында халықтық үлгіде көркем сөзден күлкі түюде шеберлік танытты. Жалаң еліктеп қоймай, шығармашылықпен дамытты. Халықтық әзілдердегі ойлы, астарлы күлкінің құрамына философиялық, психологиялық өң ендіре түсті. Оның шығармаларындағы фольклорлық үлгідегі баяндау машығы, мәнді-мысқылды тіркестер мен мақал мәндес ұтқырлы да ұйқасты жолдар, ұлттық ұғымға тән теңеулер мен астарлы әзілдер, қазақы

қалжыңдар – осының дәлелі. Халық өлең-жырларындағы оқиға өзегінен ғибратты ой түйіп, үлгі ұсыну Оспанханда мол ұшырасады. Олар түйінді тұжырымдарға айналып, мақал-мәтел іспетті сөз мәйегіне айналып отырады:

Дос өнерін күндеме,

Өзіңде жоқ па?

Үндеме!

немесе:

Айналса басың табысқа,

Бармайсың, бауырым, алысқа!

Ақын шығармаларында мақал-мәтел сияқты ұтқырлы ұйқастар, уытты тіркестер жиі кездеседі. “Танысы бар есік іздейді, Танысы жоқ несін іздейді”, “Әйелге әйел қоссаң, Әйгіге әйгі қосқаның, Қайғыға қайғы қосқаның”, “Ақшаның сәні – жүздік, Тамақтың сәні – тұздық”, “Өлгенде маза болсын десең, Тірлігің таза болсын”, “Біреудің ажалы атақтан, Біреудің азабы шатақтан” т.б.

Жазушы сықақ өлеңдерінде фольклорлық өлең формаларын да (санамақ, жұмбақ, айтыс т.б.) пайдаланды. Оның шығармаларындағы Қожанасырлық әпенделік пен Тазша баланың тапқырлығы, өтірік жарысы мен жұмбақ айтыс түрлері табиғилығымен тәнті етеді.

Әдебиетімізде сатиралық образ жасаудың әріден келе жатқан мол тәжірибесі бар. Фольклорлық жағымсыз кейіпкерлерден басталатын сол арна аңыз әңгімелердегі, жыраулар поэзиясындағы, ақын-жазушылар шығармаларындағы сандаған типаждар мен персонаждардың бейнелерімен толығып, тұтас бір галерея құрайды. Оларда жаманшылық пен туыстық дейтін ортақ бір сапа болғанымен, әрқайсысы өзіндік мінез-машығымен, өзінше қырымен көрінеді. “Заманына қарай адамы” болатынын-дай, жаманы мен жағымсызы да – заманының перзенті, демек, өз кезеңінің сипатына, тарихи-әлеуметтік жағдайға қарай сатиралық кейіпкердің болмысы да әлеуметтік-психологиялық жағынан ерекшеленіп отырады. Кешегі Абай сынаған сабаздар мен Махамбеттің зілді сөзбен түйреген “ылаңдары”, Жамбылдың әжуаға айналдырған “пысықтары” “арғы тегі ағайын” болғанымен, өзіндік ерекшеліктері бар, “сорты бөлек” кейіпкерлер.

Оспанхандардың кейіпкерлері де – өз заманының тумасы, олардың бейнесінде дәуір сипатын айғақтайтын белгілер мол. Екіншіден, бұл кезеңде заман талабына орай күлкінің сипаты да өзгерген. Адуынды сықақ, ащы күлкіден гөрі астарлы әзіл-әжуа, ойлы кекесін-қағытпа өтімдірек те сіңімдірек болды. Үшіншіден, бұл кезеңде мазмұндық-көркемдік сапасы өсіп-өркендеген ұлттық әдебиетімізде сатира да өз бояуымен өрнегімен, түр-пішінімен жанаса білді. Сөйтіп, өткен ғасырдың 60-80 жылдарында бір биік белеске көтеріліп, жаңа дәуірін бастаған сатирамыз өткеннің озық дәстүріне табан тірей отырып, жаңа межелерге жетті. Сатиралық бейнелер жасауда әзіл-сықақшыларымыз сан алуан амал-тәсілдер қолданып, тілдік-стильдік құралдарға жүгініп отырды.

Оспанхан шығармаларында Абайдың әсері мол екенін көреміз. Ұлы ақынның сөз қолдануы мен ойды бейнелеу әдісінен сықақшы жақсы үйренген. Әсіресе сатиралық кейіпкердің өз атынан сөйлеп, өз мінін әшкере ету тәсілі Оспанхан өлеңдерінде де, жиі кездеседі. Мысалы, “Менменнің монологында”:

Маған келсең сөзің боп,

Қырын қарап тыңдаймын.

Дүниедегі данышпан өзім боп,

Мойынымды бұрмаймын.

...Өзімнен мықты кеп қалса,

Сөзін құптап пысықтаймын.

Олардың алдында атымнан жаңылып,

Сүтке тиген,мысықтаймын..., -

деген жолдарынан Абайдың “Күлембайға” өлеңінің әсері анық көрінеді.

Абай сатирасы кермек күлкісімен, зілді мысқылымен сипатталса, Оспанхан заманы мен адамына орай жеңіл әжуа, уытты болса да уәжді әзілімен, қағыта отырып-ақ қағып түсіретін қалжыңымен ерекшеленеді. Сықақшы шығармаларына талдау жасау барысында бұл ойымызды дәлелдеп отыруға тырысамыз.

“Кей жігіттің тірлігі” деген өлеңінде “қол-аяғы балғадай”, “екі беті алмадай”, “жауырыны арбадай” тепсе темір үзетін атпал азамат жігіттердің пайдалы іспен айналыспай, “жем іздеген қарғадай” көшеде бос жүргенін қынжыла айта отырып, “бетке басқан таңдай” сондайлардың біріне сөз береді. Кейіпкердің бет-пердесін оның өзіне аштырады:

Ананы да сүйем деп,

Мынаны да сүйем деп,

Ананы да алам деп,

Мынаны да алам деп,

Алдап кеткен барлығын

Сұрқия жігіт мен едім...

немесе:

Біреудің ұрлап түйесін,
 Біреудің ұрлап биесін,
 Біреудің ұрлап күмісін,
 Біреудің ұрлап ырысын,
 Білдірмей кеткен сыбысын
 Ұрлықшы дәйің мен едім, -

деген кейіпкер сөзі арқылы оның бойындағы жағымсыз, қоғамға жат қылықтарды мойындатып, жөккөрінішті етеді. “Безгек көкең мен едім”, “Өсекші ағаң мен едім”, “Бұзақы досың мен едім”, “Саудагер итің мен едім”, “Броконьер қасқаң мен едім” деп, “мен едім” сөздерін үстемелей қайталаулар арқылы ұнамсыз бейненің күнәсін үсті-үстіне қоюлата түседі. Бұл өлең сатираның тұрмыстық пародия түрінде жазылған. Мұнда кейіпкер болмысы Махамбеттің “Мен, мен едім, мен едім” өлеңі үлгісінде беріледі. Сатиралық кейіпкердің толғауы түрі жағынан Махамбет жырымен үндес, үлгісі бірдей болғанмен, мазмұны, ой-пікірі жағынан мүлде басқаша, керісінше. Ақын Махамбет өлеңі үлгісімен кейіпкердің шын болмысы мен іс-әрекетіндегі небір сұрқия-сұмдықтарды “керемет ерлікке” балап масаттануын келеке етсе, екінші жағынан, классикалық өлеңді пародиялау арқылы сатираның комикалық сипатын күшейтіп, күлкіні өткірлей түседі. Осы өлеңнің түрінен – монолог үлгісінде берілуінен Абайдың “Күлембайға” өлеңінің де игі әсер-ықпалы байқалады. Абайдың болысы ең соңында “Антұрғанмын өзім де...” деп, өзін-өзі әшкерелеуші еді ғой. Сырын айтам деп шынын айтып, өзін әшкерелеп үлгерген сабазың соңында:

Мен, мен едім, мен едім,
 Қыза-қыза құдай-ау,
 Не дедім мен, не дедім?
 Қойдан жуас өзімді
 Не сұмдыққа теңедім?
 Ондай ерің мен емес,

Қалжың болсын деп едім, - деп жалтармақ болады. Өлеңде автор кейбір адамдардың бойында кездесетін жаман әдет, жат қылықтарды бір кейіпкердің бойына жинақтап, сатиралық типтік образ жасаған. Махамбет пен Абай өлеңдерінің үлгісінде пародиялық сықақ өлең жазу көптеген ақындарда кездеседі. Мысалы, А. Боранбаев пен А. Асылбеков “Мен, мен едім”, Қ. Ілиясов “Дер едім”, “Мешелдің философиясы”, Б. Кірісбаев “Маскүнемнің екінші”, С. Кенжеахметов “Қиястың ісі бітер ме?” т.б. өлеңдерінде классикалық шығармаларды пародиялай отырып, кейіпкердің бойындағы міндерін өздеріне аштырады.

Әдебиет пен өнердегі шынайы шығармалардың уақыттың көмескілендіруші ықпал-әрекетіне төтеп беріп, жылдармен бірге жасай беретіні әлдеқашан дәлелденген. Әдебиетті уақыттың шежіресі, өмір айнасы десек, сатираның да сол өзі жазылған кезеңнің сырын ашып көрсететіні, өз заманының кемшіліктерін, адамы мен заманының бейнесін танытатыны анық. Зерттеушілердің айтуынша, сатирадағы сынның әшкерелеуші күші де заманына қарай өзгеріп отырған. Ол әр кезеңдегі сатира объектісінің қоғамға, халыққа зияндылығы мен қауіптілігіне, оған деген ашу-ыза немесе мысқыл-кекесін секілді әлеуметтік-психологиялық қатынастың салмағына байланысты болмақ. Сатираның даму тарихына қарап отырсақ, бұған айқын көз жеткіземіз. Сол секілді қоғамдық сана өскен сайын сатираның қоғамдық сапасы да артып қоғамның талабы мен адамдардың рухани-әлеуметтік деңгейіне орай сатира мен юмор объектісі болатын тақырыптар да өзгеріп отырады. Тіпті, осыдан 40-50 жыл бұрын сатирада әжуаланған, келекеленіп, көпшілікке ерсі көрінген кейбір жайлардың қазір олай көрінбеуі, яғни қалыпты жағдай ретінде қабылдануы әбден мүмкін.

О. Әубәкіров сықақтаған жайлардың көпшілігі қазір де арамызда кездеседі. Себебі, жамандық атаулының жаны сірі, оны жоя қою оңай емес. Әйтсе де, солай екен деп, қол қусырып қарап отыруға, кемшілікке көз жұмып қарауға болмайды. Сондықтан Әубәкіровтің әзіл-сықақтары қазіргі кезде де, болашақта да өзінің сыншылдық қызметін атқарады, оның тәрбиелік миссиясы толастамақ емес.

Шынында да, біздің өміріміз күлкілі көріністер мен құбылыстарға кенде емес. “Шынайы комизм көздері біздің айналамызда, тіпті біздің өзімізде” – деген екен В.Г.Белинский [2,69]. Күлкілі жайттар көп болғанымен оларды көре білу, көркемдік-эстетикалық тұрғыдан сомдап, оқырманын селк еткізер уытты сатира етіп ұсыну оңай шаруа емес. Күлкі нысанасы етіліп, әдетте, жағымсыз жайттар алынады. Жағымсыздық (отрицательное) – әлеуметтік дамуға қайшы келетін, тарихи ілгерілеу жолында кесекөлденең тұратын өмір құбылыстары, сол кезеңнің қоғамдық қайшылықтарының сипаты. Жағымсыз нәрседен басқа да күлкі туғызатын, қайшылықтардың көрінісі болғанмен қауіпті емес, бірақ келеңсіз, дөрекі, адам тосырқай қарайтын комизм көздері болады.

Шынайы сатиралық, юморлық шығарма тудыру үшін нәрсе қажет: біріншіден, өмір құбылыстарынан күлкі объектісі болатын “дәнді” ажырата білетін “көргіштік” қасиет, екіншіден, уытты да өткір тіл, үшіншіден ақындық қуат.

Өмірде жай көзге байқалмайтын, көпшілікке аңғарыла бермейтін күлкілі жайлар да көп кездеседі. Кейбір жағымды, жақсы нәрселердің өзінде күлкі қыларлық белгілер жүреді. “Күлкілі нәрсені көре қою үшін ең алдымен юморлық сезім керек, - дейді белгілі сатира зерттеуші қазақ ғалымы

А.Мұсаев. – Юморлық сезім парасат тереңдігімен, эмоциялылық сезім күрделілігімен болмыс құбылыстарын көру, зерттеу, бағалау қабілетімен адамға туа бітетін қасиет. Адам бойында қалыптасқан комизм бергілерін көре қою – осы юморлық сезім ісі, соның үлесі, соған тиісті міндет. ...Міне, осы юморлық сезім комизмді кез келген інінен су құйып ел алдына суырып шығады, қағып-сілкіп келеке етіп, шаңын қағады” [3,32]

Оспанхан Әубәкіров бойындағы осындай юморлық сезім мен адам жанының нәзік иірімдерін тамыршыдай тап басып түсетін актерлік қабілеті қосылғанда көпшілікке көріне бермейтін тіршіліктегі көп түйткілдер сын объектісі болып қаламына ілінеді. Енді оған көркемдік тұрғыдан келістіре кестелейтін ақындық қуат пен тиген жерін тотайындай ойып түсіретін уытты тіл қосылғанда сатираның жаны кіреді.

Ақын қарапайым, жай ғана нәрсені сипаттай отырып, оны екінші бір жаймен, негізі оймен астастыра дамытып, әлеуметтік мәселеге ұластыруға, сөйтіп жеке детальдың өзін түйінді пікірге әкеп тіреуге шебер. Мысалға “Желке туралы жырын” алайық:

Бір күні желкеме
Бірдеме бөртіп шықты.
Кейін көрермін деп елемедім.
Бір күні әлгі бірдемем,
Тағы бір бірдемесін ертіп шықты...
...Мойнымды ие алмай,
Кебісімді кие алмай,
Не бұрыла алмай,
Не күнде ұрынып алмай
Келіншегіме ұрына алмай
Қақшидым да қалдым...

Бір қарағанда, тәннің ауырғанын, жараның жаныңды азапқа салатын қырсығын суреттеп отырған жай ғана өлең сияқты. Шынында, осы қарапайым жайдың өзі-ақ күлкі туғызады. Автордың қуақы тілі оны ойнақы түрде суреттеп, әркімге таныс нәрсені күлкілі картина қыла білген.

М.Е.Салтыков-Шедриннің айтқанындай, “күлкі – өте күшті қару, басқа еш нәрсе де кемшілікті саналы түрде ашып көрсетіп, күлкі тудыра жазалай алмайды” [2,270]. Комизмнің негізінде әлеуметтік шындық жатады. Күлкінің барлық объектісінде адами мінез, қоғамдық құбылыс көрініс береді. Нағыз сатиралық характер қайшылықты өткірлеп, оның әлеуметтік табиғатын ашуға көмектеседі. Көптеген комизм табиғатын зерттеушілер оны қайшылықтармен байланыстырады. Шынында да, болмыс өмірдің идеалдық мәні мен кезеңдік құбылыстар арасындағы сәйкессіздіктің контрасты күлкі туғызады.

О. Әубәкіров шығармаларының басты ерекшелігі – оның қарапайымдылығында. Бұл туралы әдебиетші ғалымдар мен сыншылар жеткілікті айтып келеді. Т. Қожаев: “Оның бір ерекшелігі – сықақтарын әсерлі, ұнасымды ету үшін жылтырауық сөздер мен ерекше бір теңеулерді іздеп жатпайды. Отбасы, ошақ қасындағы екеуара әңгіме үстіндегі қолданылатын, көпке ортақ сөздермен-ақ әдемі ой айтып, әдемі сурет жасайды. Сол таныс, қарапайым, ауызекі сөздерді әсерлі етіп, үйлестіріп, қоюластырып жібереді. Осыдан ақынның сықақтары жалпыға ұғымды, жаттауға жеңіл болып шығады. [1;184], - десе, С. Әшімбаев Оспанхан өлеңдерінің “қарапайымдылық қасиетін, көңілге тез ұялай кететін табиғилығын, жаттауға оңай, естуге әуезділігін, сахнада жиі орындалатынын” айтады. Біздіңше, сатиралық шығармалардың қарапайым тілмен жазылып, жалпыға түсінікті болуы оқығанда, естігенде табиғи қалпымен қабылдануға, күлкілі әсер туғызуға мүмкіндік беретін ең негізгі қасиеті болмақ. Әдебиеттің басқа жанрларындай тереңге сыр бүгіп, қайталап оқыған сайын жаңа бір қырынан ашылатын астарлы ой, философиялық тереңдік сатирада өзгешелеу болады. Бұдан, әрине, сатирадағы әлеуметтік, философиялық астарды жоққа шығаруға болмайды. Бірақ соның өзі қарапайым да түсінікті етіліп жеткізілсе ғана “тілге жеңіл, жүрекке жылы тиіп”, “күлкі туғызып, дйттеген межеден шықпақ.

Тәрбие мәселесі – Оспанхан сатирасында көрнекті орын алатын тақырыптардың бірі. Әлбетте, адамның қалыптасуының, азаматтық тұлғасының түзілуінің бастауы дұрыс тәрбиеде жататыны белгілі. Тәрбие түзелмей, қоғамдағы сандаған келеңсіз құбылыстарға, адам бойындағы, мінез-дағдысындағы, пейіл-ниетіндегі жамандықтарға тосқауыл қою қиын. Заманға лайық жаңа адамды тәрбиелеудің көптеген әдістері мен жолдары бар. Сол санаттағы пәрменді құралдардың бірі әдебиет десек, оның сатира саласының да атқарар міндеті үлкен. “Әдебиет, сатира миллиондарды тек тасқынды табыстар, жемісті жетістіктер негізінде тәрбиелеп қоймай, кесір-кесапат атаулыны сынауға, дертті мансұқ етуге, қол соғылмайтын көріністерді әшкерелей отырып тәрбиелеуге тиіс” [1,192].

Сатирада өмірлік құбылыстардың себеп-салдарын ашып көрсету мен жеке адамдардың мінез-құлықтарындағы ерекшеліктерді танытудың жолы мен тәсілдерінен суреткердің даралық ерекшеліктері көрінеді. Шындық құбылысты бейнелеудің ерекше түрі ретінде сатира мен юмор тек көзге көрініп тұрған кемшіліктерді ғана емес, адам мінезіндегі болмашы, бірақ адам атына лайықсыз “әттеген-айларды” да көзден таса қалдырмайды. Шынайы сатирик сөзбен сұлатудың сансыз гаммасындағы қажетті реңк-бояулармен ажарлап, құптауға келмейтін құбылыстарды көз алдыға әкеледі. Сол арқылы елеусіз деген жәйттің өзінен кемшілікті көрсетіп, бойыңды аулақ салдырады.

Оқырман қауымға әуелі сықақшы ақын ретінде танылған Оспанхан “Жасыратын не бар” (1963), “Ұзын сөздің қысқасы” (1967), “Солақай” (1968), “Көктайғақ” (1969) т.б. сатиралық жинақтары арқылы әдебиетіміздегі сатиралық поэзияның дамуына айтарлықтай үлес қосты. Негізінен адамгершілік, мораль, тәрбие мәселелері тақырыбына қалам тартқан сатирик сықақ материалдарын өмірдің өзінен алып, айналасындағы адамдар бойынан кездесетін, әр ортада көрініп қалатын жат әдет-қылықтар мен мінездерді сын найзасына түйреп, уытты тілімен безбендейді.

Сатиралық образ сомдауда ақын өзіне дейінгі поэзиядағы дәстүрді жақсы игеріп, оны дамыта білді. Ауыз әдебиетіндегі әсірелей баяндау мен карикатуралық суреттемелерді, ақын-жыраулардағы портреттік-мінеземелік штрихтарды одан әрі өрнектей, айшықтай түсті. Сатиралық кейіпкердің болмысын ашуда монологтық ой ағыны, диалогтық әңгімелесу түрі, психологиялық талдау мен пәлсапалық тұжырымдау тәсілдерін кеңейте білді. Мұның бәрі ақынның тіл қуақылығы мен ой тапқырлығы, ситуацияларды ойнату, сөзді мағыналық түрлендіру секілді амал-тәсілдер арқылы жүзеге асырылып отырады.

Өзі өмір сүрген кезеңнің моральдық принциптері тұрғысынан, жалпы азаматтық позициядан адам бойындағы, қоғамдық болмыстағы міндерге баға беруде ақын сатираның сан қырлы құралдары мен амал-тәсілдерін қолданады. Көбінесе шағын сюжетті өлеңмен, кейде кейіпкер монологы түрінде, енді бірде шағын сатиралық шумақ, эпиграммаларымен тоғышарлық пен тоңмойындықты әшкерелейді. Ақын шығармаларында мысал, ертегі түріндегі сатиралық өлеңдер де мол ұшырасады. Мансұқтала мін мен кесір-кемшіліктердің сипатына қарай күлкінің де өткірлігі мен өрнегі өзгеріп, бір өңнен екінші түрге ауысып жатады. Өдемі әзілден жеңіл әжуаға, мысқыл-мазақтан кермек келеке мен зілді кекесінге ойысатын күлкі етудің сан түрлі нақыштары суретшінің полотноға жаққан бояуындай құбылып, өміріміздегі олқылықтарды кесірлігімен де, есерлігімен де көз алдымызға әкеледі. Өйтсе де Оспанхан өлеңдерінде көріксіз көріністерді күлкімен кестелеудің арқауында юмордан гөрі сатираның салмағы басым жатады. Соның өзінде, ащы айтса да айғайға салмай, мінді көрсете отырып, кемшілікке көпшіліктің көзін жеткізуді мұрат тұтады. Сондықтан оның өлеңдерінде оқырманын күлдіре отырып ойлантаып, сосын күйіндіретіндей қуат бар.

Қ. Мұхамеджановтың: “Түптеп келгенде, сатираның мұраты “мінді көріп отырмын” деп, мәз болып күлу емес, көріп отырып мінді мансұқ ету ғой. Демек, адам рухының құдіретін ту етер, астарлы ақыл, ізгі ықыластан туған, безіндіре отырып бірлікке, ықтыра отырып уәж-ынтымаққа мегзер, уытында ұйытқылық қасиеті бар күлкі ғана анық өнер, әділ таразы болып өмірдегі ұстаздық парызын өтейді” [25,81], - дегеніндей, адамды тәрбиелеуді, теріс мінез-қылықтардың арылтуды мақсұт еткен ақындық позиция оқырман ойымен етене табысып, оң қабылданады.

Әдебиеттер:

1. Қожакеев Т. Сатира негіздері. Алматы; «Ғылым» 1996 – 204 бет.
2. Белинский В.Г. Полн. собр. соч. Т. 1., Москва, 1954 – 296 стр.
3. Мұсаев А. Қазіргі қазақ сатирасы. Алматы; «Ғылым» 1993 – 248 бет.

References:

1. Қожакеев Т. Сатира негіздері. Алматы; «Ғылым» 1996 – 204 бет.
2. Белинский В.Г. Полн. собр. соч. Т. 1., Москва, 1954 – 296 стр.
3. Мұсаев А. Қазіргі қазақ сатирасы. Алматы; «Ғылым» 1993 – 248 бет.

Сведения об авторе

Тасмағамбетова З.Ж. – филология магистрі, тіл және әдебиет теориясы кафедрасының аға оқытушысы, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай мемлекеттік университеті, Қостанай қ., Байтұрсынов к-сі, 47; тел. 87755175197; e-mail: zinattas@mail.ru

Тасмағамбетова З.Ж. – магистр филологии, старший преподаватель кафедры теории языка и литературы, Костанайский государственный университет имени А. Байтұрсынова, г. Костанай, ул. Байтұрсынова 47, тел. 87755175197; e-mail: zinattas@mail.ru

Tasmagambetova Z.Zh. - master of Philology, senior teacher of theory of language and literature, Kostanai state university named after A. Baitursynov, Kostanai city, Baitursynov Street 47, tel. 87755175197; e-mail: zinattas@mail.ru

УДК 82-2: 821.512.122

Д.БАБАТАЙҰЛЫНЫ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ ТАРИХИЛЫҒЫ («ЕСПЕМБЕТ», «ШАШТАРАЗ» ШЫҒАРМАЛАРЫ НЕГІЗІНДЕ)

Тулегенова Ш.И. - А.Байтұрсынов атындағы Қостанай мемлекеттік университеті тіл және әдебиет теориясы кафедрасының оқытушысы

Бұл мақалада Дулат Бабатайұлының «Еспембет» және «Шаштараз» шығармалары туралы айтылған. Д.Бабатайұлы жырау және зар заман ақыны. Былғы жылы «Бір ел – бір кітап» республикалық акциясында Дулат Бабатайұлының шығармалары ұсынылды. «Еспембет» поэмасы Еспембет атты батырдың қазақ-қалмақ арасындағы шайқастағы ерлігі баяндалады. Поэмада ел үшін туған Еспембеттің өмір жолы баяндалады. Ата-анасынан жастай жетім қалып, нағашысының қолында тәрбиеленген Еспембет есейген сайын туған еліне деген сүйіспеншілігінің, сағынышының артуы, еліне аман-есен келіп, өзінің ер екендігін, батырлығын дәлелдеп шығып, халқының қамқорына, айбарлы батыр дәрежесіне дейінгі ерлік оқиғалары баяндалады. Қазақ жерін қалмақ-қытайдан қорғаған Еспембеттің ер мінезі, азаматтық тұлғасы сомдалады. Бұл шығарма шынайы өмірге барынша жақын, себебі дастанда өмірде болған Ақтамберді, Қабанбай, Матай сынды батырлар да көрсетіледі. Шығарма соңында Еспембет батырдың ерлігімен аяқталатыны көрсетілген.

«Шаштараз» шығармасы тарихтағы Ескендір Зұлқарнай патшаның бойындағы міні – басындағы мүйізі туралы ел арасында таралған оқиғаның негізінде жазылған. Бұл шығармада патшаның басындағы екі мүйізін көрген шаштараздың тағдыры, өмір-тіршілігі суреттеледі. Сөз құдыретінің, тілдің атқарар рөлін көрсету басты мақсат етіп қойған. Көбен көрген нәрсесін, ішіндегі бар толғанысын кең даладағы ойпан жерге айтып, сол айтылған сөзінің патшаның құлағына жетіп, ақыр соңында шаштараздың басын дарға асып өлтірілгендігімен аяқталатыны жайында айтылған.

Негіз сөздер: батыр, ер жүрек, шайқас, патша, шаштараз, халық, ақын.

ИСТОРИЗМ ПРОИЗВЕДЕНИЙ Д.БАБАТАЙУЛЫ (НА ОСНОВЕ ПРОИЗВЕДЕНИЙ «ЕСПЕМБЕТ», «ШАШТАРАЗ»)

Тулегенова Ш.И. – преподаватель кафедры теории языков и литературы, Костанайский государственный университет имени А.Байтұрсынова

В данной статье идет речь о произведении «Еспембет», «Шаштараз» Дулат Бабатайұлы. Д. Бабатайұлы – писатель горестного времени и сказитель. В этом году на республиканской акции «Одна страна – одна книга» были рекомендованы произведения Д.Бабатайұлы.

В поэме идет речь о Еспембета, его жизни, о том что он родился ради страны. Рано о сиропов воспитывался в руках, у деда, повзрослев любовь к своей родине, вернутся живыми и здоровом, чтобы доказать свое мужество отважу и героизм своему народу все это описывается в данном произведении. Описывается мужество, которое он проявил в защите казахских земель от калмак-китайцев. Это произведение ближе к нашей реальной жизни, так как в поэме присутствуют такие герой (батыр) как Ақтамберди, Қабанбай, Матай. В оконцовке произведения завершается подвигом Еспембет батыр.

Произведение «Шаштараз» рассказывается о царе Ескендир Зулқарнай, об его личности распространенном среди народа. В данном произведении также идет речь о судьбе парикмахера увидевшего рога у царя. Главной целью было показать силу слова, роль языка. Рассказывается о том, как кобеи увидев одну вещь, все свое душевное состояние, восприятие рассказам все по его рассказанное дошло и до царя, что и в последствии привело к тому что, бедного парикмахера убили по вешав его.

Ключевые слова: батыр, отважный, битва, кароль, парикмахер, народ, ақын.

HISTORICISM OF DULAT BABATAIULU 'S WORKS (FOUNDING FROM WORKS OF 'ESPEMBET' AND 'SHASHTARAZ')

Tulegenova Sh.I. – lecturer, department of theory of languages and literature, Kostanay State University named after A.Baitursynov

This article refers to the works of Dulat Babataiulu 'Espembet' and Shashtaraz'. He is a kazakh poet. This year is devoted to works of Dulat Babataiulu within 'Bir el-bir kitap'.

The poem of 'Espembet' refers to Kazakh hero called Espembet and his courage during the fight between kazakh-kalmak . Also the poem is about Espembet's life and heroism. He was an orphan at an early age that is why he was brought by mother's relatives. But later he wanted go back to his motherland and there he proved his bravery towards his people. Moreover the poem describes his personalities as courage kazakh hero and defender. The poem is more realistic because it includes real characters like Aktanberdi, Kabanbai and Matai. The poem ends with Espembet's bravery.

'The hairdresser' is based on the story about the king Eskendir Zulkainar who had horns in his head. This work shows the hairdresser's life who worked with the king and his troubles .He told the story which he had over lived in his life and that is why the king ordered to kill him. Thus the story ends.

Keywords: hero, courage , fight, the king, a hairdresser, people, poet.

Keywords: batyr, drave, battle, karol, hairdressers, people, akin.

2007 жылдан бастап ҚР Ұлттық академиялық кітапханасының бастамасымен «Бір ел-бір кітап» республикалық акциясы құрылған болатын. Ең алғаш рет Абай Құнанбаевтың «Қара сөздері» оқылды. Одан кейін М.Әуезовтың «Қилы заман», Ф.Оңғарсынованың «Дауа», С.Мұратбековтың «Жусан иісі» кітаптары оқырмандарға ұсынылып, оқылған болатын.

«Бір ел – бір кітап» акциясының мақсаты - қазақ әдебиетін көпшілікке таныту және қазақстандықтардың оқуға деген қызығушылығын арттыру. Ұлттық әдебиетіміздегі ең үздік деген туындыны оқу және насихаттау, оқу ісін ілгерілету, рухани мұрамызды сақтау, сондай-ақ жастарды отаншылдыққа әрі өнегелілікке тәрбиелеу. Өткен жылы елімізде І.Есенберлиннің «Көшпенділер» тарихи романы ұсынылды. І.Есенберлиннің шығармасы бойынша Қазақстанның әр аймағында іс-шаралар ұйымдас-тырылып, кітапты талқыға салған болатын.... Бұндағы «Қаһар», «Алмас қылыш», «Жанталас» кітап-тарындағы кейіпкерлерді талдап, мазмұнының не жайында жазылғанын толық ашып қарастырған болатын.

Міне, биылғы жылы «Бір ел – бір кітап» акциясына Дулат Бабатайұлының шығармалары ұсы-нылды. Қазақ тарихында ойып тұрып орын алатын майталман ақын-жазушылардың шығармаларын жыл сайын оқырмандарға ұсынып, толық танысуға мүмкіндік береді.

Д.Бабатайұлының өмірі жайлы мәлімет өте аз. Халық ақыны Шәкір Әбенәттің ел аузынан жиыстырған мәліметтеріне қарағанда Дулат Бабатайұлы 1802 жылы қазіргі Шығыс Қазақстан облысы, Аягөз ауданы, Сандықтас өңірінде туып, 1871 жылы дүниеден өткен екен. Д.Бабатайұлы қазақ тари-хында шығармаларының шыңшылдығымен, зар заманның қилы тағдырын шынайы суреттеген жырау, ақын ретінде танымыз.

Дулат Бабатайұлы шығармашылығының даралық, суреткерлік шеберлік қырларын сөз еткенде, оның тіл көркемдігін, сөз кестесін нысанаға аламыз. Сол арқылы ақынның алғыр ойын, жүйрік қиялын, талғампаздығы мен шешендігін қатар танытатын тіл көрнекілігін толық түсінеміз. Ақынның сөз қолданысындағы шеберлік қыры, тілдегі бар сөзді орынды пайдаланумен ғана емес, оларды бейнелік құрал ретінде алмастырып, ауыстырып жаңа, тың образдар тудыруынан айқын көрінеді.

Дулат Бабатайұлының алғашқы өлеңдер жинағы «Өсиетнама» 1880 жылы Қазан қаласында жарық көрген.

Тәуелсіздік тұсында ғана Дулат Бабатайұлының шығармашылығы толық жинақталып, ақынның 200 жыл толуы қарсаңында бірнеше еңбектері жарыққа шыққан

Дулат – жыраулық мектептен шығып, ақындық мектепті күшейткен суреткер. Олай дейтін се-бебіміз өлең сөз арқылы насихат, дидактикалық сипат пен заман, қоғам, адам жалпы философиялық қозғалысты қозғаса, ал ақындық мектепте поэзиядағы нақтылық, сынау, күйіну, сүйіну сияқты нақты суреттерге тоқталған. Көркем сөзді халыққа қызмет ететін қару деп ұғынған ақын өз шығармаларында заманының көкейкесті мәселелерін қозғайды. Ол өмір, тіршілік, тұрмыс, қоршаған орта, әлем жөнінде, өзгермелі, құбылмалы, опасыз, алдамшы, жалған дүние турасында толық тебіренеді.

Дулат шығармаларының ішіндегі ең күрделісі «Еспембет» поэмасы. Оның әлеуметтік лирика, дидактикалық поэзияға ғана емес, сюжеттік шығармаларға да шебер екендігі көрсетеді. «Еспембет» - сюжетке құрылған шағын ғана поэма. Оның көркемдік қасиеті де осы шағындығында. Көп сөзге салынбай, поэмада суреттелетін көп оқиғаны аз жолға сыйғызып көрсеткен.

Елін қорғап, ел үшін жауына оқ ататын батыр ұл, елді әділ басқарушылар болса деген арман, тілектерінің сәулесі ретінде «Еспембет» поэмасы туғанға ұқсайды.

Поэманың сюжеті: жетім Еспембет нағашысы Ер Қосайдың үйінде тәрбиеленеді. Есейген соң нағашысының елінде жүруе арланып, ол өзінің туған жеріне кетуге рұқсат сұрайды. Нағашысы Қосайдың ұсынған сыйлықтарынан бас тартып, тек Ақбөрте тайды беруін сұрайды. Нағашы атасы Ер Қосай ақ батасын береді.

Атасының батасын алып, өзінің туған жеріне келгесін, ағайындары ұнатпай, онша елемейді. Арада 3-4 жыл өткеннен кейін, тай Ақбөрте бесті болады. Сол елде болғаннан кейін бәйгеге қосады. Сол бәйгеден жалғыз өзі озып келеді де, оның бәйгесіне тігілген жүз тайлақты бес Сыбанның ұлына

Еспембет бөліп беріп,

Шақырып алып Еспембет

Ақтамберді қолбасын
Бес Сыбанның ұлына
Ортаға салды олжасын.
Жүз тайлақты есептеп
Біреуін де алмады.

Осы жолдардан-ақ өзінің ірілігін, мырзалығын көреміз. Осы оқиғадан кейін көзге түсіп, ауызға ілігеді.

Қаракерей Қабанбай, Байжігіт, Ақтамберді батырлар қалмаққа қарсы жасақ құрып, қол жиганда, жас жігіт Еспембет те бірге аттанады. Қалмақпен шайқасқан жерде, ұрысқа алты жүз рет кіріп, талайды тұралатқан, тап сол күні жекпе-жекте қазақтан сегіз батырды бір өзі өлтірген қалмақтың батырына Еспембет жалғыз өзі қарсы шығып
Жетіп келіп Еспембет:

- Ақтамберді ер, - деді, -
Мен барамын сіз үшін,
Кезегіңді бер, - деді.
Жас санама, бас сана,
Қайратымды көр, - деді.
Ақтамберді қарт батыр
Қол жайып бата берген.
Тотан шығып жөнелді
Найзаға таққан шоқтай боп,
Ақбөрте кетті құнтиып
Садақтан тартқан оқтай боп,
Қанға сусап қалмақ тұр
Обатұғын оптай боп.
Еспембет келе сөйледі,
Ерлікке сай қайраты,
Қаруға сай амалы:
«Сен – қалмақтың қабаны.
Қарсыңа қалай жіберді
Қазақ саған баланы?
Қазақ сені қорлады,
Баладан төмен санады
Жігерің болса, қайраттан,
Баланы саған балады.
Ағаштан жұлып алмай
Басыңды бала алады»[1;102],- деп

қалмақтың намысан тиіп, ащы тілімен мұқата білді. Осы сөзден кейін Еспембетке жігерленіп, қалмақты қалайда жеңу керектігін ойластырды. Сол кезде қалмақтың батыры ашуланып, тістеніп, екі ұртына қан толып, шыдай алмай Еспембетпен қылыштасады. Қылыштары жарқ-жұрқ етіп, денелері қанға боялып, екі батырдың жекпе-жектегі ерлігін Қабанбай, Ақтамберді сынды бытырлар жандарын шүберекке түйіп, ел үшін туған ерім деп Еспембетті қолдайды. Иә, күрес үстінде жеңіліс пен жеңіс бар. Біреуі озып шығатыны шындық. Қазақтар мен қалмақтардың арасындағы күресте Еспембет өзінің батырлық ерлігін көрсетіп, қалмақ батырын өлтіріп, атын олжа етеді. Осыдан кейін рухтанған қазақ қолы жөпелдемде шабуыл жасап, қалмақтарды жеңіп, еліне қайтады. Жасынан-ақ халқының жауына қару жасап қызмет етсем деген тілегі орындалады.

Бет бұрып тізгін тартқан жоқ
Жаудың мың мен санынан.
Өле-өлгенше ел болды
Еспембеттің арманы.
Өзімен бірге жасады
Астындағы тарланы.
Бәрін айт та, бірін айт,
Еспембеттей ер қайда?
Еспембеттей ер туса,
Ер күтетін ел қайда? [1;103], -деп

Еспембеттің «батыр» деген даңққа жетуімен поэма аяқталады.

Қай халықтың болсын адамның адамдық қасиетін көрсететін мінез - өз жері, өз елін сүю. Келешекте халқына тұлға боларлық батыр Еспембет те жастығына қарамастан аталық сөздер айтып, ақыл, парасатының жоғарылығын аңғартады. Эпостарда батырлыққа тән және бір шарт - өзіне серік боларлық атты өзі танып, тақымына басуы. Еспембет бұл сыннан да өтеді. Ақбөртеңі ол құлын кезінен танып, көзінен таса қылмаған.

Жігіттің батырлығын айқындайтын – оның ерлігі. Ерлік әр жерде емес, тар жерде көрінеді. «Ер басына күн туып, етегімен су кешкен, ат басына күн туып, ауыздығымен су ішкен» жағдайларда, көпшілік үшін басын бәйгеге тігіп, өліміне бел байлап, қалың қолға жол ашады, жауды жеңуге мұрындық болады.

«Еспембет» поэмасы қалмақ батырының басын алуымен аяқталады. Бұл шығарма арқылы қазақтар мен қалмақтар арасындағы күресті байқаймыз.

Дулат Бабатайұлының екінші бір дастаны «Шаштараз». «Шаштараз» дастанның этикалық-философиялық мән-маңызы, ғибратты тәлімі, өнегелік қырлары ұланғайыр.

«Шаштараз» дастанында: дүниені уысынада ұстаған патшаның басында қос мүйіз болады. Оны жан баласы сезіп қойса, бақыты таяды екен. Патша тәжисін басынан ешқашан түсірмейді. Шашы өсіп, патшаның сиқын кетіреді. Сонда шаһардағы ең епті шаштаразды шақырып алып, сырын ашып айтады. Не сұрасаң бәрін беремін, қолдан келетін көмегін аямайтынын ашық айтады. Үй де, ділда да, жиһаз да, қызметшілеп де, саят құруға құс та, құралайды көзге ататын мерген де, құшағыңа сұлу қыз да беремін деп уәде етеді.

Дүниядан не қажет,
Керегіңнің бәрін ал –
Қызметкер – күң мен құл,
Өлі жиһаз, тірі мал.
Алғыр құс, атқыш мерген бар,
Саясаттап сайран сал.
Ұнатып елден сұлу сүй,
Лебізі тәтті, шәрбәт – бал.
Бірақ саған үш түрлі

Қоятұғын шартым бар»[2;93],- деп былай дейді.

Біріншіден, басымдағы қос мүйізінің барлығын құпия ұстайсың, екіншіден, басқаның шашын қимайсың, үшіншіден, аузыңнан шыққан сөзге ие боласың дейді.

Шаштараз міндетін атқарады. Мүйізді көрген соң, есінен танады, іштей булығып айтқысы келеді. Бірде таң алдында, алақбеде шаһардан шығып, ең далада етбетінен жатып, көрген-білгенін шыдай алмай ақыры қара жере сыбырлап қояды.

«Кеше күндіз патшаның
Шашын алып берді, - деп,
Қасиетті басынан
Қос мүйізін көрдім», - деп,
Жерге төсеп ауызын,
Өзінен-өзі күбірлеп,
Мақтан тойын тойлайды
Кеудесінде дүбірлеп.
Мың қайтара айтқанда
Ортайды куде толғаны.
Сілесі қатып ұйықтады,
Естіген адам болмады»[2;95],-

Ішіндегі бар сырын жерге айтып, жеңілдеп қалғанын сезеді. Бірақ, аузынан шыққан сөзі, топыраққа сіңеді, топыраққа сіңген сөзі жеті жыл жерде сақталып, шаштараз ішіндегі сөзін айтқаннан кейін сауық-сайран салып, айтқан сөзінің жерге сңіп кеткенін де білмейді. Күндер, айлар, жылдар өтеді. ол байлыққа кеңеліп, молшылықта өмір сүре бастайды. Патшаның ұсынған мол байлығына кеңеліп, өзіне лайықты жар таңдап бақытты ғұмыр кешіп жатады.

Күндердің-күнінде өзен тасып, сырын төккен ойпаң жерге құрақ өсіп, шаштараздың лебізін құрақ судырлап, жел жыбырлап, жалпақ әлемге жайып жібереді. Осы бір мезетте жырау былайша баяндайды:

...Көк құрақ басын иеді,
Жылы леп пен жылмақ жел
Бұраңдатып сүйеді,
Сылдырлатып ән салды..
Дүниеге хабар таралды,
Жел айтқанды ел айтып,
Патшаға хабар барады.
Қамыс айтты, жел айтты,
Ел айтқанда, шын айтты»[2;97].

Серт пен сырға осалдық танытқаны үшін, шаштараздың басы алынады. «Ешкімді жамандама, қара жер де жеткізіп қояр» деген аталы сөздің мағынасы мен тағылымына жете түсінбегендігі ақыры түбіне жетеді. Екі елі аузыңа, төр елі қаққа сал деген қазақ мақалы бекерден-бекер айтылмаса керек.

Дулат Бабатайұлының шығармалары қанық та айқын бояумен, өзгеше өрімдерімен, сан құбылған сөз сиқырларымен ерекшеленіп тұрады.

XIX ғасырдағы қазақ поэзиясында Дулат Бабатайұлы тұңғыш рет патша өкіметінің орталық езгі саясатының астарын ашып айтып, оның ел ішіндегі «жексұрыны, қанды ауыз ұлық болған, қазақтан шыққан кәбірдің» образын ашық суреттей білген.

Дулат – кестелі тілді, шешен ақын ғана емес, XIX ғасыр басындағы қазақ поэзиясына жаңа форма, соны мазмұн әкелген жаңашыл қаламгер. Ол жазып та, айтып та шығарған.

Жалпы, Дулат Бабатайұлының ақындық мұрасы негізінен осы алуандас жанды, бейнелі образдық жүйесімен, нақышты, кестелі тілімен, терең мағыналылығымен, сыңғыр қаққан келісімімен ерекшеленеді.

Әдебиеттер:

1. Қорабай С. Дулат Бабатайұлының шығармалары.- Алматы. Ана тілі, 2013ж.
2. Бабатайұлы Д. «Тұнық тұма» Алматы. Раритет, 2002 ж.
3. Қорабай С., Керімбек Ж. Қазақ әдебиетінің тарихы Алматы, 2005ж.

Литература:

1. Қорабай С. Произведения Дулат Бабатайұлы. Алматы Ана тілі, 2013г.
2. Бабатайұлы Д. «Тұнық тұма» Алматы «Раритет» 2002 г.
3. Қорабай С., Керімбек Ж. История казахский литературы Алматы, 2005г.

References:

1. Korabay S. Dulat Babataiulnin shigarmalari. –Almati. Ana tili, 2013.
2. Babataiuli D. «Tunik numa» Almati, Raritet, 2002 .
3. Korabay S., Kerimbek G. Kazak adebietinin tarihi Almati, 2005.

Автор туралы мәлімет

Тулегенова Шынар Исланбекқызы - А.Байтұрсынов атындағы Қостанай мемлекеттік университеті тіл және әдебиет теориясы кафедрасының оқытушысы. Қостанай қ. Абай к., 26 үй, e-mail:Sangik_98@mail.ru

Тулегенова Шынар Исланбековна – преподаватель кафедры теории языков и литературы, КГУ им. А.Байтұрсынова. г.Костанай ул. Абая 26, e-mail:Sangik_98@mail.ru

Tulegenova Sihinar Islanbekovna – teacher of language and literary theory, Kostanay State University named after A.Baitursynov. Kostanay city, 26 Abay St., e-mail:Sangik_98@mail.ru

ФИНАНСОВЫЕ РЕСУРСЫ ПРЕДПРИЯТИЯ: СУЩНОСТЬ, СОСТАВ И СТРУКТУРА

Ахмет Е.А. - магистрант кафедры экономики экономического факультета КГУ им. А. Байтұрсынова

Ускорение темпов развития экономики во многом зависит от рационального использования источников формирования финансовых ресурсов. Постоянный дефицит как централизованных, так и децентрализованных финансовых ресурсов приводит к нарушениям нормального функционирования предприятий, организаций, отраслей и в целом народного хозяйства. Понятие эффективного использования финансовых ресурсов, как и любых других видов ресурсов (материальных, трудовых, природных) включает в себя сопоставление количества и качества израсходованных ресурсов с количественным и качественным выражением достигнутых результатов. В условиях, проводимых в стране экономических преобразований особую важность приобретают вопросы организации финансов и оптимального движения финансовых ресурсов, как на макроуровне, так и на уровне субъектов хозяйствования. Важность данного положения обусловлена тем, что финансы, являясь стоимостной категорией, оказывают существенное влияние на стадии воспроизводственного процесса в стране и это влияние тем более заметно и существенно на низовом уровне хозяйствования - предприятиях. От объема производства и его эффективности зависят размер и структура финансовых ресурсов предприятия. В статье также рассмотрены: внутренние и внешние финансовые ресурсы; формирование и использование финансовых ресурсов; основные показатели финансово-хозяйственной деятельности крупных и средних предприятий по республике; предпринимательский и ссудный капитал; формирование уставного капитала; выручка от реализации продукции (работ, услуг); прибыль и ее распределение; принцип самофинансирования; амортизационные отчисления; коммерческий кредит.

Ключевые слова: финансовые ресурсы, объем производства, уставный капитал, прибыль, убыток

КӘСІПОРЫННЫҢ ҚАРЖЫ РЕСУРСТАРЫ: МАҒЫНАСЫ, ҚҰРАМЫ ЖӘНЕ ҚҰРЫЛЫМЫ

Ахмет Е.А. - А.Байтұрсынов атындағы ҚМУ экономика факультетінің экономика кафедрасының магистранты

Экономиканың даму қарқынын жеделдету негізінен қаржылық ресурстардың көзін ұтымды пайдалануға байланысты болмақ. Орталықтандырылған және орталықтандырылмаған екі қаржы ресурстарының тұрақты тапшылығы кәсіпорындардың, ұйымдардың, өнеркәсіп, және бүкіл ұлттық экономиканың қалыпты жұмысының бұзылуына әкеледі. Қаржы ресурстарын тиімді пайдалану тұжырымдамасы, сондай-ақ ресурстарды кез келген басқа түрлері (материалдық, еңбек, табиғи) қол жеткізген нәтижелердің сандық және сапалық білдіру өткізген ресурстардың саны мен сапасын салыстыру кіреді. Бір уақытта елдің экономикалық реформалар, қаржы ұйымына ерекше маңызды және қаржы ресурстарын оңтайлы ағынының мәселелері, макро деңгейде және шаруашылық субъектілерінің деңгейде де. кәсіпорындар - салдарынан қаржы, мән санаты болып табылатын, елдегі ұдайы өндіріс процесі сатысында айтарлықтай әсер етеді және бұл әсер одан да елеулі және айтарлықтай бұқаралық тұлғалар болып табылады, бұл шын мәнінде осы ереже маңыздылығы өндіріс көлемінің және оның тиімділігін бастап кәсіпорынның қаржы ресурстарын мөлшері мен құрылымына байланысты. Сондай-ақ, мақалада талқыланған: ішкі және сыртқы қаржы ресурстарының; қаржы ресурстарын қалыптастыру және пайдалану; республиканың ірі және орта кәсіпорындардың қаржы-шаруашылық қызметінің негізгі көрсеткіштері; кәсіпкерлік және қарыз капиталы; жарғылық капиталын қалыптастыру; тауарларды (жұмыстарды, қызметтерді) сатудан түскен кіріс; пайда және оны бөлу; өзін-өзі қаржыландыру принципі; амортизациялық аударымдар; коммерциялық несие.

Негізгі сөздер: қаржы ресурстары, өндірістік қуаты, тіркелген капиталы, пайда, шығын

FINANCIAL RESOURCES ENTERPRISE: ESSENCE, COMPOSITION AND STRUCTURE

Akhmet E.A. - undergraduate of Economical Department KSU named after A.Baitursynov

Accelerating the pace of economic development largely depends on the rational use of sources of financial resources. Permanent deficit of both centralized and decentralized financial resources leads to a disruption of the normal functioning of enterprises, organizations, industries, and the whole national economy. The concept of efficient use of financial resources, as well as any other types of resources (material, labor, natural) includes a comparison of the quantity and quality of resources spent with the qualitative and quantitative expression of the results achieved. At a time the country's economic reforms, issues of special importance to the Finance organization and the optimum flow of financial resources, both at the macro level and at the level of economic entities. The importance of this provision due to the fact that the finance, being the value category, have a significant impact at the stage of the reproductive process in the country and this influence is even more noticeable and significantly grassroots entities - enterprises. From the volume of production and its effectiveness depends on the size and structure of the financial resources of the enterprise. The article also discussed: the internal and external financial resources; formation and use of financial resources; the main indicators of financial and economic activities of large and medium-sized enterprises in the republic; entrepreneurial and loan capital; the formation of the authorized capital; Revenue from sale of goods (works, services); profit and its distribution; the principle of self-financing; depreciation deductions; commercial credit.

Key words: financial resources, production capacity, registered capital, profit, loss

Финансовые ресурсы предприятия - это совокупность собственных денежных доходов и поступлений извне (привлеченные и заемные средства), находящихся в распоряжении субъекта хозяйствования и предназначенных для выполнения финансовых обязательств предприятия, финансирования текущих затрат, связанных с расширением производства и экономическим стимулированием.

Формирование финансовых ресурсов осуществляется на двух уровнях:

- в масштабах страны;
- на каждом предприятии.

Структура финансовых ресурсов определяется источниками их поступления.

Источником формирования финансовых ресурсов на общегосударственном уровне является национальный доход.

Источниками образования финансовых ресурсов предприятия являются:

- а) собственные и приравненные к ним средства (прибыль, амортизационные отчисления, выручка от реализации вышедшего имущества, устойчивые пассивы);
- б) ресурсы, мобилизованные на финансовом рынке (продажа собственных акций, облигаций и других ценных бумаг, кредитные инвестиции);
- в) поступления денежных средств от финансово-банковской системы в порядке перераспределения (страховые возмещения; поступления от концернов, ассоциаций, отраслевых структур; паевые взносы; дивиденды и проценты по ценным бумагам; бюджетные субсидии). Основными элементами финансовых ресурсов предприятия являются: уставный фонд, амортизационный фонд, специальные фонды целевого назначения, неиспользованная прибыль, кредиторская задолженность всех видов, ресурсы, полученные из централизованных и децентрализованных фондов и другие.

В современных условиях проблема эффективного использования финансовых ресурсов является весьма актуальной; так как постоянный дефицит как централизованных, так и децентрализованных финансовых ресурсов приводит к нарушению нормального функционирования предприятий, организаций, отраслей и в целом экономики страны.

Понятие эффективного использования финансовых ресурсов, как и любых других видов ресурсов (материальных, трудовых, природных) включает в себя сопоставление количества и качества израсходованных ресурсов с количественным и качественным выражением достигнутых результатов.

Однако понятие, эффективное использование финансовых ресурсов, имеет и самостоятельное значение. Это понятие отражает не только результат использования материально-сырьевых, трудовых ресурсов, но и раскрывает определенные экономические отношения, свойственные категории финансов. Так, используя распределительную функцию финансов, предприятия через принципы распределения финансовых ресурсов достигают оптимального режима функционирования в рыночной экономике.

Эффективность использования финансовых ресурсов можно оценивать с помощью сопоставления достигнутых результатов деятельности (например, прибыли) с суммой финансовых ресурсов, которые были в распоряжении предприятия за соответствующий период.

Большое значение имеет структура источников формирования финансовых ресурсов, и, в первую очередь, удельный вес собственных. Большой удельный вес привлеченных средств

утяжеляет финансовую деятельность предприятия дополнительными затратами на уплату процентов по кредитам коммерческих банков, дивидендов по акциям и облигациям и осложняет ликвидность баланса предприятия.

Формирование и использование финансовых ресурсов может осуществляться в двух формах: фондовой и нефондовой.

На уровне предприятия финансовые ресурсы формируются и используются как в фондовой форме, так и в нефондовой. Часть финансовых ресурсов предприятие использует на образование денежных фондов целевого назначения: фонд оплаты труда, фонд развития производства, фонд материального поощрения и др. Использование финансовых ресурсов на выполнение платежных обязательств перед бюджетом и банками осуществляется в нефондовой форме.

Размер и структура финансовых ресурсов во многом зависят от объема производства и его эффективности. Постоянный рост производства и повышение его эффективности являются основой увеличения финансовых ресурсов, как на общегосударственном уровне, так и на уровне предприятий [1, с.74-87].

Финансовые ресурсы фирмы - это часть денежных средств в форме доходов и внешних поступлений, предназначенных для выполнения финансовых обязательств и осуществления затрат по обеспечению расширенного воспроизводства.

Финансовые ресурсы и капитал представляют собой главные объекты исследования финансов фирмы. В условиях регулируемого рынка чаще применяется понятие «капитал», который является для финансиста реальным объектом для постоянного воздействия с целью получения новых доходов фирмы. В этом качестве капитал для финансиста-практика - объективный фактор производства.

Таким образом, капитал - это часть финансовых ресурсов, задействованных фирмой в обороте и приносящих доходы от этого оборота. В таком смысле капитал выступает как превращенная форма финансовых ресурсов.

В такой трактовке принципиальное различие между финансовыми ресурсами и капиталом фирмы состоит в том, что на любой момент времени финансовые ресурсы больше или равны капиталу фирмы. При этом равенство означает, что у фирмы нет никаких финансовых обязательств и все имеющиеся финансовые ресурсы пущены в оборот. Однако это не значит, что чем больше размер капитала приближается к размеру финансовых ресурсов, тем эффективнее фирма работает.

На практике равенства финансовых ресурсов и капитала у работающей фирмы не бывает. Финансовая отчетность строится так, что разницу между финансовыми ресурсами и капиталом нельзя обнаружить. Дело в том, что в стандартной отчетности представлены не финансовые ресурсы как таковые, а их превращенные формы - обязательства и капитал.

В практической деятельности люди сталкиваются, как правило, не с сущностными категориями, а с их превращенными формами, поэтому в стандартной финансовой отчетности из практической целесообразности отражаются именно они.

Из определения финансовых ресурсов следует, что по происхождению они разделяются на внутренние (собственные) и внешние (привлеченные). В свою очередь внутренние в реальной форме представлены в стандартной отчетности в виде чистой прибыли и амортизации, а в превращенной форме - в виде обязательств перед служащими фирмы, чистая прибыль представляет собой часть доходов фирмы, которая образуется после вычета из общей суммы доходов обязательных платежей - налогов, сборов, штрафов, пени, неустоек, части процентов и других обязательных выплат. Чистая прибыль находится в распоряжении фирмы и распределяется по решениям ее руководящих органов.

Внешние или привлеченные финансовые ресурсы делятся также на две группы: собственные и заемные. Такое деление обусловлено формой капитала, в которой он вкладывается внешними участниками в развитие данной фирмы: как предпринимательский или как ссудный капитал. Соответственно результатом вложений предпринимательского капитала является образование привлеченных собственных финансовых ресурсов, результатом вложений ссудного капитала - заемных средств.

Предпринимательский капитал представляет собой капитал, вложенный (инвестированный) в различные фирмы с целью получения прибыли и прав на управление фирмой.

Ссудный капитал - это денежный капитал, предоставленный в долг на условиях возвратности и платности. В отличие от предпринимательского капитала ссудный не вкладывается в фирму, передается ей во временное пользование с целью получения процента. Этим видом бизнеса занимаются специализированные кредитно-финансовые институты (банки, кредитные союзы, страховые компании, пенсионные фонды, инвестиционные фонды, селенговые компании и т.д.) [2, с. 19-25].

На практике предпринимательский и ссудный капиталы тесно связаны. Современное рыночное хозяйство весьма диверсифицировано, т.е. рассредоточено как по видам деятельности, так и в пространстве.

Диверсификация сегодня является одним из важнейших факторов обеспечения стабильности и устойчивости рыночного хозяйства и его финансовой системы. Но углубление диверсификации

неизбежно ведет к усложнению финансовых потоков и капитала, расширению применения в финансовой практике специальных инструментов, что существенно усложняет финансовую работу фирмы.

Все финансовые ресурсы фирмы как внутренние, так и внешние в зависимости от времени, в течение которого они находятся в распоряжении фирмы, делятся на краткосрочные (до одного года) и долгосрочные (свыше одного года). Это деление достаточно условно, а масштаб временных интервалов зависит от финансового законодательства конкретной страны, правил ведения финансовой отчетности, национальных традиций.

В реальной жизни в денежной форме капитал фирмы продолжительное время оставаться не может, поскольку он должен зарабатывать новые доходы.

Пребывая в денежной форме в виде остатков денежных средств в кассе фирмы либо на ее расчетном счете в банке они не приносят доходов фирме или почти не приносят. Превращение капитала из денежной формы в производительную называется финансированием.

Принято различать две формы финансирования: внешнее и внутреннее. Такое деление обусловлено жесткой связью между формами финансовых ресурсов и капитала фирмы с процессом финансирования.

Собственные привлеченные финансовые ресурсы - это базовая часть всех финансовых ресурсов фирмы, которая базируется на момент создания фирмы и находится в ее распоряжении на всем протяжении ее жизни [3, с.123- 176].

Эту часть финансовых ресурсов принято называть уставным фондом или уставным капиталом фирмы. В зависимости от организационно-правовой формы фирмы ее уставной капитал формируется за счет выпуска и последующей продажи акций (обыкновенных, привилегированных или их комбинации), вложений в уставной капитал паев, до и т.д. За время жизни фирмы ее уставной капитал может дробиться, уменьшаться и увеличиваться, в том числе за счет части внутренних финансовых ресурсов фирмы.

Источниками собственных финансовых ресурсов являются:

- уставный капитал (средства от продажи акций и паевые взносы участников);
- резервы, накопленные предприятием;
- прочие взносы юридических и физических лиц (целевое финансирование, пожертвования, благотворительные взносы и др.).

При создании предприятия источником приобретения основных средств, нематериальных активов, оборотных средств является уставный капитал. За счет него создаются необходимые условия для осуществления предпринимательской деятельности. Уставной капитал представляет собой сумму средств, предоставленных собственниками для обеспечения уставной деятельности предприятия.

Содержание категории «уставный капитал» зависит от организационно – правовой формы предприятия:

- для индивидуального предприятия – стоимостная оценка всего его имущества, неотделимого от личного имущества предпринимателя;
- для полного товарищества – сумма всего своего имущества, за исключением имущества, на которое в соответствии с действующим законодательством не может быть обращено взыскание;
- для коммандитного товарищества - его полные пайщики несут неограниченную солидарную ответственность всем своим имуществом, а коммандитисты - частью своего имущества (паевого вклада), переданного полностью;
- для акционерного общества – совокупная номинальная стоимость акций всех типов;
- для товарищества с ограниченной ответственностью – сумма вкладов участников в имуществе предприятия;
- для предприятия иной формы, выделенного на самостоятельный баланс, - стоимостная оценка имущества, закрепленного его собственником за предприятием на праве полного хозяйственного ведения [4, с.143-156].

При создании предприятия вкладами в его уставный капитал могут быть денежные средства, материальные и нематериальные активы.

В момент передачи активов в виде вклада в уставной капитал право собственности на них переходит к хозяйствующему субъекту, т.е. инвесторы теряют вещные права на эти объекты. Таким образом, в случае ликвидации предприятия или выхода участника из состава общества или товарищества он имеет право лишь на компенсацию своей доли в рамках остаточного имущества, но не на возврат объектов, переданных им в свое время в виде вклада в уставной капитал. Уставной капитал, следовательно, отражает сумму обязательства предприятия перед инвесторами.

Уставной капитал формируется при первоначальном инвестировании средств. Его величина объявляется при регистрации предприятия, а любые корректировки размера уставного капитала (дополнительная эмиссия акций, снижение номинальной стоимости акций, внесение дополнительных

вкладов, прием нового участника, присоединение части прибыли и др.) допускаются лишь в случаях и в порядке, предусмотренных действующим законодательством и учредительными документами.

Формирование уставного капитала может сопровождаться образованием дополнительного источника средств – эмиссионного дохода. Этот источник возникает в случае, когда в ходе первичной эмиссии акции продаются по цене выше номинала. При получении этих сумм они зачисляются в добавочный капитал. В процессе производства продукции, выполнения работ, оказания услуг создается новая стоимость, которая определяется суммой выручки от реализации.

Выручка от реализации является основным источником возмещения затраченных на производство продукции (работ, услуг) средств, формирования фондов денежных средств, ее своевременное поступление обеспечивает непрерывность кругооборота средств, бесперебойность процесса деятельности предприятия. Несвоевременное поступление выручки влечет перебои в деятельности, снижение прибыли, нарушение договорных обязательств, штрафные санкции.

Использование выручки отражает начальный этап распределительных процессов. Из полученной выручки предприятие возмещает материальные затраты на сырье, материалы, топливо, электроэнергию, другие предметы труда, а также оказанные предприятию услуги. Дальнейшее распределение выручки связано с формированием амортизационных отчислений как источника воспроизводства основных фондов и нематериальных активов. Оставшаяся часть выручки – это валовой доход или вновь созданная стоимость, которая направляется на оплату труда и формирование прибыли предприятия, а также на отчисления во внебюджетные фонды, налоги (кроме налога на прибыль), другие обязательные платежи.

Поступление выручки от реализации свидетельствует о завершении кругооборота средств. До поступления выручки издержки производства и обращения финансируются за счет источников формирования оборотных средств. Результат кругооборота вложенных в деятельность средств – возмещение затрат и создание собственных источников финансирования: амортизационных отчислений и прибыли.

Прибыль и амортизационные отчисления являются результатом кругооборота средств, вложенных в производство, и относятся к собственным финансовым ресурсам предприятия, которыми они распоряжаются самостоятельно. Оптимальное использование амортизационных отчислений и прибыли по целевому назначению позволяет возобновить производство продукции на расширенной основе.

Назначение амортизационных отчислений – обеспечивать воспроизводство основных производственных фондов и нематериальных активов. Амортизация по своей экономической сущности – это процесс постепенного переноса стоимости основных средств и нематериальных активов (а также малоценных и быстроизнашивающихся предметов) по мере их износа на производимую продукцию, превращения в процессе реализации в денежную форму и накопления ресурсов для последующего воспроизводства активов, которые амортизируются. Это целевой источник финансирования инвестиционного процесса.

Прибыль как экономическая категория – это чистый доход, созданный прибавочным трудом. Прибыль является экономическим показателем, характеризующим финансовые результаты предпринимательской деятельности. Кроме того, через прибыль реализуется принцип материальной заинтересованности в процессе ее распределения и использования, а также принцип материальной ответственности. Наконец, прибыль, остающаяся в распоряжении предприятия – это многоцелевой источник финансирования его потребностей, но основные направления ее использования можно определить как накопление и потребление. Пропорции распределения прибыли на накопление и потребление определяют перспективы развития предприятия.

Прибыль является источником финансирования разных по экономическому содержанию потребностей. При ее распределении пересекаются интересы как общества в целом в лице государства, так и предпринимательские интересы предприятий и их контрагентов, интересы отдельных работников. В отличие от амортизационных отчислений прибыль не остается полностью в распоряжении предприятия, ее значительная часть в виде налогов поступает в бюджет, что определяет еще одну сферу финансовых отношений, которые возникают между предприятием и государством по поводу распределения созданного чистого дохода. Распределение оставшейся после этого части прибыли – прерогатива предприятия.

Результаты финансово-хозяйственной деятельности крупных и средних предприятий по Республике Казахстан свидетельствуют о том, что за анализируемый период на предприятиях наблюдается снижение прибыли (таблица 1). [5].

Таблица 1. Основные показатели финансово-хозяйственной деятельности крупных и средних предприятий по республике за 2012-2014 гг.

млн.тенге

Периоды	Прибыль (убыток) до налогообложения	Доход от реализации продукции и оказанных услуг	Себестоимость реализованной продукции и оказанных услуг	Непроизводственные расходы
2012	6 139 809	28 188 104	17 365 552	6 501 319
2013	5 104 019	30 002 914	19 604 000	6 818 971
2014	5 100 655	31 744 582	20 698 636	9 341 413

Данные таблицы 1 характеризуют, что прибыль предприятий снизилась с 6 139 809 млн. тенге (2012 г.) до 5 100 655 млн. тенге (2014 г.) или на 17 %.

Так, доходы предприятий от реализации продукции и оказанных услуг в 2014 г. в сравнении с 2012 г. возросли на 3 556 478 млн. тенге или на 12,6 %.

Себестоимость реализованной продукции и оказанных услуг, непроизводственные расходы значительно возросли в 2014 г. в сравнении с 2012 и 2013 гг.

За 2012-2014 годы по Республике Казахстан количество предприятий, получивших доход значительно больше, чем предприятий, получивших убыток (таблица 2).

Таблица 2. Группировка крупных и средних предприятий по результатам финансово-хозяйственной деятельности по республике за 2012-2014 гг.

Периоды	Предприятия получившие доход			Предприятия получившие убыток		
	количество предприятий, единиц	в % к общему количеству предприятий	сумма дохода, млн. тенге	количество предприятий, единиц	в % к общему количеству предприятий	сумма убытка, млн. тенге
2012	4146	68,1	6 813 739	1939	31,9	673 930
2013	3924	62,7	5 779 349	2332	37,3	675 330
2014	4204	64,5	6 542 235	2310	35,5	1 441 581

Анализируя данные таблицы 2, следует отметить, что количество предприятий, получивших доход в 2014 г. в сравнении с 2012 г. увеличилось на 58 ед., а сумма дохода, наоборот, уменьшилась на 271 504 млн. тенге.

К примеру, количество предприятий, получивших убыток в 2014 г. в сравнении с предыдущим годом сократилось на 22 ед., а сумма убытка, наоборот, возросла на 766 251 млн. тенге. [5].

Амортизационные отчисления и часть прибыли, направляемая на накопление, составляют денежные ресурсы предприятия, используемые на его производственное и научно - техническое развитие, формирование финансовых активов - приобретение ценных бумаг, вклады в уставной капитал других предприятий и т. п. Другая часть прибыли, используемая на накопление, направляется на социальное развитие предприятия. Часть прибыли используется на потребление, в результате чего возникают финансовые отношения между предприятием и лицами, как занятыми, так и не занятыми на предприятии.

Распределение прибыли может производиться путем образования специальных фондов.

Фонд накопления используется на научно - исследовательские, проектные, конструкторские и технологические работы, разработку и освоение новых видов продукции, технологических процессов, на затраты, связанные с технологическим перевооружением и реконструкцией, на погашение долгосрочных ссуд и уплату процентов по ним, уплату процентов по краткосрочным ссудам сверх сумм, относимых на себестоимость продукции, прирост оборотных средств, затраты на проведение природоохранных мероприятий, взносы в качестве вкладов учредите в создание уставных капиталов других предприятий, взносы союзам, ассоциациям, концернам, если предприятие входит в их состав, и др.

Фонд потребления используется на социальное развитие и социальные нужды. За счет него финансируются расходы по эксплуатации объектов социально-бытового назначения, находящиеся на балансе предприятия, строительство объектов непроизводственного назначения, проведение оздоровительных и культурно-массовых мероприятий, осуществляется выплата некоторых специальных премий, оказание материальной помощи, доплата к пенсиям, компенсация удорожания стоимости питания в столовых и буфетах и т.п.

Прибыль – основной источник формирования резервного фонда. Этот капитал предназначен для возмещения непредвиденных потерь и возможных убытков от хозяйственной деятельности, т.е.

является страховым по своей природе. Порядок формирования резервного капитала определяется нормативными документами, регулирующими деятельность предприятия данного типа, а также его уставными документами.

В современных условиях хозяйствования распределение и использование амортизационных отчислений и прибыли на предприятиях не всегда сопровождается созданием обособленных денежных фондов. Амортизационный фонд как таковой не формируется, а решение вопроса о распределении прибыли в фонды специального назначения оставлено в компетенции предприятия, но это не меняет сущности распределительных процессов, отражающих использование финансовых ресурсов предприятия.

Добавочный капитал как источник средств предприятия образуется, как правило, в результате переоценки основных средств и других материальных ценностей. Нормативными документами запрещается использование его на цели потребления.

Специфическим источником средств являются фонды социального назначения и целевого финансирования: безвозмездно полученные ценности, а также безвозвратные и возвратные государственные ассигнования на финансирование непроизводственной деятельности, связанной с содержанием объектов социально-культурного и коммунально-бытового назначения, на финансирование издержек, находящихся на полном бюджетном финансировании и др.

Поскольку финансы предприятия как отношения являются частью экономических отношений, возникающих в процессе хозяйственной деятельности, принципы их организации определяются основами хозяйственной деятельности предприятий. Исходя из этого, принципы организации финансов можно сформулировать следующим образом: самостоятельность в области финансовой деятельности, самофинансирование, заинтересованность в итогах финансово - хозяйственной деятельности, ответственность за ее результаты, контроль за финансово - хозяйственной деятельностью предприятия.

Самофинансирование - обязательное условие успешной хозяйственной деятельности предприятий в условиях рыночной экономики. Этот принцип базируется на полной окупаемости затрат по производству продукции и расширению производственно - технической базы предприятия, он означает, что каждое предприятие покрывает свои текущие и капитальные затраты за счет собственных источников. Принцип самофинансирования пока не может быть обеспечен на предприятиях, выпускающих необходимую потребителю продукцию с высокими затратами на ее производство и не обеспечивающих достаточный уровень рентабельности по разным объективным причинам. К ним относятся предприятия жилищно-коммунального хозяйства, пассажирского транспорта, сельскохозяйственные и другие предприятия, получающие ассигнование из бюджета. То же характерно и для предприятий оборонного значения, хозяйственная деятельность которых не может считаться предпринимательской и финансируется за счет средств, полученных от реализации продукции [5, с.126-145].

При временной недостаточности в средствах потребность в них может обеспечиваться за счет заемных финансовых ресурсов.

Привлеченные заемные финансовые ресурсы фирмы наиболее часто встречаются в форме:

- банковских кредитов и ссуд;
- средств от выпуска и продажи облигаций фирмы;
- займов от других небанковских субъектов рынка [6, с.67-98].

Средства финансирования деятельности предприятия подразделяются на краткосрочные и долгосрочные, в зависимости от потребностей и сроков их предоставления. Краткосрочные средства используются для покрытия (оплаты) текущих потребностей предприятия, например, по выплате заработной платы, оплате сырья, материалов, иных текущих расходов. Долгосрочные средства используются для оплаты производственного оборудования, недвижимости, осуществления инвестиций (производственных капиталовложений) на длительный период (связанных, например, со строительством нового цеха, пуском новой сборочной линии, освоением нового вида производства).

Коммерческий кредит - отсрочка платежей одного хозяйствующего субъекта другому. Формы коммерческого кредита - аванс, предварительная оплата, отсрочка и рассрочка оплаты товаров и услуг. Коммерческий кредит используется предпринимателями, занимающимися определенными (связанными) видами деятельности, производителями-продавцами и потребителями-покупателями одного и того же товара. Объектом коммерческого кредита являются средства в товарной форме.

Кредитным документом при оформлении коммерческого кредита является вексель. Коммерческий кредит может также осуществляться по открытому счету. Открытый счет - «безвексельная» форма коммерческого кредитования, особая форма расчетных отношений между предпринимателями, осуществляющими взаимные поставки, т.е. являющимися постоянными контрагентами по различным сделкам. тактически предприятия открывают друг другу кредитные линии, в пределах которых производятся взаимные поставки. Инвестиционный налоговый кредит - отсрочка налогового платежа, предоставляемая органами государственной власти или налоговыми органами.

Конкретное предложение о необходимости и размере кредита готовится финансовой службой предприятия. Последняя руководствуется текущими и ожидаемыми финансовыми результатами деятельности предприятия.

Каждое предприятие само определяет допустимый уровень заемных средств. Величина задолженности варьируется по различным предприятиям, да и просто по различным странам.

Еще одной формой привлечения заемных средств является лизинг. Лизинг - это операции по размещению движимого и недвижимого имущества, которое специально закупается лизинговой фирмой, остаётся в ее собственности, но отдается в аренду предпринимателям. Лизинг форма не только аренды, но и финансирования. Сегодня лизинг является одним из средств финансирования капиталовложений практически во всех странах мира [7, с.198- 204].

Следует отметить, что эффективность использования финансовых ресурсов непосредственно связана с эффективным использованием материальных, трудовых и других видов ресурсов. Так, снижение материалоемкости продукции, т. е. выпуск большего количества продукции без увеличения объема, используемого для этого сырья и материалов, ведет к экономии финансовых ресурсов. Уменьшение затрат живого труда на единицу продукции означает рост эффективности использования трудовых ресурсов, что также ведет к экономии финансовых ресурсов через рост денежных накоплений и уменьшение потребностей предприятия в дополнительных денежных средствах.

Таким образом, ускорение темпов развития экономики, повышение экономической эффективности производства, оздоровление государственного бюджета и финансов предприятий во многом зависят от рационального использования источников формирования финансовых ресурсов, как на уровне предприятий, так и на уровне государства, что составляет одну из важнейших задач в области правильной организации управления финансами.

Литература:

1. Белолипецкий В.Г. Финансы фирмы / В.Г. Белолипецкий. - Москва: ИНФРА-М. - 2014. – 397с.
2. Нурсейтов О.С. Сущность ссудного капитала. // Транзитная экономика, 2015, № 3, с.19-25.
3. Дугельный А.П. Бюджетное управление финансово-хозяйственной деятельностью предприятия/ А. П. Дугательный – Новосибирск, 2014. - 488 с.
4. Гаврилова А.Н., Попов А.А. Финансы организаций (предприятий)/ А.Н. Гаврилов, А.А. Попов. –М.: КноРус, 2011. – 608 с.
5. www.stat.gov.kz
6. Володин А.А., Самсонов Н.Ф., Бурмистрова Л.А. Управление финансами (финансы предприятий)/ А.А. Володин, Н.Ф. Самсонов, Л.А. Бурмистрова.-М.: ИНФРА-М, 2012.-503 с.
7. Грузинов В.В. Экономика предприятия и предпринимательства/ В.В. Грузинов. – М.: Софит, 2013. – 461 с.
8. Бурмистрова Л.М. Финансы организаций (предприятий)/ Л. М. Бурмистрова. – М.: ИНФРА-М, 2014. – 240 с.

References:

1. Belolipeckij V.G. Finansy firmy / V.G. Belolipeckij. - Moskva: INFRA-M. - 2014. – 397s.
2. Nurseitov O.S. Sushhnost' ssudnogo kapitala. // Tranzitnaja jekonomika, 2015, № 3, s.19-25.
3. Dugel'nyj A.P. Bjudzhetnoe upravlenie finansovo-hozjajstvennoj dejatel'nost'ju predpriyatija/ A. P. Dugatel'nyj – Novosibirsk, 2014. - 488 s.
4. Gavrilova A.N., Popov A.A. Finansy organizacij (predpriyatij)/ A.N. Gavrilov, A.A. Popov. –M.: KnoRus, 2011. – 608 s.
5. www.stat.gov.kz
6. Volodin A.A., Samsonov N.F., Burmistrova L.A. Upravlenie finansami (finansy predpriyatij)/ A.A. Volodin, N.F. Samsonov, L.A. Burmistrova.-M.: INFRA-M, 2012.-503 s.
7. Gruzinov V.V. Jekonomika predpriyatija i predprinimatel'stva/ V.V. Gruzinov. – M.: Sofit, 2013. – 461 s.
8. Burmistrova L.M. Finansy organizacij (predpriyatij)/ L. M.Burmistrova. – M.: INFRA-M, 2014.– 240 s.

Сведения об авторе:

Ахмет Е.А. - магистрант кафедры экономики экономического факультета КГУ им. А. Байтұрсынова. г. Костанай.

Ахмет Е.А. - А.Байтұрсынов атындағы ҚМУ экономика факультеті экономика кафедрасының магистранты, Қостанай қ.

Akhmet E.A. - undergraduate of Economical Department KSU named after A.Baitursynov. Kostanay.

МАРКЕТИНГОВАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ПРЕДПРИЯТИЯ: ОРГАНИЗАЦИЯ И ЭФФЕКТИВНОСТЬ

Баранова Н.А. - к.э.н., старший преподаватель кафедры управления и делового администрирования, Костанайский государственный университет имени А. Байтурсынова

Обеспечение гибкого взаимодействия производственной, финансовой и коммерческой деятельности предприятия и их приспособления к изменяющейся конъюнктуре рынка и требованиям потребителей все чаще обеспечивается за счет маркетинговой деятельности. Маркетинговая деятельность предприятия помогает более эффективно использовать ресурсы предприятия, координировать бизнес-планы, что в конечном итоге позволяет достичь высоких экономических и финансовых результатов хозяйственной деятельности.

При этом сама маркетинговая деятельность должна быть рационально и эффективно организована. Организация маркетинга представляет собой процесс взаимодействия всех подразделений предприятия, который направлен на достижение целей его рыночного роста. Необходимость проведения оценки эффективности маркетинговой деятельности на конкретном предприятии обусловлен тем, что сам процесс маркетинговой деятельности подразумевает систему различных мероприятий, которые после проведения анализа позволяют выбрать оптимальный вариант финансово-хозяйственного развития предприятия в целом.

Цель данного исследования – систематизация сложившихся подходов к определению сущности, организации и оценке эффективности маркетинговой деятельности. В статье приведены результаты анализа имеющихся мнений относительно сущности маркетинговой деятельности, выявлены особенности ее организации на предприятии, определены методы и показатели оценки эффективности маркетинговой деятельности предприятия.

Ключевые слова: маркетинг, маркетинговая деятельность, организация маркетинговой деятельности, эффективность маркетинговой деятельности, оценка эффективности маркетинга

КӘСІПОРЫННЫҢ МАРКЕТИНГТІК ҚЫЗМЕТІ: ҰЙЫМДАСТЫРЫЛУЫ ЖӘНЕ ТИІМДІЛІГІ

Баранова Н.А. - э.ғ.к., басқару және іскерлік әкімшілік кафедрасының аға оқытушысы, А.Байтұрсынов атындағы Қостанай мемлекеттік университеті

Кәсіпорынның өндірістік, қаржылық және коммерциялық қызметі, олардың нарықтық конъюнктурасы мен тұтынушылардың сұраныстарына қарай өзгеріп отыруының бір бірімен өзара байланысын қамтамасыз ету көбінесе маркетингтік қызметке байланысты болып келеді. Кәсіпорынның маркетингтік қызметі кәсіпорын ресурстарын тиімді пайдалануға көмектеседі, бизнес-жоспарды үйлестіру, ең соңында шаруашылық қызметінің жоғары қаржылық және экономикалық нәтижесіне әкеледі.

Сонымен бірге, маркетингтік қызмет ұтымды және тиімді ұйымдастырылуы қажет.

Маркетингі ұйымдастыру нарықтық өсуінің мақсаттарына жетуге бағытталған кәсіпорынның барлық бөлімшелерінің өзара әрекеттесу үрдістерін көрсетеді. Талдаудан соң, кәсіпорынның қаржы-шаруашылық дамуындағы оңтайлы нұсқаларын таңдап алуға мүмкіндік беретін түрлі іс-шаралардың жүйесі маркетингтік қызметтің үрдісі болып табылатындағынан, белгілі бір кәсіпорында маркетингтік қызметтің тиімділігін бағалау қажеттілігі туындайды.

Осы зерттеудің мақсаты – маркетингтік қызмет тиімділігінің мәнін анықтауда, ұйымдастыру мен бағалауда қалыптасқан тәсілдерді жүйелендіру. Мақалада: маркетингтік қызметтің мәні жөнінде пікірлердің талдаулары, кәсіпорында оның ұйымдастырылуының ерекшеліктері, кәсіпорынның маркетингтік қызметінің тиімділігін бағалалау көрсеткіштері мен әдістері көрсетілген.

Түйін сөздер: маркетинг, маркетингтік қызмет, маркетингтік қызметті ұйымдастыру, маркетингтік қызметтің тиімділігі, маркетинг тиімділігін бағалау.

MARKETING ACTIVITY OF THE ENTERPRISE: ORGANIZATION AND EFFICIENCY

Baranova N.A. - Ph.D. (Economics), senior lecturer of Department of management and business administration, A.Baitursynov Kostanay State University

Ensuring flexible interaction of industrial, financial and commercial activity of enterprises and their adaptation to changing market conditions and consumer demands are increasingly provided by marketing activity. Marketing activity of the company helps to more effectively use the resources of the enterprise to coordinate business plans, which ultimately allows you to achieve high economic and financial results of operations.

While the marketing activity needs to be rationally and effectively organized. Marketing is the process of interaction of all divisions of the enterprise, which is aimed at achieving the objectives of its market growth. The need to assess the effectiveness of marketing activity of a particular enterprise due to the fact that the very process of marketing activity involves various activity, which after the analysis allow to choose optimum variant of the financial-economic development of the company as a whole.

The purpose of this study is systematization of the existing approaches to definition of essence, organization and evaluation of the effectiveness of marketing activity. The article presents the results of the analysis of existing opinions about the nature of marketing activity, the peculiarities of its organization at the enterprise, defined methods and indicators an estimation of efficiency of marketing activity of the enterprise.

Key words: marketing, marketing activity, organization of marketing activity, effectiveness of marketing activity, evaluating marketing effectiveness

В рыночной экономике последних лет одно из важнейших мест в системе управления предприятием занимает маркетинг. С момента появления маркетинга и по настоящее время происходит постоянное уточнение его сущности. На данный момент, маркетинг рассматривается в нескольких аспектах. Во-первых, как составное звено общей системы управления предприятием, которое направляет всю его деятельность на удовлетворение нужд и потребностей покупателей и потребителей. Во-вторых, как средство обеспечения преимуществ в удовлетворении конкретных запросов покупателей и потребителей по сравнению с аналогичными запросами, удовлетворяемыми конкурентами. В-третьих, маркетинг трактуется как метод принятия управленческих решений в процессе осуществления коммерческой деятельности [1, с.13].

Сущность и содержание маркетинговой деятельности наиболее полно можно получить из анализа ее определений. В таблице 1 приведены различные точки зрения исследователей, раскрывающие понятие «маркетинговая деятельность».

Таблица 1 – Определение понятия «маркетинговая деятельность» различными авторами

Автор	Определение
Т.Левит	Маркетинговая деятельность - деятельность, направленная на получение организацией данных о потребностях покупателей в целях разработки и предложения для него необходимых товаров и услуг [2, с.19].
Э.Дж.Маккарти	Маркетинговая деятельность – это комплекс действий, направленных на достижение целей организации посредством учета потребностей покупателя или клиента и направления потока ценностей, удовлетворяющих эти потребности товаров и услуг от производителя к покупателю или клиенту [3, с.14].
Г.Л.Багиев, В.М.Тарасевич	Маркетинговая деятельность - это отдельный вид коммерческой деятельности, функция по интеграции усилий всех звеньев предпринимательской и производственной деятельности в целях достижения поставленных целей [4, с.11].
Б.А.Алтынбаев, А.А.Истаева	Маркетинговая деятельность – это комплексный вид деятельности, охватывающий стадии разработки, производства и сбыта товаров на основе изучения рынка и реальных потребностей покупателей в целях их удовлетворения и получения максимальных прибылей предприятия [5, с.15].

На сегодняшний день определение понятия «маркетинговая деятельность» достаточно полно раскрывается в учебных и научных трудах авторов ближнего и дальнего зарубежья, поэтому существует множество точек зрения по данному вопросу.

В целом, ученые дальнего зарубежья трактуют маркетинговую деятельность максимально широко, связывая маркетинг с деятельностью всего предприятия, начиная от разработки товара, заканчивая его реализацией на рынке, в то время как российские и отечественные исследователи выделяют маркетинговую деятельность как отдельную функцию управления, с помощью которой организуется процесс дальнейшего продвижения товара, либо зачастую они характеризуют маркетинговую деятельность предприятия как совокупность действий, способствующих реализации эффективной сбытовой политики с учетом требований потребителя. Несмотря на многообразие различных точек зрения, неизменным остается одно - осуществление маркетинговой деятельности, прежде всего, направлено на удовлетворение запросов потребителя.

Условия развития рынка, утрачивая хаотичность и попадая под регулирующее воздействие заранее устанавливаемых хозяйственных связей, в которых особая роль отводится потребителю, в известной мере отражают суть и содержание маркетинговой деятельности.

Цели маркетинговой деятельности выражают наиболее общие направления маркетинга. Существует несколько альтернативных целей системы маркетинга предприятия, которые представлены на рисунке 1.

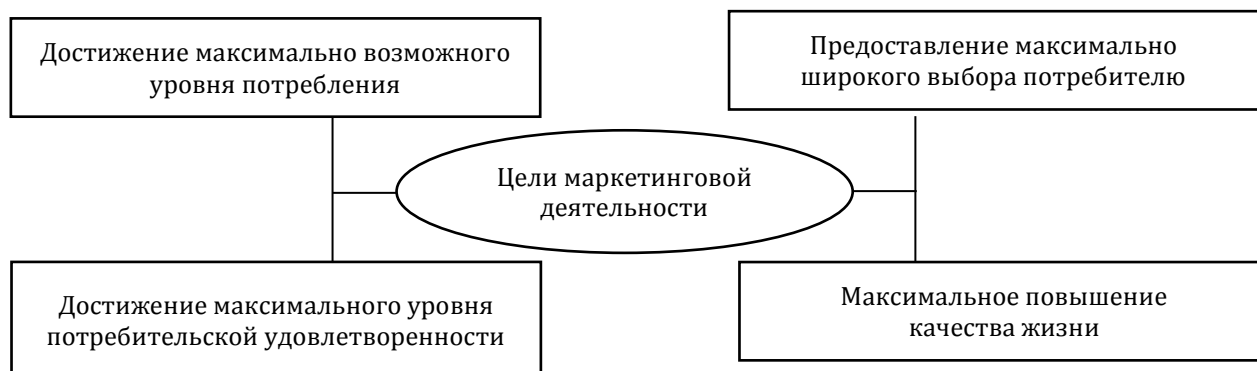

Рисунок 1 – Цели маркетинговой деятельности

Таким образом, маркетинговая деятельность предприятия направлена на установление конкретных текущих и главным образом долговременных (стратегических) целей, путей их достижения, определение реальных источников ресурсов хозяйственной деятельности, которые опираются на своевременно обоснованные запросы рынка. Для достижения намеченных результатов, предприятию необходимо выполнить ряд последовательных действий – задач маркетинговой деятельности, вытекающих непосредственно из ее целей. К ним относятся:

- комплексное изучение рынка;
- выявление потенциальных потребностей и удовлетворение спроса;
- разработка товарного ассортимента и ценовой политики;
- планирование и организация сбыта;
- разработка мероприятий по продвижению продукции.

Маркетинговая деятельность предприятия выступает как объективная необходимость ориентации научно-исследовательской, производственной и сбытовой деятельности предприятия на учет рыночного спроса, потребностей и требований потребителей, отражающая и постоянно усиливающаяся тенденция к планомерной организации производства в целях повышения эффективности функционирования предприятия в целом и его хозяйственных подразделений в частности [6, с.9].

Важная особенность функционирования маркетинговой деятельности предприятия состоит в том, что принятие управленческих решений происходит с учетом определенных постулатов, или принципов. Принципы маркетинговой деятельности отражают само назначение маркетинга, определяя необходимые направления деятельности для всех участников процесса создания и реализации продукта. Общепринятые принципы маркетинговой деятельности отражены на рисунке 2.

Рисунок 2 – Принципы маркетинговой деятельности

Маркетинговая деятельность предприятия ориентирована на эффективное функционирование четырех инструментов маркетинга: товара, цены, дистрибуции и продвижения (рисунок 3).

Рисунок 3 – Инструменты маркетинга на предприятии

Маркетинг-микс выступает как инструмент оптимального размещения ресурсов в системе планирования маркетинга, является комплексной программой мероприятий по продвижению товаров и услуг от продавца до конечного потребителя [4, с.63]. Данные элементы признаются главными инструментами маркетинга, взаимосвязанными между собой, и в рамках этого комплекса маркетинг планирует, разрабатывает и реализует маркетинговые действия [7, с.45].

Таким образом, маркетинговая деятельность направлена на создание благоприятных условий для успеха предприятия с использованием встроенных экономических и организационно-психологических механизмов, позволяющих преодолевать административные барьеры. Важная роль отводится высшему руководству, обязанностью которого является концентрация ресурсов предприятия на нужном направлении деятельности в наиболее подходящее время.

Вместе с тем, маркетинговую деятельность предприятия необходимо рационально организовать.

Организация маркетинговой деятельности предприятия определяется через упорядоченность задач, ролей, полномочий и ответственности, посредством которой предприятие осуществляет свою деятельность. Организация маркетинга представляет собой процесс взаимодействия всех подразделений предприятия, направленный на достижение целей его рыночного роста.

В настоящее время маркетинг считается одной из ведущих функций управления, характеризующих стратегию поведения и развития предприятия на рынке. Маркетинговая организация в компании связана с пониманием цепочки: «функция маркетинга – система маркетинга – служба маркетинга» [8, с.17].

В условиях рыночной деятельности маркетинговая функция - одна из важнейших функций предприятия, теснейшим образом связанная с производственной, снабженческо-сбытовой, финансовой, административной и другими функциями предприятия. Маркетинговая функция формируется постольку, поскольку происходит перестройка в мировоззрении управления предприятием на всех его уровнях по принципу «от нужд производства - к нуждам рынка» [8, с.20]. Связь между функцией маркетинга на предприятии и другими функциями управления представлена на рисунке 4.

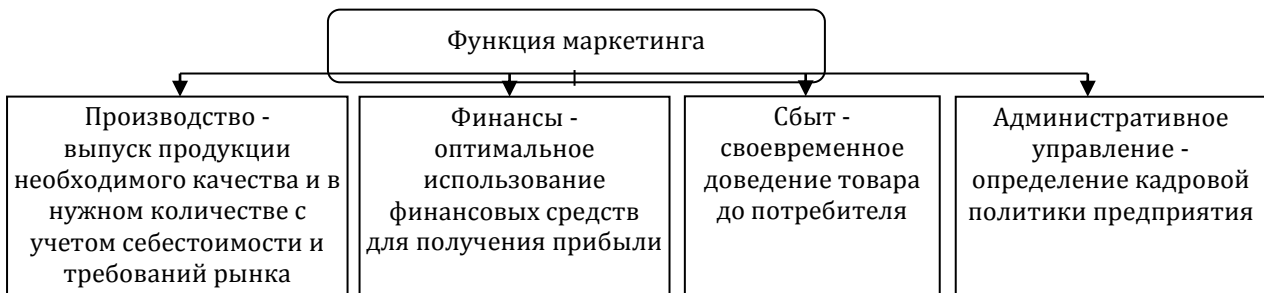

Рисунок 4 – Взаимосвязь маркетинга с другими функциями предприятия

Тем временем, необходимо отметить, что функцией маркетинга следует управлять. Это осуществляется на основе системы маркетинга, которая представляет собой совокупность ее информационных, организационных, плановых и контрольных элементов, обеспечивающих взаимосвязь предприятия с рынком.

Маркетинговая служба - это неотъемлемая часть маркетинговой системы предприятия, отвечающая за эффективное функционирование комплекса маркетинга, которая совместно с другими службами создает единый интегрированный процесс, направленный на удовлетворение запросов рынка и получение на этой основе прибыли. Организация маркетинговой деятельности предприятия включает в свой состав [9, с.15]:

- построение (совершенствование) организационной структуры управления маркетингом;
- подбор специалистов по маркетингу (маркетологов) надлежащей квалификации;

- создание условий для эффективной работы сотрудников маркетинговых служб (организацию их рабочих мест, предоставление необходимой информации, средств оргтехники и др.);
- организацию эффективного взаимодействия маркетинговой службы с другими службами организации.

Процесс организации службы маркетинга на предприятии отражен на рисунке 5.

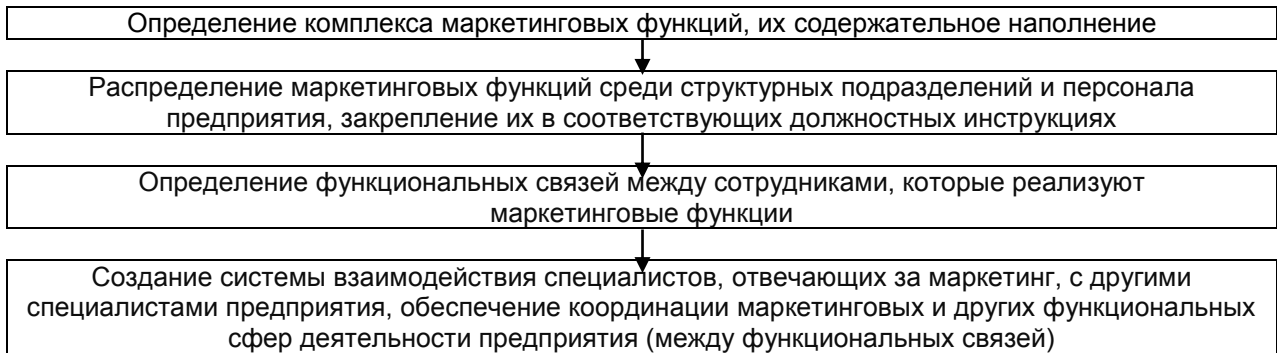

Рисунок 5 – Процесс организации службы маркетинга на предприятии

Для предприятия важно разработать эффективную структуру службы маркетинга, способную осуществлять всю маркетинговую работу. На малом предприятии, зачастую, все эти функции возлагаются на одного специалиста. В его обязанности будут входить проведение маркетинговых исследований, организация сбыта и рекламы, решение вопросов по сервису. Такого человека могут называть управляющим службой сбыта, управляющим по маркетингу или директором по маркетингу. Если же предприятие крупнее, в нем обычно работают несколько специалистов в области маркетинга: продавцы, менеджеры по продажам, исследователи, специалисты по рекламе и связям с общественностью, региональные управляющие по сегментам рынка и работники сервисной службы. В таком случае службу маркетинга возглавляет заместитель директора предприятия по маркетингу (коммерческой работе), или маркетинг-директор. В его обязанности входит организация маркетинговых исследований, контроль выполнения маркетинговых мероприятий. Обязанности всей совокупности сотрудников должны полностью охватить функции отдела.

Маркетинговые службы могут представлять собой два уровня управления [10, с.1]:

- центральные маркетинговые управления (отделы);
- оперативные отделы (секторы).

Центральные маркетинговые отделы планируют и контролируют маркетинговую деятельность предприятия. Для обеспечения комплексного подхода при решении вопросов, которые касаются организации производственно-сбытовой деятельности предприятия, такая служба тесно увязывает свою деятельность с деятельностью других центральных служб планирования, финансов и контроля.

Оперативная служба маркетинга занимается решением текущих вопросов. Преимущественно такая служба присутствует на небольших предприятиях и обычно несет ответственность за такие направления деятельности предприятия, как исследование рынка, разработка новых видов продукции и товарных знаков, осуществление рекламы и технического обслуживания потребителей, организация сбыта и транспортировка товара.

Организационное построение службы маркетинга определяется спецификой выпускаемой продукции, количеством рынков и масштабами сбытовой деятельности предприятия. В современных рыночных условиях не существует определенной статичной структуры службы маркетинга на предприятии, функции отдела маркетинга могут изменяться, дополняться в соответствии с преобладанием определенного вида деятельности предприятия (производство, оптовая, розничная реализация).

Для разных типов предприятий, а также для одного предприятия на разных этапах его развития организация маркетинговых функций может быть разной и иметь существенные отличия. Ее функциональный контур и содержание выполняемых задач зависят от комплекса условий и факторов как внешнего, так и внутреннего порядка – динамики развития и изменений требований рынка, амбиций предприятия на рынке и его менеджмента, размера и ресурсов предприятия и пр. [11, с.23].

Таким образом, маркетинговая деятельность предприятия является чрезвычайно важным и принципиальным звеном управления деятельностью предприятия в целом, что обеспечивает его долговременный успех и устойчивую прибыль. Маркетинговый подход, связанный с объединением отдельных видов деятельности предприятия в единый технологический процесс, направлен на удовлетворение потребностей, завоевание отдельных позиций на рынке и получение выгод от такой деятельности обуславливается его организующей и координирующей ролью, но вместе с тем, также нуждается в своевременной и правдивой оценке эффективности.

Зачастую, в процессе реализации маркетинговых мероприятий, проводимых на предприятии, могут возникнуть множество непредвиденных обстоятельств. По этой причине существует необходимость в проведении постоянной оценки экономической эффективности маркетинговой деятельности предприятия. Положение предприятия на рынке и его будущее развитие всецело зависит от своевременной и качественной оценки результатов маркетинговых мероприятий.

Понятие «эффективность» можно трактовать в двух аспектах [12, с.158]:

– эффективность, или рентабельность, выражающая итог какой-либо деятельности в целом, выполнения ее отдельных функций. Данная характеристика подразумевает эффект, показывающий степень достижения поставленных целей, отнесенный к затратам на их достижение. Чем больше степень достижения целей и меньше затраты на их реализацию, тем решение эффективнее;

– эффективность, или действенность, результативность какой-либо деятельности без соотнесения полученных результатов с затратами. В этом случае характеризуется правильным выбором целей, направлений развития предприятия. При этом под результативностью понимается степень соответствия фактических результатов задачам достижения определенной цели или совокупности целей (запланированных результатов).

Больше количество оценок эффективности маркетинговой деятельности осуществляется именно со второй позиции. Например, при оценке коммуникативной эффективности рекламы учет затрат в рамках данного подхода происходит путем их вычитания (а не деления на них) из конечных результатов, представленных в денежной форме [13, с.36].

Вместе с тем, многие исследователи рассматривают эффективность маркетинговой деятельности как отношение конечных показателей (объем продаж, прибыль, доля рынка) к общим затратам на маркетинг, хотя в указанных показателях выявить долю маркетинга весьма сложно. Более того, целесообразно эффективность маркетинга оценивать за долгосрочный (стратегический) период времени, а не по результатам текущей деятельности, хорошие результаты которой могут быть обусловлены благоприятными внешними факторами, а не следствием эффективной работы маркетингового подразделения.

Определение эффективности маркетинговой деятельности предприятия преследует две цели:

- обоснование экономической эффективности маркетинговой деятельности на этапе разработки или принятия решения, выбор оптимальной альтернативы;
- определение итоговой эффективности маркетинговой деятельности после окончания определенного периода времени, исходя из фактически достигнутых результатов.

Определение экономической эффективности маркетинговой деятельности предприятия также необходимо для выявления факторов, влияющих на показатель эффективности маркетинговой деятельности, определения характера их влияния и путей повышения эффективности.

Выявление существующих проблем и новых возможностей, выдача рекомендаций по разработке плана повышения эффективности маркетинговой деятельности, являются непосредственной задачей оценки эффективности маркетинга.

Выделяют четыре основные характеристики оценки эффективности маркетинговой деятельности предприятия, описание которых представлено в таблице 2.

Таблица 2 – Характеристика оценки эффективности маркетинговой деятельности

Характеристика	Описание
Всеобъемлемость	Оценка эффективности маркетинга должна отражать весь процесс, не ограничиваясь анализом только отдельных аспектов.
Систематичность	Оценка эффективности маркетинга – упорядоченный процесс, включающий последовательность диагностических шагов, охватывающих внешнюю и внутреннюю среду маркетинга, систему и отдельные функции маркетинга.
Независимость	Оценка эффективности маркетинга может быть проведена разными способами: силами собственных сотрудников; специально созданной группой экспертов; внешняя оценка. Наилучшим образом оценку эффективности осуществляют независимые специалисты, отличающиеся необходимой объективностью и независимостью, хорошим опытом в данной сфере и могут целиком посвятить себя этой работе.
Периодичность	Оценка эффективности маркетинга необходима на разных этапах развития организации.

Одной из важных проблем при оценке эффективности маркетинговой деятельности предприятия является вопрос о методиках определения эффективности маркетинговых мероприятий. Тем не менее, существует несколько основополагающих классификаций методов оценки эффективности маркетинга.

Качественные методы предполагают описание внешней и внутренней среды маркетинговой

среды, характеристику состояния предприятия до и после осуществления выбранных маркетинговых мероприятий. В рамках этого метода предстают маркетинговый аудит (конкурентный анализ, анализ сильных и слабых сторон предприятия) и маркетинговый контроль (сопоставление фактически достигнутых результатов с плановыми показателями). С помощью качественных методов эффективность маркетинговой деятельности описывается более подробно в рамках комплекса 4Р [14, с.36]. Сюда же можно отнести методы экспертной оценки.

Количественные методы оценки эффективности предполагают сравнение затраченных ресурсов на маркетинг с полученной валовой прибылью, они показывают конечный финансовый результат деятельности предприятия в целом [15, с.122].

Таким образом, сравнивая качественные и количественные методы оценки эффективности маркетинга, можно сделать вывод о необходимости комплексного подхода к определению эффективности, комбинирующего качественные и количественные методы на всех этапах оценки деятельности предприятия.

При оценке маркетинговой деятельности всегда необходимо представлять параметры, характеризующие деятельность конкретного предприятия. В качестве таких показателей могут быть выставлены: доля фирмы на рынке, валовая прибыль, маржинальная прибыль, чистая прибыль. С помощью данных показателей, которые считаются базовыми – отражающими существующее положение предприятия на рынке, используя метод количественной оценки результата маркетинга, можно провести оценку экономической эффективности маркетинговой деятельности [16, с.104].

В общем виде расчет экономической эффективности маркетинговой деятельности можно представить как отношение эффекта к затратам, где под эффектом понимается цель маркетингового мероприятия, выраженного количественно, но в программе маркетинговых целей комплекс различных мероприятий имеет различные цели. В таком случае имеет место выбрать один главный показатель и через него просчитать эффективность каждого мероприятия (например, изменение прибыли от общего объема продаж).

Помимо вышеперечисленных, Ф. Котлер выделяет также несколько других параметров, используемых при составлении маркетингового оценочного листа: доля старых клиентов, доля новых клиентов, доля недовольных клиентов, относительное качество товара и обслуживания [12, с.202]. Существуют также и точки зрения, в соответствии с которыми в качестве показателей эффективности маркетинговой деятельности выделяют нематериальные параметры – лояльность потребителей и известность торговой марки. Исходя из вышеперечисленного, выделяют три основные категории показателей эффективности маркетинговой деятельности, которые более подробно рассмотрены в таблице 3.

Таблица 3 – Показатели эффективности маркетинговой деятельности

Название	Характеристика	Показатели
Показатели рыночной эффективности	Оценивают внешние рыночные условия и привлекательность рынков	Темпы роста, доля рынка, привлекательность рынка, привлекательность отрасли и потенциал рыночного спроса
Показатели конкурентной эффективности	Демонстрируют конкурентоспособность товаров фирмы	Эффективность деятельности фирмы в отношении предложения конкурентоспособной цены, качества продукции и услуг, бренда и затрат
Показатели деятельности клиента	Характеризуют эффективность сотрудничества с потребителями	Оценка удовлетворенности, сохранения, лояльности, осведомленности клиентов и воспринимаемой потребительской ценности

В соответствии с точкой зрения исследователя Г. Ассэля эффективность маркетинговой деятельности можно рассматривать как эффективность затрат на маркетинг. Вместе с этим, применяя экономико-статистические методы оценки исследуется зависимость между затратами на маркетинг и результатом - объемом продаж или прибылью [17, с.234]. Но такой метод оценки предполагает больше оценку эффективности затрат, а не самой маркетинговой деятельности. Например, оценка эффективности маркетинговой службы предприятия может быть проведена с помощью таких показателей, как: затратноёмкость (отношение расходов на службу маркетинга к объему продаж) и рентабельность (отношение прибыли к общим затратам на маркетинг).

Учитывая, что маркетинговая деятельность на практике реализуется путем функционирования комплекса маркетинга - совокупности ассортиментной, ценовой, сбытовой и коммуникационной политик, целесообразно оценивать эффективность маркетинговой деятельности предприятия именно с этой позиции (таблица 4).

Таблица 4 – Показатели оценки эффективности маркетинговой деятельности предприятия в рамках комплекса маркетинга

Инструмент маркетинга	Количественные показатели	Качественные показатели
Товарная политика	– Широта ассортимента; – насыщенность ассортимента; – глубина ассортимента.	Гармоничность ассортимента; новизна ассортимента; полнота ассортимента.
Ценовая политика	– Анализ рыночных цен конкурентов; – анализ системы скидок и надбавок; – оценка метода ценообразования.	Анализ восприятия цены потребителями
Сбытовая политика	– Анализ каналов сбыта; – эффективность каналов сбыта; – занимаемая доля на рынке; – эффективность организации логистики.	– Оценка мерчендайзинга; – оценка географического местоположения и проходимости торговых точек.
Коммуникационная политика	Экономическая эффективность коммуникационных мероприятий	Коммуникативная эффективность мероприятий

В заключении, следует отметить, что на данный момент не существует определенного перечня показателей, оценивающих всю маркетинговую деятельность предприятия. Для каждого предприятия целесообразно определять свой комплекс параметров для оценки деятельности организации. Оценка определенных показателей позволяет выявить, насколько маркетинговая служба справилась с поставленной задачей, определить дальнейшие пути повышения эффективности маркетинговой деятельности предприятия.

Литература:

1. Акулич, И.Л. Маркетинг: учебник / И.Л.Акулич. – Минск: Выш. шк., 2009. – 511 с.
2. Романов, А.Н. Маркетинг: учебник / А.Н. Романов, Ю.Ю. Корлюгов, С.А. Красильников. – М.: Банки и биржи, 2006. – 560 с.
3. Траут, Дж. Маркетинговые войны / Дж. Траут, Эл Райс. – СПб.: Питер, 2004. - 86 с.
4. Багиев, Г.Л., Маркетинг: учебник для вузов / Г.Л. Багиев, В.М. Тарасевич. - СПб.: Питер, 2010. – 137 с.
5. Алтынбаев, Б.А. Основы маркетинга: учебное пособие / Б.А. Алтынбаев, А.А. Истаева. – Алматы: Экономика, 2002. – 166 с.
6. Герчикова, И.Н. Менеджмент: учебник / И.Н. Герчикова. – М.: Банки и биржи, 2014. – 189 с.
7. Решетько, Н.И. Место и роль маркетинга в деятельности предприятия / Н.И. Решетько // Молодой ученый. - 2014. - №6.2. - С. 44-47.
8. Соловьев, Б.А. Управление маркетингом / Б.А. Соловьев. - М.: ИНФРА-М, 2014. – 117 с.
9. Бурцева, Т.А. Управление маркетингом: учебное пособие / В.С. Сизов, О.А. Цень. – М.: Экономистъ, 2005. – 271 с.
10. Сабирджанова, Д.К. Маркетинг: учебное пособие / Д.К. Сабирджанова. – Ташкент: Ташкентский финансовый институт, 2013. – Режим доступа: http://www.el.tfi.uz/pdf/marketing_ru.pdf
11. Савчук, Г.А. Управление маркетингом на предприятии / Г.А. Савчук, Ю.В. Мокерова. – Екатеринбург: УПИ, 2014. – 112 с.
12. Котлер, Ф. Маркетинг менеджмент. Экспресс-курс / Ф. Котлер - СПб.: Питер, 2006. – 464 с.
13. Афанасьев, М.А. Маркетинг: стратегия и практика фирмы / М.А. Афанасьев. - М: Финстатинформ, 2012. – 112 с.
14. Катаева, Н.Н. Качественный метод эффективности маркетинговой деятельности / Н.Н. Катаева // Проблемы современной науки и образования. – 2015. – №5. – С.35-37.
15. Емец, А.В. Сравнительный анализ методов оценки эффективности маркетинговых мероприятий / А.В. Емец // Молодой ученый. - 2013. - №2. - С.120-124.
16. Завгородняя, А.В. Маркетинговое планирование / А.В. Завгородняя, Д.О. Ямпольская. - СПб.: Питер, 2002. – 352 с.
17. Ассэль, Г. Маркетинг: принципы и стратегия: учебник для вузов / Г. Ассэль – М.: ИНФРА-М, 2012. – 804 с.

References:

1. Akulich, I.L. Marketing: uchebnik / I.L.Akulich. – Minsk: Vysh. shk., 2009. – 511 s.
2. Romanov, A.N. Marketing: uchebnik / A.N. Romanov, YU.YU. Korlyugev, S.A. Krasil'nikov. – M.: Banki i birzhi, 2006. – 560 s.
3. Traut, Dzh. Marketingovye vojny / Dzh. Traut, EHI Rajs. – SPb.: Piter, 2004. - 86 s.

4. Bagiev, G.L., Marketing: uchebnik dlya vuzov / G.L. Bagiev, V.M. Tarasevich. - SPb.: Piter, 2010. – 137 s.
5. Altynbaev, B.A. Osnovy marketinga: uchebnoe posobie / B.A. Altynbaev, A.A. Istaeva. – Almaty: EKkonomika, 2002. – 166 s.
6. Gerchikova, I.N. Menedzhment: uchebnik / I.N. Gerchikova. – M.: Banki i birzhi, 2014. – 189 s.
7. Reshet'ko, N.I. Mesto i rol' marketinga v deyatel'nosti predpriyatiya / N.I. Reshet'ko // Molodoj uchenyj. - 2014. - №6.2. - S. 44-47.
8. Solov'ev, B.A. Upravlenie marketingom / B.A. Solov'ev. - M.: INFRA-M, 2014. – 117 s.
9. Burceva, T.A. Upravlenie marketingom: uchebnoe posobie / V.S. Sizov, O.A. Cen'. – M.: EKkonomist", 2005. – 271 s.
10. Sabirdzhanova, D.K. Marketing: uchebnoe posobie / D.K. Sabirdzhanova. – Tashkent: Tashkentskij finansovij institut, 2013. – Rezhim dostupa: http://www.el.tfi.uz/pdf/marketing_ru.pdf
11. Savchuk, G.A. Upravlenie marketingom na predpriyatii / G.A. Savchuk, YU.V. Mokerova. – Ekaterinburg: UPI, 2014. – 112 s.
12. Kotler, F. Marketing menedzhment. EHkspress-kurs / F. Kotler - SPb.: Piter, 2006. – 464 s.
13. Afanas'ev, M.A. Marketing: strategiya i praktika firmy / M.A. Afanas'ev. - M: Finstatinform, 2012. – 112 s.
14. Kataeva, N.N. Kachestvennyj metod ehffektivnosti marketingovoj deyatel'nosti / N.N. Kataeva // Problemy sovremennoj nauki i obrazovaniya. – 2015. – №5. – S.35-37.
15. Emec, A.V. Sravnitel'nyj analiz metodov ocenki ehffektivnosti marketingovyh meropriyatij / A.V. Emec // Molodoj uchenyj. - 2013. - №2. - S.120-124.
16. Zavgorodnyaya, A.V. Marketingovoe planirovanie / A.V. Zavgorodnyaya, D.O. YAmpol'skaya.- SPb.: Piter, 2002. – 352 s.
17. Assehl', G. Marketing: principy i strategiya: uchebnik dlya vuzov / G. Assehl' – M.: INFRA-M, 2012. – 804 s.

Сведения об авторе

Баранова Наталья Аркадьевна - кандидат экономических наук, старший преподаватель кафедры управления и делового администрирования Костанайского государственного университета имени А. Байтурсынова, 110000, Республика Казахстан, г. Костанай, пр. Абая, 28, тел: 8-7142-558579, e-mail: natalivalentina@mail.ru.

Баранова Наталья Аркадьевна – экономика ғылымдарының кандидаты, А.Байтұрсынов атындағы Қостанай мемлекеттік университетінің басқару және іскерлік әкімшілік кафедрасының аға оқытушысы, 110000, Қазақстан Республикасы, Костанай қ, Абая даңғылы, 28, тел: 8-7142-558579, e-mail: natalivalentina@mail.ru.

Baranova Natalya Arkadijevna - Ph.D. (Economics), senior lecturer of Department of management and business administration, A.Baitursynov Kostanay State University, 110000, Republic of Kazakhstan, Kostanay, Abay st., 28, tel.: 8-7142-558579, e-mail: natalivalentina@mail.ru.

УДК 338.43:005(574.21)

СИСТЕМА ГОСУДАРСТВЕННЫХ ОРГАНОВ УПРАВЛЕНИЯ СЕЛЬСКИМ ХОЗЯЙСТВОМ И СЕЛЬСКИМИ ТЕРРИТОРИЯМИ

Годунов В.В., к.э.н., ст. преподаватель кафедры финансов и банковского дела КГУ имени А.Байтұрсынова

В статье рассмотрена институциональная составляющая АПК, которая образует систему государственных органов управления сельским хозяйством и развития сельских территорий, а именно: Министерство сельского хозяйства, Министерство национальной экономики, Министерство здравоохранения и социального развития, Костанайская областная территориальная инспекция Министерства сельского хозяйства Республики Казахстан, Управление сельского хозяйства акимата Костанайской области. Изучены их состав или отделы, цели и задачи, определены направления деятельности. Автором приведены данные, характеризующие динамику объемов производства продукции растениеводства и животноводства в Костанайской области за последние 5 лет. Определены тенденции в демографической ситуации в регионе, выявлено постоянное снижение численности сельского населения Костанайской области. В конструктивной части автором изучены функции государственных органов управления сельским хозяйством и развития сельских территорий и выявлена проблема несогласованности действий Управления сельского хозяйства Костанайской области и Комитета государственной инспекции в АПК. В работе выявлена повторяемость функций, закрепленных за Комитетом государственной инспекции в АПК и Управлением сельского хозяйства по вопросам развития семеноводства, животноводства, зернового хозяйства, государственных ресурсов зерна. Рекомендовано объединение или упразднение какого-либо отдела данных государственных органов.

Ключевые слова: государственные органы АПК, сельские территории, сельскохозяйственное производство, сельское население, функции государственных органов АПК

АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҚ ЖӘНЕ АУЫЛ АЙМАҚТАРЫНЫҢ МЕМЕЛКЕТТІК БАСҚАРУ ОРГАНДАРЫНЫҢ ЖҮЙЕСІ

Годунов В.В. - А.Байтұрсынов атындағы ҚМУ қаржы және банк ісі кафедрасының э.ғ.к., аға оқытушысы

Мақалада ауылшаруашылығын мемлекеттік басқару органдары және ауыл аймақтарын дамыту жүйесін, нақты: ауылшаруашылығы министрлігі, ұлттық экономика министрлігі, денсаулық сақтау және әлеуметтік даму министрлігі, Қазақстан Республикасының Қостанай облыстық ауылшаруашылығы Министрлігін аумақтық инспекциясын құрайтын АӨК-нің институционалды құрамдасы қарастырылған. Олардың құрамы немесе бөлімдері зерттеліп, мақсаты мен міндеттері, қызметінің бағыттары айқындалды. Автормен Қостанай облысының соңғы 5 жылдағы мал шаруашылығы және өсімдік шаруашылығындағы өнімді өндіру көлемінің динамикасын сипаттайтын деректер келтірілген. Аймақта демографиялық жағдай үрдістерін анықтауда, Қостанай облысында ауыл тұрғындар санының тұрақты төмендеуі анықталған.

Конструктивті бөлімін автор ауылшаруашылығын басқарудың мемлекеттік органдарының функциялары мен ауыл аймақтарының дамуы зерттелген, Қостанай облысының ауылшаруашылығын басқару мен АӨК-тегі мемлекеттік инспекция комитеттері әрекеттерінің келіспеушілік мәселелері анықталған. Жұмыста АӨК мемлекеттік инспекция комитеті мен ауыл шаруашылығы басқармасының тқым шаруашылығы, жануар шаруашылығы, бидай шаруашылығына жүктелген жұмыстарының қайталануы көрсетілген. Бұл мемлекеттік органдардың белгілі бөлімшелерін біріктіруге кеңес берілген.

Кілттік сөздер: АӨК мемлекеттік органы, ауылдық аумақтар, ауылшаруашылық өндірісі, ауыл тұрғыны, АӨК мемлекеттік органдар функциясы

SYSTEM OF STATE AUTHORITIES OF AGRICULTURE AND RURAL DEVELOPMENT

V.Godunov - PhD, senior lecturer of Department of Finance and Banking of the KSU named after A.Baitursynov

The article deals with the institutional component of agriculture, which forms a system of state bodies of management of agriculture and rural development, namely: the Ministry of Agriculture, Ministry of National Economy, Ministry of Health and Social Development, Kostanai oblast territorial inspection of the Ministry of Agriculture of the Republic of Kazakhstan, Department of Agriculture Kostanay region. Their constitution or departments, goals and objectives are studied, activities directions are defined. The author presents data characterizing the dynamics of the volume of crop production and animal husbandry in the Kostanai region over the past 5 years. Tendencies in the demographic situation in the region, a steady decline in the rural population of Kostanai oblast are revealed. In the constructive part of the article the author studied the functions of state bodies of management of agriculture and rural development and identified the problem of inconsistent actions of Agriculture Department Kostanai region and the state inspection Committee in AIC. The paper revealed recurrence of the functions assigned to the Committee of the state inspection in agribusiness and the Department of Agriculture on the development of seed, livestock, grain production, state reserves of grain. Association or the elimination of any department of mentioned government bodies is recommended.

Keywords: agribusiness public authorities, rural areas, agricultural production, the rural population, functions of state agricultural bodies

Государственными органами управления сельским хозяйством и сельскими территориями на национальном уровне в Казахстане являются: Министерство сельского хозяйства, Министерство национальной экономики, Министерство здравоохранения и социального развития.

Министерство сельского хозяйства Республики Казахстан - центральный исполнительный орган, осуществляющий руководство в области агропромышленного комплекса в Казахстане.

Задачи Министерства сельского хозяйства:

- формирование и реализация аграрной и региональной политики государства, стратегических планов, государственных программ,
- обеспечение продовольственной безопасности Республики Казахстан

В состав МСХ входят Департамент пищевой и ветеринарной безопасности, Департамент производства и переработки животноводческой продукции, Департамент производства и переработки растениеводческой продукции, Департамент водных и биологических ресурсов, Комитет лесного хозяйства и животного мира, Комитет по водным ресурсам, Комитет государственной инспекции в АПК, Комитет ветеринарного контроля и надзора

Также в ведении Министерства сельского хозяйства Республики Казахстан и его ведомств находятся 19 Республиканских государственных предприятий (например, "Фитосанитария", Республиканская ветеринарная лаборатория, авиационная база, селекционные центры, рыбные заводы, проектные институты). Также в ведении Министерства находятся акционерные общества "Казагрэкс", "ПХ "Астана кус", "Национальный управляющий холдинг "КазАгро", "КазАгроИнновация".

В ведении Министерства сельского хозяйства Республики Казахстан и его ведомств находятся 39 республиканских государственных учреждений, 450 территориальных органов (территориальных инспекций)[1].

Министерство национальной экономики Республики Казахстан состоит из 28 департаментов и 5 комитетов:

- Комитет по делам строительства, жилищно-коммунального хозяйства и управления земельными ресурсами
- Комитет по статистике
- Департамент региональной политики и развития местного самоуправления
- Департамент бюджетной политики
- Департамент стратегического планирования и анализа
- Департамент развития предпринимательства.

Министерство здравоохранения и социального развития Республики Казахстан является центральным исполнительным органом Республики Казахстан, осуществляющим руководство в области здравоохранения и социально-трудовой сфере.

Следующим уровнем государственного управления сельским хозяйством и сельскими территориями является областной уровень. Перечислим и охарактеризуем государственные органы управления сельским хозяйством на областном уровне:

- Костанайская областная территориальная инспекция Министерства сельского хозяйства Республики Казахстан
- Управление сельского хозяйства акимата Костанайской области
- Управление земельных отношений акимата Костанайской области
- Управление экономики и бюджетного планирования акимата Костанайской области
- Территориальные подразделения Комитета ветеринарного контроля и надзора
- Территориальные подразделения Комитета лесного хозяйства и животного мира
- Территориальные подразделения Комитета по водным ресурсам.

Костанайская областная территориальная инспекция Министерства сельского хозяйства Республики Казахстан. Данная организация включает в себя следующие отделы: управления государственной фитосанитарной инспекции; управления государственной инспекции по карантину растений; управления государственной зерновой инспекции; управления мониторинга и анализа; управления государственной племенной инспекции.

В структуру государственного учреждения «Управление сельского хозяйства акимата Костанайской области» входят:

Руководитель, аппарат 11чел.

1 Заместитель руководителя: Отдел реализации государственных программ и субсидирования 4 чел., Отдел механизации 4 чел., Отдел экономики и анализа развития АПК – 5 чел. Данные отделы осуществляют:

- развитие механизации, проведение выставок, семинаров.
- обеспечение топливом, субсидирование топлива, минеральных удобрений, протравителей семян и гербицидов
- реализацию программ по развитию сельскохозяйственного производства Костанайской области.
- мониторинг инвестиционных проектов.

2 Заместитель руководителя: Отдел маркетинга и переработки 3 чел., Отдел животноводства 5 чел. Данные отделы осуществляют:

- развитие животноводства и переработки, племенное животноводство, внедрение менеджмента качества,
- координирует работу по заготовке и первичной переработке сельхозпродукции и маркетингу сельскохозяйственного рынка.
- Разработка и реализация региональных программ по развитию агропромышленного комплекса области, инвестиционная политика, ценообразование

3 Заместитель руководителя: Отдел земледелия и прогрессивных технологий 4 чел., Отдел государственной зерновой инспекции – 12 чел., Отдел семеноводства и государственной инспекции по семеноводству 3 чел. Данные отделы осуществляют:

- реализация программы субсидирования в сфере семеноводства.
- взаимодействие с научными учреждениями, органами власти по вопросам растениеводства.
- аттестация субъектов семеноводства и лицензирование деятельности по хранению зерна, применению пестицидов (ядохимикатов).
- вопросы зернового рынка, государственного контроля безопасности и качества зерна.
- развитие селекции семеноводства, технологии производства и хранения зерна, плодородие почв, оптимизация структуры зернового производства

Управление земельных отношений акимата Костанайской области включает в себя:

- руководителя, зам. руководителя
- отдел экспертизы, планирования и использования земель
- отдел землеустройства, баланса земель, учета собственников земельных участков и землепользователей
- отдел предоставления, изъятия земель, аукционов и конкурсных продаж [3].

Управление экономики и бюджетного планирования акимата Костанайской области состоит из 18 отделов: Руководитель, 3 заместителя, Отдел экономической политики и планирования, Отдел инвестиционной политики, Отдел регионального развития, Отдел стратегического планирования и оценки эффективности деятельности государственных органов и другие. Отдел стратегического планирования курирует реализацию Программы развития территорий районными управлениями экономики и бюджетного планирования [4].

На областном уровне также функционируют территориальные подразделения Комитета ветеринарного контроля и надзора, территориальные подразделения Комитета лесного хозяйства и животного мира, территориальные подразделения Комитета по водным ресурсам.

На районном уровне работают районные отделы вышестоящих органов: 16 районных территориальных инспекций Министерства сельского хозяйства Республики Казахстан, районные отделы сельского хозяйства акиматов районов, районные отделы экономики и бюджетного планирования акиматов районов, отделы земельных отношений районов и городов Костанайской области, территориальные подразделения Комитета ветеринарного контроля и надзора, территориальные подразделения Комитета лесного хозяйства и животного мира, территориальные подразделения Комитета по водным ресурсам.

К государственным органам управления сельским хозяйством и сельскими территориями относятся также акимы поселка, села, сельского округа.

Косвенными показателями эффективности работы всех вышеуказанных государственных органов управления сельским хозяйством и сельскими территориями выступают объемы сельскохозяйственного производства, доходы фермеров, благосостояние сельского населения.

Сельскохозяйственное производство отличается длинным производственным циклом, зависит от погодных условий, конъюнктуры рынка факторов производства и сбыта. Управление сельским хозяйством, таким образом, становится крайне трудной задачей. Управленческие решения не могут в короткий срок изменить ситуацию, резко повлиять на результат хозяйственной деятельности. Рассмотрим динамику объемов производства продукции растениеводства и животноводства в Костанайской области за последние 5 лет. Согласно статистическим данным Департамента по статистике Костанайской области наблюдается положительная тенденция выращивания зерновых, масличных культур и овощей.

Таблица 1 - Производство основных видов продукции растениеводства, тыс. центнеров [5]

	2010г.	2011 г.	2012 г.	2013 г.	2014 г.
Пшеница	28 589,2	73 412,8	22 461,3	38 448,8	36 166,7
Ячмень	1 223,6	3 865,8	1 394,3	3 068,2	2 828,0
Овес	336,3	848,5	276,6	678,3	524,1
Просо	67,3	218,2	51,1	100,3	47,1
Гречиха	8,7	44,4	32,7	108,7	60,2
Зернобобовые культуры	119,6	427,1	239,3	188,6	141,2
Подсолнечник	105,6	309,9	143,5	656,3	913,9
Картофель	1 511,1	1 912,4	1 868,9	2 055,5	1 881,2
Овощи	594,2	688,3	607,8	736,0	711,4

Наибольший удельный вес в продукции растениеводства занимает по-прежнему пшеница, около 80%. Значительно увеличился объем производства подсолнечника со 105,6 тыс. центнеров до 913,9 тыс. ц., ячменя – рост в 2,3 раза, овес – в 1,5 раза.

В животноводстве снижается поголовье крупного рогатого скота и свиней. Наблюдается рост количества лошадей, овец и коз, птицы. Соответственно, наблюдается снижение продукции животноводства в Костанайской области. За период 2005-2014г. производство мяса сократилось с 81,2 тыс. тонн до 54,7 тыс. тонн, молока с 567,9 до 359,6 тыс.т, по сравнению с 2005г произошёл рост выпуска яиц на 180,7 млн. шт в 2014г и шерсти – на 58 тонн до 518 т. в 2014г.

Таблица 2 - Численность скота и птицы, на конец года, тыс. голов [5]

Год	Крупный рогатый скот	Овцы и козы	Свиньи	Лошади	Птица
2005	501,9	271,2	249,7	68,6	3521,0
2006	516,6	291,2	272,9	71,9	3667,8
2007	537,0	307,8	288,3	75,5	3949,3
2008	556,8	324,7	301,9	79,7	4131,1
2009	563,2	333,8	307,5	82,3	4 263,7
2010	570,7	349,9	310,3	86,5	4909,0
2011	376,4	360,2	254,8	85,0	4934,0
2012	394,4	357,5	181,2	84,8	4633,0
2013	402,5	374,6	157,2	87,5	4269,0
2014	415,5	401,0	160,7	93,8	4463,5

В отличие от производственных показателей сельского хозяйства в Костанайской области социально-демографическая ситуация в регионе менее оптимистичная. На протяжении периода с 2008г. по 2014г. наблюдается постоянное снижение численности сельского населения Костанайской области. На начало 2015г. этот показатель составил 421 217 человек, в 2008г. – 462 786 чел. Также численность людей, работающих в сельском хозяйстве в Костанайской области сократилась с 279,5 тыс.чел. в 2007г. до 240,8 тыс. чел. в 20014г.

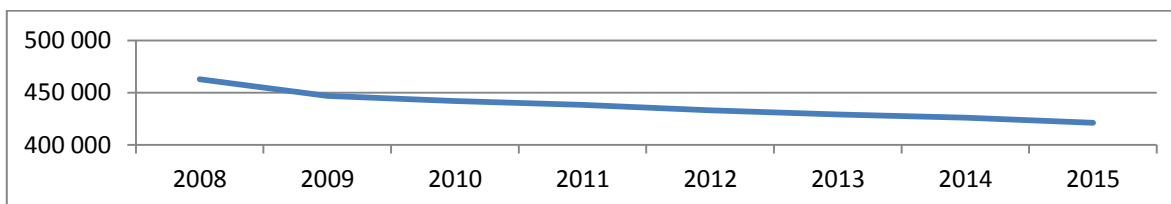

Рисунок 1. Численность сельского населения Костанайской области, чел.[5]

В воспроизводстве сельского населения Костанайской области согласно данным Департамента статистики естественный прирост населения на протяжении с 2007г. по 2014г. имеет положительные значения.

Таблица 4 - Общие показатели воспроизводства сельского населения Костанайской области, чел.[5]

Годы	Родившиеся	Умершие	Естественный прирост
2007	5 783	5 666	117
2008	6 120	5 472	648
2009	6 164	4 886	1 278
2010	6 252	4 982	1 270
2011	6 040	5 081	959
2012	5 893	4 672	1 221
2013	5 762	4 469	1 293
2014	5 694	4 331	1 363

Вместе с тем за аналогичный период можно видеть постоянное ежегодное отрицательное сальдо миграции сельского населения Костанайской области. Таким образом общее снижение численности сельского населения обусловлено миграцией в город и другие регионы.

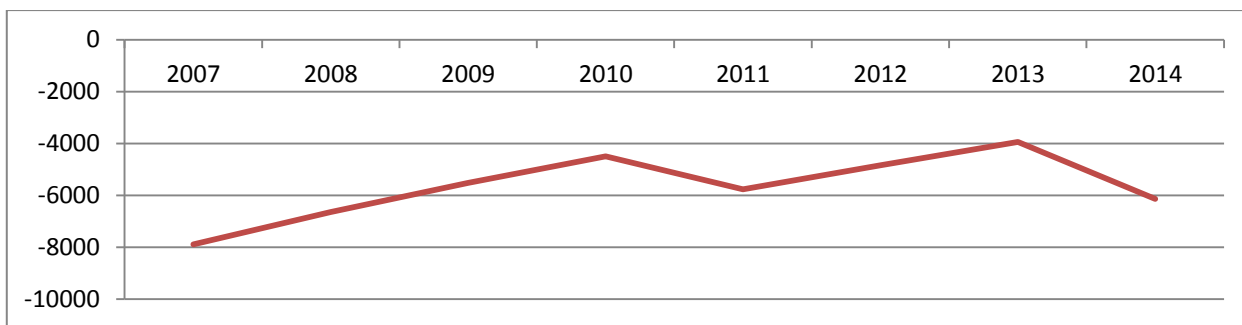

Рисунок 2. Отрицательное сальдо миграции сельского населения Костанайской области [5]

Следует отметить, что на развитие сельского хозяйства влияют различные факторы: бюджетная обеспеченность, предпринимательские способности хозяйствующих субъектов агро-промышленного комплекса и другое. Одним из конструктивных предложений по улучшению благосостояния сельского населения может выступить исследование и оптимизация функций государственных органов управления сельским хозяйством и сельскими территориями.

Управление сельского хозяйства акимата Костанайской области согласно Положению выполняет 68 функций. Многие из них дублируются функциями, закрепленными за Комитетом государственной инспекции в АПК [6].

Так, например, 9 функций Управления сельского хозяйства направлены на развитие семеноводства:

27) осуществляет государственный контроль в области семеноводства;	1) реализует научно-технические программы по селекции, сортоиспытанию и семеноводству;
57) осуществляет контроль за количественно-качественным состоянием государственных ресурсов семян	2) осуществляет формирование и управление государственными ресурсами семян и контроль за их количественно-качественным состоянием;
31) составляет балансы семян по области;	3) осуществляет мониторинг семенных ресурсов республики;
28) осуществляет реализацию государственной политики в области семеноводства;	4) согласовывает ввоз в Республику Казахстан партий семян сортов, полученных на основе генной инженерии (генетически модифицированных);
29) проводит аттестацию субъектов семеноводства с выдачей соответствующего свидетельства;	5) регистрирует оригинаторов сортов в соответствии с правилами регистрации сортов, утвержденными уполномоченным органом;
30) осуществляет учет апробаторов и семенных экспертов;	
32) осуществляет контроль за исполнением порядка осуществления сортового и семенного	

<p>контроля, проведения апробации сортовых посевов, грунтовой оценки, лабораторных сортовых испытаний, экспертизы качества семян; 33) осуществляет аттестацию лабораторий по экспертизе качества семян с выдачей соответствующего свидетельства;</p>	<p>6) организует государственные испытания сортов отечественной и иностранной селекции; 7) проводит аттестацию лабораторий по экспертизе качества семян с выдачей соответствующего свидетельства.</p>
--	--

Можно видеть, что некоторые функции полностью идентичны. Аналогично имеются функции, выполняемые для развития животноводства, зернового хозяйства, государственных ресурсов зерна. Налицо проблема несогласованности действий государственных органов управления сельским хозяйством. В целом можно было бы рекомендовать объединение или упразднение какого-либо отдела данных государственных органов.

Литература

1. Сайт Министерства сельского хозяйства Республики Казахстан - <http://mgov.kz/>
2. Сайт Министерства национальной экономики Республики Казахстан economy.gov.kz
3. Положение о ГУ "Управление сельского хозяйства акимата Костанайской области" Утверждено постановлением акимата от 14 июля 2014 года № 338
4. Положение о государственном учреждении «Управление экономики и бюджетного планирования акимата Костанайской области»
5. Департамент статистики Костанайской области - <http://kostanay.stat.gov.kz/pages/ru/>
6. Положение о Комитете территориальной инспекции Министерства сельского хозяйства Республики Казахстан

Сведения об авторе

Годунов Вячеслав Владимирович – старший преподаватель кафедры финансов и банковского дела Костанайского государственного университета имени А.Байтурсынова, к.э.н., г.Костанай, 8-14-1, тел. 87142558492, 87079677674; e-mail: vgodunoff@gmail.com

Godunov Vyacheslav Vladimirovich - senior lecturer of the Department of Finance and Banking of Kostanay State University named after A.Baitursynov, Ph.D., Kostanay, 8-14-1, tel. 87142558492, 87079677674; e-mail: vgodunoff@gmail.com

Годунов Вячеслав Владимирович - А.Байтұрсынов атындағы Қостанай мемлекеттік университетінің Қаржы және банк ісі кафедрасының аға оқытушысы, экономика ғылымдарының кандидаты, Қостанай, 8-14-1, тел. 87142558492, 87079677674; Электрондық пошта: vgodunoff@gmail.com

УДК 330.142.222

БАНКОВСКИЙ СЕКТОР ЗА 25 ЛЕТ НЕЗАВИСИМОСТИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Жаналинов Б.Н.- к.т.н., доцент кафедры финансов и банковского дела , Костанайский государственный университет имени Ахмета Байтурсынова

В статье анализируется развитие банковского сектора за годы независимости Республики Казахстан. Этапы становления и развития банковской сферы рассмотрены с анализом ситуации через каждый десятилетний период. Представлены трудности в становлении и реформировании банковской системы в начальный период (в первое десятилетие). Названы основные причины. Изучение и анализ уроков прошлого дает понять, насколько важна для стран с переходной экономикой подготовка законодательной и нормативной базы реформы, неспешность в принятии решений, особенно в финансово – банковской сфере, изучение опыта ведущих банковских систем, наличие квалифицированных кадров. К сожалению, Национальный банк, в этих условиях не смог стать координирующим и регулирующим центром в организации деятельности коммерческих банков, его законодательные и нормативные акты не смогли оказать действенных мер по нормализации ситуации в банковской сфере

В конце первого десятилетия банковский сектор после тяжелого кризиса в экономике и банковской сфере постепенно начала формироваться как рыночная банковская система. Основными стабилизирующим факторами при этом стали: денежная реформа, проведенная в Республике 15.11.1993г, принятие двух новых законов: «О Национальном банке Республики Казахстан» от 30.03. 1995 г. и «О банках и банковской деятельности в Республике Казахстан» от 31 августа 1995 г., программы «Перехода банков второго уровня к международным стандартам» деятельности, постепенное увеличение минимального размера уставного капитала банков, кредитование экономики за счет самостоятельно привлекаемых банками ресурсов из сбережений населения, свободных средств хозяйствующих субъектов и внешних займов.

Ключевые слова: развитие банковского сектора, реформы, анализ уроков прошлого, переходная экономика, законодательные и нормативные акты Национального банка, денежная реформа, законы о банках, международные стандарты

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ТӘУЕЛСІЗДІГІНЕ 25 ЖЫЛЫНДАҒЫ БАНК СЕКТОРЫ

Жаналинов Б.Н. - т.ғ.к., қаржы және банк ісі кафедрасының доценті, Ахмет Байтұрсынов атындағы Қостанай мемлекеттік университеті

Мақала Қазақстан Республикасының 25 жылындағы банк секторының дамуы туралы. Банк секторының даму сатылары әр онжылдық кезеңдері бойынша қарастырылған. Бастапқы бірінші онжылдықта банк жүйесін реформалау кезіндегі қиындықтар және олардың себептері келтірілген. Өткен кезеңді зерттеп, талдау арқылы қаржы - банк саласын реформалауда, дамыған елдердің тәжірибесін пайдаланудың, жоғарғы деңгейдегі банк мамандарының болуы қаншалықты маңызды тұжырымдалған. Өкінішке орай Ұлттық банк бұл кезеңде өзінің қызметін толық атқара алмады, оның заңнамалық және нормативтік актілері банк жүйесін тұрақтандыра алмады.

Бірінші онжылдықтың соңында қарай банк жүйесі біртіндеп нарықтық жүйеге айнала бастады. Жүйені тұрақтандыруға мына факторлар негіз болды: 15.11.1993 ж. жүргізілген ақша реформасы, банк жүйесінде шығарылған банктер туралы заңдар «Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі туралы 30.03. 1995 ж., «Қазақстан Республикасындағы банктер және банктер қызметі туралы» 31.08.1995 г.» ҚР екінші деңгейдегі банктерді халықаралық стандарттарға өту туралы бағдарлама», банк секторының жарғылық қорын жоғарылату саясаты, экономиканы і банктерді: өздері халықтан, шаруашылық субъектілерінен және сыртқы қарыздардан, т.б, қаржы көздерінен жинақтаған ресурстары арқылы кредиттеу.

Кілт сөздер: банк секторының дамуы, реформалау, өткен тәжірибені талдау, өтпелі экономика, Ұлттық Банктің заңнамалық және нормативтік актілері, ақша реформасы, банктер туралы заңдар, халықаралық стандарттар.

BANKING SECTOR OVER 25 YEARS OF INDEPENDENCE OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Zhanalinov B.N.- Ph.D., Associate Professor, Chair of Finance and Banking, Kostanay State University named after Ahmet Baitursynov

The article analyzes the development of the banking sector over the years of independence of the Republic of Kazakhstan. Stages of formation and development of the banking sector are considered with the analysis of the situation through each decade. It presents difficulties in the establishment and reform of the banking system in the initial period (first decade). The main reasons are named. The study and analysis of the lessons of the past makes it clear how important it is for countries with economies in transition such matters as preparation of legislative and regulatory reform, slowness in decision-making, especially in the financial - banking, study the experience of the leading banking systems, the availability of qualified personnel. Unfortunately, the National Bank, under these conditions could not be co-ordinating and regulating center in the organization of the activities of commercial banks, its laws and regulations have not been able to provide effective measures to normalize the situation in the banking sector

At the end of the first decade of the banking sector after the severe crisis in the economy and the banking sector, the banking system gradually began forming as a market. The main stabilizing factors in this case were: monetary reform carried out in the Republic in 15.11.1993, the adoption of two new laws: "On the National Bank of the Republic of Kazakhstan" in 30.03.1995 and "On Banks and Banking Activities in the Republic of Kazakhstan" dated 31 August 1995, the program "Transition second-tier banks to the international standards of activities", a gradual increase in minimum capital of banks, lending to the economy at the expense of own funds attracted by banks from savings of the population, free funds of economic entities and foreign loans.

Keywords: banking sector development, reform of the last lessons of analysis, transition economy, laws and regulations of the National Bank, monetary reform, banking laws, international standards

За 25 лет независимости банковская система Казахстана прошла сложный путь в своем становлении и развитии. В литературе выделяют три этапа (1988 -1991 гг.; 1992- 1993 гг. и 1994 - 2003гг.) рыночных реформ в банковской сфере. [1;2]. Бесспорно, в указанные периоды в банковской сфере произошли значительные события, определившие дальнейшее ее развитие. Для более полного представления этапов становления банковской сферы за годы независимости, рассмотрим ее путь развития десятилетним шагом (периодом).

Как известно в конце 1980 - х годов XX века командно - административная система Союзного государства (СССР) изживала себя, по темпу развития отчетливо вырисовывалась неутешительная перспектива превращения его во второразрядное или даже в третьеразрядное государство. Страна ждала принятия неординарных решений в политике, экономике и общественной жизни. Однако происходившие в тот период политические события перевернули ход истории. В августе 1991г. перестал существовать Союз ССР, а 16 декабря 1991г. было образовано независимое государство – Республика Казахстан.

1991-2001гг. - первое десятилетие самостоятельного существования банковской системы Казахстана. К 1991 г. в Республике уже существовала двухуровневая банковская система в соответствии с законом «О банках и банковской деятельности Казахской ССР» от 01.12.90 г. [3] В стране быстрыми темпами росли коммерческие (кооперативные) банки, толчком к созданию которых послужил закон «О кооперации» (1988 г.). В течение 1988—1989 гг. в стране (союзе) было создано около 150 коммерческих банков. Отрадно отметить, что первый кооперативный банк в стране начал работать в Казахстане 24 августа 1988г. Кооперативный банк областного объединения кооперативов «Союз» в г. Шымкент, назывался он «Кооперативный Союз – Банк». Вторым (четвертым в «Союзе») кооперативным банком в Казахстане был Алма-Атинский Центральный кооперативный банк, открывшийся 19 сентября 1988 г. Впоследствии он был перерегистрирован в АО «Банк ЦентрКредит», который успешно работает и сейчас. Были образованы коммерческие банки: «Каздорбанк» (13.01.19989 г.Алма- Ата), КРАМДС Банк (17.01.1989 г. Алма - Ата), Кустанайбанк (25.02.1989 г. , г.Костанай), Казтрансбанк (27.11.1990 г.Алма -Ата), Видергебуртбанк (05.09.1990 г.,г.Алма - Ата) и т. д., в областных центрах работали филиалы этих банков.

Трудности в становлении и реформировании банковской системы в начальный период были вызваны целым рядом причин. *Основные причины:* законодательная база не успевала (отставала) за быстроменяющимся рыночными изменениями, отсутствовали квалифицированные специалисты – банкиры, готовые к работе в рыночных условиях, мелкие коммерческие банки часто нарушали установленный порядок кредитования, возвратность кредитов была на самом низком уровне. В то же время взрывным характером росло число кооперативных и коммерческих банков. Предоставление Госбанку КазССР право на открытие коммерческих банков резко ускорил процесс их образования. Если к началу 1991 г. коммерческих банков в Казахстане было 72, то уже в течение 1992 г. количество их возросло до 204 (с 1023 филиалами). К быстрому росту мелких коммерческих банков способствовали низкие требования к уставному капиталу банков. Минимальный размер уставного капитала банков устанавливались в пределах для: 1) акционерных банков и банков на паевой основе – 5 млн. рублей; 2) кооперативных банков – 500 тыс. рублей;3) для частных банков – 50 тыс. рублей.

Понимая свою ошибку, Республиканский Госбанк со своей стороны стремился ужесточить требования по минимальному размеру уставного фонда: в 1992 г. он дважды повышал минимальный размер уставного капитала, и на конец года он составлял по акционерным банкам 150- 200 млн. рублей, а по частным – 10 млн. рублей. В ценах 1991 г. фактически рост уставного капитала составил 200-300% -для акционерных банков, 100% - для частных. Однако, несмотря на это быстро росли и объемы уставного капитала коммерческих банков. За 1992 год уставные капиталы всех коммерческих банков выросли в 12 раз.

С 1991г. Госбанк КазССР для более демократичного распределения централизованных кредитных ресурсов, начал использовать предоставление аукционных кредитов – аналог рыночного распределения. К кредитным аукционам допускались банки, выдерживающим экономические нормативы Госбанка в части: выполнения минимального размера уставного капитала; предельного соотношения собственных средств и активов банка; показателей ликвидности; размера обязательных резервов, максимального размера риска на одного заемщика.

Однако и такая жесткая политика все равно не приносила положительных результатов, возврат кредитов был очень низким. Ссуды предоставлялись к примеру, на производственные цели, а заемщики использовали их для покупки автомобилей из России (г.Тольятти), и перепродавали в Казахстане. Нередко руководители банков выдавали кредиты за так называемые «откаты» (взятки) или просто своим родственникам на льготных условиях. Повсеместное развитие подобного рода событий дало основание тогдашнему премьер министру Казахстана С.А. Терещенко во всеуслышание заявить о криминогенном характере банковской сферы страны: «По степени коррумпированности и масштабам экономических преступлений банковская система не имеет себе равных» [4].

Национальный банк, в этих условиях не смог стать координирующим и регулирующим центром в организации деятельности коммерческих банков, его законодательные и нормативные акты не смогли оказать действенных мер по нормализации ситуации в банковской сфере. Несовершенство принятых законов, неэффективность самой системы управления экономикой в период рыночных преобразований, в том числе в банковской сфере, постепенно привели страну к экономическому кризису. Началом кризиса стала «либерализация (отпуском) цен» в экономике, реформа в ценообразовании.

В прежние годы в экономике СССР применялись регулируемые цены на абсолютное большинство товаров. Обсуждения необходимости перехода к свободным ценам начались еще до распада Союза, в конце 1980 –х гг. Отпуск цен являлся первым пунктом программы неотложных экономических реформ Бориса Ельцина, предложенной V съезду народных депутатов РСФСР, состоявшемуся в октябре 1991 года. Предложение об отпуске цен встретило безоговорочную поддержку делегатов съезда (878 голосов «за», и только 16 «против»). Фактически радикальная либерализация потребительских цен была осуществлена 2 января 1992 года в связи с выходом Указа Президента РСФСР от 03.12.1991 «О мерах по либерализации цен» [5].

В это время Казахстан, как независимое государство, готовился к широкомасштабным рыночным реформам. В апреле 1991 г. была принята «Программа разгосударствления и приватизации государственной собственности в Казахской ССР на 1991-1992 гг.» (I этап), которая ставила цель создания слоя частных собственников и предпринимателей, как социальной базы формируемой рыночной экономики. Однако вскоре эту программу пришлось временно остановить и внести коррективы в связи либерализации цен в России (02.01.1992 г.). Поскольку республика была в «рублевой зоне», а макроэкономическая политика еще определялась соседним государством, Казахстану 04.01.1992 г. также пришлось объявить о либерализации цен в экономике. Сохранение прежних цен, при их отпуске в России, привело бы к полной ценовой диверсии российских потребителей, и товары из Казахстана были бы вывезены

С отпуском цен в стране начался глубокий экономический кризис, который привел экономику к гиперинфляции, а затем к стагфляции. В Казахстане цены на потребительские товары в 1992 г. выросли в 30 раз (30,6), на промышленные товары – до 40 раз (39,17), тарифы на грузоперевозки более 21 раза (21,6) по отношению к ценам 1991г. Среднемесячный темп прироста цен в 1992 г. составлял 33%, в 1993 г. -30,1%; ежемесячный прирост цен достиг максимума – 55,5% в ноябре 1993 г. Инфляция в годовом исчислении составила в 1992 г. - 3061%, 1993 г. – 2265% [6, с.33].

Основным каналом роста денежной массы в экономике стала кредитная эмиссия банков. Так, по данным Национального банка с августа 1993 г. по август 1994 г. сумма предоставленных кредитов (правительству, банкам, и прочим заемщикам) увеличилась с 5,7 до 24,4 млрд. тенге. Кредиты коммерческих банков хозяйствам – с 7,9 до 35,9 млрд. тенге [7]. К тому же многие банки допускали дебетовое сальдо по расчетным операциям, что приводило к возникновению неконтролируемой эмиссии [8, с.548]. С 1991 по 1994 гг. ежегодный прирост денежной массы составлял в среднем 500%.

Огромным бедствием для экономики и в банковской сфере в тот период стали взаимные неплатежи предприятий (просроченная задолженность поставщикам), накопление огромного долга между ними. По данным Казгоскомстата к началу 1993 г. 80% задолженности предприятий поставщикам не перекрывались их собственными средствами [9]. Для погашения долгов предприятий путем их взаимозачета были выделены централизованные кредитные ресурсы. В Казахстане Национальным банком для этой цели была осуществлена огромная кредитная эмиссия (47 млрд. тенге), которая так и не принесла ожидаемого результата.

Глубоко непродуманная либерализация цен привела страну к тяжелому экономическому кризису, безудержной инфляции. Среднемесячный уровень инфляции в Казахстане в ноябре 1993 г. достиг максимума – 55,5%. Негативом «либерализации» явилась также долларизация экономики через банки – поставщики долларов. Все это привело к потере доверия населения к собственной валюте, росту депозитов в иностранной валюте, обороту инвалюты вне банковской системы, росту теневой экономики [10].

Таблица 2. Депозиты в банковском секторе РК в 1993- 2001 гг.

Депозиты	1 993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001
Всего депозитов, млн.тенге	5624	35162	67796	72179	80203	79822	170394	290588	444849
в т. ч. инвалюте	251	13586	25594	29646	18638	29512	81373	147777	284569
в % к общей сумме	4,2	38,6	43,6	41,0	23,2	36,9	47,9	50,8	63,9
Наличная инвалюта вне банков, млн. тенге	254,8	217,1	1385,9	895,9	1406,0	1127,7	1701,8	1741,1	1890,6

*Агентство РК по статистике. Финансы Республики Казахстан. Статистический ежегодник. 1990 -2001гг.- с.104/ По расчетам экономиста Н. Нурсеит [10].

Важным событием в стабилизации банковского сектора в этот период стала **денежная реформа**, введение национальной валюты – тенге и выход Казахстана из рублевой зоны в 1993 г. (15 ноября). Название национальной валюты – тенге было взято из истории средневековья, когда на территории нынешнего Казахстана или Кипчакии, обращались монеты, называвшиеся «танга». С введением тенге в республике началось формирование собственной монетарной политики. Правительство сосредоточило усилия на использовании внутренних возможностей и потенциала республики для стабилизации негативных процессов в экономике. В целом с введением национальной валюты тенге и принятых антиинфляционных мер инфляция в республике пошла на убыль. К моменту ввода национальной валюты в сложной, противоречивой обстановке сумел создать золотовалютный запас в размере 452 млн. долларов. Этот уровень золотовалютных резервов был признан достаточным для обеспечения стабильности вводимой национальной валюты. В последующем золотовалютный актив за десять лет вырос в 10 раз и составил 4,6 млрд. долларов [11].

Как справедливо характеризуют этот период истории Казахстана западные экономисты: «Только после краха *рублевой зоны* – этой худшей из мыслимых денежных систем осенью 1993 г., и введения национальных валют, у стран СНГ появилась возможность сосредоточить усилия на достижении стабилизации экономики и восстановления макроэкономического равновесия. У государства появилась возможность строить собственную независимую макроэкономическую политику» [12].

Однако, несмотря на глубокий кризис в экономике, в стране росли количество мелких коммерческих банков Правительство и Национальный банк не препятствовали этому. Существовало точка зрения, что такие банки создадут условия для развития бизнеса, инфраструктуры предпринимательства, рыночных отношений, привлекут свободные денежные средства населения. Только в одном 1992 г. было открыто 90 банков, а в 1993 г. - 63 банка. Общее количество банков к концу 1993 г. достигло 204 Однако надежды не оправдались. Вновь открытые банки были финансово неустойчивыми, более 90% из них не выполняли пруденциальные нормативы, предоставляли небольшие краткосрочные кредиты в основном на торгово – посреднические цели [8 с.546]. При этом Национальный банк предоставлял им миллионные суммы «безвозвратных» централизованных кредитных ресурсов.

Значительным событием в развитии банковской системы в этот период явилось принятие в соответствии с Указом Президента РК, имеющего силу закона двух новых банковских законов. Закон «О Национальном банке Республики Казахстан» от 30.03. 1995 г. и Закон «О банках и банковской деятельности в Республике Казахстан» от 31 августа 1995 г., которые сыграли решающую роль в формировании современной банковской системы и ее дальнейшем развитии. Эти законы завершили в целом создание фундаментальной правовой и экономической основы банковской системы в Казахстане.

С апреля 1995 г. для действующих коммерческих банков минимальный размер уставного капитала был установлен в размере 300 тыс. \$ США (более 18 млн. тенге по существующему курсу); для банков, имеющих филиальную сеть и валютные вклады – 1,5 млн. \$ США (91,5 млн. тенге по существующему курсу); для вновь создаваемых банков - 500 тыс. \$ США (по курсу на 30.03. 1995г.). В случае невыполнения требований Национальный банк ставил вопрос о дальнейшем функционировании таких банков. Кроме того, запрещалось оплата уставного капитала неденежными средствами. В целях сохранения стабильности банковского сектора, повышения качества кредитного портфеля банков в 1995 г. начали формировать провизии по убыточным кредитам.

Однако финансовая устойчивость коммерческих банков была еще недостаточная. Так, в 1995 г. из 130 действующих банков, 66 (51%) банков не выполняли пруденциальные нормативы; в 1996 г. из 101 банка – 35 (34%); в 1997 г. из 82 банков – 28 (34,7%); в 1998 г. из 71 банка – 29 (42,3%); в 2001 г. из 44 банков – 12 (27,6%). В основном не выполнялись нормативы достаточности капитала [8, стр.550-554, 14; 15].

В начале рыночных реформ кредитование хозяйствующих субъектов осуществлялось так называемыми аукционными и директивными кредитами. Аукционное кредитование внедренная еще в 1991 г. была близка к рыночному принципу распределения. Кредиты предоставлялись банкам, успешно выполнявшие пруденциальные нормативы Национального банка. Однако эта форма кредитования вскоре была приостановлена из-за плохой возвратности кредитов. В 1996 г. стал последним годом, когда проводились кредитные аукционы, объем предоставленных кредитов составил всего 1,3 млрд. тенге.

Для обеспечения хозяйствующих субъектов кредитными ресурсами Национальный Банк РК 22.07.1994 г. утвердил прядок директивного кредитования. Оно было основано на принципах кредитной линии, обеспечивающий целевое использование выделяемых хозяйствующим субъектам средств. Директивные кредиты (краткосрочные до 6 месяцев, до 9 месяцев для отраслей сельского хозяйства) предоставлялись правительством, в основном, сельскому хозяйству на посевную и уборочную кампании и в целях разрешения проблем неплатежей. Однако и эти кредиты в большинстве своем оказались невозвратными из-за неплатежеспособности и финансовой неустойчивости предприятий сельского хозяйства. Поэтому с 1995 г. прекратилось предоставление директивных кредитов, как один из элементов нерыночной системы кредитования.

В дальнейшем в соответствии с Постановлением Президента РК от 15 февраля 1995 г. все коммерческие банки перешли на кредитование экономики за счет самостоятельно привлекаемых ими ресурсов из сбережений населения, свободных средств хозяйствующих субъектов и внешних займов. Несмотря на кредитование экономики банками за счет самостоятельно привлекаемых ресурсов, активы банков и депозиты увеличились. Банки постепенно научились работать без привлечения средств из государственного ссудного фонда, применять рыночные механизмы для формирования и размещения ресурсов.

Основной задачей Нацбанка в новых условиях стало качественное улучшение деятельности банков и формирование группы банков, приближающихся к мировым стандартам. В декабре 1996 г. Национальным банком была принята программа «Перехода банков второго уровня к международным стандартам» деятельности. Согласно этой программы все действующие банки до конца 2000 года должны были достичь международных стандартов деятельности в части, достаточности капитала, качества активов, уровня менеджмента, бухгалтерского учета, введения и передачи информации. По степени готовности банки были разделены на две группы: в первую группу были включены 11 банков, во вторую - 25 банков второго уровня.

7.12.1996 г. в Гражданский кодекс РК и законы «О Национальном банке», «О банках и банковской деятельности в РК» были внесены изменения и дополнения. В соответствии с изменениями Правительство РК по согласованию уполномоченным органом (Национальным банком) мог принять (вправе) решение о приобретении части акций обанкротившегося банка в количестве, необходимом для улучшения его финансового положения. Выкупленные акции должны были быть незамедлительно реализованы новым инвесторам, в целях поддержания интересов кредиторов банка и обеспечения устойчивости банковского сектора.

1997 - 2000 гг. характеризуются как начало стабилизации экономики и постепенного выхода ее из кризиса. Минимальный размер уставного капитала банков с 5 декабря 1997 г. был установлен для вновь открываемых банков – 300 млн. тенге (3,98 млн.\$ США), для действующих банков – 100 млн. тенге (1,32 млн. \$ США) по курсу на тот период (USD/KZT -75,42). В организационном устройстве банков произошли следующие изменения. Общее число банков сократилось со 101 до 82. Образовался АО «ТуранАлембанк» (15.01.1997 г.); АО «Каздорбанк» и АО «Каспийский» объединились в новое АО «Банк Каспийский». Осуществлен выкуп акций АО «Кредсоцбанк» и его присоединение к АО «Жилстройбанк». Правительство проводило политику уменьшения доли государства в уставном капитале банков. Эксимбанк был преобразован в АО. Утверждена программа приватизации АО Народного Сберегательного банка на 1997 -2001 гг., в 1998 г. на отечественный финансовый рынок пришли зарубежные банки, начали работать дочерние банки трех крупнейших банков мира - АО «Сосьете Женерал банк», АО «Сітібанк Казахстан» и ДБ «НВСБ Банк Казахстан». С целью повышения конкурентоспособности на рынке банковских услуг иностранным банкам были предоставлены права выкупа акций тех отечественных банков, финансовое положение которых находилось в неудовлетворительном состоянии.

Присутствие на казахстанском рынке дочерних банков всемирно известных иностранных банков свидетельствовало о благоприятном инвестиционном климате в стране, а присвоение рейтингов казахстанским банкам международными агентствами и выход отечественных банков на мировые рынки капитала – о развитии процессов интеграции в мировую экономику.

Однако начавшиеся положительные сдвиги в экономике и банковской сфере в 1998 г. были приостановлены мировыми финансовыми кризисами (Юго – Восточной Азии и России). В Казахстане произошел спад реального ВВП (на 2,5%), были снижены цены по всем экспортным товарам (нефть, металл, зерно). Вследствие резкой девальвации российского рубля (в августе 1998 г.) и валютного курса целого ряда стран – торговых партнеров Казахстана тенге реально подорожал. По оценкам специалистов тенге подорожал по отношению к валютам стран СНГ на 25%, а с учетом валют стран дальнего зарубежья – на 17%. Все это привело к снижению конкурентоспособности казахстанских товаров на внутреннем и внешнем рынках, сокращению экспорта (на 43,5% в 1 полугодии). Кроме того, существовавший в то время стереотип механического переноса оценки ситуации в России вызвал на внутреннем валютном рынке ажиотажный спрос на иностранную валюту. Частые и в большом объеме валютные интервенции Национального банка привели к значительному снижению валовых золотовалютных резервов страны. Для предотвращения дальнейшего их сокращения и восстановления конкурентоспособности тенге Казахстан вынужден был пойти на девальвацию национальной валюты - тенге.

5 апреля 1999 г. Казахстан в валютной политике перешел к режиму СПОК (свободно плавающему обменному курсу), вместо режима регулируемого плавающего курса, как наиболее привлекательный в условиях открытости экономики. Не все эксперты считали эту меру надежной и предлагали другие пути развития, к примеру, предлагали ввести ползучую девальвацию, 20 тиынов в неделю, которая может устранить девальвационные ожидания, позволит обеспечить стабильность ситуации и др. сценарии девальвации [16].

В целом удорожание официального обменного курса доллара к тенге составило 64,9%. К концу года биржевой курс тенге к доллару составил 138,25 тенге за долл. (в начале апреля – 88,10 тенге), повысились цены на товары и услуги, рост потребительских цен в 1999 г. составил 17,8%, среднегодовой уровень инфляции повысился до 8,3% (1998 г. – 7,1%).

В условиях удорожания внешних заимствований после введения режима СПОК банки активизировали свою деятельность по привлечению внутренних ресурсов, расширили структуру депозитов. Действия банков были подкреплены мерами Национального банка по созданию Фонда гарантирования срочных депозитов физических лиц. В 1999 г. было создано ЗАО «Казахстанский фонд гарантирования (страхования) вкладов физических лиц» в банках второго уровня (далее «Фонд ...»). Учредителем Фонда выступил Национальный банк, который внес в его уставный фонд 1 млрд. тенге. Главная цель создания Фонда – страхование вкладов физических лиц в банках – участниках системы гарантирования вкладов в случае их принудительной ликвидации. Деятельность Фонда со времени его создания постоянно совершенствуется. Так, на начальном этапе объектом страхования являлись только срочные вклады физических лиц в тенге и валюте. Максимальная сумма возмещения вклада составляла 1 млн. тенге. С 1 июля 2002 г. к объектам обязательного коллективного гарантирования вкладов были отнесены также и вклады довостребования в тенге без вознаграждения и внесены изменения по суммам возмещения.

Итак, в первом десятилетии банковский сектор после тяжелого кризиса в экономике и банковской сфере постепенно начала формироваться как рыночная банковская система. Основными стабилизирующим факторами при этом стали: денежная реформа, проведенная в Республике 15.11.1993 г, принятие двух новых законов: «О Национальном банке Республики Казахстан» от 30.03.1995 г. и «О банках и банковской деятельности в Республике Казахстан» от 31 августа 1995 г., программы «Перехода банков второго уровня к международным стандартам» деятельности, постепенное увеличение минимального размера уставного капитала банков, кредитование экономики за счет самостоятельно привлекаемых банками ресурсов из сбережений населения, свободных средств хозяйствующих субъектов и внешних займов.

Образовались крупные акционерные банки, впоследствии ставшие системообразующими банками Казахстана, на отечественный финансовый рынок пришли зарубежные банки (дочерние), для страхования вкладов физических лиц в банках было создано «Казахстанский фонд гарантирования (страхования) вкладов физических лиц» в банках второго уровня в случае их принудительной ликвидации. Таким образом, в первом десятилетии независимости в Казахстане сформировались основы современной банковской системы.

Однако нерешенных проблем банковского сектора было еще много. Основной задачей Нацбанка по-прежнему являлось качественное улучшение деятельности банков, повышение их финансовой устойчивости, обеспечение возвратности ссуд, снижение высоких ставок по кредитам. Экономические условия деятельности банков оставались сложными: высокая инфляция, отсутствие квалифицированных кадров, неадекватность законодательных и нормативных актов к быстро изменяющимся рыночным условиям, неустойчивая внешняя экономическая ситуация.

Во втором десятилетии 2002 - 2012 гг., продолжалось формирование рыночной банковской системы. Как отмечает один из организаторов банковской системы в Республике Ютиш В.М., не обходилось и без ошибок [8, с.563] «...В этот период в деятельность коммерческих банков пришли тысячи решительных экономистов, финансистов, ... однако далеко не все из них обладали опытом, знаниями и осмотрительностью. Многие из них имели приблизительное представление о банках, законах и нормативных актах, регламентирующих деятельность банков. Кроме того, неотработанность законодательного механизма, приводило к нарушениям и злоупотреблениям, банкротству и прекращению деятельности банков». Следует добавить, что многие из них пришли в банки в корыстных целях. К этому периоду относятся «громкие» дела по банкротству и закрытию многих известных тогда банков: АО «Крамдсбанк», АО «Валют – Транзит банк», АО «Наурызбанк», образование АО «ТуранАлембанк».

В этот период общее количество банков второго уровня сократилось до 35, а их деятельность оценивали международные рейтинговые агентства. Капитальная база и активы банков увеличились, Одним из позитивных моментов явиось привлечение иностранного капитала на финансовый рынок Казахстана, создание совместных банковских учреждений. В этот период в Республике начали работать крупные коммерческие банки США, Турции, Голландии, России, Китая.

В июле 2001 г. авторитетнейший в финансовом мире журнал «The Banker» посвятил банковской системе Казахстана специальный тематический обзор: в котором отметили, что на сегодня «...в Казахстане создан лучший банковский сектор на всем постсоветском пространстве». Подчеркнули грамотную политику главного топ - менеджмента Национального банка (Г. Марченко), что в результате его либеральных реформ за два последних года суммарные активы банков резко возросли, достигнув отметки 5,5 млрд. долларов США. Выделили главных активистов банковского сектора – лидеров банковского сегмента: ОАО «Казкоммерцбанк», ОАО «Народный банк Казахстана» и ОАО «Банк ТуранАлем». И наконец, международный финансовый журнал «Euromoney» основываясь на мнениях банковских аналитиков, финансовых экспертов, специалистов рейтинговых агентств в 2001- 2002 гг. называют банковскую систему Казахстана наиболее прогрессивной на пространстве СНГ. «Этот год оказался удачным для некоторых казахстанских банков. Благодаря реформам председателя Национального Банка Григория Марченко, лучшие банки сумели усилить прибыльность, повысить качество корпоративного управления и улучшить рейтинги». Все важнейшие новации в Казахстане принимались раньше, чем соседней в России. У них многое можно было перенять»[17].

Однако, уважаемые западные журналы переоценили успехи банковского сектора. Резкое возрастание суммарных активов еще не означало проявления столь радужного благополучия в банковской сфере. Основной причиной роста активов банков в тот период была благоприятная ситуация на мировых товарных рынках (2002-2004 гг.), высокий уровень мировых цен на товары казахстанского экспорта способствовал значительному притоку иностранной валюты на внутренний рынок. Кроме того, свой вклад в приток иностранной валюты на внутренний рынок внесли внешние заимствования корпоративного и банковского секторов. По исследованиям казахстанского экономиста Н. Нурсеит [10,с.227]: «...внешняя задолженность корпоративного сектора в 2000 г. достигла 1,824 млрд долларов США, а в июне 2003 г. - 5,096 млрд. долларов США или за два года выросла в 2,8 раза. Увеличение ресурсной базы соответственно вызвал кредитную активность банков, привел к росту суммарных активов в банковской системе. В 2001 - 2004 гг. кредитные вложения в экономику ежегодно увеличивалась в среднем более чем на 50%. В последствии такая «грамотная политика» главного топ-менеджмента Национального банка едва ли не привел к банкротству системообразующие банки Казахстана. Банки безоглядно заимствовали зарубежные дешевые кредиты, не имея разработанной стратегии риск – менеджмента, квалифицированных рыночных кадров, не учитывая возможность возникновения в будущем финансовых рисков.

Все было бы хорошо, если бы не мировой финансовый кризис, который подкосил репутацию «динамично развивающегося банковского сектора» (по определению господина Г. Марченко), основанную на хрупком благополучии банковской сферы того периода. Мировой финансовый кризис все расставил на свои места. Хрупкая основа «динамично развивающегося сектора» не выдержала долговую нагрузку, обрушилась.

В 2004 г. на финансовом рынке появился новый регулирующий орган, представляющий интересы государства - Агентство по регулированию и надзору финансового рынка и финансовых организаций (АФН), который сыграл важную роль в стабилизации ситуации на финансовом рынке в целом и банковском секторе в частности.

На работу АФН были и серьезные критические замечания: «слабость и недостаточность контроля, отсутствие принципиальности и жесткости» и т.д. [18, с. 238]. Известный казахстанский экономист Б.Иришев в своем фундаментальном труде «Кризис Евро и глобальные риски» пишет: «...к сожалению, наличие органов надзора в составе центрального банка или вне его не помешало банкам стран СНГ быть вовлеченными в мошенничество и скандалы с последующим крахом. Последние скандалы уголовного характера в Master Bank в России или БТА в Казахстане в определенной степени отражали слабость или полную несостоятельность их надзорных органов» [19, с.369]. Возможно по этим или другим причинам 28.04.2011 г. АФН был преобразован в Комитет по финансовому надзору (КФН) и вошел в состав Национального банка.

Мировой экономический кризис 2007 - 2008 гг. показал, что в банковском секторе Казахстана имеются еще множество проблем. Так, свободный доступ банковского сектора к внешним рынкам заимствования привел к тому, что внешний долг частного банковского сектора на конец 2007 г. достиг 48,8 млрд.долл. США или 50 % ВВП страны [20]. В результате в банках образовалась излишняя ликвидность, повысилась предложение денег, снизились процентные ставки на потребительском рынке. При высоком спросе на недвижимость финансовый рынок предложил населению ипотечные кредиты. Легкость получения ипотечных кредитов вызвал среди населения ажиотаж на приобретение недвижимости (квартир), развитию спекуляций на рынке, получение различных выгод. Ипотечный рынок Казахстана в 2007 г. достиг своего апогея (стоимость 1 кв.м. жилья увеличилась в 14 - 15 раз) [21], и потянул за собой цены на недвижимость, строительство жилья, строительные материалы, платные виды услуг и т.д. Кредитование экономики в 2001 - 2005 гг. ежегодно увеличивалось в среднем более чем на 56%, в том числе краткосрочные – на 32%, долгосрочные – на 68%. Национальный банк и АФН, кроме классических методов пруденциального регулирования, не смогли предпринять никаких принципиальных и жестких мер, чтобы остановить поток внешних заимствований. Принимаемые меры были недостаточно эффективными и запоздалыми. Вследствие непродуманной политики БУ и беспомощности со стороны надзорных органов на рынке недвижимости образовался кредитный «пузырь», который впоследствии (2007-2008 гг.) лопнул и привел в состояние банкротства крупные, системообразующие банки. Кроме того, предкризисный «кредитный бум» оставил банковский сектор с большим объемом неработающих займов, которые в посткризисное время стали для банковской системы Казахстана главной головной болью. Решить эту проблему так и не удалось главному топ – менеджменту Национального банка (господину Г. Марченко).

Банки Казахстана в годы кризиса. Банковский кризис, зародившийся в США в 2007 г. превратился в мировой экономический кризис, который принес немалые проблемы казахстанской экономике. Кризис показал, что Казахстан активно интегрирован в глобальную экономику и зависимость от ее колебаний в ту или иную сторону высокая. Ипотечный кризис в Казахстане проходил по тому же сценарию, что в США, только причины их происхождения были разными.

Достаточно было прекращение внешнего заимствования, как банковский сектор страны оказался в критическом положении. Кризис застал Казахстан в период подъема экономики (средний рост ВВП в 2005 – 2007 гг. составлял – 9,5 %). Высокими темпами развивались промышленность, рынок недвижимости, строительство, рынок банковских услуг. За первое полугодие 2007 г. кредиты банков экономике увеличились на 47 %, депозиты резидентов – на 24 % [22].

Отечественные банки вынуждены были повысить процентные ставки по выдаваемым кредитам, ужесточить другие условия, а в ряде случаев ввести дополнительные ограничения на выдачу кредитов. Процентные ставки по кредитам в первом полугодии 2007 г. были повышены до 15, 8% в тенге и 13,2% в инвалюте, вместо 14,1% и 12,4% в начале года. Увеличились проценты по ипотеке: БТА – Ипотека на- 3%, Казкоммерцбанк – на 2,5 %, АТФ банк – на 2 %, сократились объемы кредитования строительных компаний, которые активно кредитовались под залог недвижимости в этих банках.

Спекулятивная кредитная политика банков по привлечению дешевых внешних источников кредитования привела их к кризису ликвидности. Одновременно произошел обвал цен на долговые обязательства банков. Дело в том, что иностранные инвесторы, в надежде, что курс тенге и дальше будет укрепляться, как это происходило в течение последних 4-5 лет (в докризисный период), активно скупали ценные бумаги казахстанских банков. И вот теперь, обеспокоенные распространением экономического цикла кризиса в США на развивающиеся рынки, в том числе и в Казахстане, инвесторы – нерезиденты начали выталкивать свои деньги.

В Казахстане рынок тенговых финансовых инструментов (акции, облигации, депозитарные расписки, ноты), купленных иностранными инвесторами к середине 2007 г. составлял около семи миллиардов долларов США. Из них более двух миллиардов долларов, инвесторы – нерезиденты вложили в краткосрочные ноты Национального банка. Теперь в результате массовой продажи происходил резкий обвал цен на долговые обязательства банков. Уже в августе 2007 г. на фондовой бирже Казахстана (KASE) акции банков до 78 % снизили свою стоимость (акции БТА банка в июле – августе упали на 15%). По этой причине в конце августа 2007 г. произошла девальвация тенге с 121 до 126 тенге.

Одной из наиболее популярных способов заимствования денег в то время для отечественных банков было IPO на Лондонской бирже. Однако и здесь со второй половины июля 2007 г. курсы акций многих банков резко снизились. Самое значительное снижение показали депозитарные расписки Альянс Банка – до 28% (с момента размещения – на 37%), акции Казкоммерцбанка в июле - на 30% [22].

В Казахстане регулирование ликвидности банков проводилась в нескольких направлениях: предоставление краткосрочной ликвидности, досрочное погашение нот Национальным банком и изменение механизма расчета минимальных резервных требований. Так, главным банком страны только за август месяц было предоставлено ликвидности более чем на 1,3 трлн. тенге или более чем 10 млрд. \$, в сентябре – 8 млрд. долларов США. Всего предоставлено ликвидности ~1,4трлн. тенге (или 18 млрд \$ США). В результате принятых мер напряженность в банковском секторе несколько спала [23].

Кризисные явления в банковском секторе еще более углубились в следующем, в 2008г. Несмотря на то, что государство в первой половине 2008 г. на фоне рекордно высоких цен на нефть (130 – 140 долл./ баррель) смогло решить проблемы с погашением внешнего долга банков, новая волна кризиса, начавшийся во второй половине года оказала негативные влияние для всего банковского сектора. Основным фактором углубления кризиса явилось резкое снижение цены на нефть на мировом рынке. В последние недели 2008 г. цена на нефть упала до 37,9 долл. за баррель. Ситуация усугубилась также резким падением цен на мировых товарных рынках. Особенно, на продовольствие, сырьевые товары и металл, которые являются основой казахстанского экспорта [24].

Литература:

1. Реформирование экономики Казахстана./ Монография коллектива авторов: Кенжегузин М.Б., Кучукова Н.К., Радостовец Н.В., Кошанов А.К. и др. – Алматы, 1997.
2. Мамыров Н., Саханова А.Н., Ахметова Ш.С., Брузати Л. Государство и бизнес. т.1-3. – Алматы: Экономика, 2002.
3. Закон «О банках и банковской деятельности в Казахской ССР», Алматы, 1990.
4. Терещенко С.А. «О программе неотложных антикризисных мер» Казахстанская правда, 12.11.92г.
5. Указ Президента РСФСР от 03.12.1991 «О мерах по либерализации цен»
6. Жаналинов Б.Н. Инфляция и антиинфляционная политика в Казахстане.- Алматы: экономика, 2006. – 208 с.
7. Челекпаев А.Д. Регулирования денежного обращения // Финансы Казахстана, январь ,1995
8. Ютиш В.М., Таджияков Б.Ш., Назаров В.К. Банки Казахстана на рубеже веков: Монография. – Алматы, 2007. -832 с.
9. Ашимбаев Т. Экономика Казахстана на пути к рынку. Алматы, Казахстан, 1994. – С. 55
10. Нурсеит Н. Обеспечение устойчивости национальной валюты: Теория и практика валютной политики/ Алматы: «Дәуір», 2004. – 416 с.
11. Развитие банковской системы Республики Казахстан за 10 лет независимости. Отчет Национального банка Республики Казахстан. Алматы, 2001г.
12. П. Боффингер, проф. Университета г. Вюрцберг, проф. Флассбек, проф. Л.Хоффманн, Немецкий институт экономических исследований// Вопросы экономики, № 12, 1995 г.
13. Жаналинов Б.Н. Банковский сектор экономики: этапы развития. Костанайский инженерно – экономический университет. Журнал «Наука», 2/2002
14. Раева Р. О банковской системе Казахстана. Банки Казахстана, №6, 2001
15. Ахметжанов Г., Маханов Н. Основные направления развития банковской системы Казахстана. Транзитная экономика, №1, 1998 г.
16. Марченко Г. Необходим компромисс между интересами экспортеров и интересами населения, финансового сектора, импортеров. Банки Казахстана № 2, 1999 г.
17. www; nomad. su>
18. Сейткасимов Г.С. Макроэкономические проблемы современной экономики Казахстана: Монография - Астана: Изд. КазЭУЭФМТ, 2010. – 350 с.
19. Б.Иришев. Кризис Евро и глобальные риски. Москва, Изд. «Весь мир», 2014
20. Национальный банк. Годовой отчет, 2008 г., с.16
21. 29. Баишев Б.К. Ипотечный кризис в США И его влияние на финансовый рынок в Казахстане. Банки Казахстана № 2, 2008
22. Национальный Банка Республики Казахстан. Отчеты за 2005 – 2008гг. Алматы.
23. Деловой Казахстан, № 47, 7 декабря 2007 г., с.4
24. Обзор банковского сектора Республики Казахстан. Аналитическая служба РФЦА. Алматы, 2014.

References:

1. Reformirovanie ekonomiki Kazakhstana./ Monografiya kollektiva avtorov: Kenzheguzin M.B., Kuchukova N.K., Radostovets N.V., Koshanov A.K. i dr. – Almaty, 1997.
2. Mamyrov N., Sakhanova A.N., Akhmetova Sh.S., Bruzati L. Gosudarstvo i biznes.t.1-3. – Almaty: Ekonomika, 2002.
3. Zakon «O bankakh i bankovskoy deyatelnosti v Kazakhskoy SSR», Almaty, 1990.
4. Tereshchenko S.A. «O programme neotlozhnykh antikrizisnykh mer» Kazakhstanskaya pravda, 12.11.92g.
5. Ukaz Prezidenta RSFSR ot 03.12.1991 «O merakh po liberalizatsii tsen»
6. Zhanalinov B.N. Inflyatsiya i antiinflyatsionnaya politika v Kazakhstane.- Almaty: ekonomika, 2006. – 2008
7. Chelekpaev A.D. Regulirovaniya denezhnogo obrashcheniya // Finansy Kazakhstana, yanvar', 1995
8. Yutish V.M., Tadzhiyakov B.Sh., Nazarov V.K. Banki Kazakhstana na rubezhe vekov: Monografiya. – Almaty, 2007. -832 s.
9. Ashimbaev T. Ekonomika Kazakhstana na puti k rynku. Almaty, Kazakhstan, 1994. – S. 55
10. Nurseit N. Obespechenie ustoychivosti natsional'noy valyuty: Teoriya i praktika valyutnoy politiki/ Almaty: «Dəuir», 2004. – 416 s.
11. Razvitie bankovskoy sistemy Respubliki Kazakhstan za 10 let nezavisimosti. Otchet Natsional'nogo banka Respubliki Kazakhstan. Almaty, 2001g.
12. P. Boffinger, prof. Universiteta g. Vyurtsberg, prof. Flassbek, prof. L. Khoffmann, Nemetskiy institut ekonomicheskikh issledovaniy // Voprosy ekonomiki, № 12, 1995 g.
13. Zhanalinov B.N. Bankovskiy sektor ekonomiki: etapy razvitiya. Kostanayskiy inzhenerno – ekonomicheskii universitet. Zhurnal «Nauka», 2/2002
14. Raeva R. O bankovskoy sisteme Kazakhstana. Banki Kazakhstana, №6, 2001
15. Akhmetzhanov G., Makhanov N. Osnovnye napravleniya razvitiya bankovskoy sistemy Kazakhstana. Tranzitnaya ekonomika, №1, 1998 g.
16. Marchenko G. Neobkhodim kompromiss mezhdu interesami eksporterov i interesami naseleniya, finansovogo sektora, importerov. Banki Kazakhstana № 2, 1999 g.
17. www; nomad. su>
18. Seytkasimov G.S. Makroekonomicheskie problemy sovremennoy ekonomiki Kazakhstana: Monografiya - Astana: Izd. KazEUEFMT, 2010. – 350 s.
19. B. Irishev. Krizis Evro i global'nye riski. Moskva, Izd. «Ves' mir», 2014
20. Natsional'nyy bank. Godovoy otchet, 2008 g., s.16
21. Baishev B.K. Ipotechnyy krizis v SShA I ego vliyanie na finansovyy rynek v Kazakhstane. Banki Kazakhstana № 2, 2008
22. Natsional'nyy Bank Respubliki Kazakhstan. Otchety za 2005 – 2008gg. Almaty.
23. Delovoy Kazakhstan, № 47, 7 dekabrya 2007 g., s.4
24. Obzor bankovskogo sektora Respubliki Kazakhstan. Analiticheskaya sluzhba RFTsA. Almaty, 2014.

Сведения об авторе

Жаналинов Базарбай Нурғалиевич – доцент кафедры финансов и банковского дела экономического факультета Костанайского государственного университета им. А.Байтұрсынова, к.т.н., доцент по специальности экономика Комитета по надзору и аттестации в сфере образования и науки МОН РК ОТ 27.09. 2007 г., Костанай, ул. Л.Чайкиной 83, тел. 8 7054526698, zhanalin40@mail.ru

Жаналинов Базарбай Нұрғалиұлы – А. Байтұрсынов атындағы Қостанай мемлекеттік университеті экономика факультеті қаржы және банк ісі кафедрасының доценті, т.ғ.к. 27.09.2007 ж. Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің Білім және ғылым саласындағы қадағалау және аттестациялау комитетінің экономика мамандығы бойынша доценті; 8 7054526698, zhanalin40@mail.ru

Zhanalinov Bazarbay Nurgaliyevich – the associate professor of finance and banking of economics department of Kostanay state university of A.Baytursynov, Cand.Tech.Sci., the associate professor in economy of Committee on supervision and certification in education and science MES of RK 27.09. 2007, Kostanay, L.Chaykina St. 83, ph. 8 7054526698, zhanalin40@mail.ru

СОВРЕМЕННЫЕ МЕТОДЫ ОЦЕНКИ ДЕЛОВОЙ РЕПУТАЦИИ ФИРМЫ

Калкабаева А.Е. - ст.преподаватель, Костанайский государственный университет имени А.Байтұрсынова

В статье раскрыты сущность и методы оценки деловой репутации компании с указанием преимуществ и недостатков каждого из них, Дано обоснование возможности их применения для оценки деловой репутации в конкретном случае. Определены методы оценки деловой репутации, которые дают наилучшие результаты. Дается характеристика группе компонентов, формирующих деловую репутацию: финансовой, рыночной, корпоративной и социальной. Статья показывает, что создание положительной репутации является многогранной задачей, которая решается на длительном промежутке. Для этого необходима комплексная оценка деловой репутации. В связи с этим в статье подробно описаны 14 методов оценки деловой репутации (гудвила): Балансовый метод, Метод избыточных прибылей Метод недополученной экономической выгоды, Техника преимуществ в прибыли, Текущая дисконтированная оценка будущей сверхприбыли на основе методики компании Brand Finance, Метод оценки гудвила через мультипликатор M, Метод опционов, Аналитический метод оценки деловой репутации или покомпонентный анализ Оценка деловой репутации с помощью показателя деловой активности, Оценка деловой репутации на основе показателя себестоимости, Метод ВНИИЭТО, Квалиметрический метод оценки гудвила, Метод оценки гудвила на основе рыночных аналогов, Косвенные методы оценки гудвила.

Ключевые слова: деловая репутация, гудвил, оценка, стоимость, активы, методы; прибыль, выгода, компоненты, комплексная оценка, обоснование

MODERN METHODS OF ESTIMATION OF BUSINESS REPUTATION OF THE COMPANY

Kalkabaeva A.E.- S.n Lecturer, Kostanay state university A. Baitursynov

The article reveals the essence and methods of assessing the business reputation of the company, indicating the advantages and disadvantages of each, as well as the justification of the possibility of their use for the evaluation of goodwill in a particular case, defined methods for evaluating goodwill, which give the best. Taking into account external and internal factors in the article is widely considered modern methods of assessing the business reputation of the company, on the basis of a group of components that form the business reputation: financial, market, corporate and social The article shows that the creation of a positive reputation is a multi-faceted task, which is solved in the long period. This requires a comprehensive assessment of goodwill. This requires a comprehensive assessment of goodwill. In this regard, the article described in detail 14 methods of valuation of goodwill (goodwill): Equity method Method of excess profits method foregone economic benefits, the benefits of Technology in profit Current discounted estimate of future super profits based on the methodology of the company Brand Finance, method goodwill assessment through multiplier M, options method, analytical method evaluation of goodwill or an exploded analysis, valuation of goodwill using the index of business activity, valuation of goodwill based on the index cost VNIIEТО method qualimetric method goodwill evaluation, evaluation method of goodwill on the basis of the market analogues, indirect methods valuation of goodwill.

Key words: business reputation, goodwill, valuation, value, assets, methods, profits, profit, components, integrated assessment, justification

ФИРМАНЫҢ ІСКЕРЛІК БЕДЕЛІН БАҒАЛАУДЫҢ ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ ӘДІСТЕРІ

Калкабаева А.Е. - аға оқытушы, А.Байтұрсынов атындағы Қостанай мемлекеттік университеті

Бұл мақалада кәсіпорынның іскерлік беделін бағалаудың әдістері, олардың әрқайсысының артықшылықтары мен кемшіліктерін көрсету арқылы, және мағынасы, сондай-ақ белгілі бір жағдайда іскерлік беделді бағалауда оларды қолдану мүмкіндіктері көрсетілген, жақсы нәтиже беретін іскерлік беделді бағалаудың әдістері анықталған. Мақалада сыртты және ішкі факторларды есепке алып, фирманың іскерлік беделін бағалаудың қазіргі заманғы әдістері қарастырылған, іскерлік беделді қалыптастыратын компоненттер тобы негізінде: қаржылық, нарықтық, корпоративтік және әлеуметтік. Мақала оң беделді қалыптастыру ұзақ уақытта шешілетін, көпқырлы міндет екенін көрсетеді. Ол үшін іскерлік беделді кешенді бағалау қажет. Осыған байланысты мақалада іскерлік бедел(гудвилді) бағалаудың 14 әдісі суреттелген: Баланстық әдіс, Үстеме пайда

әдісі, Алынбаған экономикалық пайда әдісі, Пайдадағы артықшылық техникасы әдісі, Текущая дисконтированная оценка будущей сверхприбыли на основе методики компании Brand Finance компания әдісі негізінде дисконтталған болашақ пайд, гудвилді М мультипликаторы арқылы бағалау әдісі, Опциондар әдісі, Іскерлік беделді бағалаудың аналитикалық әдісі немесе покомпонентті анализ, Іскерлік беделді іскерлік активтілік көрсеткіші арқылы бағалау, Іскерлік беделді өзіндік құн көрсеткіші негізінде бағалау, ВНИИЭТО әдісі, Гудвилді бағалаудың квалиметриялық әдісі, Гудвилді нарықтық аналог негізінде бағалау әдісі, Гудвилді бағалаудың жанама әдістері.

Кілт сөздер: іскерлік беделді, гудвил, бағалау, құні, актив, әдістер, пайда, компонент, кешенді бағалау, негіздеме

Оценка деловой репутации фирмы предполагает, что гудвил обусловлен выгодными деловыми контрактами предприятия, благоприятными взаимоотношениями его сотрудников, высокой репутацией среди клиентов, выгодным местоположением фирмы, монопольными привилегиями, высокой квалификацией администрации и другими факторами. Сумма превышения цены, за которую может быть продано действующее предприятие, над совокупной стоимостью всех активов предприятия представляет собой плату за эти нематериальные достоинства фирмы, которые были созданы ее предыдущими владельцами. Однако большинство из названных достоинств фирмы имеет непосредственное отношение к конкретным активам, включая и нематериальные. Например, удачное местоположение предполагает высокую стоимость земли и зданий по сравнению с аналогичными, но расположенными в других местах. Безупречная репутация связана также с оценкой торговой и фирменной марки. Гудвил же, рассматриваемый как самостоятельный актив, отражает только не распределенную по другим активам часть превышения оценки фирмы над стоимостью ее чистых активов.

Оценка гудвила применяется при:

- подготовке компании к продаже;
- акционировании;
- передаче компании в доверительное управление;
- переуступке долгов;
- решении имущественных споров;
- подготовке инвестиционных проектов;
- подготовке инвестиционных проектов;
- реорганизации бизнеса;
- планировании финансовой и хозяйственной деятельности на предстоящий период;
- определении эффективности действующих маркетинговых стратегий компании;
- перераспределении долей бизнеса между несколькими собственниками.

Оценка деловой репутации компании позволит принять намного более взвешенные решения и сэкономить значительное количество времени;

- коррекции стоимости бизнеса;
- подготовке документов для обоснования своей позиции в ходе различных судебных заседаний;
- расчете величины понесенного ущерба;
- передаче имущества наследникам.

Несмотря на то, что невозможно перечислить все факторы, которые побуждают покупателей платить за гудвил, полезно рассмотреть некоторые вероятные мотивы. Фирма может обладать той или иной формой монополии, либо государственной, либо местной. Если отсутствует достаточный рынок для того, чтобы две машиностроительные фирмы работали прибыльно, а покупатель приобретает эту фирму, то никто не сможет конкурировать с ним. С другой стороны, если он купит другие активы по отдельности и откроет свою собственную фирму, тогда первоначальная фирма будет все еще выставлена на продажу, и владелец может установить цену, которая побудит кого-либо купить ее. Следовательно, многие потенциальные конкуренты были бы готовы заплатить дополнительную сумму в надежде сохранить монопольное положение. Монополия может обеспечить себя какой-либо формой государственной лицензии, которую нелегко получить иным способом.

Покупатель смог бы продолжать вести дела под тем же именем, что носила первоначальная фирма. Тот факт, что фирма была хорошо известна, может означать, что новые покупатели будут привлечены одним этим. Продавец, возможно, представит покупателя своим клиентам. Круг постоянных клиентов иногда является тем, за что многие новые фирмы готовы заплатить, так как полные прибыли могли бы быть получены с самого начала работы предприятия, а не по прошествии времени, необходимого для формирования достаточно широкой клиентуры. Могли существовать выгодные контракты, которые могут быть получены только лицом, покупающим фирму.

Стоимость рабочей силы, включая квалифицированное управление, помимо владельца предприятия. Обладание квалифицированной рабочей силой, включая управленческие кадры, является активом, который не отражается в балансе. Набор и подготовка подходящей рабочей силы

часто стоит больших усилий и денег, и, очевидно, покупатель действующего предприятия обычно будет иметь возможность взять большую часть рабочей силы.

Обладание товарными знаками и патентами. Они могли стоить первоначальному владельцу очень мало или ничего, не показываясь в балансе и могут продаваться, если фирма не продается как действующее предприятие.

Расположение сооружений фирмы может быть более ценным для работы фирмы данного типа, нежели если бы сооружения были проданы фирме любого другого типа.

Затраты на научные исследования и разработки, в результате которых появились более дешевые методы производства или более качественный товар, могли быть не капитализированы, а начислены как текущие расходы в периоды, когда они производились. Для любой новой начинающей фирмы достижение тех же результатов могло бы стоить гораздо дороже.

Таким образом, сумма, которую покупатель готов заплатить за гудвил, зависит от его представления о будущих прибылях, которые будут получены (накоплены) фирмой благодаря названным факторам или аналогичным активам, которые трудно определить. Продавец фирмы будет стремиться показать эти дополнительные активы с наилучшей стороны, в то время как покупатель будет занижать значение тех, которые, по его мнению, являются несоответствующими или преувеличенными. Поэтому сумма, реально выплачиваемая за гудвил, часто будет компромиссом.

Аналитики обычно выделяют следующие группы компонентов, формирующих деловую репутацию: финансовая, рыночная, корпоративная и социальная. Так, показатели финансовой группы интересны для инвесторов, рыночные - для клиентов и партнеров, корпоративные - для сотрудников, социальные - для общественности (см.Таблицу 1).

Таблица 1- Группы компонентов, формирующих деловую репутацию фирмы

	Наименование группы	Содержание компонентов
1	Финансовая	масштабы деятельности; темпы роста; финансовая стабильность; привлекательность для инвесторов.
2	Рыночная	клиенты и партнеры компании; качество продукции и сервис; позиционирование компании на рынке; конкурентоспособность; длительность работы.
3	Корпоративная	репутация первого лица; престижность работы в компании; квалификация сотрудников; состояние менеджмента; взаимодействие со СМИ.
4	Социальная	участие в социальных программах компании, общества, отрасли, региона; поддержка социально уязвимых слоев населения.

Создание положительной репутации является многогранной задачей, которая решается на длительном промежутке времени, успех во многом определяется желанием и готовностью руководства компании последовательно и комплексно ее решать.

Деловая репутация есть комплексная характеристика компании, многогранная и сложная в идентификации и оценке. В создании деловой репутации прямо или косвенно участвует рынок (внешний фактор по отношению к фирме). Поэтому выделяют две составляющие деловой репутации: внутреннюю, характеризующую конкретное предприятие, и внешнюю, обусловленную рынком в отношении этого же предприятия как хозяйствующего субъекта

Первую составляющую характеризуют внутренние факторы: внеоборотные и нематериальные активы компании, которые сложились в результате ее деятельности. В соответствии с международными стандартами финансовой отчетности (МСФО 38 «Нематериальные активы»), внутренне созданная репутация не может быть признана активом, не отражается в бухгалтерском балансе и обуславливает собственно деловую репутацию фирмы. Репутация нарабатывается в течение длительного времени, она относительно стабильна и не может быть отделена от конкретного предприятия, ее нельзя купить или продать как товарный знак. Именно благодаря этой репутации фирма имеет заметные конкурентные преимущества в отрасли или на рынках. Со второй составляющей деловой репутации связываются ожидания рынка при покупке-продаже предприятия как единого имущественного комплекса. Эта составляющая, называемая гудвиллом, предполагает количественную оценку в отличие от первой, носящей качественный характер.

Оценка гудвила может быть выполнена для предприятия любой организационно-правовой формы, но объективно результат достигается в отношении акционерного общества, которое котирует свои акции на бирже. В этом случае гудвил будет равен разности между величиной рыночной капитализации компании и стоимостью ее чистых активов в рыночных ценах. Положительная разность означает, что на рынке компания оценивается более высоко, чем стоимость ее чистых активов (собственного капитала), т.е. у компании имеется некоторый формально неучтенный актив, в

роли которого выступает гудвил. Любая успешно работающая компания должна иметь положительный собственный гудвил. В противном случае она может стать объектом враждебного поглощения с целью ликвидации или распродажи ее активов по частям. Отрицательный гудвил означает, что рыночная стоимость чистых активов превосходит величину, по которой рынок оценивает компанию. Иными словами, в такой компании активы и ее ценные бумаги недооценены, т.е. выгодно купить компанию с целью ее уничтожения или распродажи активов.

Основные методы оценки гудвила (деловой репутации) приведены в таблице 2

Таблица 2 - Современные методы оценки деловой репутации фирмы

№ п/п	Название метода	Характеристика
1	Балансовый метод	разность между рыночной стоимостью готового бизнеса и стоимостью активов предприятия.
2	Метод избыточных прибылей	стоимость предприятия определяется путем сложения величины гудвила, оцениваемого предприятия со скорректированной величиной чистых активов предприятия
3	Метод недополученной экономической выгоды	оценка гудвила может быть выполнена через расчет упущенной экономической выгоды в течение периода времени, необходимого для воссоздания всех элементов действующего предприятия, связанных с гудвилем. Приведенная к текущей дате стоимость всех недополученных доходов и является стоимостью гудвила.
4	Техника преимущества в прибыли	когда изменяется несколько экономических характеристик производства продукции при внедрении всех нематериальных активов одновременно, что оказывает комплексное влияние на прибыль
5	Текущая дисконтированная оценка будущей сверхприбыли на основе методики компании Brand Finance	гудвил оценивается через дисконтирование прогнозных и постпрогнозных потоков прибыли, генерируемой гудвилем. Методика Brand Finance основывается на утверждении, что репутация — это бренд и широко используется специалистами-маркетологами. Стоимость гудвила при использовании этой методики определяется в два этапа. На первом этапе выявляются избыточные доходы, которые получила организация за счет работы гудвила. На второй происходит дисконтирование этих доходов.
6	Метод оценки гудвила через мультипликатор М	Данный метод основывается на исторических результатах деятельности компании. Путем корректировки на величину инфляции определяется текущая стоимость прибыли фирмы на собственный капитал за каждый год.
7	Метод опционов	Стоимость гудвила определяется путем вычитания из рыночной стоимости компании стоимость ее активов.
8	Аналитический метод оценки деловой репутации или покомпонентный анализ	Основная идея этого метода состоит в том, что неосознаваемые элементы нематериальных активов почти или совсем не показываются в бухгалтерском учете, таким образом, целью становится исчисление этих активов или «скрытых» инвестиций.
9	Оценка деловой репутации с помощью показателя деловой активности	предполагает использование мультипликативной модели, в которой определена зависимость данного элемента стоимости бизнеса от некоторого показателя деловой активности. Коэффициент зависимости - мультипликатор определяется на основе статистических показателей развития отрасли и экономики в целом. Уточнение значения мультипликатора осуществляется, исходя из специфики и особенностей бизнеса.
10	Оценка деловой репутации на основе показателя себестоимости	заключается в определении показателя чистой прибыли во взаимосвязи с показателем себестоимости на основе допущения проявления совокупности индивидуальных нематериальных преимуществ на стадии распределения произведенного продукта (товара, работы, услуги), что соответствует сущности гудвила
11	Метод ВНИИЭТО	может быть применен при расчете гудвила, так как не всю

		прибыль предприятия формирует товарный знак, он является одним из составляющих нематериальных активов, влияющий на величину прибыли предприятия
12	Квалиметрический метод оценки гудвила	заключается в проведении аналогии между полезностью деятельности предприятия и величиной его созданного гудвила
13	Метод оценки гудвила на основе рыночных аналогов	может применяться при использовании базы данных о покупках и продажах компаний по отраслям
14	Косвенные методы оценки гудвила	Они включают в себя, во-первых, пресс-рейтинги, в которых учитывается количество упоминаний организации в СМИ, позитивный и негативный контекст, частота обращений к мнению представителей банка как компетентных профессионалов; во-вторых, сравнительный анализ объемов размещаемой рекламы; в-третьих, опрос целевых групп, в этом случае определяются отдельные элементы, им присваиваются весовые коэффициенты и респондентов просят оценить каждую составляющую репутации по определенной шкале.

Балансовый метод.

1. Оценка гудвила балансовым методом определяется как разность между рыночной стоимостью готового бизнеса и стоимостью активов предприятия. Ее условно можно поделить на два крупных блока. Во-первых, нужно рассчитать стоимость всех активов компании. Во-вторых, нужно определить стоимость всего бизнеса как единого целого, применяя либо сравнительный, либо доходный подход. Выбор того или иного подхода зависит от наличия и достоверности информации, используемой при оценке. Бизнес воспринимается в первую очередь как инструмент для получения дохода и соответственно его стоимость чаще всего определяется доходным подходом. Однако, если существует база данных о реальных продажах аналогичных бизнесов, то предпочтение будет отдано сравнительному подходу оценки стоимости бизнеса.

Гудвил при применении данного способа расчета является разницей между рыночной стоимостью компании и суммарными активами (в том числе и нематериальными), которые могут быть поставлены на баланс предприятия.

Данный метод является наиболее простым при расчете стоимости гудвила, дает наиболее точные результаты оценки, однако он не может быть применим как часть работы по оценке стоимости предприятия в целом.

Например, оценка стоимости бизнеса и гудвила была проведена для крупнейшей сети салонов красоты «Персона Лаб». Совокупная стоимость активов одного из салонов составляет 390 тыс. долл. США. В качестве готового бизнеса салон был оценен в 920 тыс. долл. США. Такая высокая оценка связана с тем, что новый владелец получил не только салон красоты, но и возможность использовать известную торговую марку, отлаженные бизнес-процессы и другие явные конкурентные преимущества. Иными словами, покупая салон, новый владелец прежде всего приобретал его гудвил, который составил 530 тыс. долл. США (920 тыс. — 390 тыс.).

2. Метод избыточных прибылей.

Оценка гудвила методом избыточных прибылей предполагает, что стоимость предприятия определяется путем сложения величины гудвила, оцениваемого предприятия со скорректированной величиной чистых активов предприятия. При оценке стоимости предприятия прибыльным методом при сохранении текущих условий, то есть сохранения уровня избыточной прибыли, вызванного наличием гудвила (деловой репутации) компании, избыточная прибыль предприятия пересчитывается в текущую стоимость по ставке дисконтирования, рассчитанной для гудвила:

$$GW = \frac{\sum_{i=1}^n (M - R_{чч} \times ANG)}{(1 + Y_i)^n} \tag{1}$$

где:

- GW - гудвил (величина деловой репутации компании);
- M - нормализованная прибыль предприятия;
- R-ча - рентабельность чистых активов в среднем по отрасли,
- ANG - величина чистых скорректированных активов;
- Y_i - ставка дисконтирования.

Причем, стоимость компании определяется:

$$V = MA + G, \tag{2}$$

МА - стоимость материальных активов;

GW - гудвил,

V - стоимость компании.

Преимуществами данного метода являются: относительная простота использования, ориентированность в расчетах величины деловой репутации на рыночные и отраслевые показатели, возможность использования для оценки гудвила как малых, так и больших предприятий.

Недостатком метода является то, что он не является универсальным, так как предприятие может и не получать избыточного дохода, но при этом все же обладать гудвиллом, и, с другой стороны, иметь избыточный доход не столь продолжительное время, который не связан непосредственно с деловой репутацией компании.

3. Метод недополученной экономической выгоды

Оценка гудвила может быть выполнена через расчет упущенной экономической выгоды в течение периода времени, воссоздания всех элементов действующего предприятия, связанных с гудвиллом. Этот период нужен для покупки всего оборудования, строительства или покупки недвижимости, выбора поставщиков, создания системы распределения, подготовки служащих, налаживания связей с клиентами. При этом выход на проектную мощность может происходить или по линейному закону (наиболее простой пример), либо по другому закону. Приведенная к текущей дате стоимость всех недополученных доходов и является стоимостью гудвила. При реализации данного метода главной проблемой является определение срока выхода на проектную мощность.

4. Техника преимущества в прибыли

Метод преимущества в прибыли применяется, когда изменяется несколько экономических характеристик производства продукции при внедрении всех нематериальных активов одновременно, что оказывает комплексное влияние на прибыль.

Ежегодное преимущество в прибыли, выраженное в денежной форме, приводится к текущей стоимости с учетом предполагаемого периода его получения. Рассчитанная величина принимается в качестве стоимости объекта интеллектуальной собственности или нематериального актива.

$$V = \left(-C_0 + \sum_{i=1}^n \frac{I_{\text{после}} - I_{\text{до}}}{\prod_{i=1}^n (1+Y)_i} \right) * D_i, \quad (3)$$

V — стоимости ОИС и НМА;

Co — капитальные вложения, необходимые для внедрения ОИС и НМА;

I до — прибыль от продукции, полученная до внедрения ОИС и НМА;

I после — прибыль от продукции, полученная после внедрения ОИС и НМА;

Yi — ставка дисконтирования;

N — период действия экономического эффекта от использования ОИС и НМА;

Di — доля лицензиара в экономическом эффекте, достигнутом за счет внедрения ОИС и НМА

Преимуществами данного метода являются относительная простота расчета, зависимость стоимости гудвила от главного показателя развития предприятия - прибыли. Недостатком метода является сложность определения доли лицензиара в экономическом эффекте.

5 Текущая дисконтированная оценка будущей сверхприбыли на основе методики компании Brand Finance

По методике Brand Finance гудвил оценивается через дисконтирование прогнозных и постпрогнозных потоков прибыли, генерируемой гудвиллом. Методика Brand Finance основывается на утверждении, что репутация — это бренд и широко используется специалистами-маркетологами.

Стоимость гудвила при использовании этой методики определяется в два этапа. На первом этапе выявляются избыточные доходы, которые получила организация за счет работы гудвила. На второй происходит дисконтирование этих доходов. Компанией Brand Finance разработана особая методика расчета ставки дисконтирования. Для дисконтирования потока доходов используется ставка дисконта, рассчитанная по формуле:

$$R = R_f + b \times R_f, \quad (4)$$

где Rf - безрисковая норма доходности,

b - бренд-коэффициент, характеризующий силу гудвила.

Прогнозирование потоков прибыли, которая может быть получена от реализации товаров и услуг компании, имеющей значительный гудвил, осуществляется с помощью специально разработанных фирмой Interbrand отраслевых коэффициентов.

Преимуществом данного метода является то, что безрисковая ставка определяется для каждого предприятия индивидуально, а не для отрасли в целом. Однако порядок расчета бренд-коэффициента засекречен. Данная методика не может быть применена для расчета ставки дисконтирования отечественного предприятия.

6. Метод оценки гудвила через мультипликатор М.

Данный метод основывается на исторических результатах деятельности компании. Мультипликатор М принимает значения в диапазоне от 0 до 20 и рассчитывается по формуле:

$$Y = -0,900293 X + 55,1202 X^2 - 11,0116 X^3 - 392764X^4 + 160681 X^5,$$

где X - значение силы гудвила, %.

Главным недостатком метода является его неприменимость для оценки казахстанского предприятия, а также засекреченность вывода данной формулы.

7. Метод опционов

Теория опционов изначально использовалась для операций с ценными бумагами, однако позднее она стала находить применение и в реальной экономике, т.к. многие процессы в бизнесе можно представить в виде опционов.

В частности, если фирма берет банковский кредит или выпускает облигационный заем, она фактически продает активы кредиторам, имея при этом колл-опцион на их выкуп (по цене основного долга с процентами). Если к моменту погашения займа стоимость активов превысит обязательства, компания погасит долг, сняв тем самым обременение со своего имущества; в противном случае она предпочтет не исполнить опцион и подвергнуться процедуре банкротства.

В 1973 году Фишер Блэк и Мирон Шольц разработали формулу для определения стоимости опциона (формула Блэка-Шольца):

$$\text{Колл - опцион} = P \times N(d_1) - EX \times \exp(-r \times t) \times N(d_2), \quad (5)$$

$$d_1 = \frac{\ln(P / EX) + (r + \sigma^2 / 2) \times t}{\sigma \times \sqrt{t}}, \quad (6)$$

$$d_2 = d_1 - \sigma \times \sqrt{t} \quad (7)$$

N(d1), N(d2) — вероятность функции плотности;

P — стоимость активов фирмы, под ценой исполнения;

Ex — номинальная стоимость долга;

t — дюрация (продолжительность) долга, когда обязательства компании представляются в виде эквивалентной бескупонной облигации со сроком погашения, равным t;

sigma — стандартное отклонение стоимости активов компании;

r — безрисковая процентная ставка.

Стоимость гудвила определяется путем вычитания из рыночной стоимости компании стоимость ее активов.

Метод опционов дает хорошие результаты лишь в том случае, когда важные решения (например, продажа бизнеса) могут быть приняты, если будущая неопределенность в отношении и технологии или ситуации на рынке может быть использована для повышения доходов. Недостатками метода является его сложность и громоздкость вычислений, вследствие чего возникает необходимость наличия команды квалифицированных аналитиков, которые могут выявить опционы, грамотно их интерпретировать и рассчитать. Еще одним недостатком является существование риска дополнительных затрат на получение информации, которая может быть востребована.

8. Аналитический метод оценки деловой репутации или покомпонентный анализ

Основная идея этого метода состоит в том, что неосязаемые элементы нематериальных активов почти или совсем не показываются в бухгалтерском учете, таким образом, целью становится исчисление этих активов или «скрытых» инвестиций. Аналитический метод имеет преимущество в том смысле, что указывает на внутреннее происхождение деловой репутации, однако он сложен для анализа и расчета. Кроме того, необходимо иметь ввиду, что некоторые элементы имеют стоимость только в том случае, когда они объединены. Ведь и сама деловая репутация выступает, прежде всего, синтетическим показателем

9 Оценка деловой репутации с помощью показателя деловой активности

Метод оценки гудвила с помощью показателя деловой активности предполагает использование мультипликативной модели, в которой определена зависимость данного элемента стоимости бизнеса от некоторого показателя деловой активности. Коэффициент зависимости - мультипликатор определяется на основе статистических показателей развития отрасли и экономики в целом. Уточнение значения мультипликатора осуществляется, исходя из специфики и особенностей бизнеса.

Таким образом, стоимость гудвила (GW) может быть следующим образом:

$$GW = k CA, \quad (8)$$

GW - гудвил предприятия;

СА - показатель деловой активности;
к - мультипликатор.

Этот метод чаще всего используется на западе для оценки коммерческих предприятий. Обычно показателем деловой активности выступает объем продаж (чаще всего объем продаж за последние три года), к которому применяют коэффициент-множитель для оценки деловой репутации. Например, для булочной данный коэффициент составляет 70-80% годового объема продаж, а для супермаркета -15-20%. Однако оценивать деловые активы исходя только из объема продаж достаточно рискованно.

В отечественной финансовой науке данный метод известен в качестве статистического метода. Главная его трудность заключается в расчете коэффициентов-мультипликаторов на основе различных статистических данных по отраслям экономики. Недостатком данного метода является вероятностный характер отнесения утвержденных расчетных коэффициентов к конкретному бизнесу.

10. Оценка деловой репутации на основе показателя себестоимости

Экономическое содержание данного метода заключается в определении показателя чистой прибыли во взаимосвязи с показателем себестоимости на основе допущения проявления совокупности индивидуальных нематериальных преимуществ на стадии распределения произведенного продукта (товара, работы, услуги), что соответствует сущности гудвила.

Для сглаживания влияния случайных динамических факторов на стоимостную оценку гудвила необходимо использовать средние значения рассматриваемых показателей, как минимум, за три года, предшествующих моменту оценки.

Таким образом, стоимости гудвила может быть определена по формуле:

$$GW = \frac{\sum_{i=1}^n (M_i - E_{X_i} \times R_{E_{X_i}})}{(1+Y)^i}, \quad (9)$$

GW - гудвил компании;

M_i - среднегодовая величина чистой прибыли оцениваемой компании;

E_X - среднегодовая себестоимость компании;

R_{E_X} - среднеотраслевой коэффициент рентабельности производственной деятельности;

Y - ставка дисконтирования для гудвила.

По процедуре расчета данный метод аналогичен методу избыточных прибылей, за основу которого берется не величина чистых активов, умноженная на рентабельность чистых активов, а величина себестоимости, умноженная на рентабельность производственной деятельности.

Преимуществами данного метода являются: относительная простота использования, ориентированность в расчетах величины деловой репутации на рыночные и отраслевые показатели, возможность использования для оценки гудвила как малых, так и больших предприятий.

Недостатком метода является то, что он не является универсальным, так как предприятие может и не получать избыточного дохода, но при этом все же обладать гудвилем, и, с другой стороны, иметь избыточный доход не столь продолжительное время, который не связан непосредственно с деловой репутацией компании.

11. Метод ВНИИЭТО

Данный метод был разработан ВНИИЭТО (Всесоюзный Научно- Исследовательский Институт Электротермического оборудования) для оценки товарных знаков и представляет собой один из методов доходного подхода. Расчетная формула имеет вид:

$$GW = \frac{\sum_{i=1}^n V_i * P_i * Hnp_i * K_i}{\prod_{i=1}^n (1+Y_i)}, \quad (10)$$

V — стоимость товарного знака или знака обслуживания;

V_i — объем реализации продукции с использованием товарного знака в i-ый период;

P_i — цена продукции;

Hnp_i — норма прибыли в i-ый период;

K_i — коэффициент, учитывающий характер производства продукции.

Y_i — ставка дисконтирования.

Преимуществами данного метода являются относительная простота расчетов и зависимость стоимости гудвила от ключевого показателя деятельности предприятия — прибыли (или нормы прибыли). Недостатком данного метода является засекреченность расчета коэффициентов характера производства, их обособанность, давность разработки неоднозначность отнесения конкретного производства к определенному типу и выбор диапазон коэффициента, а также сомнения в актуальности данных коэффициентов.

12. Квалиметрический метод оценки гудвила

Экономическое содержание квалиметрического метода оценки гудвила заключается в проведении аналогии между полезностью деятельности предприятия и величиной его созданного гудвила.

Принимая во внимание, что коэффициент полезности (или качества) рассчитывается по формуле:

$$Kf = \frac{q_f - q_{\min}}{q_{\max} - q_{\min}}, \quad (11)$$

Kf - коэффициент полезности (или качества) оцениваемого объекта;

Осах - наилучший показатель среди аналогов оцениваемого объекта;

q_{\min} - наихудший показатель среди аналогов оцениваемого объекта;

q_f - фактическое значение показателя полезности (качества) оцениваемого объекта.

Допуская, что критерием качества работы предприятия служит величина его чистого дохода, который может колебаться от проектной, то есть максимально возможной с технической точки зрения величины, до нуля, то коэффициент полезности деятельности оцениваемого предприятия может быть определен следующим образом:

$$Kf = \frac{NOI_f}{NOI_{pr}}, \quad (12)$$

NOI_f - чистый операционный доход оцениваемого предприятия;

NOI_{pr} - проектная величина чистого операционного дохода, равная отклонению максимальной величины операционного дохода от минимально возможного уровня.

Таким образом, согласно мнению В.М. Елисеева, стоимость предприятия непосредственно отождествляется с уровнем полезности его деятельности.

13. Метод оценки гудвила на основе рыночных аналогов.

Такой метод оценки может применяться при использовании базы данных о покупках и продажах компаний по отраслям. Например, известно, что компании какой-либо отрасли продаются на рынке по цене, которая на 50% больше стоимости их активов. Это означает, что стоимость гудвила составляет 50% от стоимости активов. Следовательно, эта величина может быть взята за основу стоимости гудвила оцениваемой компании, которая после некоторых корректировок на предмет отличия объекта оценки от аналога может стать итоговой

Однако, как известно, статистики такого рода пока нет, поэтому в настоящее время указанный метод применим лишь для оценки узкого круга небольших компаний, преимущественно коммерческого или сервисного типа. Применительно к большинству других компаний этот метод практически не применим.

Достоинством метода является наибольшая точность расчета гудвила, так как она базируется на сравнении оцениваемого объекта с объектами- аналогами. Сложностью при расчете стоимости гудвила данным методом состоит в подборе аналогов, наиболее сопоставимых с оцениваемым объектом.

14. Косвенные методы оценки гудвила.

Они включают в себя, во-первых, пресс-рейтинги, в которых учитывается количество упоминаний организации в СМИ, позитивный и негативный контекст, частота обращений к мнению представителей банка как компетентных профессионалов; во-вторых, сравнительный анализ объемов размещаемой рекламы; в-третьих, опрос целевых групп, в этом случае определяются отдельные элементы, им присваиваются весовые коэффициенты и респондентов просят оценить какаемую составляющую репутации по определенной шкале.

При использовании метода социологических опросов узнается мнение о компании у людей, относящихся к ее целевым аудиториям. Ими могут быть инвесторы и акционеры, потребители продукции, аналитики рынка, СМИ. Готовность потребителей пользоваться услугами данной компании является главным содержанием репутации. Следовательно, такая приверженность и определяет стоимость гудвила.

Недостатками данного метода является сложность в получении информации о социологических опросах, высокая вероятность дополнительных временных и материальных затрат на проведение социологических опросов, потребность в квалифицированных социологах, а также субъективизм.

Таким образом, на данный момент существует 14 наиболее известных методов оценки гудвила. Каждый из них обладает набором индивидуальных преимуществ и недостатков, от которых зависит возможность применения каждого их методов на практике для конкретного случая.

ЛИТЕРАТУРА:

1. МСФО 38 «Нематериальные активы».
2. Валдайцев С.В. Оценка бизнеса и управление стоимостью предприятия: Учебное пособие для вузов. М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2001
3. Оценка бизнеса: Учебное пособие/под ред. В.Е.Есипова, Г.А. Маховиковой, 3-е изд. — СПб.: Питер, 2010. — 512 с.
4. Быкова Ю.Н. Деловая репутация как критерий финансовой устойчивости компании.— М.: Диссертация на соискание ученой степени кандидата экономических наук, РГСУ, 2008, с. 25.

References:

1. МСФО 38 «Nematerialnye aktivy».
2. Valdaicev S.V. Ocenka biznesa i upravlenie stoimosti predpriyateya: Uhebnoe posobie dlya vuzov. M.: UNITI -DANA, 2001
3. Poslanie Glavi gosudarstva narodu Kazahstana «Nurli Gol – put v buduhee». Astana, 11 noyabrya 2014 goda
4. Оценка бизнеса: Учебное пособие/под ред. В.Е.Есипова, Г.А. Маховиковой, 3-е изд. — СПб.: Питер, 2010. — 512 с.
4. Вукон U.N. Delovaya reputacia kak kriterii finansovoi ustoichivosti kompanii – M.: Dissertacia na soiskanii uchenoi stepeni kandidata ekonomicheskikh nauk, RGSU, 2008, s. 25.

Сведения об авторе

Калкабаева Айнагуль Ережеповна - ст.преподаватель кафедры управления и делового администрирования Костанайского государственного университета имени А.Байтурсынова. г.Костанай, пр. Абая, 28, тел. 8701475955 ; e-mail: aina2011-12@mail.ru.

Калкабаева Айнагуль Ережеповна – А.Байтұрсынов атындағы Қостанай мемлекеттік университеті басқару және іскерлік әкімшілік кафедрасының аға оқытушысы, Қостанай қ. Абай даңғылы,28, тел. 8701475955; e-mail: aina2011-12@mail.ru.

Kalkabaeva Ainagul Eregepovna.- S.n Lecturer Department of Management and Business Administration of Kostanay state university A. Baitursynov, the town of Kostanay, Kostanay Abaya av.28, phone.: 87014759557 ; e-mail: aina2011-12@mail.ru.

УДК 339.3:004 738.5(574)

ОСНОВНЫЕ ТRENДЫ ЭЛЕКТРОННОЙ ТОРГОВЛИ В КАЗАХСТАНЕ

Кужукеева К.М. - магистр экономики, старший преподаватель, Костанайский государственный университет имени А.Байтурсынова

В статье раскрыты особенности развития электронной торговли в Республике Казахстан, обозначены перспективы ее роста. Рассмотрены целевые индикаторы государственной программы «Цифровой Казахстан 2020» о поэтапном увеличении доли электронной торговли в общем рынке товаров и услуг и доли оборота казахстанских интернет магазинов. Дана оценка совокупности благоприятных социально-экономических и технологических факторов способствующие активному вовлечению предпринимателей и граждан в электронную торговлю. Раскрыта тенденция перехода потребителей и продавцов из обычных магазинов в интернет. Определен прогноз общего объема рынка электронной торговли в Казахстане. Сделаны выводы о наиболее разработанных направлений казахстанских интернет магазинов: продажа авиа и железно-дорожных билетов, продажа одежды и электроники, а также намечен сектор незанятых ниш в этой сфере. Выполнена сегментация отечественного рынка электронной торговли в разрезе компаний, долей рынка, видов продукции. Определены компании- лидеры по объему выручки и видов продаваемых товаров и услуг. Сделан вывод на необходимость освоения использования преимуществ электронной торговли отечественными предпринимателями в условиях усиления влияния глобализационных и интеграционных процессов на экономику Казахстана.

Ключевые слова: электронная торговля, интернет магазин, онлайн торговля, цифровая экономика

MAIN TRENDS OF ELECTRONIC COMMERCE IN KAZAKHSTAN

Kuzhukееva KM - Master of Economics, senior lecturer, Kostanai State University named A.Baitursynov

The article deals with the development of e-commerce features in the Republic of Kazakhstan, the perspectives of its development. Indicators of the state target program "Digital Kazakhstan 2020" about phased increase in the share of electronic trading in the common market for goods and services and the share of turnover of Kazakhstan online stores are considered. There is an estimation of the aggregate favorable socio-economic and technological factors, which promote active involvement of businesses and citizens in e-commerce. Tendency of transition of consumers and merchants from conventional stores to the Internet is disclosed. The author determined forecast of the total volume of e-commerce market in Kazakhstan. An article has the conclusions of the most developed areas of Kazakhstan's online stores: air and train travel tickets, sale of clothes and electronics, as well as the planned sector unoccupied niches in this area. Segmentation of the domestic e-commerce market in the context of companies, market share, product types is made. Companies - leaders in terms of revenue and types of goods and services sold are determined. The author made a conclusion on the need to develop the benefits of e-commerce by domestic entrepreneurs in the face of increasing influence of globalization and integration processes in the economy of Kazakhstan.

Key words: electronic commerce, online score, online trade, digital economy

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ЭЛЕКТРОНДЫҚ КОММЕРЦИЯ НЕГІЗГІ БАҒЫТТАРЫ

Кужукеева К.М. - экономика магистрі, старший преподаватель, Костанайский государственный университет имени А.Байтурсынова

Қазақстан Республикасындағы электрондық сауданың даму ерекшеліктері ашылған, оның өсу перспективалары көрсетілген. Тауарлар мен қызметтердің жалпы нарығындағы қазақстандық интернет-дүкен үлесі айналымының электрондық сауда үлесін ұлғайту кезең-кезеңмен туралы "Цифрлық Қазақстан-2020" мемлекеттік бағдарламасының мақсатты индикаторлары қарастырылды. Электрондық саудаға кәсіпкерлер мен азаматтарды белсенді тартуға ықпал ететін қолайлы әлеуметтік-экономикалық және технологиялық факторлар жиынтығына баға берілген. Тұтынушылар мен сатушылардың қарапайым дүкендерден интернетке көшу тенденциясы ашылған. Қазақстандағы электрондық сауда нарығының жалпы көлемінің болжамы анықталған. Қазақстандық интернет-дүкендердің дайындалған бағыттары туралы қорытындылар жасалған: авиа және темір жол билеттерін сату, киім және электроника сату, сонымен қатар жұмыспен қамтылмаған осы секторы белгіленген. Компаниялардың, өнім түрлерінің, нарық үлесінің бөлінісінде отандық электрондық сауда нарығының сегментациясы орындалды. Ақшалай түсім көлемі мен сатылатын тауарлар мен қызметтер түрлері бойынша компания-кәшбасшылар анықталды. Жаһандандыру және интеграциялық процесстерінің Қазақстан экономикасына ықпалын күшейту жағдайында отандық кәсіпкерлермен электрондық сауданың артықшылықтарын пайдалану игеру қажеттілігіне қорытынды жасалған.

Негізгі сөздер: электрондық коммерция, интернет-дүкендер, онлайн сауда, сандық экономика

Современное развитие человеческой цивилизации характеризуется очередным этапом научно-технической революции – внедрением во все сферы жизни информационно-коммуникационных технологий, которые меняют уклад жизни людей и составляют фундамент и материальную базу для перехода к информационному обществу, обществу с высоким социально-экономическим, политическим и культурным развитием. Использование высокотехнологичной телекоммуникационной среды является необходимой платформой современного ведения бизнеса и взаимодействия со всеми участниками процесса.

История электронной коммерции берет начало с 60-х годов двадцатого века и характеризуется внедрением системы бронирования авиабилетов. Далее ее развитию способствуют создание систем управления запасами, появление компьютерных сетей и систем передачи данных, платежных карт и других систем электронных платежей, а также коммерциализация сети Интернет. Понятие «электронная коммерция (торговля)» применимо ко всей экономической деятельности, связанной с использованием информационных технологий. Одним из первых авторов, рассмотревших теоретические аспекты данного явления, и давший характеристику электронной коммерции, является американский экономист Дэвид Козье. Он относится к числу исследователей, рассматривающих электронную коммерцию в качестве электронной торговли. Основой электронной коммерции Козье считает структуру традиционной торговли, уточняя, что использование электронных сетей придает ей гибкость.[1]

Согласно эмпирическому и этимологическому подходам в определении термина «электронная коммерция», ее можно рассматривать в широком и узком. В широком смысле электронная коммерция – это любая экономическая деятельность, включающая использование электронных информационных технологий. В узком смысле, это коммерческая деятельность по купле/продаже товаров или услуг в сети Интернет с целью получения прибыли.[2]

Электронная коммерция как способ использования новейших информационных технологий и сети Интернет становится в настоящее время важнейшим стратегическим направлением дальнейшего развития торговых операций. Для Казахстана это становится особенно актуальным в период членства во Всемирной торговой организации и Евразийского экономического союза.

С целью дальнейшего развития «электронного правительства», электронной коммерции (торговли) в Казахстане по инициативе Главы государства принята государственная программа «Информационный Казахстан-2020». В ней определены целевые индикаторы: доля электронной коммерции в общем рынке товаров и услуг в 2017 году - 7%, в 2020 году - 10%; доля оборота казахстанских интернет-магазинов в общем обороте товаров и услуг, оплачиваемых электронным способом о в 2017 году - 30 %, в 2020 году - 40%.[3]

Одним из решающих факторов, определяющих развитие электронной торговли является доступность к информационным и коммуникационным технологиям и возможностям Интернет. На сегодня, количество казахстанских интернет-пользователей достигло 71% населения страны [4]. Создана инфраструктура для реализации всех видов направлений электронного бизнеса. Согласно оценке ООН по развитию «электронного правительства», Казахстан позиционируется на 28-ом месте среди 190 стран [5].

Ощутимые результаты достигнуты и в развитии телекоммуникационной инфраструктуры. В Казахстане началась подготовка к реализации проекта «С оптикой – в село». За четыре года АО «Казахтелеком» намерен проложить оптические линии связи во всех селах, где проживает более 250 человек. Данный проект имеет большое значение для Казахстана. Он позволит снизить цифровое неравенство между селом и городом. В результате его реализации жители сельских населенных пунктов смогут пользоваться Интернетом на скорости 20 Мбит/сек.

Следующим этапом развития ожидается активное продвижение услуг электронной коммерции. О результатах деятельности в этой сфере говорит тот факт, что оборот электронной коммерции в Казахстане составил порядка 700 млн. долларов, и из года в год он растет достаточно высокими темпами, а именно – более чем вдвое [6]. Прогнозируется, что к концу 2016 года общий объем рынка электронной коммерции в Казахстане достигнет около четырех миллиарда долларов, что составит 4% в общем объеме ритейла. Вместе с тем будущее – за развитием мобильной коммерции, которая показывает в последние годы весьма внушительный рост объемов платежей. Однако, по мнению экспертов, одними из сдерживающих факторов развития мобильной коммерции являются беспокойство пользователей за сохранность своих средств и необходимость доработки качества сервиса.

Согласно обзору покупательской активности казахстанцев в интернете подготовленным торговым интернет-центром Satu.kz, казахстанцы делают все больше покупок в интернет-магазинах, несмотря на сложную экономическую ситуацию и уменьшение покупательской способности. За прошедшие 6 месяцев 2015 года на торговой площадке Satu.kz было сделано на 55,8% больше покупок, чем за тот же период 2014 года. Всего было совершено более 206,2 тысяч онлайн-покупок на общую сумму 5,6 млрд тенге. Эксперты утверждают, что это - часть многолетней тенденции перехода потребителей и продавцов из обычных магазинов в интернет, и данная тенденция из года в год только усиливается. По числу активных покупателей на Satu.kz в первом полугодии 2015 года достигло 481 тыс человек, что в 2,2 раза больше, чем за тот же период в 2014 году. По оценке аналитиков, рост произошел за счет вовлеченности покупателей в поиск товаров и услуг. Средняя сумма одной онлайн-покупки в 2015 году составила 23 тыс тенге. ТОП-товарных категорий по среднему чеку в первой половине 2015 года выглядела следующим образом: промышленное оборудование и станки - 90 302,1 тг, строительство - 41 106,3 тг, электрооборудование - 29 679,2 тг, техника и электроника - 27 773,7 тг, - оборудование и товары для предоставления услуг - 24 978,8 тг.

Эксперты связывают повышение интереса наших соотечественников к товарам в интернете с пересмотром покупательской корзины в целях экономии. Сегодня большинство покупателей ищет торговые марки-заменители, а в интернете они находят не только множество товаров, но и множество продавцов с подходящей ценой. Анализируя опыт других стран, период кризиса становится временем активизации роста продаж в «онлайне». По некоторым оценкам экспертов в ближайшие четыре-пять лет рынок будет динамично расти на 40-50%.

В целом, Казахстанцы стали чаще совершать покупки в отечественных интернет-магазинах. Если в 2012 году в Казахстане оставалось лишь 10% от всех карточных оплат казахстанцев в интернет-магазинах, то в 2014 эта цифра составила уже 35%.

Крупнейшие интернет-магазины Казахстана генерируют более 200 млн. долларов выручки. Имеются в отечественном интернете и отрасли-лидеры. Одной из них, с оборотом в 120 млн долларов, стал сегмент продажи авиа- и ж/д-билетов. Самым крупным игроком здесь по-прежнему остается AirAstana (71%). На втором месте КТЖ с долей в 13%, на третьем- Aviata (6%), на четвертом- Chocotravel (4%) (См. Рисунок 1).

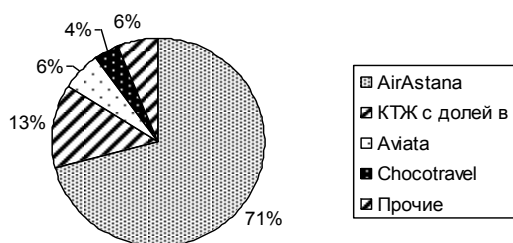

Рисунок 1. Рынок электронной торговли по продаже авиа-и ж/д билетов

Привлекателен сегмента продажи билетов и иностранным компаниям. Компания «OneTwoTrip» - собирается открыть представительство в республике. Это весьма положительный факт для казахстанской экономики, поскольку с открытием представительства увеличатся налоговые отчисления в бюджет. Продажа авиа- и ж/д-билетов будет все больше уходит в онлайн. В мире уже давно до 80% всех билетов на поезда продают через Интернет.

Еще один крупный сегмент отрасли электронной коммерции - fashion (одежда и обувь). Здесь оборот составляет 136 млн долларов. На рисунке 2 представлены крупные игроки в этом секторе.

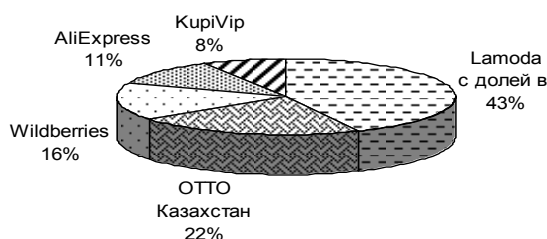

Рисунок 2. Рынок электронной торговли - fashion (одежда и обувь).

Третья по оборотам отрасль - электроника (75 млн долларов). Основные игроки - Sulpak (30%), Белый Ветер (17%), Alser (13%), AliExpress (11%), Технодом (11%), Chocomart (8%), Disti (7%), Мечта (3%) (см. Рисунок 3).

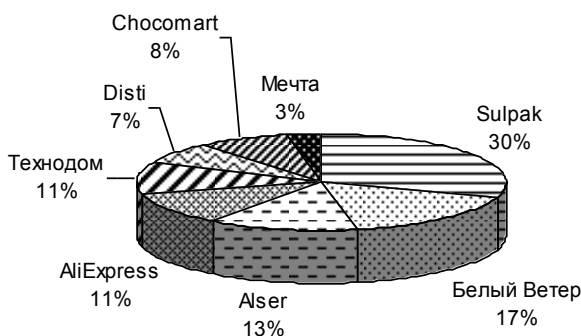

Рисунок 3. Рынок электронной торговли - электроника

Из приведенного анализа следует, что все три категории в Казахстане охвачены полностью, однако остались направления, где кроется большой потенциал для казахстанских компаний. Исходя из мировых тенденций топ-отраслей в e-commerce, в Казахстане остаются практически неохваченными сегменты интерактивного оборудования и игр, еды и напитков, мебели и товаров для дома, товаров для красоты и ухода, инструментов для дома и бытовой химии.

Нужно отметить, что со стороны государства разрабатываемая в ускоренном темпе законодательная база: закон об электронных деньгах, об электронных счет-фактурах и принятые в феврале 2016 года правила осуществления электронной торговли, способствуют росту числа предпринимателей готовых заняться электронном бизнесом. Ожидаемы бизнес-сообществом и преференции в отношении налогообложения интернет-предпринимателей. Очевидно, что для повышения конкурентоспособности в части продаж, отечественным предпринимателям необходимо осваивать основы электронной коммерции, поскольку в скором времени это станет обязательным условием торговли.

Усиление тренда - переноса заключения торговых сделок предпринимателями в информационное пространство, в ближайшем будущем, говорит и тот факт, что в Евразийском экономическом союзе (ЕАЭС) принято решение создания института развития цифровой экономики. Данная резолюция была подготовлена 26 января 2016 года на Коллегии евразийской экономической комиссии (ЕЭК) по вопросу проекта «Концепция формирования единого цифрового пространства ЕАЭС». В ходе мероприятия были определены четыре приоритетных направления дальнейшего сотрудничества: цифровая модернизация интеграционных процессов, цифровые рынки, цифровая инфраструктура и институты развития цифровой экономики. Ожидается, что результатами формирования единого цифрового пространства ЕАЭС должны стать улучшение бизнес-среды, повышение производительности и эффективности в экономике, создание новых высокотехнологичных рабочих мест, увеличение внутреннего и внешнего товарооборота.

Развитие электронной коммерции – это общая задача, требующая консолидации усилий государства и бизнес-сообщества. Государство принимает меры по развитию инфраструктуры, повышению компьютерной грамотности, совершенствованию нормативно-правовой базы. Бизнесу со своей стороны, необходимо повышать качество предлагаемого сервиса, популяризировать и монетизировать услуги.

Литература:

1. Азрилиян А.Н. Большой экономический словарь / Под ред. А.Н. Азрилияна. М.: Институт новой экономики, 2008. С. 856
2. Климченя Л.С. Электронная коммерция: Учеб. пособие. Мн.: Выш. шк., 2004. 191 с
3. Государственная программа Цифровой Казахстана-2020 [Электрон. ресурс] [http:// egov.kz/](http://egov.kz/)
4. Исследования TNS Central Asia "Интернет аудитория. Алматы/Казахстан,Июнь2015 года" [Электрон.ресурс]URL:http://www.tns-global.kz/ru/research/files_web_index/WEB_Index_Report_June_2015.zip
5. The Division for Public Administration and Development Management, The United Nations. [Электрон. ресурс] <http://www.unpan.org/>
6. Казахстанцы привыкают к интернет-магазинам [Электрон. ресурс] [http:// Profit.kz/](http://Profit.kz/) 11.09.2015

Сведения об авторе

Кужукеева Кенжегуль Мурзатаевна – магистр экономики, старший преподаватель кафедры финансов и банковского дела Костанайского государственного университета имени А.Байтурсынова. 8714-558492, e-mail : prepod_kgu@mail.ru

Kuzhukееva Kenzhegul Murzataevna - Master of Economics, senior lecturer, Kostanai State University named A.Baitursynov, 8714-558492, e-mail: prepod_kgu@mail.ru

Кужукеева Кенжегуль Мурзатаевна – экономика магистрі, қаржы және банк ісі кафедрасының аға оқуышысы, 8714-558492, e-mail : prepod_kgu@mail.ru

УДК 338.43(574).21

ОПТИМИЗАЦИЯ ПРОИЗВОДСТВЕННЫХ СИСТЕМ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА КОСТАНАЙСКОЙ ОБЛАСТИ

Панина Г.В. – старший преподаватель кафедры управления и делового администрирования Костанайского государственного университета имени А. Байтурсынова

Для определения оптимального сочетания отраслей в сельскохозяйственной организации используются методы экономико-математического моделирования, применена модель оптимизации производственно-отраслевой структуры, так называемая модель специализации сельскохозяйственного производства. Параметры такой модели могут использоваться сельхозтоваро-производителями для стратегического и оперативного планирования своей деятельности.

На основе нее разработана экономико-математическая модель оптимизации производственных систем сельскохозяйственных организаций, отличительной особенностью которой является возможность определения размера отраслей сельского хозяйства в конкретных природных и экономических условиях, уточнения использования экономического и трудового потенциала, что позволило максимизировать прибыль.

Числовая математическая модель, составлена с учетом научных рекомендаций для условий Костанайской области. С помощью разработанной экономико-математической модели найдено оптимальное сочетание отраслей растениеводства и животноводства для производственной системы сельскохозяйственной организации второй природно-климатической зоны Костанайской области: 41 % – продукция растениеводства, 59 % – продукция животноводства, также определены оптимальные размеры площади сельскохозяйственных угодий и поголовья крупного рогатого скота.

Приемлемость оптимального решения с содержательной точки зрения и с точки зрения устойчивости позволяет рекомендовать оптимальное сочетание отраслей сельскохозяйственной организации для использования на практике.

Ключевые слова: сельское хозяйство, производственные системы, растениеводство, животноводство, оптимизация

ҚОСТАНАЙ ОБЛЫСЫ АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫ ӨНДІРІСТІК ЖҮЙЕСІН ОҢТАЙЛАНДЫРУ

Панина Г.В. – А.Байтұрсынов атындағы Қостанай мемлекеттік университеті басқару және іскерлік әкімшілік кафедрасының аға оқытушысы

Ауыл шаруашылығы ұйымында салалар сәйкестігін анықтау үшін экономикалық-математикалық модельдеу әдісі пайдаланылды, моделі өндірістік-салалық құрылым моделі, яғни ауыл шаруашылығы өндірісін мамандандыру қолданылды, Ондай модельдің параметрлері өз қызметін стратегиялық және оперативті жоспарлау үшін ауыл шаруашылығы өнімдерін өндірушілермен пайдаланылуы мүмкін

Оның негізінде ауыл шаруашылығы ұйымдарының өндірістік жүйелерін оңтайландырудың экономикалық-математикалық моделі жасалды, оның артықшылығы нақты табиғи және экономикалық жағдайларда ауыл шаруашылығы салаларының мөлшерін анықтау, пайданы максималдандыруға мүмкіндік берген экономикалық және еңбек потенциалын қолдануды нақтылау болып табылады.

Сандық математикалық модель Қостанай облысы шарттарына сай ғылыми ұсыныстарды есепке алып жасалған. Жасалған экономикалық-математикалық моделдің көмегімен біз Қостанай облысының екінші табиғи-климаттық аймағының өсімдік және мал шаруашылығы жүйесі ауыл-шаруашылық ұйымының оңтайлы комбинациясы табылды: 41 % – өсімдік шаруашылығы өнімі, 59 % – мал шаруашылығы өнімі, сондай-ақ ауыл шаруашылығы жерінің оңтайлы мөлшері және ірі қара мал саны анықталды.

Керіністің мазмұнды пікірі тұрғысынан оңтайлы шешім жарамдылығы бізге тәжірибеде ауыл шаруашылығы ұйымының оңтайлы үйлесімін ұсынуға мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: ауыл шаруашылығы, өндірістік жүйе, өсімдік шаруашылығы, мал шаруашылығы, оңтайландыру

OPTIMIZATION OF PRODUCTION SYSTEM OF AGRICULTURE in KOSTANAY REGION

The methods of economic-mathematical modeling were used to determine the optimal combination of sectors in the agricultural organizations, were applied the model to optimize production and branch structure which is called the model of specialization of agricultural production. The parameters of this model can be used by agricultural producers for strategic and operational planning of its activities.

The aim of the research is the development of economic and mathematical models to optimize production systems of agricultural organizations, the distinctive feature of which is the ability to determine the size of the agricultural sectors in the specific natural and economic conditions, and clarifying the use of economic and employment potential, thereby maximizing profits.

The numerical mathematical model inclusive of the scientific recommendation for Kostanay region conditions. It was found the optimal combination of crop and livestock production system of Agriculture Organization of the second natural-climatic zone of Kostanay region by means of the developed economic and mathematical model:

- * 41% - crop production;
- * 59% - animal products;
- * the optimal size of agricultural farmland and cattl.

From a substantive and sustainability points of view admissibility of the optimal solution allows to recommend the optimal combination of industry Agriculture Organization to use it in practice.

Key words: agriculture, production systems, crops, livestock, optimization

Сельское хозяйство в экономике современного Казахстана занимает важное место. Однако произошедшие глубокие перестроечные процессы начала 1990-х годов привели к развалу организационно-экономической структуры агропромышленного комплекса, к коренному преобразованию сложившихся производственных систем в сельском хозяйстве. Приватизация собственности, средств производства, реформирование системы хозяйств и землепользования привели к существенным изменениям в структуре и организации АПК. В результате разделение достигло таких пределов, что зерновое и животноводческое производство сельскохозяйственной продукции выделилось в самостоятельную сферу.

В сельском хозяйстве Костанайской области трансформации проявились в ряде негативных процессов, таких как изменение структуры производства, значительное сокращение поголовья всех видов животных, нарушение научных основ зональных систем земледелия, снижение эффективности использования земли, сокращение занятости сельского населения.

Данные обстоятельства потребовали разработки научно обоснованной модели производственной системы сельскохозяйственной организации, основанной на оптимальной структуре отраслей сельскохозяйственного производства.

Для решения модели производственно-отраслевой структуры применены экономико-математические методы в сочетании с вычислительной техникой, которые обеспечивают формирование сбалансированного плана специализации и сочетания отраслей, который определяется как наилучший при заданных условиях производства [1, 2].

Постановка задачи: исходя из состава сельскохозяйственных угодий, а также из достигнутого уровня урожайности сельскохозяйственных культур и продуктивности кормовых угодий, продуктивности животных, норм удельных затрат и объемов ресурсов, определить оптимальную отраслевую структуру сельскохозяйственной организации.

Критерий оптимальности: за счет более рационального использования сельскохозяйственных угодий обеспечить получение максимума прибыли.

При оптимизации рационального сочетания отраслей предполагается исходить из следующих условий:

- производственная деятельность организации должна осуществляться с учетом полного использования имеющихся сельскохозяйственных угодий;
- потребность в трудовых ресурсах определяется, исходя из наличия рабочей силы в хозяйстве;
- потребность животноводства в кормах и их поступление балансируются с производством собственных кормов.

В качестве объекта моделирования сочетания отраслей принимается ТОО им. К.Маркса Костанайского района.

Сельскохозяйственная организация располагает следующими ресурсами:

- площадью сельскохозяйственных угодий;
- поголовьем животных (КРС);
- трудовыми ресурсами.

Необходимо на перспективу определить оптимальное сочетание отраслей сельскохозяйственного производства, при котором полностью и рационально использовались бы имеющиеся земельные ресурсы и производился максимальный объем валовой продукции в стоимостном выражении.

Математическая модель в общем виде

1. Принятые обозначения.

1.1. Индексная информация.

i – перечень сельскохозяйственных культур и пара, животных, $i \in N$;

j – перечень кормов, $j \in V$.

Множества:

N – множество сельскохозяйственных культур и пара;

N_1 – подмножество сельскохозяйственных культур и пара;

N_2 – подмножество сельскохозяйственных животных;

V – подмножество кормов.

1.2. Удельно-нормативная информация.

β_{\min} , β_{\max} – минимальный и максимальный, соответственно, удельный вес пара в площади пашни, доли единицы;

k_i – удельный вес i -й сельскохозяйственной культуры в площади посевов, доли единицы;

t_j – норма расхода j -го вида кормов на 1 голову, ц к.ед.;

a_i – затраты труда на 1 га i -й сельскохозяйственной культуры или 1 голову i -го сельскохозяйственного животного, чел.-час;

p_i – прибыль на 1 га зерновых в растениеводстве или на 1 голову в животноводстве, тыс. рублей;

u_i – выход продукции на 1 га i -й сельскохозяйственной культуры или 1 голову i -го сельскохозяйственного животного, ц/га или ц/гол.

1.3. Ресурсно-ограничительная информация.

H – площадь пашни, га;

A_1 – площадь сенокосов, га;

A_2 – площадь пастбищ, га;

B_i – посевная площадь i -й сельскохозяйственной культуры, тыс. га;

Q_i – количество поголовья КРС i -го сельскохозяйственного животного, гол.;

T_1 – затраты труда в растениеводстве, чел.-час;

T_2 – затраты труда в животноводстве, чел.-час;

R – валовое производство продукции, ц.

1.4. Искомые переменные.

x_i – искомый размер отрасли (гектары посева в растениеводстве и поголовье в животноводстве).

2. Ограничения.

2.1. По использованию земельных ресурсов (1,2,3):

$$\sum_{i \in N} x_i \leq H, \quad (1)$$

$$\sum_{i \in A} x_i \leq A_1, \quad (2)$$

$$\sum_{i \in A} x_i \leq A_2, \quad (3)$$

2.2. По поголовью сельскохозяйственных животных (4):

$$\sum_{i \in Q} x_i \leq Q, \quad (4)$$

2.3. Ограничения пропорциональных связей.

По удельному весу пара в площади пашни (5):

$$\beta_{\min} \cdot \sum_{i \in N} x_i \leq x_i \leq \beta_{\max} \cdot \sum_{i \in N} x_i, \quad \forall i \in N_2, \quad (5)$$

По удельному весу отдельных сельскохозяйственных культур в площади посевов (6):

$$k_i \cdot \sum_{i \in N_1} x_i \geq 0 \text{ или } k_i \cdot \sum_{i \in N_1} x_i \leq 0, \quad (6)$$

2.4. По балансу кормов (7):

$$t_j \cdot \sum_{i \in V} x_i \geq 0, \quad (7)$$

2.5. По трудовым ресурсам.

В растениеводстве (8):

$$\sum_{i \in N} a_i \cdot x_i = T_1, \quad (8)$$

В животноводстве (9):

$$\sum_{i \in N} a_i \cdot x_i = T_2, \quad (9)$$

2.6. По валовому производству продукции (10):

$$u_i \cdot x_{n+1} \geq R, \quad (10)$$

3. Целевая функция (максимум прибыли) (11):

$$Z = \sum p_i x_i \rightarrow \max \quad (11)$$

Основными переменными приняты посевные площади зерновых и кормовых культур (x_1-x_{10}), площади сенокосов (x_{11}) и пастбищ (x_{12}), поголовье крупного рогатого скота по группам ($x_{13}-x_{15}$).

Урожайность сельскохозяйственных культур и продуктивность сельскохозяйственных животных планируется как средняя взвешенная за 5 последних лет.

Числовая математическая модель, составлена с учетом научных рекомендаций для условий Костанайской области и состоит из 15 переменных и 20 ограничений.

Задача оптимизации сочетания отраслей сельскохозяйственной организации решена с помощью пакета прикладных программ Ipx88.

Целевая функция, заданная в экономико-математической модели, обеспечивает получение максимальной прибыли, что подтверждают и экономические показатели деятельности организации (таблица 1).

Таблица 1 – Показатели экономической эффективности производства ТОО им. К.Маркса по оптимальному плану

Виды продукции	2013 год	Оптимальный план	Темп роста, %
Стоимость валовой продукции, тыс. рублей	350 065,8	375 547,6	107,28
В том числе:			
– растениеводства;	140 026,3	153 974,5	109,96
– животноводства	210 039,4	221 573,1	105,49
Валовая продукция на 1 га сельхозугодий, тыс. рублей	16,1	17,2	106,83
Среднегодовая численность работников, чел.	562	562	–
Приходится валовой продукции на 1 работника, тыс. рублей	622,9	668,2	107,28
Стоимость реализованной продукции, тыс.рублей	327 812,4	351 512,6	107,22
В том числе:			
– растениеводства;	131 125	150 300,6	114,62
– животноводства	196 687,4	201 012	102,20
Прибыль, тыс. рублей	62 534,2	93 870	150,11
Прибыль на 1 га сельхозугодий, тыс.рублей	2,88	4,32	150,0
Рентабельность, %	23,6	36,4	154,2

Стоимость валовой продукции увеличится на 7,28 %, что обеспечит рост реализованной продукции на 7,22 %. Выход валовой продукции на 1 га сельхозугодий возрастет по сравнению с 2013 годом на 1,1 тыс. рублей и, согласно оптимальному плану, составит 17,2 тыс. рублей.

На рисунке 1 представлен рост показателей экономической эффективности по оптимальному плану в сравнении с действующими показателями.

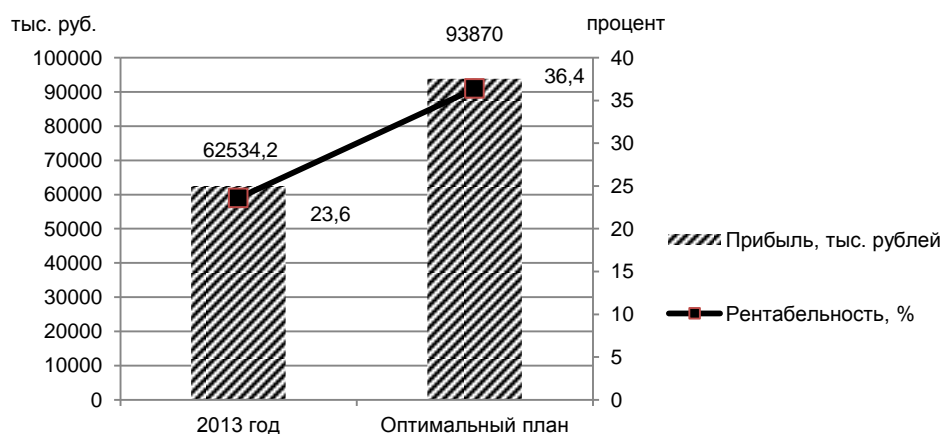

Рисунок 1 – Рост показателей экономической эффективности по оптимальному плану

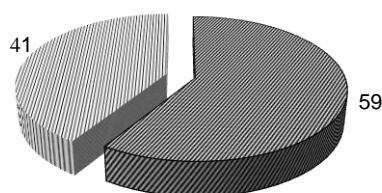
Расчеты показали, что величина прибыли при оптимальном сочетании отраслей составит 93 870 тыс.рублей, что на 50 % выше фактической прибыли 2013 года. Рентабельность деятельности организации увеличится на 12,8 процентных пункта и составит 36,4 %.

Оптимальная структура отраслей хозяйства также демонстрирует некоторые изменения (таблица 2).

Таблица 2 – Состав и структура валовой продукции модельной организации

Группы животных	По данным 2013 года		Оптимальная	
	тыс.рублей	%	тыс.рублей	%
Стоимость валовой продукции, тыс. рублей	350 065,6	100,0	375 547,6	100,0
в том числе растениеводства	140 026,3	40,0	153 974,5	41,0
животноводства	210 039,4	60,0	221 573,1	59,0
в том числе молока	87 290,68	25,0	119 984	32,0
мяса КРС	122 748,7	35,0	101 589,2	27,0

Решение разработанной экономико-математической модели доказывает, что оптимальной структурой сочетания отраслей сельскохозяйственной организации является следующая: доля растениеводства составляет 41 % в составе валовой продукции, доля животноводства – 59 % (рисунок 2).

Удельный вес продукции животноводства

Рисунок 2 – Сочетание отраслей сельского хозяйства по оптимальному плану, %

При этом наблюдается изменение соотношения производства молочной и мясной подотраслей в составе валовой продукции организации. По оптимальному плану удельный вес молочной продукции увеличится с 25 до 32 % при одновременном снижении производства мяса с 35 до 27 %.

Найденные значения оптимизации сочетания отраслей в сельскохозяйственных организациях позволили определить параметры модели производственной системы для второй природно-климатической зоны Костанайской области (таблица 3).

Таблица 2 – Параметры модели производственной системы сельскохозяйственной организации второй природно-климатической зоны Костанайской области

Показатели и переменные		Средние значения по организациям с сопоставимыми условиями производства	Оптимальное значение	Отклонение
Структура земельных ресурсов, %				
Площадь сельскохозяйственных угодий, га, в том числе		100	100	-
X ₁ - X ₁₀	посевные площади, площадь пара	82,6	88,5	+5,9
X ₁₁	сенокосы	14,2	7,1	-7,1
X ₁₂	пастбища	5,5	4,4	-1,1
Структура поголовья КРС				
Поголовье КРС, всего		100	100	-
X ₁₃	коровы	33,9	40,0	6,1
X ₁₄	молодняк на откорме	32,0	28,0	-4
X ₁₅	молодняк на доращивании	32,8	28,0	-4
Структура валовой продукции, %				
Валовая продукция, всего в том числе		100	100,0	-
растениеводства		89	41,0	-48
животноводства		11	59,0	48

ЭКОНОМИКА

в том числе			
молока	7,6	32,0	24,4
мяса КРС	3,4	27,0	23,6
Показатели экономической эффективности использования земельных и трудовых ресурсов			
Валовая продукция на 1 га сельхозугодий, тыс. рублей	7,45	17,3	+9,85
Приходится валовой продукции на 1 работника, тыс. рублей	516,75	668,2	+151,45

Для второй природно-климатической зоны Костанайской области установлено оптимальное сочетание отраслей растениеводства и животноводства: 41% – растениеводство, 59% – животноводство. Такое сочетание позволяет увеличить выход валовой продукции на 1 га сельхозугодий на 9,85 тыс. рублей, выход валовой продукции на 1 работника на 151,45 тыс. рублей.

Оценка устойчивости оптимального решения проведена с помощью пакета прикладных программ «STABIL». Оптимальное решение имеет сильную степень устойчивости – 89%. Приемлемость оптимального решения с содержательной точки зрения и с точки зрения устойчивости позволяет рекомендовать оптимальное сочетание отраслей сельскохозяйственной организации для использования на практике.

Литература:

1. Браславец, М.Е. Практикум по применению экономико-математических методов в организации и планировании сельскохозяйственного производства : учеб. пособие для вузов. М.: Экономика, 1970. – 160 с.
2. Вермель, Д.Ф. Специализация и концентрация сельскохозяйственного производства. М.: Колос, 1982. – 136 с.
3. Кравченко, Р.Т. Экономико-математические методы в управлении и планировании сельского хозяйства. М.: Колос, 1970. – 160 с.
4. Лапыгин, Ю.Н., Крылов, В.Е., Чернявский, А.П. Экономическое прогнозирование: учеб. пособие. М.: ЭКСМО, 2009. – 256 с.

References:

1. Braslavets, M.E. Praktikum po primeneniyu ehkonomiko-matematicheskikh metodov v organizacii i planirovanii sel'skohozyajstvennogo proizvodstva: ucheb. posobie dlya vuzov. M.: EHkonomika, 1970.–160 s
2. Vermel', D.F. Specializaciya i koncentraciya sel'skohozyajstvennogo proizvodstva. M.: Kolos, 1982. – 136 s.
3. Kravchenko, R.T. EHkonomiko-matematicheskie metody v upravlenii i planirovanii sel'skogo hozyajstva. M.: Kolos, 1970. – 160 s.
4. Lapygin, YU.N., Krylov, V.E., CHernyavskij, A.P. EHkonomicheskoe prognozirovanie: ucheb. posobie. M.: EHKSМО, 2009. – 256 s.

Сведения об авторе

Панина Галина Викторовна - старший преподаватель кафедры управления и делового администрирования Костанайского государственного университета имени А. Байтурсынова, 110000, Республика Казахстан, г. Костанай, пр. Абая, 28, тел: 8-7142-558579, panina.galina@mail.ru

Панина Галина Викторовна – А.Байтұрсынов атындағы Қостанай мемлекеттік университеті басқару және іскерлік әкімшілік кафедрасының аға оқытушысы, 110000, Қазақстан Республикасы, Қостанай қ., Абая 28 көш., тел: 8-7142-558579, panina.galina@mail.ru

Panina Galina Viktorovna - senior teacher of the Department of management and business administration, Kostanay state University named after A. Baitursynov 110000, Republic of Kazakhstan, Kostanay, Abay Ave, 28, tel: 8-7142-558579, panina.galina@mail.ru

УДК 343.611

АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ КВАЛИФИКАЦИИ УБИЙСТВА ИЗ ХУЛИГАНСКИХ ПОБУЖДЕНИЙ

Каймульдинов Е.Е. - кандидат юридических наук, старший преподаватель кафедры уголовного права и процесса КГУ им. А. Байтурсынова, г.Костанай.

Алпысбаева А.О. - магистрант 2-го курса кафедры гражданского и уголовного права и процесса КГУ им. А. Байтурсынова, г.Костанай.

В статье рассматриваются актуальные вопросы квалификации убийства из хулиганских побуждений. Рассматриваются такие факторы, которые влияют на проявление хулиганских побуждений. Автором дается разграничение таких преступлений как хулиганство и убийство из хулиганских побуждений. Правильная квалификация указанных деяний поможет правильно назначить виновному наказание, соответствующее совершенному проступку, и, таким образом, приведет к уменьшению их числа и дальнейшему сведению к минимуму. Обосновывается что при квалификации убийства из хулиганских побуждений также следует уделять наибольшее внимание установлению наличия или отсутствия в действиях виновного хулиганских побуждений и отличать их от иных мотивов и соответственно смежных составов преступлений. В статье также были рассмотрены дискуссионные вопросы, которые возникают при теоретическом исследовании и практической реализации уголовной ответственности за убийство из хулиганских побуждений. Совершенствование уголовного законодательства и профессиональной подготовленности практических работников, заключающееся, в том числе и в умении правильно квалифицировать совершенные деяния и назначать справедливые наказания при совершении убийства из корыстных или хулиганских побуждений, помогут найти в данной области наиболее эффективные методы борьбы с исследуемыми преступлениями. В статье приводятся примеры из судебной практики по квалификации убийства из хулиганских побуждений.

Ключевые слова: преступление, квалификация, убийство, хулиганство, мотив, цель, общественная опасность.

CURRENT ISSUES IN TRAINING THE MURDER OF HOOLIGANISM

Kaymoldinov E.E.- PhD, senior lecturer in criminal law and procedure of Sh . A.Baitursynov , Kostanai

Alpysbaeva A.O. - Master 2 nd year of the Department of Civil and Criminal Law and Procedure Sh. A.Baitursynov, Kostanai

In the article actual questions of qualification murder of hooliganism. We consider such factors that affect the display of hooliganism. The author is given the distinction of such crimes as hooliganism and murder of hooliganism. Proper qualification of the above actions will help to assign the guilty punished, corresponding commission of the offense, and thus lead to a decrease in their number and further minimize. It is proved that in qualifying the murder of hooliganism should also be given the greatest attention to establishing whether or not the actions of the guilty of hooliganism and to distinguish them from other motives and accordingly related offenses. The paper also addressed controversial issues that arise in the theoretical study and practical realization of criminal responsibility for the murder of hooliganism. Improvement of criminal legislation and professional training of practitioners, consisting, including the ability to properly qualify the acts committed and fair prescribe punishment in the commission of murder for selfish or malicious motives, will help to find the most effective methods to combat crimes investigated in this area. The article gives examples of judicial practice on qualifications murder of hooliganism.

Keywords: crime, qualification, murder, hooliganism, motive, purpose, public danger.

БҰЗАҚЫЛЫҚТАН ТУЫНДАЙТЫН ӨЛІМ БІЛІКТІЛІГІ ТУРАЛЫ МӘСЕЛЕЛЕР

Каймульдинов Е.Е.- заң ғылымдарының кандидаты, А. Байтурсынов атындағы КМУ-қылмыстық құқықтық және іс жүргізу кафедрасының аға оқытушы, Қостанай қаласы.

Алпысбаева А. О. - А.Байтұрсынов атындағы университеті Азаматтық және Қылмыстық құқықтық және іс жүргізу кафедрасының 2 курс магистрі, Қостанай қаласы

Бұзақылықтан туындайтын өлім біліктілігі туралы мәселелер, сонымен қатар бұзақылық дисплейіне әсер етуі сияқты факторларды ескеру бапта қарастырылынады. Автормен бұзақы-

лықтан туындайтын кісі өлімі мен бұзушылық қылмыстыраңа байланысты айырмашылық түсіндірілінеді. Жоғарыдағы іс-шаралар дұрыс біліктілікті, жазаларды кінәсіне қарай дұрыс тағайындауға көмектеседі және де құқық бұзушылық жасауға тиісті, олардың санының азаюына әкелуі және одан әрі барынша азайтуға мүмкіндік береді. Бұл бұзақылық өлтіріп іріктеу, сондай-ақ бұзақылық айыптау немесе жоқ іс-әрекеттерді құру үшін ең үлкен назар аударылуы тиіс және басқа да себептер және тиісінше байланысты құқық бұзушылықтың оларды ажырата білу керектігін дәлелденген. Мақалада, сондай-ақ теориялық зерттеу және бұзақылықтан туындайтын өлім үшін қылмыстық жауапкершілік практикалық іске асыру кезінде пайда даулы мәселелері қаралды. Дұрыс өзімшіл немесе зиянды ниетпен кісі өлтіру комиссиясымен жасалынған іс-әрекеттер мен әділ жазаны жіктелеу қабілеті, оның ішінде қылмыстық заңнаманы мен тәжірибелік кәсіби даярлауды жетілдіру, осы саладағы зерттелінген қылмысқа қарсы күрес ең тиімді әдістерін табуға көмектеседі. Мақалада бұзақылықтан туындайтын өлім туралы сот тәжірибесіне сәйкес мысалдар келтірілінген.

Түйінді сөздер: қылмыс, біліктілік, кісі өлтіру, бұзақылық, қозғаушы, мақсаты, қоғамдық қауіптілік.

В ходе развития уголовного законодательства к настоящему времени сложилась определенная категория преступлений против жизни и здоровья, совершение которых из хулиганских побуждений требует самостоятельной квалификации:

- убийство из хулиганских побуждений. Этот вид убийства впервые был закреплен в п. «б» ст. 102 УК РСФСР;

- умышленное причинение тяжкого вреда здоровью из хулиганских побуждений;

- умышленное причинение средней тяжести вреда здоровью из хулиганских побуждений;

- умышленное причинение легкого вреда здоровью из хулиганских побуждений;

- нанесение побоев или совершение иных насильственных действий, причинивших физическую боль, из хулиганских побуждений.

Помимо преступлений против жизни и здоровья хулиганские побуждения предусмотрены и в качестве признака состава в некоторых других статьях Уголовного кодекса РК: уничтожение или повреждение чужого имущества; приведение в негодность объектов жизнеобеспечения; приведение в негодность нефтепроводов, нефтепродуктопроводов и газопроводов; жестокое обращение с животными.

Понятие хулиганских побуждений появилось в судебной практике вслед за УК РСФСР 1922 г., который впервые установил уголовную ответственность за хулиганство. До этого хулиганство (или, по В. Далю, «хулиганизм») было известно как негативное социальное явление, но такого состава преступления не было в уголовном законодательстве [1].

Тому были свои причины. Российские юристы отмечали трудность четкого определения объективных признаков этого преступления, возможность его совершения такими действиями, которые уже предусмотрены в законе. Речь шла главным образом о различном проявлении насилия над личностью.

Опасениям относительно отмеченных трудностей, к сожалению, суждено было оправдаться. Статья 176 УК РСФСР 1922 г. характеризовала хулиганство как «озорные, бесцельные, сопряженные с явным проявлением неуважения к отдельным гражданам или обществу в целом действия». Статья была помещена под рубрикой «иные посягательства на личность и ее достоинство» между оскорблением, клеветой и ложным доносом.

В дальнейшем изменялись и формулировки статьи, и ее расположение в УК (в соответствии с изменением представления о родовом объекте хулиганства: сначала личность, далее порядок управления, затем общественный порядок и общественная безопасность). Но при всех изменениях в основном составе хулиганства не появилось указаний на то, какие конкретно действия образуют это деяние. Изначально было признано в теории и практике, что специфика хулиганства состоит не во внешних действиях, а в его особом внутреннем качестве, в его «хулиганственности», или хулиганских побуждениях.

Сам термин «хулиганские побуждения» появился в судебной практике раньше, чем в законе. Согласно ст. 142 УК РСФСР 1922 г. убийство считалось квалифицированным по мотиву при условии его совершения из корысти, ревности и «других низменных побуждений». Эта формулировка дословно сохранялась в п. «а» ч. 1 ст. 136 УК РСФСР 1926 г. вплоть до 1 января 1961 г. Закон не давал исчерпывающего перечня низменных побуждений, но еще 16 марта 1925 г.

Лишь в 1959 г. признак убийства из хулиганских побуждений был закреплен законодательно. Однако и до этого неоднократно подчеркивалось квалифицирующее значение этого обстоятельства. Убийство из хулиганских побуждений выделялось как один из наиболее опасных видов убийства в юридической литературе, в опубликованных проектах Уголовного кодекса СССР 1939 и 1947 гг.

Укоренился этот взгляд и в судебной практике. Когда Указ Президиума Верховного Совета СССР от 30 апреля 1954 г. распространил применение смертной казни «на лиц, совершивших

умышленное убийство при отягчающих обстоятельствах», Пленум Верховного Суда СССР при толковании этой нормы дал указание считать таковым и убийство из хулиганских побуждений.

К моменту принятия УК 1960 г. уже не было никаких сомнений, что хулиганские побуждения значительно повышают опасность преступлений против жизни и здоровья. Но содержание этого понятия не раскрывалось конкретно ни в законе, ни в постановлениях Пленумов Верховных Судов. Более того, после изменения 10 августа 1940 г. текста ст. 74 УК РСФСР исчезло из закона и общее определение хулиганства. Оно было восстановлено в реформированном виде только в ст. 206 УК РСФСР 1960 г.: «Хулиганство, то есть умышленные действия, грубо нарушающие общественный порядок и выражающие неуважение к обществу».

Характеристику объективной стороны хулиганства, данную в тексте статьи, трудно было практически использовать. При широком понимании общественного порядка как установленной в обществе системы отношений, обеспечивающих общественное спокойствие и возможность нормального осуществления гражданами и организациями своих прав и обязанностей, невозможно представить преступление, которое не нарушало бы этого порядка.

Тем более что публичность не рассматривалась как обязательное проявление хулиганства, в связи с чем оно считалось возможным не только в общественных местах. Иными словами, акцент делался на субъективной стороне преступления, его мотивах и целях, которые и стали основой понятия «хулиганские побуждения».

После того как была введена, а затем и усилена административная ответственность за мелкое хулиганство, к уголовной ответственности за хулиганство стали привлекать преимущественно в тех случаях, когда нарушение общественного порядка было соединено с насилием над личностью. Более того, применение насилия, повлекшего телесные повреждения, давало основание квалифицировать хулиганство как злостное, путем толкования оценочного признака «особая дерзость».

Когда практика столкнулась с необходимостью отграничивать хулиганство от преступлений против личности, в основу отграничения были положены хулиганские побуждения. Официальное толкование этого понятия было дано применительно в УК КазССР 1959 г., где, как отмечено, впервые прямо устанавливалась ответственность за убийство из хулиганских побуждений.

Пленум Верховного Суда СССР в Постановлении от 27 июля 1975 г. N 4 «О судебной практике по делам об умышленном убийстве» среди признаков этого вида убийства назвал в первую очередь совершение преступления «на почве явного неуважения к обществу, пренебрежения к правилам общежития и нормам социалистической морали».

В дальнейшем, несмотря на продолжающиеся изменения формулировки состава хулиганства в законе, понятие хулиганских побуждений обрело стабильность и используется теперь не только при квалификации убийства, но и других преступлений.

При этом для правильного установления указанных побуждений в случае совершения виновным насильственных действий в ходе ссоры либо драки судам необходимо выяснять, кто явился их инициатором, не был ли конфликт спровоцирован для использования его в качестве повода к совершению противоправных действий. Если зачинщиком ссоры или драки явился потерпевший, а равно в случае, когда поводом к конфликту послужило его противоправное поведение, лицо не подлежит ответственности за совершение в отношении такого потерпевшего преступления из хулиганских побуждений».

Еще до принятия УК 1997 г. сложилась такая практика, что статья о хулиганстве стала применяться как норма, направленная на защиту не только общественного порядка, ущерб которому трудно ощутить, но и на защиту личности, ущерб которой всегда можно установить и измерить. Отграничение хулиганства от смежных преступлений против личности проводилось только по наличию (или отсутствию) хулиганских побуждений. Об этом свидетельствуют многочисленные материалы судебной практики, в том числе опубликованные. В то же время все реже приходилось сталкиваться с хулиганством как уголовным преступлением, если оно не было связано с насилием над личностью.

Анализ следственной и судебной практики выявляет неоднозначное понимание правоприменителем признака хулиганского мотива в преступлении, предусмотренном п. «9» ч. 2 ст. 99 УК РК, - убийство из хулиганских побуждений.

Хулиганское поведение виновного характеризуется как совершенное на почве явного неуважения к обществу и общепринятым нормам морали, являющееся открытым вызовом общественному порядку и обусловленное желанием противопоставить себя окружающим, продемонстрировать пренебрежительное к ним отношение.

При грубом нарушении общественного порядка учитываются такие объективные признаки противозаконного деяния, как способ, место их совершения, а также интенсивность и иные обстоятельства. Указанные признаки предполагают характеристику преступлений, совершенных из хулиганских побуждений, как «публичных», т.е. совершающихся в районах сосредоточения людей: местах массового отдыха - парках, концертных площадках, пляжах, точках общественного питания и др.

Признаки хулиганских побуждений при убийстве принято делить на внешние, объективные, которые характеризуют осознаваемую убийцей обстановку в момент его совершения (публичность), и внутренние, относящиеся к субъективной оценке виновным повода для убийства (незначительный повод) либо состоящие в отсутствии видимого повода.

Убийства из хулиганских побуждений чаще совершаются в обстановке публичности, т.е. в общественном месте, посещаемом многими лицами, не являющимися соучастниками преступника либо потерпевшими, что тем не менее не является обязательным для вменения п. «9» ч. 2 ст. 99 УК РК.

Обстановку публичности усматривают также, например, в коммунальной квартире, внутреннем дворе частного домовладения и т.д., т.е. хотя и не в общественном месте, но в присутствии окружающих людей, открыто наблюдающих за событием преступления.

Верховный Суд РК неоднократно четко и недвусмысленно обозначал позицию, в соответствии с которой публичность деяния не является обязательным обстоятельством, необходимым для установления хулиганского мотива посягателя. Так, в приведенных ниже следственных ситуациях смерть причинялась без видимого повода в малопосещаемых местах и в отсутствие окружающих, т.е. лиц, не являющихся ни соучастниками убийства, ни потерпевшими, что тем не менее явилось достаточным основанием для характеристики судами таких убийств как совершенных из хулиганских побуждений.

Например, Д., в безлюдном месте, на берегу реки увидел ранее ему незнакомого одинокого рыбака М., поблизости от которого отсутствовали люди. Д. скрытно приблизился к М. на расстояние арбалетного выстрела, после чего беспричинно, проявляя безразличие к жизни человека, произвел в того выстрел из арбалета, причинив последнему телесные повреждения, послужившие причиной смерти потерпевшего [2].

Напротив, в случаях, когда убийство происходило публично, например, в обстановке открытости, в присутствии окружающих, однако смерть причинялась по «значительному» поводу, например, из ненависти, такие преступления не признавались совершенными из хулиганских побуждений. Верховный Суд РК неоднократно указывал, что убийства, совершенные в связи с личными неприязненными отношениями, независимо от места их совершения, не должны квалифицироваться как совершенные из хулиганских побуждений.

Так, К., в нетрезвом состоянии, после конфликта с Б. взял охотничье ружье, пришел к дому последнего. Увидев Б. стоящим спиной к окну, К. произвел в него два выстрела сквозь окно, после чего ушел домой. Судом действия К. квалифицированы как покушение на убийство из хулиганских побуждений [2].

Убийство из хулиганских побуждений часто является продолжением ранее возникших хулиганских действий. Так, в приведенном ниже примере действия О., которые впоследствии суд квалифицировал как хулиганство, «переросли» в покушение на убийство из хулиганских побуждений.

Например, О., находясь в состоянии алкогольного опьянения, подошел в кафе к незнакомым ему Я. и С., где между ними по незначительному поводу возникла ссора. Используя незначительный повод для предлога для последующих действий, О. произвел в указанных лиц, а также сидевших рядом за столиком Л. и Д. выстрелы боевыми патронами из пистолета, после чего покинул кафе. Увидев на улице незнакомому ему З., виновный выстрелил и в него из того же пистолета [3].

На практике часто возникают трудности в отграничении убийства в ссоре (драке) и убийства из хулиганских побуждений.

Также, давая оценку убийству, как совершенному из хулиганских побуждений, суды зачастую ссылаются на установление факта отсутствия личного знакомства подсудимого с потерпевшим.

Напротив, установление судом фактических обстоятельств убийства, свидетельствующих о предварительном знакомстве виновного и потерпевшей, наряду с иными признаками в ряде случаев определяют его вывод об отсутствии в преступлении хулиганских побуждений.

В соответствии с материалами судебной статистики большинство убийств из хулиганских побуждений совершается в состоянии алкогольного опьянения. Сам факт совершения убийства виновным в состоянии алкогольного опьянения не является доказательством хулиганского мотива, однако такое состояние в какой-то степени является объяснением «необычности», «парадоксальности» такого поведения. Можно говорить об отсутствии повода либо о незначительности, ничтожности повода «хулиганского» убийства, с точки зрения нормального человека. Однако этот же повод для убийцы, находящегося в состоянии алкогольного опьянения, может являться важным и значимым. Так, в одном случае виновный в убийстве из хулиганских побуждений показал, что совершил преступление из-за того, что незнакомая ранее гражданка отказалась показать ему ребенка. Данное обстоятельство представилось ему крайне оскорбительным, из-за чего он очень «разозлился».

Убийство из хулиганских побуждений иногда называют «безмотивным», объясняя такую позицию отсутствием причин для убийства. Данное утверждение следует считать неверным, ошибочным, даже вредным для процесса квалификации преступлений. Любое умышленное преступление совершается по какому-либо мотиву или с какой-либо целью. Неустановление в ходе предварительного расследования или судебного заседания причин для убийства не является основанием

для вменения хулиганского признака. Если убийство совершается при наличии незначительного повода, часто присутствуют проявления мести, виновный мстит потерпевшему, ошибочно признавая ничтожный повод значительным для убийства. Месть в таком случае является элементом хулиганских побуждений, так как преступник стремится жестоко отомстить по незначительному поводу, проявив особую дерзость и цинизм по отношению к интересам других людей [4].

К незначительному поводу в некоторых случаях может быть отнесено и проявление ревности. Например, комплимент, высказанный в публичном месте одному из супругов в присутствии другого, может быть воспринят виновным как «достаточный» для убийства повод. Практика показывает, что многие случаи «бытовых убийств» были вызваны ненавистью и озлоблением убийцы к потерпевшему по совершенно ничтожному поводу, который, однако, был для них исключительно серьезным и достаточным для причинения смерти. Убийство без видимого повода или по незначительному поводу признается хулиганским, если содержит признаки явного неуважения к обществу, циничного пренебрежения общественными интересами, характеризуется дерзостью, цинизмом, озорством. Если такие признаки отсутствуют, то преступление признать хулиганским нельзя даже при отсутствии видимых причин для убийства.

Органам следствия и судам необходимо осознавать, что не отсутствие видимых причин для убийства позволяет квалифицировать убийство, как совершенное из хулиганских побуждений, а доказанность именно хулиганского мотива.

К числу основных выводов по вопросам квалификации убийства из хулиганских побуждений относятся следующие:

- убийства из хулиганских побуждений напрямую связаны и преимущественно обусловлены низким уровнем общей культуры виновного, а также спецификой состояния его нервной системы, здоровья и психики. Как уже указывалось, личность данного убийцы весьма специфична и многим отличается от иных преступников;

- раннее выявление фактов хулиганского поведения не может в конечном счете не повлечь предупредительный эффект. Одной из мер правового характера, как справедливо обращают внимание многие ученые в последние годы, является применение жестких карательных мер к преступникам, совершившим особо тяжкие преступления, а из них – в первую очередь к убийцам;

- общественная опасность и тяжесть убийств из хулиганских побуждений оценивается вдвойне, речь идет о невинных жертвах, часто вообще посторонних для преступников;

- следует учесть, что большая часть убийств из хулиганских побуждений совершается при не выясненных до конца обстоятельствах, так как жертва убита, свидетелей часто нет – таким образом, истинные обстоятельства, подтверждающие, например, безмотивность (отсутствие явного мотива убийства), бессмысленность такого преступления либо, наоборот, свидетельствующие о виновном поведении потерпевшего по отношению к совершившему убийство (аморальное, противоправное поведение) отсутствуют;

- определяющая черта убийств – это их ситуативный характер, с внезапно возникшим, неопределенным умыслом, а для убийц, в основном, характерно ситуативное мышление. Данная закономерность прослеживается главным образом по бытовым, досуговым и семейным убийствам;

- следует особое внимание уделять профилактике семейного и бытового неблагополучия, а также выявлению пьянства, наркотизма, токсикомании и иных антисоциальных проявлений, затяжных конфликтов и скандалов как по месту проживания граждан, так и возникших спонтанно в общественных местах, особенно в тех случаях, когда их инициаторами и участниками являются бывшие осужденные, склонные к насилию и хулиганству;

- несмотря на тяжесть данного рода убийств, довольно большая часть из них остается латентной, что трудно объяснить. Показателен в связи с этим следующий факт: пострадавший от хулиганских действий не сообщает об этом факте в правоохранительные органы;

- основой предупреждения насильственной преступности является решение глобальных экономических, социальных, политических, нравственных, правовых и иных проблем. Повышение экономического благосостояния людей, совершенствование их нравственного воспитания, решение политических задач и наряду с этим проблем повседневного существования, проблем быта имеет первостепенное значение для борьбы с таким злом, каким является преступное насилие»;

- необходима действенная пропаганда здоровой семьи, высоких нравственных отношений между супругами и детьми, привитие привычки и потребности теплого, ответственного отношения к близким. В этом направлении реальную и действенную помощь способны оказать средства массовой информации (в особенности телевидение), которые удручают сегодня обилием бездуховных материалов и программ, фильмов-боевиков, криминальных сюжетов, сопровождающихся убийствами, и иных передач, играющих явно отрицательную роль в формировании подрастающего поколения, пропагандирующих насилие, разрушение, уничтожение материальных и культурных благ общества как основу жизни и поведения в окружающем мире;

- на раннем этапе профилактики необходимо применить и меры принудительного характера, пресекающие правонарушения (привлечь к административной ответственности, поместить лицо в

специальное учебно-воспитательное или медицинское учреждение и т. д.), и по возможности нейтрализовать криминогенные и близкие к ним ситуации, способные провоцировать совершение преступления (разрешить конфликт дома или на работе своего подопечного, помочь в обеспечении личной безопасности при посягательствах непреступного характера на личность и т. п.), изолировать лидеров маргинальной либо криминальной группы, разобщить подобное неформальное объединение и т. д.;

- выявление лиц, которые способны совершить преступление, в первую очередь основано на осведомленности о таких лицах, а оно, в свою очередь, на тесном сотрудничестве граждан страны с сотрудниками правоохранительных органов, доверии к ним.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Семернёва Н.К. Квалификация преступлений (части Общая и Особенная): научно-практическое пособие. - СПб.: Проспект, 2010. – С.85-86
2. Андреева Л.А. Квалификация убийств, совершенных при отягчающих обстоятельствах: учеб. пособие. - СПб.: Проспект, 1998. - С.33-35.
3. Яни П.С. Хулиганский мотив убийства // Законность. - 2011. - № 7. – С.17-18
4. Семерикова А.А. Предупреждение убийств из хулиганских побуждений : автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук. - М.: Норма, 2011. – С.12

References:

1. NK Semernëva Quid de criminibus (de generalibus vel specialibus) Acta Guide . - SPb. Prospect, 2010. - S.85-86
2. Andreeva LA Industria occiderit sub adiunctis aggravantem : Phil . mensuram . - SPb . Prospect , 1998. - S.33-35 .
3. Jani PS Injuriosum iuris causa, // . - 2011. - № 7. - S.17-18
4. A Semerikova Monitum de occidentiae hooliganism : thesis in abstracto a scientia of competition iuris scientiae gradus candidatus . - M . , Normae , 2011. - p.12

Сведения об авторе

Каймульдинов Е.Е. - кандидат юридических наук, старший преподаватель кафедры уголовного права и процесса КГУ им. А. Байтурсынова, г.Костанай, тел.: 8-701-774-29-24.

Алпысбаева Айдана Онербековна - магистрант 2-го курса кафедры гражданского и уголовного права и процесса КГУ им. А. Байтурсынова, г.Костанай, тел. 8-701-599-99-33, e-mail: aidana-alpysbaev@mail.ru.

Kaymuldinov E.E. - PhD, senior lecturer in criminal law and procedure of Sh . A.Baitursynov, Kostanai. phone: 8-701-774-29-24.

Alpysbaeva Aidana Onerbekovna - Master 2 nd year of the Department of Civil and Criminal Law and Procedure Sh. A.Baitursynov, Kostanai, phone: 8-701-599-99-33 , e-mail: aidana-alpysbaev@mail.ru.

Каймульдинов Е.Е. - заң ғылымдарының кандидаты, А. Байтурсынов атындағы КМУ- қылмыстық құқықтық және іс жүргізу кафедрасының аға оқытушы, Қостанай қаласы. тел.: 8-701-774-29-24.

Алпысбаева А. О. - А.Байтұрсынов атындағы университеті Азаматтық және Қылмыстық құқықтық және іс жүргізу кафедрасының 2 курс магистрі, Қостанай қаласы тел.: 8-701-599-99-33, электрондық пошта : aidana-alpysbaev@mail.ru .

УДК 34:316.344.5-057.1 (574+47)

ПРАВОВЫЕ АСПЕКТЫ ПРОЦЕДУРЫ РАЗРЕШЕНИЯ НАЛОГОВЫХ СПОРОВ В КАЗАХСТАНЕ И РОССИИ

Сумачев А.В. – доктор юридических наук, профессор, Тюменский государственный университет

Алдабергенова А.И. – магистр юридических наук, и.о. зав.кафедрой гражданского и уголовного права и процесса, Костанайский государственный университет имени А.Байтурсынова

В статье говорится о проблемах разрешения налоговых споров согласно налоговому законодательству и сложившейся судебной практике, а также дается комплексный анализ правового положения налогоплательщиков в Казахстане и России.

Поскольку налоговые споры как комплекс правоотношений представляют собой одну из наиболее сложных категорий дел в судебной практике. Суду нередко противостоит не просто бухгалтер, как представитель налогоплательщика, а нанятые крупные юридические фирмы, специализирующиеся на поиске налоговых лазеек и на защите состоятельных налогоплательщиков различными способами.

При этом возникающие в налоговой сфере споры характеризуются такой степенью сложности, что подчас даже специалисту непросто в них разобраться, выявить ошибку в понимании и применении той или иной нормы налогового права и найти единственно правильное решение. Для судов же, разрешающих налоговые споры, эта задача осложнена еще и бюджетным элементом, поскольку на карту всегда поставлены немалые имущественные интересы, с одной стороны, государства, а с другой - налогоплательщиков и иных обязанных лиц.

В статье представлено комплексное научно-прикладное исследование процедуры разрешения налоговых споров, актуальных вопросов правового регулирования организации и деятельности налоговых органов: определения приемов формирования компетенции, аспектов материального права при обжаловании решений налоговых органов.

Авторами исследованы проблемные вопросы, возникающие как на практике, так и являющиеся предметом теоретических дискуссий, а также дан правовой анализ и конкретные рекомендации по их урегулированию.

Ключевые слова: налоговый спор, налогоплательщики, судебная практика, бюджет, налоговая проверка.

LEGAL ASPECTS OF PROCEDURE OF TAX DISPUTE RESOLUTION IN KAZAKHSTAN AND RUSSIA

Sumachev A.V. - Doctor of Law, professor, Tyumen State University

Aldabergenova A.I. - master of the Law, Head of the Department of civil and criminal law and process, A.Baitursynov Kostanai State University

The article describes the problems of tax dispute resolution in accordance with tax legislation and court practice, as well as provides a comprehensive analysis of the legal position of taxpayers in Kazakhstan and Russia.

Since the tax disputes as a set of relationships are one of the most difficult types of cases in the judicial practice. Court often confronted not just an accountant, a tax representative, and hired the largest law firms, specializing in searching and tax loopholes to protect wealthy taxpayers in different ways.

This raises in taxation disputes are characterized by a degree of complexity that sometimes even a specialist is not easy to understand them, to identify an error in the understanding and application of a rule of tax law and to find the right decision. For vessels of the same, allowing tax disputes, the task is complicated also budgetary element, since the card has always put a lot of vested interests, on the one hand, the state, and on the other - taxpayers and other obligated persons.

The article presents a comprehensive scientific and applied research procedures to resolve tax disputes, topical issues of legal regulation of the organization and activity of the tax authorities: definition of methods of formation of competence, issues of substantive law in an appeal against decisions of tax authorities.

The authors investigated the problematic issues that arise in practice, and are the subject of theoretical discussions, and given the legal analysis and specific recommendations for their resolution.

Key words: the tax dispute, taxpayers, judicial practice, the budget, tax audit.

ҚАЗАҚСТАН МЕН РЕСЕЙДЕ САЛЫҚ ДАУЛАРДЫ ШЕШУ РӘСІМДЕРІНЕ ҚҰҚЫҚЫТЫҚ АСПЕКТИЛІРІ

*Сумачев А.В. – заң ғылымдарының докторы, профессор, Тюмень мемлекеттік университеті
Алдабергенова А.И. – з.ғ.м., азаматтық және қылмыстық құқық пен іс жүргізу кафедрасының
меңгерушісі, А.Байтурсынов атындағы Қостанай мемлекеттік университеті*

Мақалада салық заңнамаға сәйкес сот тәжірибесінде қалыптасқан салық даулардың шешуінің мәселелері айқындалған және Қазақстан мен Ресейдің салық төлеушілерінің құқықтық мәртебесіне кешенді талдау жасалынған.

Қарым-қатынас жиынтығы ретінде салық даулар сот практикасында белсенді қолдануды жағдайларда ең қиын түрі болып табылады. Осыған байланысты құқықтық зерттеу жасалып, нәтижесінде сотқа қарсы тұрған жай ғана емес бухгалтер, салық төлеушінің өкілі ретінде аңықтама беріліп қана қоймай, оның әр түрлі тәсілдеріне де құқықтық сипаттама берілді.

Салық саласында туындайтын дауларды кейбір кезде тіпті маманға түсіну оңай емес, тіпті олардың қателерін анықтау мен дұрыс шешімнің табу. Салық төлеушілердің және басқа да асыруға міндетті тұлғалардың - бір жағынан, мемлекеттің - екінші жағынан және басқа да мәселелері бойынша, әрқашан мүліктік қызықтары қойлады, өйткені салық дауларын шешетін соттар міндетін, сондай-ақ, бюджеттік элементі қиындатады.

Мақалада салық дауларды шешу рәсімдерінің құқықтық мәртебесін ғылыми зерттеудің кешені, ұйымның және сол органның: сайлау процедурасы, өкілеттілігінің тоқталылуы, құзыреттерін қалыптастыруды анықтауды қабылдау жағдайлары, салық органдарының шешіміне шағым жасау барысындағы материалдық құқықтық аспектілері жөніндегі сұрақтарын реттеу ұсынылған.

Автормен теорияда және тәжірибеде пайда болатын талас тартыстарды зерттеу бойынша өзекті сұрақтар зерттелген, сонымен қатар, құқықтық талдау мен оларды реттеу жөнінде тақты ұсыныстар берілген.

Кілтті сөздер: салық дауы, салық төлеушілер, сот практикасы, бюджет, салық аудиті.

В налоговом праве взаимоотношения между налоговыми органами, налогоплательщиками и иными обязанными субъектами основываются на началах неравенства участников налоговых правоотношений, их субординационном характере. Однако не следует противопоставлять интересы той и другой стороны, поскольку налоговые органы и государство в целом, с одной стороны, и налогоплательщики, с другой стороны, в конечном итоге, заинтересованы в поддержке друг друга.

Противопоставление их интересов есть результат либо умысла, либо непроработанности правового механизма их взаимоотношений. В связи с этим очевидно, что действующая налоговая система нуждается в установлении баланса интересов публичного и частного характера.

Налоговый спор как итог противопоставления таких интересов, по сути, следует рассматривать как нежелательное явление, но если оно присутствует, то государство должно принимать меры по его урегулированию. Тот факт, что в настоящее время наблюдается рост числа налоговых споров, свидетельствует о наличии больших резервов правового обеспечения функционирования налоговой системы. В общем числе дел, разрешенных в судебном порядке, доля налоговых споров постоянно увеличивается. Так, в специализированных межрайонных экономических судах Республики Казахстан, которым подведомственны гражданские дела экономической направленности, в 2015 году из 20079 гражданских дел было рассмотрено 6024 спора, связанных с применением налогового законодательства, что составило 30% всех дел [1].

Налоговые споры как комплекс правоотношений представляют собой одну из наиболее сложных категорий дел в судебной практике. Суду нередко противостоит не просто бухгалтер, как представитель налогоплательщика, а нанятые крупные юридические фирмы, специализирующиеся на поиске налоговых лазеек и на защите состоятельных налогоплательщиков различными способами.

Налоговые органы адаптируют свои стратегии, области повышенного внимания и политику в ответ на изменяющуюся бизнес-среду, чтобы обеспечить полное исполнение налоговых обязательств. Они разрабатывают новые инструменты, процессы и возможности, чтобы гарантировать то, что их ограниченные ресурсы применяются в нужных местах. Они также обмениваются информацией со своими зарубежными коллегами, становясь более опытными, оттачивая методы принуждения налогоплательщиком и разрабатывая новое законодательство для более полного сбора налогов. Результатом стали более частые и более сложные споры между налогоплательщиками и налоговыми органами - тенденция, которая только растет с усилением развивающихся рынков и развитием налоговых систем.

Так как налоговые органы заостряют свое внимание на исполнении налоговых обязательств и принуждении к этому, налогоплательщики также корректируют свои стратегии. Столкнувшись с валом проверок, проводимых одновременно по всему миру, компании должны проактивно решать потенциальные налоговые разногласия путем эффективного налогового планирования (для избежания последующих споров), выработки налоговых позиций в рискованных областях, создания процедур для реагирования на запросы о проведении проверки, разработки конкретных механизмов реагирования для каждой юрисдикции, и построения взаимоотношений с налоговыми органами. Одним из ключей к успеху проактивного решения глобальных налоговых споров и рисков является знание о существовании инструментов APC, а также факторов, которые необходимо учитывать при их использовании.

В случаях, когда спор возникает в процессе налоговой проверки, налогоплательщики могут вступить в конструктивный диалог с налоговыми органами в попытке достичь соглашения без перехода непосредственно к судебному процессу. Довольно часто споры происходят из-за расхождения во мнениях или профессиональных суждениях по определенным фактам. В качестве примеров, где есть много возможностей для соглашения в пределах диапазона допустимых оценок, можно привести оценку объектов налогообложения или распределение доходов или расходов. Иногда спор является результатом различной интерпретации применяемых норм права.

Там, где есть фактический спор и хорошо урегулированное законодательство, процессы после подачи декларации, связанные с прямым диалогом между налогоплательщиком и налоговыми органами, часто могут служить для разрешения спора путем переговоров, чтобы обе стороны могли договориться о справедливых условиях. Например, переговоры могут вестись с командой, осуществляющей налоговую проверку. Если решение может быть основано только при «опасности судебных процессов», то переговоры могут быть использованы для передачи дела соответствующему подразделению налоговых органов.

В то же время, суды вынуждены зачастую решать такие налоговые споры, которые формально не требуют больших судебных прений. Нередко рассматриваются дела по искам налоговых органов о взыскании налоговых санкций при отсутствии какого-либо спора, когда налогоплательщик не оспаривает решение налогового органа, однако по разным причинам не может выполнить такое решение. Таким образом, суды превращаются в придаток органов административной власти.

Важность установления соответствующих процедур разрешения споров во внесудебном порядке отмечает и Президент РК Н. Назарбаев, который в своем Послании «Стратегия «Казахстан-2050»: новый политический курс состоявшегося государства» сделал особый акцент на развитие институтов внесудебного урегулирования и разрешения споров [2].

Таким образом, отсутствие четкого механизма разрешения налоговых споров делает затруднительной, с одной стороны, реализацию законно предоставленных прав налогоплательщиков, а с другой - реализацию государством своих фискальных интересов по наполнению бюджета. Устранение недостатков разрешения налоговых споров является первоочередной мерой воздействия государства на налоговую сферу.

При этом возникающие в налоговой сфере споры характеризуются такой степенью сложности, что подчас даже специалисту непросто в них разобраться, выявить ошибку в понимании и применении той или иной нормы налогового права и найти единственно правильное решение. Для судов же, разрешающих налоговые споры, эта задача осложнена еще и бюджетным элементом, поскольку на карту всегда поставлены немалые имущественные интересы, с одной стороны, государства, а с другой - налогоплательщиков и иных обязанных лиц. В судах такие споры рассматриваются в рамках главы 27 ГПК [3].

Налоговый омбудсмен - в настоящее время в Казахстане работают два омбудсмена в сфере бизнеса: банковский омбудсмен и страховой омбудсмен.

Банковским омбудсменом является независимое в своей деятельности физическое лицо, осуществляющее урегулирование разногласий, возникающих из договора ипотечного займа, между банком, организацией, осуществляющей отдельные виды банковских операций, и заемщиком - физическим лицом по его обращению с целью достижения согласия об удовлетворении прав и охраняемых законом интересов заемщика и банка, организации, осуществляющей отдельные виды банковских операций.

При этом практика зарубежных стран по налоговой апелляции показывает, что хорошо зарекомендовало себя рассмотрение налоговых споров такими независимыми органами, как трибуналы, комиссии. Институт омбудсмена применим только по вопросам процессуального права.

На текущий момент рассматривается возможность создания в Казахстане независимого коллегиального органа по рассмотрению налоговых споров в внесудебном порядке. В выработке предложений по созданию такого коллегиального органа принимают участие не только госорганы, но также представители бизнес-сообщества в лице НЭПК «Союз Атамекен».

Окончательное решение о необходимости создания в Казахстане такого органа, по ее модели, будет приниматься Правительством РК.

Кроме того, в настоящее время идет дискуссия о создании института бизнес-омбудсмена (уполномоченного по правам предпринимателей) - каким образом избирать защитника прав бизнесменов, какими функциями и полномочиями наделить.

Как показывает практика, преимущественное большинство налоговых дел, рассматриваемых судами в порядке особого искового производства, - это споры о признании незаконными и отмене актов налоговой проверки и уведомлений о результатах налоговой проверки, которые выносятся органами налоговой службы по завершению налоговой проверки «...в случае выявления нарушений, приводящих к начислению сумм налогов и других обязательных платежей в бюджет, обязательств по исчислению, удержанию, перечислению обязательных пенсионных взносов, исчислению и уплате социальных отчислений и пеней, уменьшению убытков, неподтверждению к возврату сумм превышения налога на добавленную стоимость и (или) корпоративного (индивидуального) подоходного налога, удержанного у источника выплаты с доходов нерезидентов...».

Так, надзорная судебная коллегия Верховного Суда рассмотрела дело по заявлению ТОО «С» об обжаловании уведомления №40 от 08 февраля 2010 года о начислении КПН в сумме 42 608 623 тенге, НДС - 27 420 149 тенге.

По итогам проверки Налогового комитета Министерства финансов ТОО «С» начислены КПН в сумме 43 527 400 тенге и пеня 1 022 364 тенге, НДС - 27 467 892 тенге и пеня в сумме 3 026 341 тенге [4].

ТОО «С» обжаловало данное уведомление.

Заявление мотивировано тем, что в соответствии со ст. 80 НК доход в сумме 275 619 760 тенге обоснованно включен в СГД 2009 года, поскольку дополнительным соглашением от 10 января 2009 года указанная сумма прощена фирмой «Д». Для реализации договора о государственных закупках по строительству магистральной дороги, заключенного с ГУ «Управление пассажирского транспорта и автомобильных дорог города Астаны» необходимо выплачивать компенсации за изымаемые у собственников земельные участки. Согласно ст. 100 НК такие расходы подлежат вычету при определении налогооблагаемого дохода. Налоговое управление расходы 2008 года (90 000 000 тенге) перенесло в следующий налоговый период (2009 год).

Поступление от заказчика денег в сумме 90 000 000 тенге для последующей выплаты компенсации не являлось доходом.

Заявитель перешел с пропорционального на отдельный метод определения суммы НДС по требованию Налогового комитета СЭЗ «Астана - новый город». Заявитель встал на налоговый учет в Налоговом комитете с 16 ноября 2005 года. Проведенной налоговой проверкой за период с 27 мая 2004 года по 01 апреля 2006 года Налоговый комитет СЭЗ налоговых нарушений по исчислению НДС не установил. Повторная налоговая проверка за тот же период по тому же виду налога не допускается.

Решением специализированного межрайонного экономического суда города Астаны от 13 августа 2010 года уведомление в части начисления КПН в сумме 42 608 623 тенге и пени 1 022 364 тенге признано незаконным и отменено. С Налогового управления в пользу заявителя взыскана государственная пошлина в сумме 740 774 тенге. В остальной части заявление оставлено без удовлетворения.

Решение специализированного межрайонного экономического суда города Астаны, постановления апелляции и кассационной судебных коллегий суда города Астаны изменила. Указанные судебные акты в части признания незаконным уведомления о начислении КПН в размере 27 000 000 (двадцать семь миллионов) тенге и пени в сумме 461 320 (четырееста шестьдесят одна тысяча триста двадцать) тенге отменила. Вынесено новое решение об отказе в удовлетворении заявления ТОО «СП «К» об отмене уведомления в указанной части по следующим основаниям.

Из материалов дела видно, что 12 декабря 2008 года между ТОО «С» и Н. заключён предварительный договор купли-продажи жилого дома с земельным участком за 90 000 000 тенге. По условиям этого договора 45 000 000 тенге перечисляются продавцу в срок до 25 декабря 2008 года, а оставшаяся сумма 45 000 000 тенге выплачивается после получения справки об отсутствии обременения и заключения основного договора.

29 декабря 2008 года ТОО «С» перечислило платёжным поручением Н. сумму 45 000 000 тенге.

15 января 2009 года с Н. заключен основной договор купли-продажи земельного участка, а оплата произведена платёжными поручениями от 01 и от 28 апреля 2009 года.

Суд, удовлетворяя заявление заявителя, исходил из того, что расходы по выплате компенсации, в том числе сумма компенсации 90 000 000 тенге, произведены в 2008 году.

Приведем пример из российской практики по налоговым спорам [5].

При вынесении решения по итогам выездной проверки инспекция обязана учесть показатели уточненной декларации, поданной после составления акта выездной проверки. Так, после получения акта выездной налоговой проверки, но до принятия инспекцией решения, Общество 27 сентября 2013 г. представило уточненную декларацию по налогу на прибыль за проверенный 2009 г., в которой

увеличило внереализационные расходы на суммы ранее не учтенных процентов по некоторым кредитным договорам. Инспекция уточненную декларацию оставила для камеральной проверки и решением от 2 октября 2013 г. привлекла Общество к штрафу по п. 1 ст. 122 НК РФ [6], начислила пени. Суд указал, что предмет выездной проверки - правильность исчисления и своевременность уплаты налогов, и результатом проверки должно быть определение реальных налоговых обязательств налогоплательщика (ст. 82, 87, 89 НК РФ). На основании ст. 122 НК РФ занижение налоговой базы, иное неправильное исчисление налога образуют состав правонарушения лишь в случае, если такие действия (бездействие) привели к неполной уплате налога, т. е. к возникновению задолженности. Таких обстоятельств инспекция не установила. Более того, в ходе рассмотрения дела в суде Общество подтвердило обоснованность заявленных внереализационных расходов. Суд признал решение инспекции незаконным.

О применении вычетов по НДС НК РФ не предусмотрено обязательного представления документов, подтверждающих наличие материальных ресурсов при совершении сделки, для применения вычетов по НДС.

Основное средство (АЗС) эксплуатировалось в течение трех лет, но в связи с нерентабельностью законсервировано. При оценке технического состояния оно признано неудовлетворительным для эксплуатации, его восстановление - экономически невыгодным, и оно ликвидировано. Остаточную стоимость объекта и расходы на демонтаж Общество списало во внереализационные расходы. Суд отклонил довод инспекции о том, что положения подп. 8 п. 1 ст. 265 НК РФ не могут быть применены, поскольку ликвидируемое основное средство не использовалось в производстве, а находилось на консервации. Основополагающим критерием для учета затрат в составе внереализационных расходов служит наличие у ликвидируемого объекта статуса «основного средства», при том что в ПБУ 6/01 «Учет основных средств» не предусмотрено, что нахождение объекта на консервации лишает его статуса «основного средства». Учет расходов в виде недоначисленной амортизации связан с ликвидацией основного средства независимо от того, используется оно или находится на консервации (не начисляется амортизация). Абзац 2 п. 8 п. 1 ст. 265 НК РФ, на который ссылалась инспекция, конкретизирует способ учета недоначисленной амортизации в составе расходов применительно к методам начисления амортизации, не устанавливает запрета на учет недоначисленной амортизации основного средства, находящегося на консервации. Отрицание инспекцией возможности учесть во внереализационных расходах сумм недоначисленной амортизации по ликвидируемому объекту, находящемуся на консервации, означает невозможность Общества учитывать при исчислении налога на прибыль расходы, понесенные при создании (приобретении) основного средства, что противоречит нормам права. Расходы, связанные с выбытием основного средства, учитываются в полном объеме по окончании процедуры выбытия [5].

Таким образом, на основании всех приведенных доводов, рассмотренных примеров и имеющейся статистики, мы видим, что в данной сфере законодательства особенно необходимо реформирование процедуры обжалования актов и решений государственной администрации, чтобы прекратить ущемление прав налогоплательщиков и произвол органов налоговой службы.

Многие из налогоплательщиков являются крупными международными компаниями, которые уплачивают в бюджет значительные суммы, чем в свою очередь порой обеспечивают бюджеты целых регионов. У налоговых органов по отношению к крупным налогоплательщикам складывается чисто потребительское отношение, рассчитанное на то, что большим корпорациям не составит труда выплатить дополнительные суммы налогов, зачастую неправомерно дончисленными налоговыми органами. При этом, сталкиваясь с описанными выше проблемами и преградами, даже крупным компаниям часто не удается отстоять свои права в суде, потратив при этом дополнительные суммы денежных средств на уплату государственной пошлины в судах, а также на услуги представителей и юристов. Это может повлечь крайне негативные для нашей страны последствия в виде формирования отрицательного отношения иностранных предпринимателей к государственной системе Казахстана, и, следовательно, сокращения количества поступающих инвестиций.

Налоговый спор, как и административно-правовой спор, имеет место в рамках правоотношения, возникающего в связи с управленческой деятельностью уполномоченного органа по осуществлению исполнительно-распорядительных функций. Анализ предлагаемых различными авторами определений налогового спора позволяет сделать вывод о том, что наиболее существенными признаками налоговых споров, определяющими их правовую природу, являются следующие: 1) объект спора - интерес участников спора; 2) субъектный состав; 3) «процессуальная» концепция налогового спора, то есть возникновение налогового спора связывают с обращением лица в установленном порядке в компетентный государственный орган. По-нашему мнению, налоговый спор может существовать и до обращения заинтересованным лицом в юрисдикционный орган. Представляется, что при определении понятия «налоговый спор», необходимо придерживаться «конфликтного» подхода к спору о праве. Налоговый спор в этом случае выступает как стадия юридического конфликта, но момент его возникновения определяется раньше обращения с соответствующим заявлением к юрисдикционному органу. В то же время существование налогового

спора невозможно без выражения одной из сторон спорного правоотношения своего отрицательного отношения к сложившейся ситуации. Уточняется определение налогового спора. Налоговый спор представляет собой налогово-правовое отношение, отражающее противоречие интересов государства и налогоплательщиков, иных участников налоговых правоотношений по поводу применения норм налогового права, разрешаемый уполномоченным юрисдикционным органом или по согласованию сторон. Представлено, что одним из наиболее действенных факторов оптимизации правового механизма разрешения налоговых споров должны стать доктринальная разработка и последующее легитимное закрепление системообразующих категорий, необходимых для выявления, познания, разрешения и устранения разногласий, возникающих в сфере налоговых отношений.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Обобщение Верховного Суда Республики Казахстан об итогах отправления правосудия в 2014 году // <http://sud.gov.kz>.
2. Послание Президента Республики Казахстан - Лидера Нации Н.А.Назарбаева Народу Казахстана «Стратегия «Казахстан-2050»: Новый политический курс состоявшегося государства» (Астана, 14 декабря 2012 года) // <http://online.zakon.kz>.
3. Гражданский процессуальный кодекс Республики Казахстан от 31 октября 2015 года № 377-V // <http://online.zakon.kz>.
4. Бюллетень Верховного Суда Республики Казахстан. – 2011. - № 6 // <http://sud.gov.kz>.
5. Обзор судебной практики по налоговым спорам: российский опыт. Ключевые судебные решения по налоговым спорам // *Налоги и финансы*. - 2014. - № 12. - стр. 27-31.
6. Налоговый кодекс Российской Федерации (НК РФ). Часть 2 от 05.08.2000 г. № 117-ФЗ (принят ГД ФС РФ 19.07.2000 г.) (действующая редакция от 09.03.2016 г.) // <http://www.consultant.ru>.

References:

1. Synthesis of the Supreme Court of the Republic of Kazakhstan on the results of the administration of justice in 2014 // <http://sud.gov.kz>.
2. Address of the President of the Republic of Kazakhstan - Leader of the Nation Nursultan Nazarbayev to people of Kazakhstan «Strategy «Kazakhstan-2050»: new political course of established state» (Astana, December 14, 2012) // <http://online.zakon.kz>.
3. The Code of Civil Procedure of the Republic of Kazakhstan dated October 31, 2015 № 377-V // <http://online.zakon.kz>.
4. Bulletin of the Supreme Court of the Republic of Kazakhstan. - 2011. - № 6 // <http://sud.gov.kz>.
5. Review of court practice on tax disputes: the Russian experience. Key court decisions on tax disputes // *Taxes and finances*. - 2014. - № 12. - pp 27-31.
6. RF Tax Code (Tax Code). Part 2 from 05.08.2000, № 117-FZ (adopted by the State Duma of the Russian Federation of 19.07.2000) (current version from 03.09.2016) // <http://www.consultant.ru>.

Сведения об авторах

Сумачев Алексей Витальевич – доктор юридических наук, профессор, Тюменский государственный университет, г. Тюмень, ул. Ленина 25, тел. 83512639556, факс: 83512679035; e-mail: umu@susu.ac.ru.

Алдабергенова Айгуль Ибрахимовна – и.о.зав.кафедрой гражданского и уголовного права и процесса, магистр юридических наук, Костанайский государственный университет имени А.Байтұрсынова, г. Костанай, ул. Байтұрсынова 47, тел. 87142390612, факс: 87142511153; e-mail: aldabergenova.ai@mail.ru.

Сумачев Алексей Витальевич – заң ғылымдарының докторы, профессор, Тюмень мемлекеттік университеті, Тюмень қ., Ленин к. 25, тел. 83512639556, факс 83512679035; e-mail: umu@susu.ac.ru.

Алдабергенова Айгүл Ибрахимқызы – азаматтық және қылмыстық құқық және іс жүргізу кафедрасының меңгерушісінің м.а., заң ғылымдарының магистрі, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай мемлекеттік университеті, Қостанай қ., Байтұрсынов 47, тел. 87142390612, факс: 87142511153; e-mail: aldabergenova.ai@mail.ru.

Sumachev Aleksey Vitalevich - Doctor of Law, professor, Tyumen State University, Tyumen, Lenin street 25, phone: 83512639556, fax: 83512679035; e-mail: umu@susu.ac.ru.

Aldabergenova Aigul Ibrahimovna - Head of the Department of civil and criminal law and process, master of Law, Baytursinov Kostanay State University, Kostanay, Baytursynov street 47, phone: 87142390612, fax: 87142511153; e-mail: aldabergenova.ai@mail.ru.

МАЗМҰНЫ - СОДЕРЖАНИЕ

ГУМАНИТАРЛЫҚ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК ҒЫЛЫМДАРЫ - ГУМАНИТАРНЫЕ И СОЦИАЛЬНЫЕ НАУКИ

АХМЕТОВА Л.С.	ИСЛАМДАҒЫ ГЕНДЕР ТЕНДІГІНІҢ МӘСЕЛЕСІ ХАҚЫНДА.....	3
АХМЕТОВА Б.З.	К ВОПРОСУ О ТОПОНИМИИ КОСТАНАЙСКОЙ ОБЛАСТИ.....	8
АХМЕТОВА Л. С.	ТАРИХИ ПРОЦЕСТЕГІ ТҰЛҒАНЫҢ РӨЛІ ЖӨНІНДЕ.....	13
БЕКБОСЫНОВА А.Ж.	РОЛЬ ГРАММАТИКИ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ РУССКОМУ ЯЗЫКУ.....	17
БЕРДЕНОВА С.Ж. МАТЕРШОВА А.И.	ЛЕКСИЧЕСКИЕ НОРМЫ ОФИЦИАЛЬНО-ДЕЛОВОГО СТИЛЯ НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ: НА ПРИМЕРЕ АНАЛИЗА УКАЗОВ ПРЕЗИДЕНТА РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН.....	22
БОНДАРЕНКО Ю. Я. БОНДАРЕНКО О.Ю.	ПРОБЛЕМЫ ЯЗЫКА КУЛЬТУРЫ ПРИ ИЗУЧЕНИИ СОЦИАЛЬНО-ГУМАНИТАРНЫХ ДИСЦИПЛИН.....	28
ЖАБАЕВА С.С. КУРЕНКО К.Н.	ОТРАЖЕНИЕ СТЕРЕОТИПОВ В ЯЗЫКОВОЙ КАРТИНЕ МИРА.....	32
ЖИЕНБАЕВА С.Н. СЕМБИНОВА А.А. ИБРАЕВА Г.Х.	БЕРУДІ САПАЛЫ БАСҚАРУ.....	39
ИСПАНДИЯРОВА А.Т.	Б.СОҚПАҚБАЕВТЫҢ КӨРКЕМ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ТРОП ТҮРЛЕРІНІҢ ҚОЛДАНЫЛУЫ.....	44
КОЛДЫБАЕВА С.С.	ИДЕЯ КАЗАХСКОЙ НАЦИОНАЛЬНОЙ И ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ О НЕЗАВИСИМОСТИ КАЗАХСТАНА В КОНТЕКСТЕ «НОВОЙ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОЙ ИСТОРИИ».....	49
КОЛДЫБАЕВА С.С.	М. ВЕБЕР О НЕКОТОРЫХ ОСОБЕННОСТЯХ ВЛАСТИ ТРАДИЦИОННОГО КОЧЕВОГО ОБЩЕСТВА.....	53
КАКЕНОВ М.Қ.	ҚАЗАҚ ФИЛОСОФИЯСЫНЫҢ ПАЙДА БОЛУЫ МЕН ҚАЛЫПТАСУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	56
МҰХАНБЕТЖАНОВА А.Р.	ЕКІ ТІЛДІ ИДЕОГРАФИЯЛЫҚ ОҚУ СӨЗДІКТЕРІНЕ ҚОЙЫЛАТЫН ДИДАКТИКАЛЫҚ ТАЛАПТАР.....	62
МҰҚАТОВ Н.	СҰХБАТ ТУРАЛЫ СӨЗ.....	74
САМАМБЕТ М.К. САМАМБЕТ М.М.	ЖАНР МЕМУАРОВ И РОМАН ДЭВИДА МИТЧЕЛЛА «ОБЛАЧНЫЙ АТЛАС»	77
САМАМБЕТ М.К. САМАМБЕТ М.М.	ЖАНРОВАЯ УНИКАЛЬНОСТЬ ПЯТОЙ ИСТОРИИ РОМАНА ДЭВИДА МИТЧЕЛЛА «ОБЛАЧНЫЙ АТЛАС».....	82
САМАМБЕТ М.К. САМАМБЕТ М.М.	ЖАНР ПОСТАПОКАЛИПТИКИ И ТЕМАТИЧЕСКОЕ И КОМПОЗИЦИОННОЕ СВОЕОБРАЗИЕ РОМАНА ДЭВИДА МИТЧЕЛЛА «ОБЛАЧНЫЙ АТЛАС».....	88
ТАСМАҒАМБЕТОВА З.Ж.	ДӘСТҮРЛІ АЙТЫС ӨНЕРІ ЖӘНЕ ОНЫҢ ЗЕРТТЕЛУ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	93
ТОШОМАНОВА Д.О.	О ПРОБЛЕМАХ ПРЕПОДАВАНИЯ ДИСЦИПЛИНЫ «ПРОФЕССИОНАЛЬНЫЙ РУССКИЙ ЯЗЫК».....	98

МАЗМҰНЫ - СОДЕРЖАНИЕ

ТАСМАҒАМБЕТОВА З.Ж.	ОСПАНХАН ӘУБӘКІРОВТІҢ СЫҚАҚ ӨЛЕҢДЕРІНДЕГІ ДӘСТҮР ЖАЛҒАСТЫҒЫ МЕН ЖАҢАШЫЛДЫҚ.....	103
ТУЛЕГЕНОВА Ш.И.	Д.БАБАТАЙҰЛЫНЫ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ ТАРИХИЛЫҒЫ («ЕСПЕМБЕТ», «ШАШТАРАЗ» ШЫҒАРМАЛАРЫ НЕГІЗІНДЕ).....	109
ЭКОНОМИКА		
АХМЕТ Е.А.	ФИНАНСОВЫЕ РЕСУРСЫ ПРЕДПРИЯТИЯ: СУЩНОСТЬ, СОСТАВ И СТРУКТУРА.....	115
БАРАНОВА Н.А.	МАРКЕТИНГОВАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ПРЕДПРИЯТИЯ: ОРГАНИЗАЦИЯ И ЭФФЕКТИВНОСТЬ.....	122
ГОДУНОВ В.В.	СИСТЕМА ГОСУДАРСТВЕННЫХ ОРГАНОВ УПРАВЛЕНИЯ СЕЛЬСКИМ ХОЗЯЙСТВОМ И СЕЛЬСКИМИ ТЕРРИТОРИЯМИ.....	131
ЖАНАЛИНОВ Б.Н.	БАНКОВСКИЙ СЕКТОР ЗА 25 ЛЕТ НЕЗАВИСИМОСТИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН.....	136
КАЛКАБАЕВА А.Е.	В СТАТЬЕ АНАЛИЗИРУЕТСЯ РАЗВИТИЕ БАНКОВСКОГО СЕКТОРА СОВРЕМЕННЫЕ МЕТОДЫ ОЦЕНКИ ДЕЛОВОЙ РЕПУТАЦИИ ФИРМЫ.....	147
КУЖУКЕЕВА К.М.	ОСНОВНЫЕ ТРЕНДЫ ЭЛЕКТРОННОЙ ТОРГОВЛИ В КАЗАХСТАНЕ.....	156
ПАНИНА Г.В.	ОПТИМИЗАЦИЯ ПРОИЗВОДСТВЕННЫХ СИСТЕМ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА КОСТАНАЙСКОЙ ОБЛАСТИ.....	160
ЗАҢ ҒЫЛЫМДАРЫНЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ - АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ЮРИДИЧЕСКОЙ НАУКИ		
КАЙМУЛЬДИНОВ Е.Е. АЛПЫСБАЕВА А.О.	АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ КВАЛИФИКАЦИИ УБИЙСТВА ИЗ ХУЛИГАНСКИХ ПОБУЖДЕНИЙ.....	167
СУМАЧЕВ А.В. АЛДАБЕРГЕНОВА А.И.	ПРАВОВЫЕ АСПЕКТЫ ПРОЦЕДУРЫ РАЗРЕШЕНИЯ НАЛОГОВЫХ СПОРОВ В КАЗАХСТАНЕ И РОССИИ.....	173

Требования к оформлению материалов для публикации в журнале «3i: intellect, idea, innovation – интеллект, идея, инновация»

Статьи и другие материалы, направляемые для публикации в журнале «3i: intellect, idea, innovation – интеллект, идея, инновация», должны соответствовать условиям и быть оформлены в соответствии с требованиями, предъявляемыми редакционным советом.

Условия для размещения статьи в журнале:

- две положительные рецензии, заверенные печатью учреждения, ведущих специалистов по данной отрасли науки (за исключением статей единоличным или первым автором которых является доктор наук);
- аннотация и название статьи **на трех языках** (казахский, русский и английский);
- в содержании статьи должны быть обзоры научных трудов зарубежных исследователей по аналогичной проблеме;
- рукопись статьи объемом от 5 до 10 стр., подписанная автором (авторами);
- электронная версия статьи и аннотации направляются по адресу – 110 000, г. Костанай, ул. Байтурсынова, 47, УНИПО, e-mail:nauka_ksu@mail.ru

Порядок расположения структурных элементов статьи:

- статья должна содержать индекс универсальной десятичной классификации (УДК), проставленный в левом верхнем углу;
- заголовок статьи (**прописными буквами, полужирным шрифтом**), ФИО автора (не более 3-х авторов), его ученая степень, звание, место работы (должность, название предприятия, организации, учреждения) и набранная курсивом **аннотация и ключевые слова** (3-5 слов) располагаются перед текстом статьи на 3-х языках. Если в названии организации явно не указан город, то через запятую после названия организации указывается город, для зарубежных организаций - город и страна (Дальневосточный институт переподготовки кадров ФСКН РФ, Хабаровск). Если статья подготовлена несколькими авторами, их данные указываются в порядке значимости вклада каждого автора в статью. **Объем аннотации – не менее 150-200 слов (курсивом, обычным шрифтом)**;
- текст в формате doc (Microsoft Word). Формат листа А4 (297x210 мм.). Все поля – 2 см. Страницы в электронной версии не нумеруются, нумерация страниц только на бумажном носителе. Шрифт: **Arial**. Размер символа – **10 pt**. Текст должен быть отформатирован по ширине без переносов, отступ в начале абзаца – **1 см**. Межстрочный интервал – **одинарный**. Заголовок статьи форматируется по центру. **В тексте статьи не должна использоваться автоматическая нумерация**;
- список использованных при подготовке статьи информационных источников располагается в конце статьи. Перечисление источников дается в порядке ссылок на них в статье. Номер ссылки в тексте статьи оформляется в квадратных скобках, **например – [1, с.13]**. Список литературы оформляется в соответствии с **ГОСТ 7.1-2003 «Библиографическая запись. Библиографическое описание. Общие требования и правила составления»**.
- литература в **латинской транскрипции**;
- сведения об авторе(ах): фамилия, имя, отчество (полностью), ученая степень, ученое звание, должность, место работы (место учебы или соискательство), контактные телефоны, факс, e-mail, почтовый индекс и адрес (на русском, казахском и английском языках).

<p>Журнал А. Байтурсынов атындағы Қостанай мемлекеттік университетінің ғылым және жоғары оқу орнынан кейінгі білім беру бөлімінде теріліп, беттелді Компьютерлік беттеу: Байтенова Д.К. Мекен-жайымыз: 110000, Қостанай қ., Байтурсынов көш. 47, 305 каб. Тел/факс: 8 (7142) 51-16-64 E-mail: nauka_ksu@mail.ru 2016 ж. басуға берілді. Пішімі 60*84/18 Таралымы 300 маусым 2016 Тапсырыс № 8407 А. Байтурсынов атындағы Қостанай мемлекеттік университетінің типографиясында басылған Қостанай қ., Байтурсынов көш. 47</p>	<p>Журнал набран и сверстан в отделе науки и послевузовского образования Костанайского государственного университета им. А.Байтурсынова Компьютерная верстка: Байтенова Д.К. Наш адрес: 110000, г. Костанай, ул. Байтурсынова 47, каб. 305. Тел/факс: 8 (7142) 51-16-64 E-mail: nauka_ksu@mail.ru Подписано в печать 2016 г. Формат 60*84/18 Тираж экз. 300 июнь 2016 Заказ № 8407 Отпечатано в типографии Костанайского государственного университета им.А.Байтурсынова г. Костанай, ул. Байтурсынова, 47</p>
--	---